МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Л. Я. КОРНІЙЧУК

Історія економічної думки України

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

1906 КНЕУ
КИЇВ 2004

ББК 65.02 (Укр)
К 67

Рецензенти:

В. Г. Бодров, д-р екон. наук, проф.
(Національна академія державного управління
при Президентові України)

В. О. Шевчук, д-р екон. наук, проф.
(Державна академія статистики, обліку
й аудиту Держкомстату України)

Гриф надано Міністерством освіти і науки України
Лист № 14/18.2-1202 від 02.06.04

Корнійчук Л. Я.

К 67 Історія економічної думки України: Навч. посібник. — К.: КНЕУ, 2004. — 431 с.
ISBN 966-574-623-5

У навчальному посібнику проаналізована історія економічної думки України від найдавніших часів до сучасності. Розглянуті економічні питання в друкованих джерелах Київської Русі, козацько-гетьманської доби. Простежена еволюція економічної думки України, що формувалась у різних наукових школах і напрямах: класичний напрям, Київська психологічна школа, Українська школа фізичної економії та ін.

Посібник розрахований на викладачів і студентів економічного профілю, економістів. Він буде корисний широкому колу читачів, які цікавляться питаннями української історії.

ББК 65.02 (Укр)

Розповсюджувати та тиражувати без офіційного дозволу КНЕУ заборонено

ISBN 966-574-623-5

© Л. Я. Корнійчук, 2004
© КНЕУ, 2004

Навчальне видання

КОРНІЙЧУК Людмила Яківна

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Редактор *А. Бородавко*
Художник *А. Драженко*
Технічний редактор *Т. Піхота*
Коректор *А. Бородавко*
Верстка *Н. Коломієць*

Підписано до друку 21.05.04. Формат 60×84/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 25,11.
Обл.-вид. арк. 27,89. Наклад 600 прим. Зам. № 03-2708.

Київський національний економічний університет
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1
Тел./факс: (044) 458-00-66; 456-64-58
E-mail: publish@kneu.kiev.ua

Друк ПП «Гарант Сервіс»
03067, м. Київ, вул. Машинобудівна, 46
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, №1256 від 10.02.2003)
Тел./факс: (044) 206–20–75; 206–20–76

ПЕРЕДМОВА

Фундаментальна історія економічної думки України ще має бути написана. Значні недоробки в цій галузі зумовлені, в основному, двома причинами. Перш за все, в свій час замовчувались або заборонялись такі дослідження, а якщо й велись, то лише в руслі офіційної марксистсько-ленінської методології, обов'язкового підпорядкування дослідження принципу класовості, партійності. Це, безумовно, не лише спрощувало досліджувані ідеї, концепції, а й позбавляло їх науковості. Ігнорувався, а точніше заборонявся національний аспект досліджень. Авторів, які не дотримувались офіційного курсу, звинувачували в «українському буржуазному націоналізмі», а це було на той час політично важке звинувачення. І якщо в Москві у 1950—1960-х роках видавали «Историю русской экономической мысли», в Україні спромоглися лише на видання: «Нариси з історії економічної думки на Україні», «З історії економічної думки на Україні». Отже, про українську економічну думку не йшлося. Тепер слід надолужити прогаяне. Щоправда, останнім часом вже опубліковано ряд праць з історії української економічної думки, в яких досліджувані питання переосмислені, викладені з урахуванням нових методологічних засад.

Справжній прорив у справі дослідження історії економічної думки України зробив професор С. М. Злупко, опублікувавши: «Економічна думка України» (2000), «Персоналії і теорії української економічної думки» (2002) і хрестоматію «Українська економічна думка» (1998). Він увів у науковий обіг багато нових імен. Проте ще багато як персоналій, так і теорій лишаються недослідженими.

Реальні здобутки в цій галузі не повинні заспокоювати дослідників. Аналіз публікацій переконує, що десяти років занадто мало для того, щоб з новітніх, наукових позицій досліджувалась історія економічної думки України. Залишаються складними пи-

тання у поглядах і оцінці окремих періодів вітчизняної історії, а також національний аспект дослідження. Безумовно, ніхто не наважується заперечувати правомірність дослідження історії саме української економічної думки. Але виникають суперечки щодо об'єктів, персоналій дослідження.

Ми вже звикли, що російські дослідники відносять до когорти видатних російських учених представників України. Це зрозуміло. Але важко зрозуміти позицію тих учених з України, які виступають проти включення ряду видатних українських мислителів до «української еліти». Так, один з професорів Харківського університету вважає незаперечним віднесення М. Туган-Барановського до російських учених на тій підставі, що «він навчався у російському імператорському університеті у Харкові та тривалий час працював у Санкт-Петербурзі і Москві, де вийшли з друку більшість його наукових видань...». Якщо сприйняти логіку п. професора, то не лише Харківський університет, а й Харків і вся Україна були російськими. Тоді для українства не лишається жодного поля для дослідження. Ці вчені наголошують на тому, що наука взагалі інтернаціональна. Але інтернаціонального не може бути без національного.

І ще одне зауваження. Деякі вчені заперечують правомірність дослідження історії економічної думки стародавніх часів на тій підставі, що тоді не було писемних джерел.

Це питання, на наш погляд, слід вирішувати з позицій здорового глузду. Адже господарська діяльність людей в праісторичні часи була, як і завжди, саме втіленням економічного мислення. І якщо тепер, досліджуючи економічні погляди, теорії, ми прокладаємо містки до практики, то, досліджуючи стародавні часи, ми йдемо від практики, від господарської діяльності до економічних уявлень стародавнього населення.

У посібнику розглянуті лише деякі напрями української економічної думки і окремі персоналії. Не всі питання в посібнику розкриті з належною глибиною і аргументованістю. Але авторка сподівається, що цей навчальний посібник стане поштовхом до творчої дії, заохотить одних до досліджень історії української економічної думки, а інших — до її вивчення.

Історія економічної думки України
значно багатша за те, що викладено в посібнику,
і чекає нових дослідників.

Розділ 1

ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ КУРСУ «ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ»

Кожна наука має свій предмет дослідження, своє коло досліджуваних питань. Тому перш ніж приступити до вивчення якоїсь науки, слід визначити її предмет, тобто чітко окреслити ті питання, які ця наука вивчає.

Економічне життя суспільства є надзвичайно багатогранним. Його вивчає система економічних наук, які включають науки про загальні закони економічного розвитку, галузеві економічні науки, науки, що розглядають конкретні економічні процеси та явища, науки про народне господарство.

Кожна з цих наук має свій предмет. Першість серед усіх економічних наук належить економічній теорії (політичній економії)[*]. Політична економія як наука склалась у XVII ст. Вона є результатом тривалого історичного розвитку економічної думки.

Економічна думка зародилась у глибокій давнині і пройшла складний шлях від емпіричного розуміння економічних явищ до формування наукових теорій. Очевидно, уже в первісному суспільстві люди замислювались над економічними явищами. Але ці їхні погляди ще не склались в систему. Перші спроби систематизації економічних поглядів можна віднести до стародавньої доби та середньовіччя. Проте й вони ще не становили наукових систем, ще не склались у систему знань, економічну науку.

Економічні знання стали самостійною галуззю досліджень у XVI—XVII ст. Саме тоді відбулося формування економічних систем, наукових шкіл. Історичний процес розвитку економічних поглядів та ідей і є предметом історії економічної думки. Цей курс охоплює економічні погляди, які не склалися в систему.

Складовою цього курсу є історія економічних учень, тобто економічних поглядів, які склались у певну систему. Таким чином, історія економічних учень є поняттям вужчим, ніж історія

[*] Нині у деяких виданнях економічну теорію визначають як складову політичної економії, макроекономіки та мікроекономіки.

економічної думки. А історія політичної економії, у свою чергу, є основою історії економічних учень.

Проте слід зауважити, що цей розподіл є досить умовним. У будь-якому підручнику з історії економічних учень йдеться власне про історію економічної думки, тобто досліджується процес виникнення й розвитку економічних поглядів та ідей, починаючи зі стародавнього світу. А це означає, що історія економічної думки та історія економічних учень фактично ототожнюються.

Отже, ще раз підкреслимо, що предметом історії економічної думки є історія виникнення і розвитку економічних поглядів та ідей, які не склались у систему. Вона включає не лише погляди економістів-фахівців, а й більш широкого кола мислителів. Але разом з тим цей курс містить й аналіз економічних шкіл, течій. Тобто, можна з певністю зазначити, що економічна думка є джерелом, з якого формуються економічні школи, доктрини, течії.

Крім світової економічної думки, може й повинна досліджуватись економічна думка окремих країн, народів. У даному разі мова йде про історію української економічної думки. Її предметом є виникнення й еволюція економічних поглядів, ідей, теорій, які формувались на українському терені та відображали особливості господарювання людей, що тут проживали. В такому загальному визначенні її предмет не відрізняється від предмета історії світової економічної думки. Мова лише йде про територіальний, національний аспект дослідження. Але саме це і зумовлює певні особливості дослідження історії української економічної думки.

Перш за все слід врахувати, що Україна довгий час була позбавлена державності. Іноземне панування не лише позначилось на всіх сферах економічного, суспільно-політичного, культурного життя українців, воно руйнувало природний процес розвитку українського народу. В Україні мали місце, насаджувались чужі українському народові господарські форми, його примушували сповідувати цінності й ідеї загарбників. Неодноразово офіційно заборонялась навіть рідна мова. Все це не могло не позначитися на формуванні економічної думки України.

Багато офіціозних учених, політиків, пристосовуючись до існуючих умов, намагались творити в руслі офіційного курсу, а не відстежували глибинні процеси, що відповідали культурі та менталітету українського народу, не відображали його економічні погляди, ідеї. Саме тому, вивчаючи українську економічну думку, слід ураховувати більш широкий аспект світоглядних проблем. При цьому не можна забувати, що українська економічна думка до недавнього часу не лише спрощувалась, їй навішували

ярлик другорядності порівняно з офіційною економічною доктриною і в той же час видатних українських мислителів називали російськими.

Предметом історії української економічної думки повинна бути й економічна думка, економічна наука українського зарубіжжя. Значна частина української інтелігенції, яка змушена була емігрувати з України, активно працювала за кордоном, відстоюючи і розвиваючи українську національну ідею, ідею української державності.

Крім всього іншого, історії української економічної думки, як і історії економічної думки будь-якої країни, притаманна певна автономність, що пояснювалась особливостями суспільно-економічного, національного і, в цілому, цивілізаційного розвитку країни. Разом з тим слід нагадати, що в Україні ця автономність не була визначальною, оскільки країна була позбавлена державності.

Варто звернути увагу на національний аспект дослідження. Авторці імпонує думка, висловлена академіком РАН Л.І. Абалкіним про те, що історія економічної думки у своїх витоках — національна. Він пише про «національний характер провідних напрямів економічного мислення» [1, с. 161]. Ця ідея була досить чітко і переконливо висвітлена редактором «Отечественных записок» Г.З. Єлисєєвим, який писав у своїй статті «Плутократія і її основи»: «Вивчаючи різні політико-економічні вчення, взагалі не слід забувати, що людині важко відрішитися від тої форми суспільства, в якій вона живе, в якій народилася і виховалася: як би не намагалася вона зробитися космополітом, ті суспільні відносини, які склалися на її батьківщині, основа суспільного світогляду, дух, яким просякнутий суспільний лад, завжди лишаться для неї більш або менш рідними. Француз буде розглядати суспільні відносини під своїм кутом зору, німець — під своїм, так само англієць і т. ін. Саме тому на всіх теоріях політико-економічних і взагалі соціальних лежить завжди національний відбиток» [2, с.140]. У науковій літературі сьогодні, можна сказати, тиражується думка німецького економіста Ф. Ліста (1789—1846), який розглядав націю як перехідну стадію між індивідуумом і всім людством. Зокрема цей погляд розвиває Ю. Ольсевич, який пише, що саме нація, «а не «клас» і не «індивід», є базисним для економічної теорії» [3, с. 120]. А це означає, що дослідження історії національної економічної думки є важливим не лише в плані пізнавальному, історичному, а й — теоретичному.

Щодо методико-методологічних засад аналізу історії української економічної думки, то вони є спільними з аналогічними засадами вивчення історії економічної думки в цілому. В літературі виділяють, в основному, два методи, два принципи дослідження — історичний, або хронологічний, і логічний. Крім того, слід назвати так званий мотиваційний, або класовий метод, коли аналіз економічної думки підпорядковується економічній мотивації. Цей метод використовував К. Маркс і його послідовники.

У нашому дослідженні йдеться перш за все про територіальний метод дослідження, що передбачає дослідження історії економічної думки однієї країни — а саме України. Проте в рамках територіального методу може застосовуватись історичний або логічний метод. У даному разі превагу слід віддати історичному методу дослідження. Науковий історизм допоможе позбавитись численних «білих плям», фальсифікованих даних, відкрити (воскресити) багато нових імен в історико-економічній науці.

З проблемою методико-методологічних засад дослідження й викладу матеріалу безпосередньо пов'язане питання періодизації історії економічної думки та визначення пріоритетів, які підлягають аналізові.

У методологічному аспекті періодизація історії економічної думки — питання складне й багатогранне, оскільки несе значне функціонально-пізнавальне навантаження. Не зупиняючись детально на цьому питанні, зауважимо лише, що у марксистській літературі застосовувався класовий принцип періодизації в поєднанні з формаційним. У сучасній літературі використовуються інші методи дослідження, отже і періодизації.

У цьому посібнику застосовується історичний принцип періодизації, що має найповніше розкривати особливості економічної думки України та її еволюцію. При цьому він поєднується з логічним методом, який передбачає виокремлення однакових для багатьох країн економічних процесів та станів економічного розвитку. Розпочинаючи вивчення з найдавніших часів, слід мати на увазі, що хоч економічна думка й зароджується у глибокій давнині і первісні люди опанували якісь початки господарських знань, її аналіз є досить проблематичним. Відсутність писемних джерел позбавляє можливості аналізу саме економічної думки. Мова може йти лише про загальний опис господарської діяльності. Але цей аналіз є надзвичайно важливим не лише з погляду періодизації історії української економічної думки. Він важливий перш за все тому, що дозволяє відтворити характер і спрямованість господарської діяльності, яка є проявом економічного мис-

лення, простежити розвиток цілісної культури населення України. Цей опис є також надзвичайно важливим у вирішенні питання про формування українства взагалі. Адже в колишній марксистській літературі, та й у багатьох сучасних російських дослідженнях поява українства і української мови датується XII—XIV ст. Виходить, що українство й українська мова, як птиця Фенікс, виникли з попелу.

Періодизація історії української економічної думки може здійснюватись як у суто хронологічних рамках, так і з урахуванням певних історичних етапів і подій. Наприклад: стародавня економічна думка, економічна думка середньовіччя або економічна думка в добу Гетьманщини, економічна думка напередодні та в період здійснення реформи 1861 р. тощо.

Проте у всіх випадках визначення історичних періодів та хронологічних меж буде досить умовним. Воно великою мірою визначатиметься тим завданням, яке ставить перед собою дослідник. У даному посібнику періодизація включає як обидва ці підходи, так і виділення етапів розвитку певних напрямів економічної думки.

Для чого ми вивчаємо історію української економічної думки?

Історія економічної думки окремих країн — це складова історії світової економічної думки. Її вивчення дає можливість дослідити процес формування і розвитку економічних поглядів, ідей теорій у тій чи іншій країні, збагнути причини існування одночасно в різних країнах як однорідних економічних шкіл, так і шкіл, що ґрунтувались на протилежних засадах навіть у одній і тій же країні. Крім того, історія економічної думки окремих країн допомагає зрозуміти специфічність економічних проблем цих країн і разом з тим виявити зв'язок національної економічної думки зі світовою економічною думкою.

Ця ідея є особливо актуальною у наш час, коли відбувається формування нової наукової парадигми суспільно-економічного розвитку. Розробка нової парадигми передбачає передовсім критичну оцінку «своїх власних знань, висновків і прогнозів, вміння узгоджувати їх з уроками минулого й поглядом у завтрашній день» [1, с. 4].

Історія української економічної думки нерозривно пов'язана з усією духовною культурою українського народу. Її вивчення поряд із загальною оцінкою курсу історії економічної думки (економічних учень) допомагає не лише збагнути історичний процес формування теоретичних засад економічної науки, а й вивчити ті теоретичні положення, що формувались українськими мислите-

лями і позначались певною мірою (за умов відсутності державності) на розвитку країни.

Вивчаючи історію української економічної думки слід проаналізувати як вплив на її формування і розвиток економічних ідей західних шкіл, так і показати внесок українських мислителів у світову економічну думку. А внесок цей досить вагомий. При цьому не варто забувати, що складовою історії української економічної думки є економічна думка українського зарубіжжя, яке сформувалось в силу особливих умов розвитку України, коли її видатні діячі змушені були покидати батьківщину.

Література

1. *Абалкин Л.* Вызовы нового века. — М., 2001.
2. *Елисеев Г. З.* Плутократия и ее основы // Народническая экономическая литература. — М., 1958.
3. *Ольсевич Ю.* О национальном экономическом мышлении // Вопросы экономики. — 1996. — № 9.

Розділ 2

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ГОСПОДАРСЬКІ УЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В ПРАІСТОРИЧНІ ЧАСИ

1. Спрямованість господарського життя та формування економічних уявлень стародавнього населення України.
2. Суспільно-економічні погляди Анахарсіса.
3. Побут і суспільно-економічні уявлення праслов'янських, слов'янських та українських народів передержавної доби.

Історія економічної думки починається з її відображення в писемних джерелах. Перші спроби наукового дослідження історії України, а отже й історії економічної думки, пов'язані з літописами, початок яких можна віднести до X ст., хоч писемні відомості про наш край сягають I тис. до н. е. Цьому періоду передувала епоха праісторичного минулого України, яку не можна викреслити з аналізу. Адже формування українського, як і інших етносів, пов'язане з усім попереднім розвитком певних людських спільнот, їхніми взаємозв'язками з іншими рівномасштабними людськими спільнотами та формуванням давніх суспільств як основи становлення держав.

Це стосується й історії економічної думки України, вивчення і висвітлення якої неможливе без відповідного аналізу її ґенези у стародавні часи. Нас цікавить найдавніша історія, історія господарської діяльності та економічних уявлень населення території сучасної України.

1. Спрямованість господарського життя та формування економічних уявлень стародавнього населення України

Історія нашого, як і всіх народів, як писав М. Грушевський, починається саме з території і народності. «Дві великі творчі сили в життю кожного народу — народність і територія стрілися саме на порозі історичного життя нашого народу і утворили першу підставу дальшого розвою його. Навіть в пізніших, тим біль-

ше — в початкових стадіях народного життя оба сі елементи являються діяльними творчими силами — територія так само як народність. Не тільки фізичні обставини даної території, а й ті політичні та культурні впливи, відносини сусідства, культурні вклади в землю попередніх насельників і останки їх, що примішуються до нової колонізації — все це многоважні сторони, якими територія могутньо впливає на дальшу історію народу» [1, с.8].

Територія, природні умови мають величезне значення в житті кожного народу. Вони великою мірою зумовлюють спрямованість господарського життя, характер всієї життєдіяльності населення. Щодо цього, то природні умови українських земель були надзвичайно сприятливими для життя. Це й родючі степи, і водоплавні ріки, і помірний клімат. Підтвердженням цього є цікаві свідчення грецького історика Геродота, який, до речі, здійснив перший систематичний опис життя і побуту скіфів.

Ось як пише про це російський історик С. Соловйов: «Задовго до початку нашого літочислення знаменитий грек, якого називають «батьком історії», відвідав північні береги Чорного моря; нехибним зором поглянув він на країну, на племена, які в ній мешкали, і записав у своїй безсмертній книзі, що племена ці ведуть спосіб життя, який указала їм природа країни. Пройшло багато віків, декілька разів племена змінювались одні іншими, утворилась могутня держава, але явище, помічене Геродотом, лишається, як і раніше, в силі: перебіг подій завжди підпорядковується природним умовам» [2, с. 57].

Щодо території, то в різні історичні епохи вона різнилась своїми межами, кордонами. Так, за М. Грушевським вся територія України займає приблизно 850 тис. км^2. Він визначає її «орографічний скелет» і наголошує, що «більша частина української території, і то якраз найщедріше обдарована природою, підпадала кілька разів повному спустошенню під впливом кочовницького натиску…» [1, с. 12]. М. Голубець пише, що «простора, гарна й багата Українська Земля … обіймає … поверх 1.200.000 кв. км природно-географічної й біля 1.000.000 кв. км етнографічної території» [3, с. 12].

Що ж до населення, то на території України жили поруч, взаємодіяли, зміняли одне одного різні племена й народи. Стосовно формування українського етносу, то в науковій літературі це питання вирішується неоднозначно. Одні дослідники формування українського етносу пов’язують з Трипільською культурою, інші — відносять до періоду Київської Русі, а дехто — навіть до XVI ст. Це питання є безумовно важливим, але полишимо його вирішення

фахівцям. Незалежно від прийняття того чи іншого погляду, дослідження історії економічної думки України, як і історії України, вимагає вивчення її праісторичного минулого. Адже жодна культура, що змінювала одна одну на теренах України, не зникала безслідно.

Як писав один із видатних археологів України П. Курінний: «Покоління людей виростали одне по одному. Над краєм пролітали хуртовини воєн, але покоління від поколінь переймали здобутки попередніх надбань і передавали їх своїм нащадкам. Культурна тяглість на українських землях не переривалась ніде, ніколи» [4, с. 41].

Російський історик В. Ключевський, аналізуючи умови розвитку людського суспільства, виділяє три його основні сили, або елементи: людська особистість, людське суспільство і природа країни. Людина сама по собі не є предметом історичного вивчення. Таким предметом є спільне життя людей. Соціально-історичний процес зумовлюється взаємодією людей, що об'єднуються в суспільства. Ця взаємодія, зв'язки перетворюються у звичаї, настанови, традиції. Взаємодія людей складається не лише між окремими особами, але і між поколіннями, що чергуються. «…Це і є **історичне спадкоємство**. Воно полягає в тому, що матеріальні і духовні надбання одного покоління передаються другому» [5, с. 41]. Народ народжується, розвивається, вбираючи життєдайні соки рідної землі, і, зникнувши, існує далі у прийдешніх поколіннях. «Саме тому ми є нащадками усіх наших попередників, які жили коли-небудь на нашій землі» [6, с.9]. Тому праісторія населення українських земель дасть можливість краще зрозуміти як еволюцію господарської діяльності населення, так і економічну думку України.

За якими джерелами досліджується цей період у розвитку людства і, зокрема, населення нашого краю. «Сьогодні, — пише Ю. Павленко, — ця проблематика має вирішуватись у контексті загальнотеоретичного розуміння етноісторичного поступу людства методами кореляції і верифікації даних різних наук, насамперед історичного джерелознавства, археології та порівняльно-історичного мовознавства» [7, с. 3].

Безумовно основним джерелом вивчення стародавніх часів є археологічний матеріал. Археологічні знахідки, за матеріальними залишками колишнього буття, дають можливість з'ясувати як давні часи заселення тих чи інших територій, так і форми господарської діяльності населення, його побут, майновий стан і навіть художні смаки.

Як свідчать археологічні дані, Україна належить до найдавніше заселених територій. Пам'ятки найдавніших людей, що з'явились в Європі близько 1 млн. років тому, виявлено в Закарпатті, Наддніпрянщині, Житомирщині, на Дніпрі, в Криму. Найдавнішу пам'ятку в Україні було виявлено біля с. Королеве в Закарпатті київським археологом В. Гладиліним.

Новітні археологічні дослідження довели не лише факт ранньої появи людей в Україні, а й те, що, можливо, саме тут зародились витоки Європейської цивілізації. Ці висновки пов'язані з видатним дослідженням Анатолія Кифішина, який здійснив дешифрування давніх записів на камені «Кам'яної Могили» в районі Мелітополя на Запоріжжі [8]. Цю архівну пам'ятку вже досліджували вчені, але вони недооцінювали її значення. Дешифрування написів стало підставою твердити, що архів «Кам'яна Могила» — найдавніший в Євразійському ареалі. Якщо раніше початок писемності пов'язували з Шумером, то архів «Кам'яна Могила» (XII—III тис. до н. е.) давніший шумерського на дев'ять тисяч років. Це спонукає нас інакше глянути на всю нашу попередню історію. Адже «Кам'яна Могила» — слід якоїсь поки що невідомої нам культури. А це означає, що наша Батьківщина може претендувати на роль регіону, в якому формувались витоки світової цивілізації.

На українських землях знайшли відображення фактично всі археологічні періоди. У добу палеоліту основу діяльності людей становило мисливство, яке доповнювалось збиральництвом та рибальством. Економіка носила привласнювальний характер. Пам'ятки палеоліту знаходять здебільшого у так званих *стоянках* — «стійбищах», що свідчило вже про тривалий час перебування в них людей, та «майстернях», де виготовлялись кам'яні знаряддя праці. Це і крем'яні ножі, і скребачки, це — ікла мамонтів, покриті карбованим орнаментом [4, с. 42]. Формою соціальної організації виступає переважно родова община.

В добу неоліту люди переходять до осілих форм життя. Виникає принципово нова форма діяльності — відтворювальна, передусім землеробство та скотарство. Це, в свою чергу, стало поштовхом розвитку різноманітних виробництв. Удосконалюються знаряддя виробництва, будуються добротні оселі і господарські приміщення, з'являється глиняний посуд, використовуються прясліці, що свідчило про початки ткацтва.

У цю добу формуються нові відносини власності, підриваються основи колективізму, що були притаманні первісному суспільству. Основою людських спільнот виступає вже не лише родова

община (кревна спільність), а й сусідська (територіальна спільність). Відтворювальне господарство створює можливості для отримання надлишкового продукту, що згодом призводить до соціальної і майнової диференціації. «Відтворювальне господарство активізувало свідомість людини, об'єктом осмислення стала земля, з якої проростають рослини, худоба; атмосфера, що дає вологу; Сонце, що посилає світло й тепло. На збереження життєдайної сили землі й неба було спрямовано все життя первісних людей. Тому вся їхня діяльність обставлена ритуалами» [6, с. 53].

Особливе місце в господарській еволюції населення України посідає доба Трипільської культури (V—III тис. до н. е.). Перші знахідки цієї культури було зроблено відомим київським археологом В. Хвойкою на початку XX ст. в селі Трипілля, недалеко від Києва. Назва «Трипільська культура» залишилася до наших днів, незважаючи на те, що її межі охоплюють велику територію від Слобідської України до Словаччини, від Чернігівщини до Чорного моря та Балканського півострова [4, с. 49].

Ця культура мала цілком певні риси. Населення трипільського періоду було землеробським з високою культурою хліборобів. У розкопках цієї доби знаходять кам'яні знаряддя високої технічної обробки. Було поширене скотарство. Головною прикметою Трипільської культури було гончарство, що характеризувалось широким рівнем досконалості, різноманітністю форм та орнаменту. З'являються мідні знаряддя.

У післятрипільський період в Україні відбувається процес заміни кам'яних знарядь металевими: спочатку бронзовими, а згодом залізними.

Уже в VIII—VII ст. до н. е. на узбережжі Чорного й Азовського морів засновуються грецькі колонії, що були зв'язані з метрополіями і згодом перетворились на великі міста. Серед них перше місце належить Ольвії. Розкопки виявили тут рештки міста: майдани, бруковані вулиці, великі театри, храми, стадіони, житлові та громадські будинки. В Ольвії було розвинене промислове виробництво. Тут виробляли зброю, керамічні та ювелірні вироби. Ольвія була значним культурним осередком. У ній були вчені, письменники [4, с. 57]. Грецькі колонії справили великий вплив на господарський і культурний розвиток сусідніх народів. Вони розвивали торгівлю, вивозячи з України худобу, рибу, віск, хутра, вовну, збіжжя, привозили сюди вино, оливи, тканини, металеве знаряддя, посуд тощо [3, с. 33]. Впливаючи своєю високою культурою на сусідні народи, греки запозичують дещо й у них.

На початку VII ст. до н. е. в українських степах з'явилося велике й войовниче іранське плем'я скіфів, яке підкорило інші племена, що раніше жили в Україні, зокрема кіммерійців. Скіфами почали називати всіх мешканців земель, котрі входять до нинішньої України, а Україну — Скіфією. Найповніші відомості про скіфів залишив Геродот, який присвятив їм одну з дев'яти книг свого великого дослідження. Він подає цікаві відомості про територію й населення Скіфії. Вона була, за Геродотом, багатою на траву і добре зрошуваною рівниною з багатьма річками. Він перелічує визначніші з них і такі, що доступні для морських кораблів. Це Істр (Дунай), Тірас (Дністер), Гіпаніс (Південний Буг), Борисфен (Дніпро), Танаїс (Дон). Найбільш корисною для населення рікою Геродот називає Борисфен, «бо навколо нього найкращі і найбільші поживні пасовища для худоби і дуже багато в ньому риби, приємної на смак, і вода в ньому дуже чиста, порівняно до інших із каламутною водою, і ниви навколо нього чудові, а там, де не засіяно, виростає висока трава. А в його гирлі відкладається багато солі. І великі риби в ньому без колючих кісток, що їх називають антакаями. Для харчування ця ріка дає ще і багато чого іншого, гідного всякої уваги» [9, с. 192]. Проаналізувавши природні умови життя скіфів, Геродот робить висновок, що «…все найважливіше скіфи мають у повному достатку» [9, с. 193].

Геродот розглянув майже всі сторони життя скіфів. Він високо оцінює їхнє культурно-господарське надбання. Населення Скіфії він поділяє на чотири племені: скіфи царські — «найхоробріші і найчисленніші … вони вважають інших скіфів своїми невільниками»; скіфи-орачі, «які сіють пшеницю не для їжі, а на продаж»; скіфи-кочовики, «які нічого не сіють і не обробляють землі»; скіфи-землероби [9, с. 184—185].

Господарство «скіфів-землеробів» було багатогалузевим, але переважало в ньому землеробство. Важливою галуззю сільського господарства було скотарство. Це стосується переважно племен Лісостепової України. Велику роль у житті мешканців лісостепового краю відігравало розвинуте ремісниче виробництво. Це і виготовлення посуду, різних залізних виробів, обробіток дерева, шкіри, хутра. Розвивається ткацтво, сировиною для якого служила овеча вовна, коноплі та льон.

Основою господарства «скіфів-кочівників» було скотарство. Надзвичайно сприятливими для такої діяльності були природні умови Північнопричорноморських степів. Значне місце у кочовій формі скотарства посідає конярство, а також вівчарство. З переходом від кочової форми скотарства до напівкочової розвиваєть-

ся землеробство, але воно відіграє допоміжну роль. З'являється ремісництво, яке було спрямоване на обслуговування запитів скіфської верхівки. Скіфи підтримували торговельні зв'язки з грецькими колоніями. Вони постачали їм продукти свого господарства, а одержували від греків високомистецькі вироби з золота, срібла, а також вино, посуд, зброю. Скіфський спосіб життя справив вплив на сусідні племена Лісостепу, яке практично сприйняло увесь комплекс скіфської матеріальної культури. Але при цьому праслов'янське населення Лісостепу, завдяки хліборобській спрямованості господарства, осілому способу життя мало іншу, ніж у скіфів, організацію повсякденного побуту. Це стосується їжі, типів житла, господарських будівель тощо. Тому можна говорити про взаємовплив форми господарювання та культур скіфів та усього лісостепового населення України.

Занепад Великої Скіфії спричинив панування в Україні споріднених зі скіфами сарматських племен. Головним їх заняттям було екстенсивне кочове скотарство. У ремісництві переважали зброярство та лимарство.

Сарматські племена відіграли велику роль у процесі утворення Середньодніпровського слов'янства. Відбувається їх асиміляція слов'янами. Сарматські племена перебували на стадії ранньокласового суспільства. Зберігалась колективна власність на землю та архаїчні родоплемінні суспільні інститути і разом з тим поглиблювалось майнове розшарування. Рабство не набуло у сарматів розвитку. Це пояснювалось значною мірою способом господарства сарматів, а саме кочовим скотарством, яке не вимагало багато рабської праці.

Основним способом одержання додаткового продукту було збирання данини з підкорених народів. В Україні данницькі відносини виступали у двох формах: регулярна данина і нерегулярні побори — дарунки, частування, особливо у прикордонних пунктах. Велику роль в економіці сарматів посідали зв'язки з навколишніми народами.

2. Суспільно-економічні погляди Анахарсіса

Про Скіфське царство, як ранньополітичне об'єднання хліборобів-праслов'ян та іраномовних кочовиків, ми дізнаємось не лише з археологічних матеріалів. Певні свідчення про цей період лишили грецькі історики і перш за все Геродот. У дослідників цього періоду багато посилань на праці Фукідіда, Ксенофонта й

інших старогрецьких мислителів, з яких ми дізнаємось про життя, побут, господарські уявлення стародавнього населення України. Але з-поміж усіх численних джерел для дослідження історії економічної думки заслуговують на особливу увагу ті, в яких знайшли висвітлення світоглядні питання, думки, оцінки тогочасного суспільного життя. До таких джерел належать листи, вірші й інші документи Анахарсіса — мислителя античності з Подніпров'я, діяльність якого припадає на VI ст. до н. е. Біографічні відомості про нього збереглись незначні. «Пізньоантичний історик філософії Діоген Лаертський повідомляє, що Анахарсіс був братом скіфського царя Кадуїда, а мати в нього була гречанкою, тому він володів двома мовами, склав 800 рядків віршів про скіфські та еллінські звичаї й уславився красномовством» [7, с. 168].

Грецькі мислителі високо цінували Анахарсіса за його розум та красномовство. Високо оцінює розум і мудрість скіфського населення і, зокрема, Анахарсіса Геродот. «…Серед племен у припонтійських краях, — пише він, — ми не можемо назвати жодного, що було б відоме своєю мудрістю, і не знаємо нікого, хто б уславився своїм розумом, крім скіфської народності і Анахарсія» [9, с. 191]. Посилання на нього є в Аристотеля, Цицерона, Плінія, Сенеки [10, с. 39—40]. І не випадково грецькі мислителі відносили Анахарсіса — єдиного «варвара», неелліна до «семи мудреців». За повідомленням Геродота, Анахарсіс багато подорожував. Він відвідав багато країн і виказав там «свою велику мудрість». Грецькі письменники Герміпп та Сосікрат пишуть про його перебування в Афінах та дружбу з Солоном [7, с. 168]. Згодом він, очевидно з дипломатичною місією, відвідує такі країни, як Анатолія та Лідія. За свідченням Геродота, Анахарсіса було вбито. Вчинив це його брат Савлій, який уже був царем, нібито за прихильність до греко-малазійських культів, а вірогідніше, як пишуть дослідники, щоб усунути Анахарсіса — можливого спадкоємця Савлія — і забезпечити передачу влади сину.

Анахарсіс — настільки цікава особистість, що до цього образу звернувся навіть І. Франко. В поемі «Солон і Анахарсіс» він пише про Анахарсіса як «окрасу й славу скіфського народу» [11, с. 563].

Світогляд Анархарсіса проявляється в його листах до тогочасних правителів і мислителів. При цьому слід зауважити, що його погляди, його думки й поради настільки глибокі й всебічні, що не втратили свого значення й до сьогодення. В листах Анахарсіса піднімаються питання економічного розвитку скіфів і греків, аналізуються їхні торгівельні відносини, дається характеристика їхнім звичкам і вдачі. Анахарсіс засуджує ти-

ранію, виступає захисником пригноблених і великим, палким патріотом своєї країни.

У зверненні до афінян, викликаному, очевидно, тим, що останні, як пише Анахарсіс, сміялися з його нечіткої грецької вимови, він пише: «Коли йде мова про цінності людей, не в мові справа, а в їх поглядах, котрими різниться і грек від грека» [12, с.11]. У листі він аналізує корисну діяльність греків, пов'язану, зокрема, з розвитком економічних відносин з сусідніми народами. «Ви ввозите, — пише він, — до себе лікарів з Єгипту, стерничих — з Фінікії, робите покупки на ринку, не даючи за них понад те, чого вони варті, лише тільки тому, що продавці гарно теревенять по-грецьки.

Ви купуєте, не задумуючись, у варварів, лише б вони продавали по справедливій ціні» [12, с. 11].

Анахарсіс привертає увагу до зовнішньої торгівлі греків з варварами, зокрема зі скіфами, підкреслює її важливість і корисність. Він уживає в листі такі категорії, як вартість, справедлива ціна. Щоправда їх визначення Анахарсісом ми не маємо.

Майже у всіх відомих нам листах Анахарсіс засуджує жорстокість правителів і виступає на захист гноблених. У листі до Терея, жорстокого правителя Фракії, він пише: «Жодний розумний правитель не вбиває своїх підлеглих, як і гарний пастух, який ніколи не знущається над вівцями. Твоя країна вся вилюдніла й погано керується твоїми намісниками. Кожен дім доведений до такого злиденного стану, що не може бути корисним твоїм планам» [12, с. 12].

Отже йдеться не лише про співчуття гнобленим, а й про те, що подібне ставлення до підлеглих є невигідним самому правителю. Щоб зберегти царство, пише він, необхідно берегти тих, ким правиш, і не користуватись своєю владою лише для особистого збагачення.

У листі до Креза, володаря Лідії, яку Анахарсіс відвідав з дипломатичним дорученням, він не лише критикує його за скнарість, зажерливість, а й на цікавому прикладі ілюструє можливість втрати багатства. Він доводить необхідність «мати на увазі лише кінець», а не те, що вдалося в даний момент.

Нескінченій гонитві за багатством (а Крез, як відомо, був нечувано багатою людиною) Анахарсіс протиставляє життя і побут скіфів. «Скіфи, — писав він, — вільні від подібних бід. Вся земля в нас належить всім. Все, що вона приносить сама по собі, ми приймаємо, а до того, що приховує, ми не пориваємося. Оберігаючи нашу худобу від диких звірів, навзаєм ми

отримуємо молоко і сир. Зброєю ми користуємось не для того, щоб нападати на інших, але у випадку необхідності для оборони» [12, с. 13].

Безумовно Анахарсіс дещо ідеалізує скіфів, але він виступає як патріот свого народу, своєї країни. Ця відданість своєму народу чітко проглядає у всіх листах Анахарсіса. Так, у листі до Солона він, віддаючи данину мудрості еллінів, підкреслює, що вони «ні в якому відношенні не мудріші за варварів». У скіфів слова не розходяться з ділом, але вони не схвалюють і пустих балачок, їм не властиве марнослів'я.

Значне місце в листах Анахарсіса посідають морально-філософські думки. Він — прихильник свободи, «розумного, сповненого турбот життя», життя у єдності з природою, коли служать «взуттям — підошви власних ніг, постіллю — вся земля». Багатство робить людину рабом. У листі до царського сина він пише: «У тебе флейти і повний гаманець, у мене стріли й лук. Тому ти раб, а я вільний» [12, с. 12].

Засуджує Анахарсіс пияцтво, заздрість та інші вади правителів. У листі тирану Гіппарху він пише: «Велика кількість незмішаного вина заважає виконувати свій обов'язок, оскільки воно пошкоджує душу, в якій прихована здатність людей до розсудливості… Тому, — радить він тирану, — залиш гральні кості та пияцтво, звернись до справ, завдяки яким ти будеш при владі, — роби добро друзям і прохачам…» [12, с. 12].

Писемна спадщина Анахарсіса — дуже цінне джерело для аналізу зачатків суспільно-економічної думки у доісторичне минуле. Вона дає уявлення про світоглядну позицію частини скіфської знаті. А скіфська доба, культура, побут справили великий вплив на праслов'янське населення, на етногенез слов'ян.

3. Побут і суспільно-економічні уявлення праслов'янських, слов'янських та українських народів переддержавної доби

Проблема українського етногенезу, як уже зазначалось, лишається невирішеною. Так, Н. Полонська-Василенко, посилаючись на такі авторитети, як Б. Рибаков, М. Брайчевський та інші, пише: «Сучасний стан археології дає право твердити, що український народ — автохтон своєї землі, який жив на своїй території, починаючи з неоліту. Обширну групу неолітичних племен IV—III тисячоліть до Р. Х. можна вважати за предків українців, але до

цього часу не можна сказати з певністю, від якого саме неолітичного племені вони походять» [4, с. 66].

Український народ багато дістав у спадщину від своїх попередників. З економічного погляду то була певна традиція хліборобсько-скотарського побуту. Господарські традиції, звичаї, культурні надбання передавались від попередніх мешканців до нових поселенців, «так простягалися нитки від неолітичної трипільської культури до Української держави» [4, с. 66].

Безпосередніми предками українців називають антів. Готський історик Йордан визначає їх як одну з трьох груп слов'ян, які мешкали між Тірасом (Дністром) та Борисфеном (Дніпром) [7, с.281]. М. Грушевський називає їх *українцями*.

Жили анти невеликими поселеннями по берегах річок та озер, займались скотарством та хліборобством. Візантійський автор Прокопій Кессарійський (друга половина VI ст.) характеризує їх як людей рослих і сміливих, не злих, не злочинних. Ними, писав він, не править хтось один, але здавна управляє ними народне зібрання і всі справи вони вирішують спільно. Грецький письменник Маврикій (друга половина VI ст.) оповідає про побут і спосіб воювання антів і словен. Він пише, що вони вільні, витривалі й гостинні [3, с. 50; 4, с. 68].

Остання згадка про антів відноситься до початку VII ст., коли вони виступили союзниками Візантії, а натомість закріплюється ім'я слов'ян. У «Повісті минулих літ» наводиться перелік слов'янських племен і їх розселення у східній Європі. Щодо української території, то літопис повідомляє: «Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли між Прип'яттю і Двіною і називалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і називалися полочанами… А другі ж сіли на Десні і по Сейму, і по Сулі і називалися сіверянами» [13, с. 2—3].

Серед цих племен провідне місце посідають поляни, саме їм припадає почесна роль колиски української державності. Територія, де мешкали поляни, як і їх кількість, порівняно з іншими племенами, була невеликою. Проте літописець описує їх як мудрих і підприємливих. «…Поляни, — читаємо у літопису, — мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх» [13, с. 8]. На відміну від полян, літописець неприхильно ставиться до інших племен, пише про їхні примітивні звичаї, «звірячий спосіб життя». Провідне становище полян пояснювалось не лише тим, що вони перейняли звичаї предків, а й їх територіальним розташуванням. Вони осіли

над Дніпром, де пролягав «великий шлях з варяг до греків». Крім того, поляни опанували таким центром як Київ, в якому з давніхдавен зосереджувалась торгівля з численними народами, близькими й далекими.

Поляни, як і інші українські племена переддержавної доби, жили здебільшого великими гуртами. Такі поселення мали укріплення — городища. Серед них вже були великі міста, такі як Київ, Чернігів, Галич, Луцьк, Звенигород, Перемишль та ін. Головним заняттям населення було хліборобство та скотарство. Було розвинене ремесло, зокрема, гончарство, зброярство, ткацтво, кушнірство, обробка заліза, вироблення ювелірних прикрас. Важливу роль в економічному житті племен відігравала торгівля. Територію українських племен перетинали торгові шляхи між північчю і півднем, між сходом і заходом, які зв'язували їх з країнами з різними економічними й культурними здобутками і втягували у вир тогочасного життя.

«У VIII ст. чужоземні джерела починають вживати для позначення південних українців, переважно племен полян та сіверян, назву «Русь». З бігом часу вона дедалі більше поширюється і серед візантійських, і серед арабських письменників» [4, с. 79]. Ця назва, як писав М. Грушевський, охоплювала малий трикутник — територію між Дніпром, Ірпенем і Россю, «як центр життя нашого народу». Термін *Русь* вживається переважно до Київського князівства, він був синонімом Київщини. За словами М. Грушевського, ще в XI—XII ст. він не поширювався не тільки на північні та східні землі, а й на найближчі — деревлян [1, с. 190]. Разом з тим цей термін довгий час вживався в Прикарпатті та Закарпатті [14, с. 418].

Простеживши історичний процес розвитку слов'яноукраїнських племен, слід звернутись до визначення їхнього суспільно-економічного світогляду. Щоправда, мова може йти скоріше про виробничо-господарську діяльність, обрядову творчість та релігійний світогляд.

Щодо виробничо-господарської діяльності, то вона, як уже зазначалось, була досить різнобічною. Населення займалось як різними напрямами сільськогосподарської діяльності, так і багатогалузевим ремеслом. Цьому сприяли, як зазначає відомий історик М.Ю. Брайчевський, сприятливі кліматичні умови та економічні й культурні зв'язки слов'янських племен з найдавнішими осередками світової цивілізації [15, с. 31].

М. Грушевський, використовуючи лінгвістичний матеріал, археологічні пам'ятки та зарубіжні літературні джерела, подає де-

тальну характеристику господарської діяльності, побуту, розвитку культури українських племен. Починаючи, як пише М. Грушевський, з матеріальної культури, він показує розвиток хліборобства, городництва, садівництва, скотарства, бджільництва, мисливства, рибальства. Щодо ремесла, то воно було представлено кушнірством, ткацтвом, гончарством, зброярством, обробкою дерева, заліза та ін. Детально аналізує вчений побут українських племен, їхні помешкання, хатнє начиння, одяг, харчі та «музичні інструменти для забави і танцю» [1, с. 244—278].

Значний інтерес становить релігійний світогляд українських племен. До запровадження християнства кожне плем'я поклонялося своїм богам. У релігійних віруваннях виділялись дві течії: обожнювання природи в різних формах та культ роду. Обожнювання природи сприяло формуванню різних обрядів, свят, пов'язаних зі змінами пори року. Вони проявилися й у християнських святах у формі різних обрядів: колядування, щедрування, веснянки, Купала. У цих святах відбивається старовинний хліборобський та скотарський побут.

Важливою рисою релігійних уявлень дохристиянської доби була життєрадісність, ясність. «Українці не мали у своєму пантеоні жорстоких, суворих богів. Вони жили одним, спільним життям з веселою радісною природою України і відчували її ласку» [4, с. 76].

Важливі й цікаві відомості про господарювання, знаряддя праці, житло, господарські будівлі українських племен містять українські легенди, що були зібрані П. Кулішем, М. Драгомановим, П. Чубинським, Б. Грінченком та ін. Початкове духовне життя українців знайшло відображення в усній народній поезії, казках, піснях, які передавались від покоління до покоління. «Найдавніші народні словесні твори мають найрізноманітніший зміст, охоплюючи всі розумові і моральні інтереси народу» [16, с.27].

Література

1. *Грушевський М.* Історія України-Русі. — К., 1991. — Т. 1.
2. *Соловьев С. М.* Сочинения. — М., 1988. — Кн. I. — Т. 1—2.
3. *Голубець М.* Велика історія України від найдавніших часів. — К., 1993. — Т. I.
4. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. — К., 1992. — Т. 1.
5. *Ключевский В. О.* Курс русской истории: Соч.: В 9 т. — М., 1987. — Т. I, ч. I.

6. *Бунятян К. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В.* На світанку історії. — К., 1998. — Т.І.
7. *Павленко Ю. В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994.
8. *Кифишин А. Г.* Древнее святилище «Каменная могила». — К., 2001.
9. *Геродот*. Історія: В 9 кн. — К., 1993.
10. Людина і довкілля: У 2 кн. Кн. 1. Природа і людність України в пам'ятках світової і національної культури / Упор., автор вступних розділів, біографічних довідок та коментарів д-р філос. наук В.С. Крисаченко. — К., 1995.
11. *Франко І.* Твори: У 50 т. — К., 1976. — Т. 7.
12. Українська економічна думка: Хрестоматія / Упор. С. М. Злупко. — К., 1998.
13. Літопис Руський: За Іпатським списком / Пер. Л. Махновець. — К., 1990.
14. *Греков Б. Д.* Киевская Русь. — М., 1953.
15. *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. — К., 1968.
16. *Буланов Г.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К., 1992.

Розділ 3

Економічна думка в київській русі

«Літопис руський з Богом починаєм. Отче, благослови, Повість минулих літ ***Нестора****, чорноризця Феодосієвого монастиря Печерського, звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як* ***Руська земля*** *постала.»*

1. Економічні питання в «Літопису Руському».
2. Економічні ідеї в «Правді Руській».
3. «Слово о законі і благодаті» митрополита Іларіона Київського.
4. «Слово» Данила Заточеника.

Відповідь на питання, поставлені Нестором, ще й досі порізному трактуються в історичній літературі. Для вирішення цього питання слід врахувати два моменти, дві обставини — географічне положення держави і хронологію її виникнення. Щодо географічного положення, то тепер вже, очевидно, не викликає сумнівів те, що ядром Київської держави стала лісостепова смуга Середнього Подніпров'я. Якщо визначити хронологічні межі її утворення, то відповідь на це питання залежить від того, що брати за основоположні, засадні основи цього процесу. Якщо враховувати передумови формування держави, про що йшлося в попередньому розділі, то слід погодитись з думкою Б. Рибакова, який, посилаючись на «Повість минулих літ», датує цей процес VI ст. н. е., коли в Середньому Подніпров'ї склався могутній союз слов'янських племен [1, с. 40].

Російський історик В. Ключевський писав, що історія Русі «…почалась VI в. на самому краю, в південно-західному куті нашої землі, на північно-східних схилах і передгір'ях Карпат» [2, с.124]. М. Грушевський початок державного життя України датує VII—VIII ст. Його він пов'язує з розвитком зовнішньої торгівлі, формуванням збройних загонів, як необхідної охорони торговельних караванів і відповідно появою вождів-князів [3, с. 394]. У IX ст. і першій пол. X ст. йшов процес формування й зміцнення державних засад Русі.

Історики часто ділять політичну історію Київської Русі на три періоди. Перший період — швидкого зростання з 382 р., коли на престол у Києві сів Олег, до 972 р. Другий період — це князювання Володимира Великого (980—1015) та Ярослава Мудрого (1034—1054), що позначився досягненням вершини політичної могутності й стабільності, економічного й культурного зростання. Третій період — міжкнязівські конфлікти, загроза нападу кочових племен, економічний застій і, нарешті, остаточне зруйнування Києва монголо-татарами у 1240 р. — ознаменувався трагічним кінцем «Київського періоду історії України» [4, с. 50].

Цей історичний період формування і розвитку Київської Русі широко представлений в друкованих джерелах. Це і перекладні богослужбові книги, й оригінальна література — проповіді, життєписи, літописи тощо. Широка історіографічна база дає можливість проведення ґрунтовного дослідження історії економічної думки того часу, але вона, безумовно, не завжди персоніфікована.

1. Економічні питання в «Літопису Руському»

«Літопис Руський» — це південноруське літописне зведення, складене з різних зводів на початку XIV ст. Він складається з кількох окремих літописів. Найдавнішу частину (Початкову, Начальну) опрацював чернець Києво-Печерського монастиря Нестор, давши їй назву «Повѣсть временных лет» («Повість минулих літ»). Кінчається вона подіями 1110 р. Це, як писав М. Грушевський, була перша наукова концепція історії України. Крім того, літопис містить «Київський літопис» до 1201 р. і «Галицько-Волинський літопис» до 1292 р.

Книгу цю, пише перекладач «Літопису» Л. Махновець, писали триста літ. «Дванадцять поколінь передавали з рук до рук віковічне перо. Передавали, щоб закарбувати діяння давно минулих днів. Закарбувати словом у пам'яті тих, що жили. Тих, що живуть. І тих, що будуть жити.

Книга ця — велетенська історична епопея. Події в ній розпочинаються з пралегендарного «сотворіння світу» і закінчуються 6800 (1292) роком, розгортаючись на землі й на небі, на степових роздолах і на просторах морів, на всенародних торжищах і в княжих гридницях, в монастирях і тюрмах, в імператорських палацах і в хижах трударів…

Книга ця — першоджерело відомостей про тисячі й тисячі подій, історій, людей» [5, с. V]. До цього слід додати, що не лише

про події, історії і людей, а й про їхнє світоглядне й економічне мислення.

«Повість минулих літ» не залишилась у її первісній редакції. Вона перероблялась і доповнювалась відповідно до вимог правлячих князів. 1116 р. «Повість» переробив ігумен Видубецького монастиря Сильвестр. Літопис у цілому становить видатну пам'ятку історичного письменства княжої доби. Маючи в основі історичні факти, літопис включає як місцеві літописні записи, так і переклади з чужомовних джерел, а також діалоги дійових осіб, усні поетичні перекази, легенди тощо.

Літопис є здобутком багатьох осіб, багатьох літописців, які не були неупередженими спостерігачами подій. Кожному із них були притаманні свої інтереси, свої симпатії й антипатії, своє розуміння подій. В цілому ж складався історичний, як писав В. Ключевський, **літописний** погляд, що відповідав, був співзвучним з поглядами багатьох сучасників літописців [2, с. 112].

Коли велика кількість матеріалу, писав В. Ключевський, викладена за планом, виробленим із урахуванням різнорідних даних, піддана переробці за певними прийомами і навіть з критичним осмисленням і освітлена провідною історичною ідеєю, «тоді ми маємо діло вже не с простим літописом, але й з науковим твором… Тут вивченню підлягає не лише сирий історичний матеріал, а й цілісний погляд, навіть з деякими методологічними прийомами. Заглиблюючись у зв'язок і зміст явищ, що описуються в такому творі, ми зобов'язані взяти до уваги й те, як розуміє цей зв'язок і цей зміст сам літопис, бо в ньому ми маємо пам'ятник, який показує, як уявляли собі перші часи нашої історії мислячі, вивчаючі її книжні люди на Русі на початку XII ст.» [6, с. 110].

У «Повісті минулих літ» основна увага приділяється політичній історії Русі. Але ця історія аналізується літописцем у зв'язку з економічними й соціальними явищами. Літописець, розповідаючи про політичні події і міжнародні відносини, намагається усвідомити місце людини в цих подіях, відшукати моральний сенс і практичні висновки для життя.

Уявлення про всебічну діяльність князів, їх наміри дістаємо з характеристики літописцем Олега. Він зображений як хоробрий воїн, мудрий і хитрий князь. Його прозвали **віщим** князем. Він хитрістю оволодів Києвом, який зробив своїм стольним городом і сказав: «Хай буде се мати городам руським» [9, с. 13]. Без особливих зусиль підкорив північні племена, а також племена, що жили на схід і захід від Дніпра, обклав їх даниною, почав засновувати городи. Він збирач земель, які об'єднує під одним стягом.

Він уперше об'єднаними силами здійснив дальній похід, «пішов на Греків», яких переміг хитрістю. Олег здобув велику данину, а також виправив щорічну данину «на руські городи — спершу на Київ, а тоді й на Чернігів, і на Переяславль, і на Полоцьк, і на Ростов, і на Любеч, і на інші городи, — бо по тих городах сиділи князі, під Олегом сущі» [9, с. 18]. Олег також поставив вимоги щодо умов перебування послів у Греції, а також купців. «Посли нехай посольське беруть скільки хотять. А купці хай беруть місячину на шість місяців; і хліб, і вино, і м'яса і риби, і овочів…» [9, с. 18].

Усі ці вимоги, як і інші, що визначали характер політичних і економічних відносин русів з греками, були чітко сформульовані в договорі, укладеному через чотири роки після походу. В цьому, як і в більш пізніх договорах князів з греками, обидві держави виступають як рівноправні партнери, між якими юридично оформлюються тривалі зв'язки.

Відомий історик Наталія Полонська-Василенко, посилаючись на праці багатьох фахівців, робить висновок: «Руський закон виявляється як добре опрацьоване, самобутнє законодавство, яке карає за злочин проти особи, власності, яке знає тестаменти. Система українського права відповідає вже розвиненому суспільству» [6, с. 250].

У договорі багато цікавих умов, статей, що характеризують світогляд обох сторін і, безумовно, більшою мірою русів. Так, зокрема, за удар або побої той, хто так учинив, мусить «по закону руському» виплатити потерпілому певну кількість срібла, а якщо він «буде неімущим, хай дасть скільки може, і хай зніме із себе [потерпілому] навіть ту саму одежу свою, у якій він ходить» [9, с.20]. Решту суми, якщо ніхто не може допомогти йому виплатити потерпілому, нехай більше не стягують. Це дає підстави дійти висновку, що поряд з визначенням досить жорстких покарань за злочин враховувався і матеріальний стан навіть того, хто його вчинив.

Дещо інакше змальовує літописець Ігоря. На відміну від Олега він не відрізняється хоробрістю, не ходить за даниною до підкорених племен і не підкорює нових. Але головне, що його характеризує, — це користолюбство. Коли на вимогу дружини, що скаржилась на своє убозтво, він пішов по данину до деревлян, то «чинив їм насильство він і мужі його». Взявши данину, він відпустив дружину додому, а сам «з невеликою дружиною вернувся, жадаючи більше майна», і був убитий деревлянами.

Звертає увагу літописець на соціальні суперечності, що існували. Він пише про жорстокість князів до дружини, про їхню жорстокість і жорстокість дружинників до населення, що породжу-

валась жадобою до багатства. Літописець проповідує стриманість, намагається показати її позитивний вплив на мир і спокій у державі. За приклад він бере діяльність Святослава, сина Олега, який, будучи хоробрим і войовничим, «возів же за собою він не возив… Навіть шатра він [не] мав, а пітник слав і сідло [клав] у головах». Такими були і всі його воїни, які наслідували його приклад. Літописець характеризує Святослава не лише хоробрим, не жадібним до багатства, а й як людину відкриту й чесну. «І посилав він, — пише літописець, — до [інших] земель [послів], кажучи: "Хочу на вас іти"» [9, с. 38].

Багато уваги приділено в «Літопису» Святому Володимиру, який став єдиновладним володарем величезної держави. Літописець повідомляє, що Володимир змінює внутрішню політику держави. Він заміняє варязьку дружину українською, здійснює хрещення Русі, що сприяло включенню держави в лоно православної Східної Церкви й наближенню до великої візантійської культури. Він зміцнює зв'язки з Заходом, зокрема Римом. Володимир першим з українських князів почав карбувати монету. Він будує церкви, зокрема в Києві: святої Софії та величезну церкву Богородиці, так звану Десятинну, бо на утримання її Володимир призначив десяту частину княжих прибутків. Велику увагу приділяв він розвитку торгівлі.

Володимир був дуже популярною постаттю за життя, про нього збереглося також багато історичних переказів, пісень, в яких відзначались його людяність, демократизм.

Стосовно грамотності Володимира, його начитаності літописець пише, що, керуючись написаним у Євангелії: «Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть»… «Продайте маєтності ваші і дайте убогим»… «Не ховайте собі скарбів на землі, де ото міль жере і злодії підкопують, а зберігайте собі скарби на небі…» повелів він усякому старцеві і вбогому приходити на двір на княжий і брати всяку потребу — питво, їжу і з скарбниць кунами [9, с. 70]. Немічним і недужим він звелів розвозити по дворах різні продукти.

В літопису чітко проголошується ідея необхідності зміцнення держави, єдності і величі Русі. Літописець звертається до князів із закликом зміцнювати не лише оборону держави, а й її внутрішній спокій, карати злочинців і придушувати прояви незадоволення. Літописець розповідає про відповідну діяльність Володимира і додає, що він «жив за порядками діда і отця» [9, с. 7].

Посилаючись на церковні авторитети літописець звертає увагу на вимоги, з якими вони звертаються до чорноризців. «Паче ж усьо-

го мати в собі любов до менших і покору та послух перед старшими. Старшим же — до менших [мати] любов і повчати їх, бути собою за приклад здержливістю, і неспанням, і ходінням [до церкви], і смиренням, — і так научати й менших, і піддержувати їх» [9, с. 112].

Величезну роль в суспільному житті літописець надавав освіті. Він з повагою пише про освітянську діяльність Володимира, який після хрещення став «…у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне» [9, с. 66]. Великий нахил до книг мав Ярослав (1018—1054), котрий, як пише літописець, «читав їх і вдень і вночі». Ярослав зібрав багато переписувачів, які перекладали книги з грецької слов'янською мовою. Він зібрав першу в Україні бібліотеку, при монастирях і при великих церквах відкрив школи. За часів Ярослава високого рівня набули розвиток науки, письменництва, мистецтва. І не випадково в «Літопису» так високо оцінюється освіта. «Велика бо користь буває людині, — писав літописець, — від учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що наповнюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина» [9, с. 89].

Суспільно-економічні погляди літописця знайшли відображення і в його ставленні до воєн. Він негативно оцінює війни, що несуть руйнування господарства і знищення населення, але при цьому не заперечує проти війн, спрямованих на захист держави. Літописець особливо наголошує на необхідності єдності князів.

У літопису досить детально аналізується ідея законотворчості, верховенства закону. Посилаючись на Георгія Амартола, візантійського історика IX ст., автора «Хроніки», де висвітлюються події всесвітньої історії, літописець цитує хроніку, в якій простежується характер законів у різних племен і народів. В Амартоли читаємо, що «кожному народові [дано] закон. В одних є писаний, а в других звичай, який ті, що не мають [писаного] закону, вважають отчим законом» [9, с.10]. Законами і звичаями передбачається: «Не розпутствувати, не прелюбствувати, не красти, не обмовляти, чи убивати чи загалом усім діяти зло» [там само].

2. Економічні ідеї в «Правді Руській»

«Правда Руська» — це видатна пам'ятка суспільно-економічної літератури Київської Русі. Оригінал «Правди Руської» не зберігся. До наших часів дійшли численні (близько 300) списки «Правди Руської». За змістом дослідники поділяють списки на три редакції: коротку, широку й середню.

Найстарішою є коротка редакція. Вона складається з двох частин. Перша, «Правда Ярослава», датується першою половиною X ст., друга, складена за Ярославових синів — другою половиною XI ст. Постанови найстарішої «Правди» сягають VIII—IX ст. «Правда Ярославичів» основну увагу звертає на охорону інтересів князів.

Широка редакція теж має дві частини. Перша походить з початку XII ст., друга — з кінця XII ст. Перша частина містить усю коротку редакцію та княжі устави синів Ярослава. Проте в ній деякі правові норми короткої редакції змінені. Середня редакція (XVI ст.) — скорочений варіант широкої.

«Правда Руська» — це найвизначніша збірка стародавнього звичаєвого права нашого народу. Крім звичаєвого права, вона містить і «княжі устави». Разом з тим це надзвичайно глибоке джерело для вивчення історії економічної думки. Центральне місце в ній займають питання економічних, майнових відносин.

Одне з центральних місць у «Правді» посідали питання про власність і становище залежного населення. Ряд статей присвячено охороні земельної власності. В них, зокрема, йдеться про межі, порядок наслідування тощо. Особлива увага приділялась праву власності на залежне населення, інвентар, худобу.

Багато статей широкої «Правди» присвячено питанню про закупів і холопів. Закуп — це одна з різновидностей залежних людей в стародавній Русі. Це колишній смерд (селянин-общинник), що відробляв позику, грошову або натуральну, позикодавцю, який ставав його володарем. Статті «Правди», з одного боку, чітко спрямовані на захист інтересів панівних верств, і при цьому визначають міру їхньої влади над закупом. Закуп має право звертатись до князя зі скаргою на свого пана, може судитись з ним. Разом з тим визначені умови, за яких закуп перетворюється на раба. Це, зокрема, втеча закупа від свого пана або у випадку, коли він вкраде щось на стороні, а пан виплатить за вкрадене та ін.

Великий розділ «Правди» присвячено холопам. Знову-таки йдеться про умови, за яких вони стають рабами (повними холопами). Ряд статей захищає майнові інтереси панівних класів.

Так, у статті «Про холопа» говорилось, «якщо холоп втік і господар заявить про це на торгу і до третього дня ніхто холопа не приведе, а господар на третій день зустріне його, то він може прямо взяти свого холопа, а хто переховував його заплатить три гривні пені» [7, с. 93]. Якщо ж холопа вкрали, то за нього князю слід заплатити 12 гривень, а холопа повернути.

Визначалось також покарання за злочин пов'язаний з будь-якою допомогою втікачам — холопам або рабам. Якщо хто дасть

втікачеві хліба чи підкаже йому шлях, то мусить платити господарю за холопа 5 гривень, а за раба 6 гривень [7, с. 94].

Велику увагу в «Правді» приділено визначенню покарань за злочини. «Хто сяде на чужого коня без дозволу, платить 3 гривні пені». «У кого пропаде кінь, зброя або одяг і він про те заявить на ринку і пізніше упізнає річ, що пропала у кого-небудь в межах свого ж міста, той прямо бере свою річ та й стягає з приховувача 3 гривні за неявку речі» [7, с. 93]. Отже, усі злочини карались однаково, очевидно тому, що мова йшла про повернення речей власнику. Зовсім іншу картину спостерігаємо, коли йдеться про конокрадство. Конокрада, зазначається в одній із статей, слід «видати князю для продажі його в рабство на чужину» [7, с. 94].

Чітко визначалася плата за крадіжку зерна, худоби. «Якщо вкрадуть снопи з току або обмолочене зерно з ями, скільки б не було злодіїв, взяти з кожного по 3 гривні і 30 кун пені». За крадіжку худоби встановлювались конкретні платежі: «За кобилу — 60 кун, за вола — гривню (50 кун), за корову — 40 кун … за свиню — 5 кун…» [7, с. 95].

Така платня передбачалась у випадку, коли злодіями були вільні люди. «Якщо ж злодії будуть холопи князівські, боярські або монастирські, яких не карають штрафами князю, тому що вони невільні люди, за хлопську крадіжку платити подвійну винагороду» [7, с. 96].

Якщо зіставити статті «Правди» щодо покарань за різні провини, злодійство, крадіжки, тілесні ушкодження тощо, то можна зробити висновок, що втрата майна оцінюється дорожче ніж людина, її здоров'я, безпека. «Хто відрубає у кого який-небудь палець, платить 3 гривні пені князю, а пораненому — гривню кун». «Хто вдарить кого мечем, але не вб'є до смерті, платить три гривні пені, а пораненому — гривню за рану, та ще те, що потрібно на лікування. Якщо ж до смерті вб'є, платить виру» [7, с.93]. Разом з тим жорстоко карались зазіхання на чуже майно. «Кого вб'ють біля комори або на якомусь іншому місці крадіжки, за це не карати, як за вбивство собаки» [7, с. 95]. В цілому кара ґрунтувалась на економічній основі. Злочинець карався матеріальними збитками. Щоправда, в законнику були й моральні мотиви. «Правда» відрізняла вбивство не умисне від наперед задуманого, удар мечем від менш небезпечного, але образливого для честі, удару палицею або долонею, які карались вчетверо дорожче перших [2, с. 247].

Розвиток торгівлі, лихварства зумовив законодавчу регламентацію цих процесів. «Правда» чітко визначає майнові відносини,

вона розрізняє передачу майна на зберігання від позики, звичайну позику, позику від позики в ріст за певний процент, позику короткострокову від довгострокової. В ряді статей ідеться про нарахування процента, про охорону і порядок забезпечення майнових інтересів кредитора. «Правда» впорядковує стягування боргів з неспроможного боржника, розрізняючи неспроможність злісну від нещасної.

Законом визначався й максимальний розмір процента. Річний процент нараховувався «в третину», тобто в 50%. Розмір короткострокового процента не обмежувався законом. «Місячний ріст за короткострокової позики брати позикодавцю за домовленістю; якщо ж борг не буде сплачений протягом року, то розраховувати ріст з нього на два-третій (50%), а місячний ріст відмінити».

У статті «Статут Володимира про ріст» ідеться про те, що на з'їзді в селі Берестові, де Володимир Всеволодович зібрав свою дружину, була прийнята постанова: «хто позичив гроші з умовою платити ріст на два-третій, з того брати такий ріст лише 2 роки», а після того повернути лише капітал. Хто брав такий процент 3 роки, той втрачав і капітал. «Хто бере по десять кун росту з гривні в рік (40%), такий ріст допускати і за довгострокової позики» [7, с.97].

Передбачались «Правдою» закони про торгівлю, купців. У торгівлі заохочувалися кредитні відносини і разом з тим детально регламентувався порядок сплати боргів купцям. У першу чергу задовольнявся князь, іногородні та іноземні купці. Якщо купцю, який заборгував уже багато, дасть товар у борг іногородній або іноземний купець, а він відмовиться від сплати боргу, то «такого неспроможного боржника продати на ринку і перш за все заплатити борг сповна приїжджому купцеві, решту ж поділити між місцевими позикодавцями; якщо ж (крім того) спроданий буде в боргу у казни, то спершу повністю заплатить державний борг, а решту пустить на розподіл…» [7, с. 97—98].

«Правда Руська» дає нам уявлення про тогочасну грошову одиницю, якою була гривня. Грошова система існувала у формі кунних грошей. Першими були хутра куниць або білок, які об'єднувались лічильною одиницею — гривнею. У IX—XI ст. одна гривня дорівнювала 25 кунам. Назва «гривня» походить від прикраси з золота або срібла, яку носили на шиї (на «загривку»). Обмінювалась вона на зливок срібла, різної, звичайно продовгуватої форми певної ваги. У різні часи вага гривні кун коливалась в залежності від зміни цінності срібла на Русі. Дослідники називають вагу, що дорівнювала 200—400 г [2, с. 224].

У «Правді», цьому важливому історичному документі, ми зустрічаємося з цілим рядом економічних термінів, які відображали тогочасні відносини. Їх можна поділити на дві групи — це, по-перше, такі економічні терміни, визначення, що стосувались економічного й політичного розподілу тогочасного суспільства: княжі мужі, прості люди, бояри, смерди, наймити, закупи, холопи та ін.

Друга група економічних термінів стосувалась безпосередньо тогочасних економічних відносин. Це — «істе» (капітал), «рез», «ріст» (процент), «товар», «куна» (гроші).

Підбиваючи підсумок, слід ще раз зазначити, що «Правда Руська» — це невичерпне джерело до аналізу економічної думки Київської Русі.

3. «Слово о законі і благодаті» митрополита Іларіона Київського

Велику роль в житті Київської держави відіграло прийняття християнства. Володимир, як видатний політик, про що свідчила вся його політична діяльність, зумів оцінити значення християнства у розвитку держави. Він розумів, яку роль відігравало християнство у суспільно-економічному житті Візантії, у розвитку її культури, мистецтва. Він прагнув до зближення з Візантією і уподібнення своєї держави візантійській. Прийняття християнства мало стати значним кроком на цьому шляху. Воно повинно було подолати примітивні релігійні вірування, замінити їх новою культурною релігією «з багатим внутрішнім змістом і зовнішнім блиском мистецтва, з цілком закінченими формами і сформованою ієрархією» [8, с. 56].

У прийнятті християнства певну роль відіграло і питання про співвідношення, субординацію релігій і верховної влади. У Візантії церква була підвладна імператору. Це відповідало інтересам політичної еліти Київської держави, що формувалась як феодальна монархія.

Володимир заклав основи формування руської церкви. Він приділяв велику увагу книжності, надбанню знань. Школи і книжність були перенесені з Візантії як атрибути християнства.

У XI—XIII ст. постає плеяда людей досить освічених, що знали кілька іноземних мов, зокрема грецьку і латинську, опанували риторику, збирали бібліотеки. Ці люди — тодішня еліта, стояли на рівні візантійської освіченості. Серед них визначне місце посідає митрополит Київський — Іларіон — учений, ерудит, філософ, «муж благий і книжний, і пісник» [9, с. 95]. Він був першим мит-

рополитом-русином, якого возвели в сан без дозволу візантійського патріарха. «**У Рік** 6559 [1051]. Поставив Ярослав **русина** Ларіона митрополитом Русі у святій Софії, зібравши єпископів», — так повідомляв «Літопис Руський» про цю подію [9, с. 95].

Іларіон — видатна особистість в історії Київської держави. Його «Слово о законі і благодаті» — це справжній шедевр староруської писемності. А М. Грушевський писав, що «се найдавніший або один з найдавніших і заразом найвищий з літературного погляду твір староруського письменства» [10, с. 468].

«Слово о законі і благодаті» Іларіон виголосив у період між 1037—1050 рр. у Десятинній церкві в присутності Ярослава і його дружини Ірини. Воно містило похвалу Володимиру і його нащадкам, яка вплиталась в канву більш широкої похвали й визнання величі Русі.

«Слово о законі і благодаті» — це оригінальний твір проповідницької літератури. «**Закон** — Старий Завіт Біблії, зокрема перші його п'ять книг, так зване П'ятикнижжя Мойсеєве: книги Буття, Вихід, Левіт, Числа, Второзаконня, в яких викладено юдейське віровчення, засноване на заповідях бога Ягве» [11, с.626]. Ці заповіді Бог нібито дав Мойсеєві, пророкові і вождю ізраїльських племен, на горі Сінай. В Іларіона «закон» — це віра, що передувала християнству, була притаманна одному народу і мала в собі риси поганства.

«Благодать» — основоположне поняття християнського віровчення, викладеного в Новому Завіті Біблії. У «благодаті» вбачається особлива сила, нібито послана від Бога, яка дає можливість подолати притаманні людям гріховність і досягти спасіння» [11, с. 626]. Отже «благодать» в Іларіона — це вищий ступінь розвитку людства, основа віри, що відкрита для всіх народів на відміну від закону. Іларіон керується переконанням, що «закон» і «благодать» протилежні один одному і разом з тим пов'язані між собою. Спочатку був «закон», який він ототожнює з дохристиянським язическим віровченням. Він був даний Богом на підготування «благодаті», яка є символом нової, християнської віри.

У «Законі і благодаті» не йдеться безпосередньо про соціально-економічні проблеми. Але разом з тим слід зазначити, що співвідношення «закону» і «благодаті» Іларіон розглядає не лише з позицій містико-релігійних. Він переносить дослідження з площини віросповідання в площину соціологічну, вирішує проблеми мирські, державні. «Закон», на його думку, роз'єднує народи, поділяє їх на касти, освячує рабство. «Благодать» принесла

людям свободу від рабства, освіту, єднання народів. Якщо «закон» був надбанням юдеїв, то «благодать» «ширяться на всі краї земні» [11, с. 198]. Якщо «закон» не сприймає уявлення про «вище благо», свободу, то істина і «благодать» повідали про вічне життя. «Юдеї бо земному раділи, християни радіють майбутньому на небесах» [11, с. 198].

З уведенням християнства люди Київської Русі, що, за Іларіоном, «були раніше наче звірина і скотина», вже не ідолослужителями звуться, а християнами. «І вже не капище сатанинське городимо, а Христові церкви зводимо; вже не заколюємо бісам один одного, а Христос за нас заколюється і приноситься в жертву Богу й Отцю. І вже не жертвенну кров куштуючи, погибаємо, а причащаючись Христовою святою кров'ю, спасаємось» [11, с.203]. Для Іларіона благодать, скасувавши закон, знищує рабство, вона, подібно сонцю однаково світить всім людям.

Заслугу в хрещенні Русі, в її приєднанні до християнського світу Іларіон цілком визнає за Володимиром. Він характеризує Володимира як видатного державного мужа, як християнського політика, що був покликаний Богом здійснити історичну місію перед своїм народом. Усі краї і народи, писав Іларіон, шанують і славлять кожний свого учителя, того, хто навчив їх православній вірі. «Похвалимо ж і ми, по силі нашій, хоч малими похвалами, того, хто велике і дивне діло сотворив, нашого вчителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, онука старого Ігоря, а сина славного Святослава, про мужність і хоробрість якого в літа його володарювання слух пройшов по багатьох сторонах, а звитяги його і могутність поминаються й пам'ятаються ще нині» [11, с. 205].

Характеристика Іларіоном Володимира красномовна і багатогранна. Вона вражає не лише блискучим викладом матеріалу, а й чіткою логікою і глибиною аналізу. Іларіон характеризує його як розумного і благородного, підкреслює його благородне походження. Він славословить Володимира за те, що він сам став християнином і підданих своїх до християнства навернув, заповідаючи «всім бути християнами, малим і великим, рабам і вільним, юним і старим, боярам і простим, багатим і вбогим» [11, с. 206].

Іларіон зазначає, що не було жодного, хто противився б благочестивому повелінню Володимира. Хто охрестився з любов'ю, а хто й зі страху перед повелителем, «бо ж благовір'я його на владу спиралося» [11, с. 206]. Отже, опору християнства Іларіон убачає в самовладді, яке, в свою чергу, зміцнюється християнською вірою. Митрополит пише про милості й щедрості Володи-

мира, які він «творив — осиротілим, болящим, боржникам, удовам і всім, хто потребував милості» [11, с. 207]. Він особливо наголошував на тому, що у Володимира слово не розходилося з ділом. Він сповнював мовлене, «прохачам подаючи, голих одягаючи, спраглих і голодних насищаючи, болящим всіляку потіху посилаючи, боржників викупляючи, рабам свободу даючи» [11, с.207]. Висвітлення Іларіоном саме цієї сторони в характеристиці Володимира і її висока оцінка дає підстави говорити про доброчинність митрополита, про його високу християнську мораль.

Крім блискучого таланту ерудита, Іларіон проявив себе як великий патріот своєї країни. Високо оцінюючи християнізацію Русі, Іларіон виступає проти експансіоністських зазіхань Константинополя, його намірів підкорити церкву Русі. Ця його позиція збігалася з позицією великокняжої влади. Іларіон гордий тим, що належить до великої держави Русі. І це не випадково. Адже це була пора найвищого розквіту Київської держави і почуття національної свідомості опановувало тодішньою суспільністю Києва. Славлячи Володимира Іларіон писав: «Не в худородній бо і невідомій землі володарював той, а в Руській, про яку відати і чути на всі чотири кінці землі» [11, с. 205].

Він славний город Київ величчю, як вінцем, обклав, храм великий святий Божій премудрості (Софії) воздвиг на святість і освячення городу і всілякою красою його прикрасив «так, що церква та стала дивом і славою на всі навколишні країни, бо іншої такої не знайдеться по всій півночі земній од сходу до заходу» [11, с. 209].

Славу Русі зберегли й піднесли нащадки Володимира. Іларіон з любов'ю і повагою пише про сина Володимира — Ярослава Мудрого. «Слово» Іларіона пройняте великим оптимізмом, глибокою вірою в велике майбутнє свого народу. В ньому релігійна ідея підкоряється свідомому устремлінню на справи практичні, мирські, тобто, перш за все — соціальні. Виходячи з такої світоглядної орієнтації, Іларіон в «Молитві» за народ, зверненій до Бога, розкриває фактично ті соціально-економічні проблеми, що турбували суспільство. Він просить відпущення гріхів і всілякого милосердя, а головне — утвердження миру. «І доки стоїть світ, не наводь на нас напасті спокус, не давай нас у руки чужинців!.. Не попускай на нас скорботи і голоду, і наглих смертей, вогню, потопу!.. Скупо покарай, а щедро помилуй!.. Трохи опечаль, та зразу і звесели!» [11, с. 212].

«Слово о законі і благодаті» — видатна пам'ятка філософсько-соціологічної й економічної думки Київської Русі. Вона свідчить про високий рівень культури не лише її автора, а й Русі в цілому.

4. «Слово» Данила Заточеника

Видатною пам'яткою давньоруської літератури є твір Данила Заточеника «Слово», адресований князю Ярославу Володимировичу. Це міг бути син Володимира Мстиславовича, правнук Володимира Мономаха. Дату появи твору дослідники відносять до кінця XII ст.

Приблизно 1229 р. з'явився інший твір — «Моління» — анонімного автора, який теж назвався Данилом. Свій твір він адресує князю Ярославу Всеволодовичу. В цей твір автор включив майже весь текст «Слова» Данила Заточеника і доповнив його рядом цікавих афоризмів. Це стало підставою для того, що обидва твори приписували одній особі [1, с. 337]. Полишимо це питання вирішувати фахівцям-історикам і звернемося до аналізу самих творів.

Особа Данила Заточеника, як автора «Слова», до цього часу не з'ясована. В ньому бачили княжого холопа, члена княжого двору, дружинника, ремісника і навіть скомороха. Сам твір дає підстави твердити, що автор «Слова» був давньоруським інтелігентом. Про це, зокрема, свідчить текст твору, який рясніє цитатами і афоризмами, запозиченими з Біблійних книг, Бджоли, Фізіолога, Повісті про Акіра Премудрого, літописів, Ізборників та інших джерел. Інтелігентність автора проявилась у чітко виявленому вболіванні за долю свого народу і бажанні прислужитись йому. Звеличуючи духовність і самоцінність мислячої людини, Данило виступив, фактично, як людина зайва, котра не вписувалась у тогочасне життя.

В. Г. Белінський писав про нього: «Хто б не був Данило Зеточеник, можна зробити не без підстав висновок, що це була одна з тих особистостей, які, на біду собі, занадто розумні, занадто обдаровані, занадто багато знають і, не вміючи приховувати від людей своєї переваги, ображають самолюбиву посередність…» [12, с. 351].

З тексту «Слова» дізнаємося, що його автор був «заточеником» (звідси ймовірно й прізвисько) на озері Лача, який, очевидно, постраждав від бояр і просить заступництва князя.

Перш за все слід зазначити, що хоч авторство твору не встановлено, воно носить чітко виражений індивідуальний характер. Це результат індивідуальної, а не колективної творчості, що було характерним для того часу. Батьківщина твору знаходилась в межах Південної Русі. Найвірогідніше, це місто Переяслав (нині Переяслав-Хмельницький). Підставою для такого твердження, на думку дослідників, є словниковий матеріал пам'ятки, особливості її змісту та багато інших ознак [13, с. 29].

Щодо змісту, то це — звернення, фактично в двох редакціях до двох різних князів, про княжу милість. Якщо навіть прийняти думку тих, що приписують твори двом різним авторам, то, зважаючи на те, що «Моління» майже повністю включає текст «Слова» і не відрізняється від нього сутністю поглядів, обидва твори можуть бути розглянуті як один твір у двох редакціях. Цей твір містить надзвичайно глибокі думки про характер тогочасного суспільства, його економічний стан, княжу владу, безправ'я і злидні народу. Такі думки, характеристика різних сторін тогочасного суспільства органічно вплетені в скаргу Данила на своє нужденне, злиденне життя, що викликане якимись обставинами.

Обидві редакції твору починаються з вихваляння розуму і мудрості, що є для автора головним критерієм значущості людини. «Засурмимо, наче в труби золотокуті, в розум ума свого й почнемо грати на срібних органах, мудрість свою засвідчуючи. Встань, славо моя, встань у псалтирі й у гуслях» [14, с. 19]. Підносячи розум і мудрість він пише, що розумним може бути і багатий і бідний, проте багатство само по собі не дарує мудрості: «Вбогий же мудрий, як золото в брудній посудині, а багата людина, як шовкова наволока, соломою набита, а бідний дурний, як солома, втоптана в багнюку» [15, с. 68].

Керуючись цими засадами, Данило радить князю: «Не позбав хліба вбогого мудрого, не піднось до хмар багатого дурного!» [15, с. 68]. Він розуміє безправне, зневажене життя вбогої людини і вболіває за неї. «…Багатий муж усюди знаний є, і на чужинській стороні друзів має, а вбогий — у своїй зненавиджений ходить… Багатий промовить — усі замовкнуть та піднесуть слово його до хмар, а вбогий скаже — усі на нього кричатимуть. Чиї ризи багаті, того й мова поважна» [14, с. 20].

Бідність і багатство позначаються й на моральній, етичній поведінці людей. Данило з гіркотою пише: «Друзі ж мої та близькі мої й ті зневажають мене, бо не поставив перед ними трапези зі стравами різноманітними. Багато хто дружить зі мною, тицяючи руку зі мною в миску, а у напасті ворогами себе виявляють і навіть допомагають уразити ноги мої, очима плачуть зі мною, серцем сміються. Тим же не вір другові, на брата не сподівайсь» [14, с. 20].

Проголошуючи ідею вищості мудрої людини над нерозумною, Данило поширює її й на соціальні стани. Мудра людина має переваги над всяким чином і перш за все «ангельським». Він критикує чернецтво за «беззаконня» й дармоїдство з позицій людського розуму, людини, що любить життя. Данило людина віруюча.

Проте релігія для нього не предмет сліпої віри, вона позбавлена офіційності. Це — синонім істини, що становить ядро мудрості. З позицій величності розуму, мудрості він аналізує політичну владу. «Краще один розумний, ніж десять володарів без розуму, що володіють містами» [15, с. 68]. Мудрість дає право на самовладдя, яке Данило визнає необхідним, бо воно забезпечує мир і безпеку країни. «Кораблеві глава — керманич, а ти князь — глава людям своїм… Жінкам глава — муж, мужам — князь, а князям — Бог» [15, с. 68]. Разом з тим Данило застерігає щодо необмеженості самовладдя, яке може послужити беззаконню, особливо якщо князь буде покладатись на «лукавих» радників — думців. Проте він не допускає думку про поділ влади між князем і думцями. Він — прихильник самовладдя.

Данило Заточеник — сам людина високоосвічена, людина книжна — проголошує гімн людському розуму, стверджує його соціальну значимість. Він засуджує ієрархію соціального буття на засадах влади і багатства. Надзвичайно цікаві і повчальні його притчі-афоризми. Він цитує Святе Письмо. «Шукайте премудрість, щоб жива була дума ваша. Приліплюючись до премудрих, премудрим сам будеш. Мужа лукавого уникай і настанов його не слухай». Свої настанови він черпає як із книг, так і з усної словесності народу. В своєму творі Данило пише: «Очі мудрого в розумі, а безумного очі, як у темряві ходять. Мудра людина — розумний друг, а нерозумна — недруг. Серце мудрого в домі печальному, безумного в домі бенкетному. Мудрого в дорогу посилай, мало його наставляй, а посилаючи нерозумного, сам не полінуйся піти. Краще мені слухати погрози мудрих, аніж настанови нерозумних» [15, с. 71].

Саме ці, як і інші світоглядні позиції автора, визначили і його економічні погляди, хоч їм приділено менше уваги в творі.

Лейтмотивом твору є скарга Данила Заточеника на своє вимушене нужденне й фактично безправне життя і звернення до князя «позбавити від усіх скорбот».

З великим співчуттям пише Данило про долю бідних, яка його самого спіткала. «Княже мій, пане! Позбав мене злиднів оцих, як сарну від тенет, як пташеня від сильця, як каченя від пазурів яструба, як вівцю від пащі лев'ячої» [14, с. 20]. Бідних він образно порівнює з жертвами в кігтях хижаків. Бідна людина до того ж безправна. «Я ж бо, княже, — пише Данило про своє становище, — мов дерево при дорозі; багато хто стинає його та у вогонь кидає. Так і я всіма скривджений, бо не огороджений пострахом грози твоєї» [14, с. 20]. Бідному сама смерть видається звільненням від страждань.

З надзвичайною емоційністю і глибиною розкриває Данило прірву між багатством і бідністю. «Тож як звеселяєшся ти багатьма ласощами, мене спом'яни, що хліб їсть сухий, п'єш солодке питво, то мене спом'яни, що теплу воду п'є, од вітру не захищений, коли ж лежиш на м'якій постелі під ковдрами соболиними, мене спом'яни, що під єдиною холстиною лежить та від холоду конає і краплями дощовими мов стрілами до серця пронизаний» [14, с. 21].

Його турбує проблема залежності холопів від боярської влади, яка знеособлює людину. «…Підневільний хліб, — пише Данило, — як полин у роті…» [15, с. 69]. При цьому він вірить у добрих і злих князів і бояр. Щедрий князь — отець слугам своїм численним. «Князь щедрий мов річка без берегів, що плине крізь діброви, та напуває не лише людей, а й звірів, а князь скнарий, як річка в берегах, а береги кам'яні — ні пити, а ні коня напоїти. Боярин щедрий, мов колодязь солодкий при дорозі — перехожих напуває, а скупий, як колодязь солоний» [14, с. 22].

Разом з тим він засуджує свавілля князів і бояр, які загрожували майну і життю вільних людей. Він застерігає їх: «Не став собі двір близько двору царського і не держи села біля села княжого, бо тіун його мов вогонь тренетою розпалений, а рядовичі його наче іскри. Якщо і від вогню встережешся, то від іскор не зможеш вберегтись і одежу спалиш» [14, с. 22].

Великі надії щодо покращення становища бідних він покладає на благодійність. «Ібо хто в печалі людині допоможе, той як холодною водою напоїть його у пекучий день» [15, с. 70]. Із закликом про благодійність він звертається до бояр і князів. «Хай не буде, княже мій, пане, рука твоя скупа на подаяння вбогим, бо ані чашею море не вичерпати, ані нашими стягненнями твого дому не виснажити. Як невід не втримає води, а лише рибу, так і ти, княже, ані злата, ані срібла не держи — роздавай людям» [14, с.21].

Він хоче переконати князя, що багатство не в золоті і сріблі, а в мужніх воїнах, в мужах надійних. Дуб, пише він, кріпиться численним корінням, «…отак і ти, княже, багатьма людьми своїми чесним і славним у всіх краях виявишся» [14, с. 21].

Твір Данила Заточеника — видатне і багате думками явище давньоруської літератури. Пов'язуючи свої надії і сподівання з княжою милістю, Данило по суті відображає тогочасні суспільно-економічні відносини. Він уперше в давньоруській літературі показує нужденне життя і біль народу, відчуває і виливає письмово його надії і сподівання.

Глибокий за змістом твір Данила Заточеника свідчить про високу освіченість автора, його ерудицію. І що цікаво, сам Данило пише: «Я адже ж не в Афінах ріс, не у філософів вчився, а як пчола, припадаючи до різних квіток, вибирав солодість словесну, збирав мудрість, як в бурдюк воду морську» [15, с. 68]. Це дає підстави зробити висновок, що культурний розвиток України на той час хоч і був пов'язаний переважно з південними цивілізаціями, з Візантією, одночасно формувався і на місцевих традиціях, які, за словами Данила, містили і «солодість словесну і мудрість».

Література

1. *Рыбаков Б. А.* Мир истории. — М., 1984.
2. *Ключевский В. О.* Курс русской истории: Соч.: В 9 т. — М., 1987.— Т. 1.
3. *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. 1.
4. *Субтельний О.* Україна. Історія. — К., 1991.
5. Від перекладача // Літопис Руський: За Іпатським списком / Пер. Л. Махновець. — К., 1990.
6. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: Том І. До середини XVII ст. — К., 1992.
7. *Ключевский В. О.* Курс русской истории. — М., 1989. — Т. VII.
8. *Грушевский М. С.* Очерк истории украинского народа. — К., 1991.
9. Літопис Руський: За Іпатським списком / Пер. Л. Махновець. — К., 1990.
10. *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1993. — Т.III.
11. Давня українська література: Хрестоматія / Упор., передм. та ком. М. М. Сулими. — К., 1993.
12. *Белинский В. Г.* Полн. собр. соч.: В 13 т. — М., 1954. — Т. 5.
13. *Данило Заточеник* // Історія філософії України: Хрестоматія. — К., 1993.
14. Українська економічна думка: Хрестоматія / Упор., наук. ред. перекладів, авт. вступ. розділів С. М. Злупко. — К., 1998.
15. Хрестоматия по древнерусской литературе / Сост. М.Е. Федорова, Т. А. Сушникова. — М., 1974.

Розділ 4

Економічна думка Епохи відродження і реформації (литовсько-польська доба)

1. Економічні погляди діячів та ідеологів братського руху.
2. Станіслав Оріховський-Роксолан.
3. Суспільно-економічні погляди Івана Вишенського.

Ренесансно-реформаційний рух переживали всі країни Західної і Центральної Європи, включаючи і Польщу. Як по суті, так і хронологічно він мав певні особливості в різних країнах. В Україні цей рух припав на литовсько-польську добу, тобто період загарбання України спочатку Литвою, а згодом, більш тривале — Польщею. Правління Литви не позначилось на внутрішньому устрою краю. Більше того, Великі князі литовські, підкоривши більш культурну Україну, перейняли від неї звичаї і мову.

Після Люблінської Унії (1569 р.) українські землі — і ті, що перебували у складі Литви, і ті, що вже належали Польщі, були об'єднані у одній державі — Речі Посполитій. Польська шляхта почала вводити тут польські закони, право, звичаї, погляди. Відбувалось покріпачення українського народу в усіх сферах життя: політичного, економічного, суспільного, культурного. Відбувалася полонізація української знаті. Привілеї польської шляхти, її культурна вищість приваблювали українську знать, яка зрікалась віри батьків, рідної мови, приймала католицизм, польську мову й культуру. Цей процес негативно позначився на суспільно-економічному розвиткові українських земель.

Разом з тим, незважаючи на сильний тиск з боку держави, католицизму — православ'я прийняло виклик. Українські магнати, що лишилися вірними старій вірі, своєму народу, та освічені люди середніх верств створили опозицію унії. Закінчився, як писав М. Грушевський, час «занепаду», з якого український народ починає підноситись «під кінець XVI ст. під впливом релігійно-національної реакції і зв'язаного з ним культурного українського руху, а півстоліття пізніше знаходить свою опору в козаччині...» [1, с.4].

Ще з XV ст. посилились економічні й культурні зв'язки України з європейськими країнами. У тодішньому духовному житті

Українського суспільства, як пишуть дослідники, спостерігається своєрідне запозичення культурних досягнень європейського Відродження. З другої половини XVI ст. починається справжнє українське Відродження, «головним результатом якого було утвердження світського начала в духовній культурі і становлення національної самосвідомості» [2, с. 10].

Особливістю суспільно-економічної думки цього періоду є тісний зв'язок гуманізму та ідей Реформації. Підносячи ідеологію античного світу, українські мислителі в своїх творах звертаються і до історичного минулого свого народу, яке подають здебільшого в ідеалізованому, героїчному світлі. На цьому тлі розкривають нові процеси, нові поняття: співвідношення віри й розуму, шляхів порятунку людини, спільного блага, прагнення миру, злагоди тощо.

Саме на цих засадах формуються й економічні погляди. Вони ще не виділялися в окремий напрям, проте і питання критики феодалізму, світської і духовної влади, викривання нужденного, безправного становища народу розкривались на основі аналізу економічних питань.

У розвитку реформаційного руху в Україні дослідники виділяють два основних напрями [2, с. 94—95]. Один — представлений в основному братським рухом. Його представники виступали з критикою світської та духовної ієрархії, проголошували рівність усіх людей і ставили питання про усунення соціального зла. Вони виступили за тісний зв'язок із Західною Європою, поширення й поглиблення знань. Інтегрованість і європейський культурний процес проявлялась в творчості таких діячів, як Павло з Кросна, Юрій Дрогобич і особливо Станіслав Оріховський.

Другий напрям, виразним представником якого є Іван Вишенський, репрезентував основоположність і визначальність первісно демократичних засад раннього християнства для церковного життя і світської влади. Концепція рівності і свободи теж ґрунтувалась на демократичних ідеях раннього християнства. І. Вишенський і його прихильники пропагували необхідність відречення від матеріального світу, сповідували принцип споглядання, а не активної дії.

1. Економічні погляди діячів та ідеологів братського руху

Об'єднання, що мали назву «братств», існували в багатьох країнах на різних етапах їх суспільно-економічного розвитку. Вони виникали і діяли в різних сферах життя, виконували різні функції. Братства в Україні виникли в XV ст. при церковних па-

рафіях. Спочатку вони носили благодійницький характер, опікувались церквою та піклувалися про бідних і хворих братчиків та їхні родини. У XVII ст. братства почали відігравати важливу роль у суспільно-політичному й національно-культурному житті України. Вони відкривали братські школи, друкарні, закладали бібліотеки. Діяльність братств активізувалась і зросла їх роль у суспільно-політичному житті після Берестейської унії, коли до соціальних та національних мотивів незадоволення українського народу додались церковно-релігійні.

За своїм соціальним складом братства становили об'єднання широких верств українського народу демократичного напряму. До них входили ремісники, купці, міщани. Соціальний склад братств не лишався незмінним. На початку і в середині XVII ст. вони поповнювались за рахунок багатих ремісників, потомствених шляхтичів, в деяких братствах — духовенства [3, с. 54—57].

Найдавнішим і найвпливовішим було Львівське братство, виникнення якого історики відносять приблизно до 1453 р. Наприкінці XVI і на початку XVII ст. Братства діяли в Луцьку, Острозі, Києві, Перемишлі, Тернополі та інших містах України. Просвітницька й полемічна діяльність братств набула широкого розмаху. Вони стали ідеологічними осередками боротьби українського народу проти національного і релігійного гноблення. Під гаслом захисту православ'я братства рішуче протидіяли політиці колонізації і окатоличення, яку проводила польсько-шляхетська й уніатська знать. Саме це, відзначають філософи, робило братства «специфічною формою реформаційного руху в православних країнах» [4, с. 65].

Діяльність братств була досить різноманітною. Багатогранною була і їх участь у суспільно-політичному житті. Братства виступали з гострою критикою зловживань духівництва, за підпорядкування духівництва громадам світських міщан, боролись проти католицької церкви і насильницького запровадження унії в Україні. Це свідчить про наявність реформаційних поглядів в ідеології братств, щоправда обсяг їх був обмеженим. Ця обмеженість пояснювалась тим, що в Україні православ'я не було офіційною, державною церквою. Прагненням не ослаблювати єдиний антикатолицький фронт пояснювалось те, що реформаційні вимоги щодо християнської церкви не виявились чітко [4, с.85—87].

Братства, відкриваючи школи, друкарні, розповсюджуючи літературу, за умов панування католицизму стають ідейними осередками захисту мови, культури, духовних цінностей українського народу. Їх діяльність була неминуче пов'язаною зі сферою

економічного життя. В умовах розвитку товарно-грошових відносин, торгівлі значного розвитку набуває ремесло. Дискримінаційна політика щодо українського населення, обмеження його політичних та економічних прав проявилися, зокрема, у забороні українцям займатись ремеслом. У містах, особливо в Західному регіоні, провідні позиції в управлінні займали поляки, в економічному житті — поляки, вірмени, євреї та представники інших національностей. Українців, які залишились вірними православ'ю, усували від участі в самоуправлінні, їм перешкоджали займатись ремеслом.

Саме це стало підставою появи численних звернень-протестів діячів братств, зокрема Львівського, до магістрату, сейму із звинуваченням польської влади у дискримінації українського народу. Вони вимагали надання українському населенню хоча б таких прав, які мали вірменські та єврейські ремісники. Вони вимагали однакового з католиками оподаткування. Вимоги братств, як правило, не вирішувались, а їх керівників часто ув'язнювали, звинувачуючи в тому, що вони «відновлюють і підбурюють заколот і розкол серед людей грецької релігії» [3, с. 98].

Економічні погляди представників братського руху не дістали самостійного прояву. Мова може йти про суспільно-економічний світогляд братчиків, який до того ж був прикритий релігійною оболонкою. Це зумовлювалось особливостями тогочасного суспільно-економічного розвитку українських земель. Саме через релігійну проблематику розв'язувались соціальні, економічні та політичні проблеми тогочасного буття.

Характер братського руху в цілому носив реформаційно-гуманістичний характер, що визначило і характер його ідеології, яка, в свою чергу, визначила спрямованість практичної діяльності братств. Братчики дотримувалися і культивували ідеї економічного підприємництва, справедливості, правового рівноправ'я, політичної свободи і громадянського служіння — тобто ідеї, які в сучасній науці прийнято називати громадянським гуманізмом. «Центральною для громадянського гуманізму була ідея спільного блага, яка служила критерієм моральної оцінки людини. Етика громадянського гуманізму утверджувала людину через особисту діяльність, спрямовану на благо суспільства» [2, с. 81].

Саме цим ідеям була підпорядкована діяльність братств, їх керівників, активних членів та ідеологів.

Засновниками й активними діячами Львівського братства в кінці XVI — на початку XVII ст. були міські ремісники й крамарі, зокрема: брати Юрко та Іван Рогатинці, брати Д. Красовський та

І. Красовський [3, с. 50]. Активним членом Львівського братства, засновником братської школи був Стефан Зізаній. У Київському братстві активно діяли вчені-ченці Захарій Копистенський, Тарас Земка. Важливою подією в історії Київського братства було те, що до нього записався гетьман Петро Конашевич Сагайдачний з усім військом Запорізьким [3, с. 59—60]. З Львівським і Київським братствами була пов'язана діяльність Касіяна Саковича, Лаврентія Зізанія, Мелетія Смотрицького, Йова Борецького, Петра Могили та інших.

Світогляд представників братського руху знайшов глибоке відображення в тогочасній полемічній літературі, що стало своєрідною реакцією на католицизм та уніатство. Гласністю, зверненням до суспільної думки свідомі представники християнства і, перш за все, представники братського руху обстоювали справедливість своєї справи, виступали на захист не лише православ'я, а й багатьох проблем, що не були прямо пов'язані з релігією.

У полеміці, що розгорнулась в літературі богословського характеру після Берестейської унії, з боку католиків першим виступив польський церковно-політичний діяч, один із ініціаторів унії П. Скарга. Одним із перших з критикою унії і її захисників виступив Христофор Філалет*, який 1597 р. опублікував фундаментальну книгу «Апокрисис». Ця праця стала визначним явищем в українській полемічно-публіцистичній літературі кінця XVI — початку XVII ст. М. Грушевський називає працю першорядним, полемічним трактатом, написаним з високим літературним і публіцистичним хистом і великим знанням.

Логіка праці підпорядкована історичним подіям. Автор викриває протизаконні дії організаторів унії, протиставляє їй Брестський православний собор, який засудив зрадників, гостро критикує церковну монархію Ватикану і прославляє православну церкву. Філалет розвінчує діяльність римських владик, пише про їхню розбещеність, грошолюбство. Він зазначає, що у католицькому Римі владарює не «слово Боже», а неймовірна симонія (продаж церковних посад або духовного сану). Вона набрала такого розмаху, що її не можна навіть «думкою огорнути», а римські владики вишукують нові можливості «до черпання золота». Нічим не відрізнялось від римського католицьке духовенство Речі Посполитої. Ті ж саме розбещеність, користолюбство, жорстока експлуатація віруючих [5, с. 39].

---

* Христофор Філалет (з гр. — Хрестоносець Правдолюб) — псевдонім. Під цим іменем виступав український письменник-полеміст Христофор Броневський (Бронський)

Щодо світоглядних питань, то слід підкреслити, що Філалет висловлює нові погляди на співвідношення держави і церкви, питання, яке мало велике значення для суспільно-економічного прогресу. Суспільно-політичні, економічні погляди автора «Апокрисису» включали ідею суспільного договору, обмеження законом влади монарха, визначення прав і свобод підданих, яке б ґрунтувалось на законах, на вимогах «права і Божого, і прирожоного» [2, с. 290]. Він не аналізує спеціально суспільно-економічні погляди, проте чітко наголошує на протилежності прав можновладців і трудящих, а отже, і протилежності їх економічного становища. Філалет закликає до релігійної толерантності і застерігає панівну верхівку Польщі щодо можливості народних виступів, викликаних релігійною ворожнечею. Працю Христофора Філалета І. Франко назвав «короною антиуніатської полеміки XVI ст.» [7, с. 231].

Видатним полемістом початку XVII ст. був письменник, публіцист і вчений-філолог Мелетій Смотрицький (Максим Григорович Смотрицький, близько 1577—1630 рр.). Він був високоосвіченою людиною, спочатку навчався у відомій Острозькій школі, яку очолював його батько Герасим Смотрицький, слухав лекції у Вроцлавському, Лейпцигському, Нюрнберзькому і Віттенберзькому університетах. Він опублікував понад двадцять глибоко критичних праць антикатолицького, антиуніатського спрямування. Найвидатнішим і найгострішим твором М. Смотрицького став знаменитий «Тренос, тобто плач єдиної вселенської апостольської східної церкви...». Написаний «Тренос» у формі плачу-голосіння православної матері-церкви. Часто персоніфікований образ матері-церкви переростає у символічний образ матері-України, що тужить-плаче за своїми невдячними дітьми, які вже давно її покинули, зрадили її віру, зреклись її мови [5, с. 63].

Звертаючись до уніатського духовенства, автор від імені православної церкви запитує: «О архієреї й ієреї, вчителі й пастирі овець вітця нашого! Доки німими бути хочете, доки неощадно овець глитати будете? Не досить вам молока і вовни — шкури лупите, кров п'єте, а м'ясо на з'їжу крукам і вовкам викидаєте» [6, с. 309]. Нещадно викриває М. Смотрицький діяльність уніатського духовенства, засліпленого жадобою грошелюбства і пеленою запроданства.

М. Смотрицький — один із найбільш освічених тогочасних мислителів. Про його ерудицію свідчить, зокрема, цитування і посилання ним лише у «Треносі» на 150 авторів Давнього Сходу,

Єгипту, Візантії, Європи [5, с. 60]. Особливо слід звернути увагу на те, що М. Смотрицький був одним із перших, хто звернувся до ідейної спадщини видатного німецького гуманіста Миколи Кузанського (1401—1464 рр.). М. Смотрицького, як і його прихильників і послідовників, у вченні Кузанського привертала теорія пізнання, спрямована, зокрема, на з'ясування співвідношення між Богом і світом, обґрунтування поняття світу як всесвіту й визначення місця індивіда в ньому, а отже, й визначення ролі людського розуму [2, с. 162]. Для нас це, крім усього іншого, є важливим тому, що ці ідеї знайшли прояв у концепції української школи фізичної економії та в одному з сучасних напрямів економічної теорії — фізичної економіки американського економіста Ліндона Ларуша.

Видатним твором полемічної літератури початку XVII ст. був антиуніатський памфлет «Пересторога». Авторство твору остаточно не з'ясоване. Більшість дослідників схиляються до думки, що автором «Перестороги» є Юрій Рогатинець — засновник і активний діяч Львівського братства [5, с. 50].

На користь такої думки свідчить світськість позицій автора, його начитаність, великий патріотизм, прихильність до братств та розуміння значення їх діяльності. А найголовніше те, що автор виступає палким захисником громадських і релігійних прав українського населення. Вся його практична діяльність є підтвердженням цього.

Щодо світоглядних позицій Ю. Рогатинця, то вони співзвучні позиції братств в цілому. Це ідея «народної користі» як спільного блага, праця на благо суспільства, діяльне, а не споглядальне життя. Визнаючи людину як істоту фізично й духовно досконалу, котра здатна насолоджуватись радощами земного життя, Ю. Рогатинець її вдосконалення вбачає можливим лише в діяльному громадському житті, а не через «аскетичне» самоочищення, як І. Вишенський. На цій підставі він проголошує працю благом суспільства і протиставляє їй неробство, паразитизм панівних класів.

Стосовно безпосередньо економічних поглядів, то мова скоріше може йти про намагання практичного вирішення нагальних економічних питань. Йдеться, перш за все, про намагання скасувати заборону православному українському населенню займатись ремеслом, торгівлею. Про засоби покривдження й експлуатації католицько-уніатськими церковниками й панством українського православного люду Ю. Рогатинець пише і в «Пересторозі». Покривдження, пише він, відбувається «муками, отбиранием добр, недопущенням робити, ремесла уживання, торгования и вшеля-

кого гендлю, так власне те, хто не мал знаку на челъ албо на руках отступленя и сполкованя з ними, жадному не было вольно ни купити, ни продати...» [5, с. 56].

Рогатинець виступає палким захисником знедоленого народу, великим патріотом своєї вітчизни. Гнівно тавруючи «панство руське», як світське так і духовне, що зрадило своєму народові, він закликає народ до пильності і застерігає поневолювачів. І. Франко, відзначаючи заслуги автора «Перестороги» як видатного полеміста антиуніатського спрямування, назвав його одним із найкращих руських письменників кінця XVI й початку XVII віків.

Видатним полемістом, з ім'ям якого дослідники пов'язують новий етап полемічної літератури України, що яскраво проявився в працях діячів Києво-Могилянської академії, був Захарія Копистенський [2, с. 286]. Його церковно-історичний трактат «Палінодія», написаний 1622 р., став визначною подією у суспільно-політичному житті України. Щодо змісту праці, то вона, як і в інших полемістів, спрямована на розвінчування антинародної суті Берестейської унії та розкриття аморальності, сребролюбства та зловживань католицького духовенства та польсько-шляхетської влади. Ці питання не були новими, але в праці З. Копистенського вони висвітлені з позицій вченого, поставлені на наукову основу. І не випадково І. Франко вважав З. Копистенського більше істориком, аніж письменником-полемістом. Автор виступає палким патріотом вітчизни, з великою гордістю пише про своїх пращурів і сучасників, зокрема письменників і проповідників. Твором «Палінодія» та рядом розвідок-присвят окремим діячам, активним учасникам суспільно-політичного й культурного життя З. Копистенський фактично підсумовував усю попередню антиуніатську, антикатолицьку полеміку на рубежі XVII ст. «У той час героїчних і могутніх творчих поривань Україна висунула видатних діячів, які були причетними до різних сфер інтелектуальної діяльності, об'єднаних спільними цілями і етичними ідеалами. Їх створила епоха і вони, в свою чергу, творили епоху. Жодне з попередніх століть не збирало такої кількості імен видатних людей в історії народу. Серед них Іван Вишенський, Іван Федоров, Северин Наливайко, Петро Конашевич Сагайдачний, Стефан і Лаврентій Зизанії, Герасим і Мелетій Смотрицькі, Юрій Рогатинець, Іван Борецький, Захарія Копистенський, Петро Могила... Вони ставили перед собою високі цілі — їх хвилювала доля народу і доля країни. Епоха створила образ

вольовий, героїчний, органічно злитий з вимогами часу, — в цьому його реальна переконливість» [2. с. 148].

2. Станіслав Оріховський-Роксолан

Видатною особистістю у суспільно-політичній, філософській і економічній думці XVI ст. постає український і польський публіцист, історик, філософ, письменник-гуманіст Станіслав Оріховський (1513—1566).

Про своє походження він писав у листі до римського папи: «Родом я зі скіфського племені, рутенського народу. В обох випадках також сармат, тому що Руссія, моя батьківщина, лежить у європейській частині Сарматії» [8, с. 228].

Народився С. Оріховський в селі Оріховці Перемишлянської округи. Його батько був земським писарем у м. Перемишль. Мати Я. Баранецька — дочка священика. Життєвий шлях Оріховського був насичений подіями і цікавими зустрічами із видатними вченими, мислителями Західної Європи. У листі до Я.Ф. Коммендоні «Про самого себе» він викладає, як би тепер сказали, свою автобіографію з аналізом світогляду. Із цього листа перед нами постає людина високоосвічена, з глибокими моральними переконаннями, великий патріот своєї країни.

Із листа ми дізнаємось, що початкову освіту він здобув у Перемишлі. Згодом батько відправив сина до Відня «не стільки для вивчення наук, як для набуття хороших манер і звичаїв у королівському місті...» [8, с. 407].

За кордоном С. Оріховський перебував близько 17 років, здобуваючи знання, переймаючись новими ідеями, або відкидаючи їх. Він навчався в університетах: Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Падуанському, Болонському, вдосконалював свої знання у Венеції, Римі, Лейпцигу.

Після перебування за кордоном повернувся до Перемишля, включившись у гуманістичний рух. Він підтримував стосунки з багатьма гуманістами та культурно-освітніми діячами Західної Європи, які називали його «русинським (українським) Демосфеном», «сучасним Цицероном».

Його велика творча спадщина представлена у листах до світських і духовних правителів, промовах, роздумах. Слід назвати такі праці, як «Про турецьку загрозу», «Про целібат», «Відступництво Риму» та ін. За своїм змістом це — переважно роздуми

суспільно-політичного, теологічного та філософського спрямування. Економічним питанням С. Оріховський спеціально не приділяє уваги. Проте, висвітлюючи філософські, теологічні й інші питання, він неминуче торкався ряду економічних проблем і процесів, що є, безумовно, надзвичайно цінним для розуміння тогочасної суспільно-економічної думки.

Гуманістична діяльність українських мислителів, як і С. Оріховського, була спрямована на утвердження нового світогляду з притаманними йому ідеями критицизму, світськості й поваги до античності. С. Оріховський висловлює цікаві міркування про походження держави, форми державного управління, його ієрархію та їхню роль у суспільному поступі.

Ідеї суспільного прогресу посідають значне місце у суспільно-політичній, економічній думці того часу. Зародження нових суспільно-економічних відносин, інтенсивний розвиток товарно-грошових відносин, посилення феодальної експлуатації вимагали переосмислення багатьох суспільних проблем.

С. Оріховський, як палкий патріот своєї землі, звертається до короля з порадами, що стосуються всіх сторін суспільного життя держави. Перш за все він акцентує увагу на необхідності відбудови Русі та захисту її мешканців від загарбників. Цю думку він висловлює не як прохання або пораду, а обґрунтовує її теоретично, наголошуючи на нагальноті, щоб король у своїй діяльності керувався філософськими настановами, «які наповнюють і вдосконалюють розум великого короля. Бо якщо ... не усвідомиш, що король має бути й філософом ... ніколи не зможеш осушити сьогоднішніх сліз в очах наших» [8, с. 25].

Отже, перша турбота С. Оріховського про вітчизну, її безпеку і свободу. Запорукою їм є мудрість короля й освіта народу. «Якщо ти мудрий, — звертається він до короля, — тоді і я вільний, багатий, щасливий. Ну, а якщо не мудрий? Тоді я раб, бурлака-вигнанець» [8, с. 26]. В особі короля С. Оріховський хотів бачити «філософа на троні», мудрого й справедливого, ласкавого й мужнього.

Основою розвитку держави, її процвітання Оріховський називає виховання громадян, яке, на його думку, неможливе без освіти. Саме тому він наголошує на необхідності відкривати школи і гімназії «оселі правдивої мудрості у державі», а де занепали — відновлювати. «Хай навчається там зростаюча молодь твоєї держави гуманності й мудрості» [8, с. 43].

Один з центральних принципів етики гуманізму — принцип спільного блага (блага народу) — у С. Оріховського проглядає як

порада-вимога. Він підкреслює, що життя короля не є ні особистим, ні приватним, а спільним, громадським. Саме тому він радить нічого в державі не називати своїм, а вважати, що «все належить лише республіці». Він звертається з порадою до короля виявляти щедрість і доброзичливість до підлеглих. Часом така порада виступає більш цілеспрямовано й категорично: «...щоб ти під час правління свого ні про що інше не дбав, як про мій гаразд» [8, с. 41].

Тим самим С. Оріховський ставить дві поради-вимоги до короля: перша, щоб він дбав про підлеглих, і друга, щоб він був мудрим, «мудріший, справедливіший, сильніший і кращий за мене». З цих порад він робить глибокі висновки. Щедрість короля, його турбота про добробут підлеглих будуть викликати у підлеглих любов до короля, а його мудрість — довіру. Цікавим є те, що С. Оріховський показує зв'язок між цими умовами. «Чеснота без користі, — пише він, — слабка, і користь без чесноти непевна й небажана. Бо чому ти маєш розкошувати за мій рахунок, якщо я вважатиму тебе нерозумним, несправедливим, слабким і нечесним королем? Не дуже певним буде тоді в нас становище самої держави» [8, с. 41].

Працям С. Оріховського притаманна полемічна спрямованість. Його поради-вимоги досить відверті й ризиковані. Не випадково у праці «Квінкункс» (взірець устрою Польської держави), написаній як диспут між папістом, євангеліком і С. Оріховським, ідеться про незадоволення його працями польської знаті, що «безтурботним своїм писанням ... послів на Варшавському сеймі розгнівав, священика, придворних, нарешті, короля і цісаря» [8, с. 309].

Не оминув С. Оріховський і ідею природного права (закону), яка, на його думку, є вище за людські закони. Закон природи є мірою людської свободи. Він забезпечує можливість людині користуватись її правами на свободу совісті, слова, і разом з тим зобов'язує її виконувати вимоги закону. У зверненні до короля С. Оріховський пояснює йому, що таке закон, і пише, що він «значно кращий за непевну державу і вищий за короля» [8, с. 33]. С. Оріховський називає закон правителем держави, але мовчазним, сліпим і глухим, згідно з яким обирається король, що виступає посередником між законом і державою. Керуючись цими засадами, С. Оріховський ще раз нагадує королю, що «закон є даром Божим» і його порушення може обернутися чварами, ворожнечею, рабством. Тому він радить королю не піддаватись ніяким лестощам з боку підлеглих і не вважати себе вищим за закон.

С. Оріховський у своїх порадах королю, як уже зазначалось, торкається всіх сторін суспільного життя. Не обминає він і економічних порад. Оріховський розуміє значення поділу праці у суспільному житті. Його роль він розглядає у двох аспектах — як чинник, що сприяє, з одного боку, підвищенню добробуту «громади», а з другого — єдності громадян. Державний лад, пише він, улаштований так, «щоб кожен, виконуючи свій труд, пильнуючи лише власне заняття, міг якнайбільше прислужитися громаді, а відтак і сприяти єдності співгромадян» [8, с. 78].

Цікавими є думки С. Оріховського щодо сутності грошей та їхньої ролі в економічному житті держави. «Гроші, — пише він, — є жилами всіх добре ведених справ». Без грошей важко спорудити щось велике. Розуміє він і необхідність руху грошей, «бо не мають користі люди, коли скарб закопаний...» [8, с. 295].

С. Оріховський виступає проти високих податків, помічає тенденцію зростання цін, зокрема на нерухомість, проте пояснює цю тенденцію не стільки економічними причинами, скільки моральними. Він стверджує, що раніше люди дбали про громадське, про справи державної ваги. Тоді «не суєтна слава грошовитості чи родовитості, а честь» служила вищою нагородою. Тепер, пише він, з'явилась «захланність, котра спонукає примножувати приватне добро за рахунок громадського» [8, с. 81]. Безумовно Оріховський ідеалізує минуле, але популяризація чеснот була своєрідним засобом пробудження самосвідомості народу, його історичної пам'яті і виховання патріотизму, який повною мірою був притаманним йому і гуманістам в цілому.

С. Оріховський-Роксолан був великим патріотом свого народу. Він постійно підкреслював, що він русин і цим пишається, пам'ятає «про свій рід і руську кров, про місце, де народився і виріс». У всіх своїх творах і листах він нагадує про своє русинське походження, про те, що він представник руського народу польської держави, українець, а не поляк. Така позиція була притаманна багатьом уродженцям східних окраїн Польської держави. Латиномовні письменники, вони виразно декларували свою «руськість», називаючи себе «роксоланами». Звідси й прізвище — Оріховський-Роксолан.

3. Суспільно-економічні погляди Івана Вишенського

Іван Вишенський — видатний український мислитель, письменник-полеміст, один із провідних діячів антиуніатського та антикатолицького руху в Україні. Народився він близько 1550 року у містечку Судова Вишня на Львівщині. Помер на початку 20-х років XVII ст. Остання згадка про живого І. Вишенського — 1622 р. [11, с. 504]. Походив він, очевидно, з середньозаможної міщанської родини. Початкову освіту здобув у рідному містечку. Як він писав у передмові до підготовленої ним самим до друку збірки своїх праць під назвою «Книжка»: «А про себе я і сам свідчення вам даю, що граматичного дроб'язку я не вивчав, риторичних іграшок не бачив, нічого філософського високо заносного не чув. Мій бо вчитель — простак, але від усіх мудріший, котрий і без книжних людей упремудряє...» [10, с. 22]. Ця заява, як пишуть дослідники, дає підстави зробити висновок, що І. Вишенський не вчився в школі типу колегіуму, де класи йшли в тому порядку, в якому він їх перелічує. Своїм учителем він називає Христа.

І. Вишенський жив деякий час у Луцьку й Острозі, брав участь у діяльності Львівського братства. Він перебував у горнилі тієї ідейної боротьби, яка точилася в Україні в кінці XVI ст., і в своїх працях торкався як релігійних питань, так й ідей Ренесансу. Життя, як зауважував І. Франко, поставило І. Вишенського у самий центр боротьби, що розгорталася між цими історичними течіями. «З одного боку православ'я, міцно пов'язане з візантійським світоглядом, візантійською застиглістю і нерухливістю, з другого боку струмені гуманізму, що вривалися із заходу і підточували весь стародавній устрій життя і розхитували стародавні вірування» [11, с. 502].

Очевидно, в цей період у житті І. Вишенського сталась якась подія, що вплинула на його світогляд і різко змінила життєвий шлях. Він покидає рідну землю і виїздить на Афон (Греція), який був центром православного чернецтва на Сході. І. Вишенський прийняв чернецтво й оселився в печері, ставши схимником-анахоретом. На Афоні він прожив близько сорока років. Неодноразові звернення до нього друзів, однодумців про повернення в Україну не мали успіху. Проте вітчизну, яку Вишенський палко любив, він не забуває. Він надсилає в Україну публіцистичні послання, адресовані князю К. Острозькому, братствам, священикам і всім українцям. Ці пристрасні послання принесли йому велику популярність. Олександрійський

патріарх Мілетій Пігас у листі до І. Вишенського радить йому лишити чернецтво і повернутися в Україну, де він міг би принести більше користі у боротьбі проти наступу латинників і католицької церкви [12, с. 6]. Восени 1604 року І. Вишенський прибув в Україну. Жив деякий час у свого афонського приятеля Іова Княгиницького в Угорниках (нині Івано-Франківська область), потім вирушив до Львова. Після перебування в Україні близько двох років він знову повернувся на Афон. Відомо, що І. Вишенський кілька разів поривався знову відвідати Україну, про що він писав у листі до І. Княгиницького, але йому завадила хвороба.

Творча спадщина Вишенського невелика. До нас дійшли 16 трактатів і послань, написаних між 1588 і 1616 роками. Десять із них він об'єднав у рукописну «Книжку», яку мав намір опублікувати в Острозькій друкарні. Творчу спадщину І. Вишенського прийнято ділити на два періоди. До першого слід віднести твори, написані ним до Брестської (Берестейської) унії 1596 р., це власне твори, що увійшли в «Книжку». Цим творам, написаним з великим пафосом, полемічною майстерністю, притаманні не лише гостра критика католицтва, а й викривання негараздів тодішнього церковного й світського ладу. Твори другого періоду не позначені такою пристрасністю. В них викладено здебільшого обґрунтування власних поглядів мислителя.

Світогляд І. Вишенського, безумовно прогресивний на свій час, був досить суперечливим. Як писав дослідник історії філософських ідей цього періоду І. Паславський: «В його світогляді дивовижно переплелися погляди суспільно передові і релігійно-консервативні, новітні й традиційні. Поруч із гнівним засудженням паразитизму духовенства знаходимо в нього палку апологію чернецтва, поряд із гнівним протестом проти визиску й приниження «шевців, сідельників і кожум'яків» — погорду до всякого ремесла і будь-якої суспільно корисної праці, поруч з закликами до активної боротьби з поневолювачами — проповідь суворого аскетизму й відчуженості, поряд з глибоким демократизмом соціального ідеалу — консерватизм у поглядах на науку, освіту і суспільний прогрес взагалі» [13, с. 29].

Ця суперечливість чітко проявилася і в економічних поглядах мислителя. Палкий патріот України, безстрашний захисник інтересів народу він, разом з тим, відкидав усі нові віяння і вирішення всіх негараздів сподівався здійснити поверненням до минулого, що у нього асоціюється з первісною чистотою людини, і звідси починати новий цивілізаційний виток.

Як пишуть дослідники, ніхто до І. Вишенського не писав так пристрасно, не розкривав жорстокої правди про суспільне зло на поневолених землях. Він критикує феодально-кріпосницький лад, пише про посилення феодально-кріпосницької експлуатації селянства світськими й духовними феодалами.

Розвиток товарно-грошових відносин, зростання попиту на зерно на європейських ринках спонукали польських феодалів перетворювати свої маєтки на комерційно орієнтовані господарства, що називались фільварками.

Якщо раніше селяни платили оброк, то перехід до фільваркової системи зумовив зростання відробіткової праці, включення селянських земель до феодальних маєтків. І. Вишенський засуджує цю систему, яка призводила до посилення експлуатації селянства. Особливо гостро він критикує духовних феодалів, які перетворювали церковні маєтки на фільварки. «Хай прокляті будуть, — пише він, — владики, архімандрити й ігумени, котрі монастирі привели в запустіння і починили собі зі святих місць фільварки, а самі зі слугами та приятелями у них перебувають тільки тілесно і по-скотському; на святих місцях лежачи, гроші збирають, із тих прибутків, що подані для Христових богомольців, дівкам своїм вúна готують, синів одягають, жінок прикрашають, слуг множать...» [10, с. 59—60]. І. Вишенський не обмежується критикою церковних феодалів, він звертається до правовірних з порадою: «Монастирі, створені для благочестя, з фільварків перетворіть на спільне житло, оскільки нині прокляті владики починили собі фільварки зі спільних монастирів і живлять у них мисливства, а не душі...» [10, с. 36]. Він був один із тих, а можливо і єдиним, хто з гіркотою і ненавистю писав про закріпачення селян і викривав їхніх визискувачів. Український публіцист розкриває основні форми кріпосницької експлуатації. Він з гнівом пише про примусову працю селян, про зростання грошових і натуральних поборів. Звинувачуючи визискувачів, І. Вишенський показує їхню ненаситність, жадібність і жорстокість. Ви, пише полеміст, «з обори коні, воли, вівці у бідних підданих забираєте, податки грошові, податки поту й труду від них витягуєте; із них з живого лупите, оголюєте, мучите, морите...» [10, с. 66—67].

Використовуючи засоби протиставлення Вишенський дає яскраві картини двох світів, двох станів: різко негативний тип феодала світського й духовного і приниженого, експлуатованого холопа. Не шкодуючи фарб, Вишенський змальовує феодалів як нероб, розбещених дармоїдів, які живуть за рахунок праці закріпачених селян.

Найгострішим за соціальною спрямованістю є його послання єпископам-зрадникам, ініціаторам Брестської унії. Уніати та єзуїти, розуміючи хиткість своїх позицій, почали писати твори на захист Унії. Один із таких творів потрапив до рук І. Вишенського і став безпосереднім приводом до написання ним відповідного послання. Передати убивчу силу критики І. Вишенським ренегатства духовної влади — важко. В посланні яскраво проявився його талант як видатного полеміста і патріота України.

Використавши у полеміці з єпископами шість Христових заповідей: голодних нагодувати, спраглих напоїти, подорожніх привітати, голих одягти, хворим допомогти, ув'язнених відвідати, І. Вишенський писав, що вони не лише не дотримуються їх, а й «постійно топчуть». Розкриваючи розбіжність між заповідями і фактичним станом речей, полеміст риторично запитує уніатів: «Чи не ваші милості розпустили в собі джерело похотей через прагнення здирства грошового і мирського достатку і насититися ніяк не можете..? Чи не ваші милості голодних оголоднюєте і чините спраглими бідних підданих ... їхній труд та піт кривавий, лежачи та сидячи, сміючись та граючи, пожираєте, горілки очищені курите, пиво трояко виборне варите і вливаєте у прірву ненаситного черева ... а сироти церковні голодні і спраглі, а бідні піддані у своїй неволі річної потреби не можуть задовольнити, з дітьми у скруті, їжу собі уймають, боячись, що їм хліба до наступного врожаю не вистачить» [10, с.66].

Викриваючи загальну картину життя покріпаченого люду, критикуючи церковних феодалів, І. Вишенський розкриває єство кожного зі зрадників, показує, ким вони були, ким і яким чином стали. Він пише, що вчорашні каштеляни, жовніри, корчмарі, купці та інші стали попами, біскупами. Це відбулось «не в законний спосіб», без богословської підготовки, а за хабарі.

Завершує послання І. Вишенський зверненням-запевненням від імені народу до світської і духовної влади про несприйняття християнами католицтва. «...Не сподівайтеся, папи римські, кардинали, арцибіскупи, біскупи і всіляке несправедливе священство латинського почту! Не сподівайтеся, владо мирська, королі і всіляке начальство, і кожен послушник римського папи, бо з вами православні не хочуть ні в чому погоджуватися і папі поклонитися не забажають. Не сподівайтеся нині, не сподівайтеся завтра, не сподівайтеся й позавтра, в прийдешні часи і во віки-віків» [10, с.108].

І. Франко з приводу цього звернення писав, що ніколи ще до того часу сильні мира сего, світські чи духовні, не чули від простого южноруса таких гордих, рішучих і потрясаючи сильних слів. Треба було чималої відваги моральної, щоб кинути могучим ієрархам і цілій пануючій системі польській прямо в очі таким огненним посланням.

І. Вишенський щиро вболіває за свою батьківщину. Він звинувачує світських і духовних властителів за те, що вони довели країну до повного занепаду. Мислитель пише, що земля запустіла й заросла терням безвір'я, священики «офірують черевом, а не духом», країна грішна. «Замість смирення, простоти й убогості панують гордість, хитрість, махлярство і лиходійство. Замість суду і правди панують брехня, кривда, облудність, суперечки, наклепи, лицемірство, облесність, насильство антихристове. Замість віри й надії, і любові панують безвір'я, відчай, ненависть, заздрість і мерзота» [10, с. 58].

І. Вишенський ставить питання про соціальну справедливість і зумовлює її судом і правдою, тобто законними гарантіями, які були відсутні у Речі Посполитій. Щоб підсилити, розкрити прояви суспільного зла в Польщі, полеміст протиставляє її Туреччині, порядки в якій називає кращими.

Як палкий патріот країни і вболівальник за долю свого народу, Вишенський прагне захистити його, захистити від пануючого зла, від «диявола-миродержця». Існуючий світ у нього — це лише облудне царство диявола, багатобарвне і наповнене спокусами. А справжній світ, майбутній — не земний, а небесний — завузький, вхід до якого потребує очищення. Саме тому І. Вишенський закликає всіх покаятись і побороти в собі любов до мирського. Слід покинути розтлінний світ і повернутись у минуле до бідності, убогості і простоти. Їх полеміст виставляє не як ідеал майбутнього, а як запоруку очищення, морального удосконалення, тобто як початок шляху. Така позиція мислителя не вписувалась, безумовно, у рамки ідей Ренесансу. Проте вона була співзвучною з поглядами середньовічних бунтарів, хоч і носила більш яскраво виражений релігійний, аскетичний характер. Він виступив як непримиренний поборник православ'я, намагаючись будь-що зупинити поширення католицизму і ополячення українства. І. Вишенський — постать неординарна і суперечлива. Як писав про нього І. Франко: «Іван Вишенський може ще й нашому поколінню служити прикладом твердості і стійкості характеру, прямоті та ясності в вислові своїх поглядів і згідності між переконаннями та цілим своїм життям» [14, с. 423].

Українська полемічна література XVI—XVII ст. — видатне явище в суспільно-політичному житті України. Вона стала яскравим проявом ідеологічної боротьби українського народу проти католицизму й уніатства, проти польсько-шляхетського панування і заклала ідейні, патріотичні засади повстань українського народу і Визвольної війни 1648—1654 рр.

Література

1. *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IV. XIV—XVI віки. Відносини політичні. — К., 1993.
2. Філософія відродження на Україні. — К., 1990.
3. *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. — К., 1966.
4. *Нічик В. М.* До питання про схоластичність філософських курсів у Києво-Могилянській академії // Від Вишенського до Сковороди. (З історії філософської думки на Україні XVI—XVIII ст.): Зб. статей. — К., 1972.
5. *Микитась В. Л.* Українська література в боротьбі проти Унії: Дослідження. — К., 1984.
6. Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія. — К., 1995. — Ч. 2.
7. *Франко І.* Історія української літератури: Зібр. творів у 50 т. — Т.40.
8. Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія. — К., 1995. — Ч. І.
9. *Шевчук В.* Іван Вишенський та його послання // *Іван Вишенський*. Твори. — К., 1986.
10. *Вишенський І.* Твори. — К., 1986.
11. *Франко І.* Иоанн Вишенский (*новые данные для оценки его литературной и общественной деятельности*): Твори: В 20 т. — К., 1956. — Т. XIX.
12. *Микитась В.* Полум'яний патріот, письменник-полеміст // *Іван Вишенський*. Вибрані твори. — К., 1972.
13. *Паславський І.* З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій половині XVII ст. — К., 1984.
14. *Франко І.* Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність: Твори: В 20 т. — К., 1955. — Т. XVI.

Розділ 5

Економічна думка в козацько-гетьманську добу

1. Економічні погляди та економічна політика гетьманів.
2. Економічна думка в козацьких літописах.
Літопис Самовидця.
Літопис Грабянки.
Самійло Величко. Літопис.
3. Економічні питання у світській та духовній літературі.
- *Інокентій Гізель.*
- *Семен Дівович.*
- *Феофан Прокопович.*

4. Економічні вимоги українського шляхетства і козацької старшини.
5. Економічні погляди філософа-просвітника Я. П. Козельського.
6. Суспільно-економічні погляди та економічні пропозиції С. Десницького.
7. Економічні погляди Г. С. Сковороди.

Ця доба в історичній літературі найчастіше визначається як Гетьманщина, або Хмельниччина. Деякі історики виділяють окремі питання про козацтво.

Козацтво — явище цікаве і досить своєрідне.

«Зародилася й змогутніла козаччина в особливих умовах нашого державно-політичного лихоліття, на спустошених татарвою «диких полях», у безпосередньому сусідстві й у безупинній боротьбі з кримськими хижаками. Постає козаччина як стихія, як хвиля хаотична, без дальшої мети і глибшої політичної програми. Але об'єднавшись з громадянством, призвавши на поміч своїй озброєній руці й одчайдушному, лицарському серцю розум нації, козаччина дуже скоро змінила свою ролю добичника і оборонця степових окраїн на ролю будівничого-творця відродженої української Державності» [1, с. 3].

Появу козацтва на історичній арені вчені датують XV ст. Слово «козак» з'явилось ще у XIV ст. і завдячує своєю появою сусідству з «Татарією». У половецькому словнику 1303 р. воно вживалось у значенні «вартовий», «воїн». Ішлося про окремі групи людей, «уходників», які залишали на літо свої домівки, йшли в степ, займались рибальством, полюванням, бджільництвом, а в

разі потреби оборонялись від татар або нападали на них і брали здобич. На зиму вони повертались додому. В останній третині XVI ст. козацтво набуло певних організаційних форм. Відокремившись від решти населення Речі Посполитої, воно визначилось як особлива група. Із залученням козацтва до військової служби (1572) відбулось юридичне оформлення його правового статусу. Було встановлено козацьке самоуправління, власний «присуд», тобто козаків вивели з-під юрисдикції місцевої адміністрації й підпорядкували «старшому судді над усіма низовими козаками» [2, с. 263].

До XVII ст. завершується формування основних принципів суспільно-політичної організації козацтва, якими передбачалось «заперечення феодальної залежності й станової нерівноправності; рівність у праві власності на землю й сільськогосподарські угіддя; можливість займатися промислами й торгівлею; вільний доступ до козацького стану будь-кого незалежно від станової чи національної приналежності; право участі в органах самоуправління» [3, с. 41]. Щодо економічної діяльності, то вона в уявленнях про козацтво відсувалась на другий план, затінювалась воїнською. Насправді одну з визначних рис козацтва становила вільна праця на вільній землі. Щодо самого господарства, то, як доводять дослідники, «в Україні у вигляді козацького відбувалося становлення господарства якісно нового типу, яке виходило за межі середньовічної цивілізації — фермерського» [3, с. 40].

Саме ці обставини визначили характер і сутність суспільно-економічних поглядів козацтва як головного представника третього стану.

Гетьманщина (Гетьманська держава) — назва української національної держави, що склалась внаслідок Національно-визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького 1648—1657 рр. і проіснувала до 1782 р. Офіційна назва держави — Військо Запорізьке. В сучасній історіографії період 1648—1676 рр. визначають як Національну революцію, яка започаткувала нову епоху в житті українського народу, метою якої було створення соборної незалежної національної держави [3, с.7].

На початку існування Гетьманська держава була фактично незалежною з власним військово-адміністративним управлінням, виборністю гетьмана, генеральної, полкової та сотської старшини, єдиною податковою, судовою, фінансовою, військової системами, самостійними дипломатичними зносинами з іноземними державами тощо.

Після Переяславської ради 1654 р. між Україною і Росією московський уряд розпочав систематичне обмеження прав та привілеїв Гетьманщини, яка фактично перетворилась на автономію. У 1722—1727 рр. було утворено першу Малоросійську колегію, що мала права контролювати дії гетьмана та уряду. 1764 р. Катерина II скасувала Гетьманщину, якою почала управляти друга Малоросійська колегія. 1782 р. був знищений полковий адміністративний устрій України, її територію поділено на намісництва (губернії). 1783 р. відбулося прикріплення селян до землі й поширено на них російський режим повного покріпачення. Ці події визначили характер суспільно-економічної думки періоду Української національної революції XVII ст.

Економічна думка в козацько-гетьманську добу найповніше представлена в універсалах, урядових наказах та інших урядових документах, козацьких літописах, світській та духовній літературі.

1. Економічні погляди та економічна політика гетьманів

Видатною особою, яка відкрила нову епоху в історії України — епоху відродження української державності, був **Богдан Хмельницький (1595—1657)**. Походив він з дрібної галицької шляхти. Батько Богдана — Михайло Хмельницький служив у польського магната на Львівщині, разом з ним переїхав до Чигирина, став чигиринським підстаростою. Під Чигирином одержав маєток-хутір Суботів. У 1620 р. він разом з сином Богданом брав участь у битві турків з поляками. У цій битві Михайло Хмельницький загинув, а Богдан потрапив у полон до турків, де пробув два роки. Після викупу він повернувся до Суботова, записався до реєстрових козаків, одружився і займався господарством. 1646 р. Богдан Хмельницький був призначений чигиринським сотником.

Він був високоосвіченою людиною. Ще в дитинстві навчався в одній з Київських братських шкіл, у Львівському єзуїтському колегіумі, де пройшов класи риторики, поетики, граматики, опанував польську й латинську мови [3, с.70]. Перебуваючи в полоні він вивчив турецьку і татарську мови. Ймовірно Богдан Хмельницький був серед козаків, яких французький уряд закликав на військову службу і які восени 1645 р. брали участь в облозі Дюнкерка. Принаймні ряд дослідників свідчать, що Б. Хмельницький знав французьку. Про те, що він був причетним до організації набору козаків на французьку службу, свідчать, зокрема, відомості

про його зустріч у Варшаві з французьким послом графом де Бержі восени 1644 р. Посол у листі до кардинала Мазаріні від 21 вересня 1644 р. писав про зустріч з Богданом Хмельницьким, характеризував його як дуже здібного полководця, якого поважають при дворі короля: «Це людина освічена, розумна, добре знає латинську мову ... він готовий допомогти нам» [цит.: за 4, с.12]. Богдан Хмельницький став загальнонаціональним лідером і очолив Національну революцію. Його було обрано гетьманом Війська Запорізького.

Богдан Хмельницький не був економістом, але як державний діяч і до того ж — людина освічена, він упритул займався економічними проблемами. Ці проблеми були досить різноманітними. Вони стосувались аграрних, фінансових питань, розвитку ремесла, торгівлі тощо. Але, безумовно, пріоритет серед цих питань належав аграрному питанню і відповідно аграрній політиці, що її проводив Богдан Хмельницький.

Форми землеволодіння і господарювання в Україні на той час не були однаковими. Основна кількість землі зосереджувалася в руках короля, магнатів, шляхти, церкви. Утвердилась фільварково-панщинна система господарювання, яка означала, по суті, закріпачення селян. До того ж селяни не мали права спадкового користування землею. Важким тягарем для селянства була широко застосовувана така форма землекористування, як оренда і відкуп. Орендарі та відкупщики експлуатували селян. У Центральній і Лівобережній Україні, де відбувався процес захоплення шляхтою земель, фільварки створювались повільніше. Землі тут були малозаселені і шляхта заохочувала селян до поселення у фільварках, звільняючи їх від сплати повинностей та оброків терміном на 15—30 років.

Разом з тим у структурі землеволодіння помітну частку становило і козацьке господарство, основною формою якого був хутір. «При хуторах бували всякі «пожитки» — луки, сіножаті, ниви, стави, пасіки, гаї, ліси, і хутір часто переростав у велике господарство» [5, с. 32].

Поряд з районами, де були поширені козацькі господарства (Білоцерківське, Богуславське, Корсунське, Канівське, Черкаське та інші староства), формуються вони і на південно-східних землях. Ці козацькі господарства, як зазначають дослідники, становили типово фермерські господарства, що застосовували найману робочу силу, тобто ставали носіями буржуазних відносин [6, с.138].

Посилення феодально-кріпосницького і національного гноблення зумовило загострення аграрних відносин, наростання націо-

нально-визвольної боротьби, яка переросла в Українську революцію.

Початок революції поклало повстання на українських землях Речі Посполитої, в Запорізькій Січі, яке вибухнуло на початку 1648 р. Рушійною силою революції було козацтво, покріпачене селянство й міщанство. А одну з її особливостей становило масове покозачення закріпаченого селянства. Як писав про селянство літописець Самовидець, воно масово «піднялося в козацтво» [7, с. 57].

Перший рік боротьби був досить успішним для українського народу. Від польського панування була визволена значна частина українських земель. Основна частина земель польських магнатів перейшла у власність Війська Запорізького як держави. З її фонду гетьманське управління наділяло землею за службу та інші заслуги козацьких старшин, українських дрібних шляхтичів і православні монастирі. Частина землі перепадала рядовим козакам і селянству. За українською шляхтою, яка перейшла на бік визвольної армії, закріплювались її колишні земельні володіння [8, с.91].

Економічні погляди і економічна політика Богдана Хмельницького знайшли яскравий прояв у виданих ним численних універсалах. Вони свідчать про гнучкість і навіть суперечливість політики гетьмана в сфері аграрних відносин. З одного боку, він дбав про збереження світських і церковних маєтностей. З іншого — проводив політику, яка всіляко сприяла розвитку козацького й селянського господарства. Підтримка світських і духовних феодалів зумовлювалась як становими інтересами, так і тактичними міркуваннями, обставинами визвольної боротьби. На першому етапі Визвольної війни Богдан Хмельницький намагався скористатися опозиційними настроями литовських феодалів і тому брав під захист їхні маєтки. Універсалом від 17 липня 1648 р. він заборонив Запорізькому війську чинити шкоди в маєтностях литовських панів, щоб «козаки нікому не заподіяли кривди» [9, с.59].

Проявляв Гетьман лояльність і до православної української шляхти, яка підтримувала новий лад. Богдан Хмельницький видає універсал на підтвердження права власності шляхти на маєтки і пожалування нових володінь. Всіляко підтримував він церковне і монастирське землеволодіння. З усіх соціальних груп українських феодалів духовні феодали одержали найбільше гетьманських універсалів, якими Гетьман підтверджував права православних монастирів на маєтки, які їм належали раніше, і наділяв їх новими маєтностями. Видавав він і стверджувальні грамоти на володіння православної церкви. Таку політику щодо

церкви й монастирів Б. Хмельницький пояснював роллю, яку вони відігравали у боротьбі з католицизмом і ополяченням. Крім того, монастирі давали товарну продукцію. Саме тому він не лише піклувався про збереження їхніх маєтностей, а й видавав універсали, якими зобов'язував селян відбувати всі повинності на користь церкви й монастирів і погрожував карами тим, хто не буде коритись і навіть виявляти зневагу до духовенства [9, с.89—90, 107—108]. При цьому духовна влада була повністю підпорядкована гетьманському управлінню.

Б. Хмельницький змушений був маневрувати. Після невдалих виступів, поразок у боротьбі з польською шляхтою Гетьман повинен був виконувати умови несприятливих договорів. Так, умовами Зборівського договору (8 серпня 1649 р.), після його затвердження сеймом (січень 1650 р.) передбачалось відновлення феодального землеволодіння, повернення магнатів до своїх володінь, а також повернення десятків тисяч козаків у підданство шляхти.

В умовах наростання антифеодального руху Б. Хмельницький видає універсали, якими зобов'язує селян і міщан виявляти «всіляке шанування і послушенство панам». І разом з тим він намагається не допустити повернення колишніх форм експлуатації селянства.

Але на особливу увагу безумовно заслуговує політика Гетьмана щодо козацького і селянського землеволодіння. Саме вона стала могутньою підвалиною радикальних змін в поземельних відносинах, забезпечила формування і розвиток вільного дрібного та середнього землеволодіння, формування козацьких та селянських господарств фермерського типу.

Суть її полягала в тому, що Б. Хмельницький уже в перших універсалах-зверненнях до українського народу (1648) з закликом до повстання висунув вимогу про скасування панщини, введеної польськими панами [10, с. 121].

У ході Національно-визвольної війни на козацьких землях була ліквідована велика феодальна власність на землю (крім монастирської). Основна маса селян одержувала особисту свободу і землю. Головним типом господарства стало вільне дрібне та середнє козацько-селянське господарство. Б. Хмельницький визнав спадкове володіння землею селян та право їх вступу до козацтва. А масове покозачення селян розхитувало феодальні відносини. Цьому сприяло також реформування і вдосконалення рентних відносин. Б. Хмельницький вимагав заміни відробіткової ренти натуральною і навіть грошовою, що було безумовно про-

гресивним і сприяло розвитку продуктивних сил. Надзвичайно важливими для ефективного розвитку селянського господарства були вжиті Б. Хмельницьким заходи, спрямовані на ліквідацію феодальної оренди, яка через існування численного паразитичного прошарку посередників важким тягарем лягала на плечі селянства.

Дослідники проводять аналогію між заходами, які запроваджував Б. Хмельницький в аграрному питанні, з відповідними актами англійського законодавства часів Англійської буржуазної революції [6, с. 144]. У літературі навіть зустрічаються твердження про те, що 1649 р. до Б. Хмельницького з привітанням звернувся вождь Англійської буржуазної революції О. Кромвель, який називав українського Гетьмана «грозою і винищувачем аристократії Польщі», «винищувачем католицизму».

Новий етап у розвитку селянського питання пов'язаний з Переяславською радою (січень 1654 р.), якою було проголошено возз'єднання України з Росією. У радянській літературі цей процес трактувався як певний результат волевиявлення українського народу. Разом з тим деякі українські історики, громадські діячі називали угоду помилкою Б. Хмельницького і навіть зрадою. Насправді ні про яке волевиявлення українського народу не йшлося. Неправомірно говорити й про помилки чи зраду Б. Хмельницького.

Курс Б. Хмельницького на об'єднання з Москвою був жорстко зумовлений політичними реаліями, що склалися на кінець 1653 р. Фактично в умовах безвихіддя Гетьман сподівався на підтримку єдиновірною православною Москвою православної України в її боротьбі з католицькою Польщею та іновірними турками. Після тривалих суперечок Гетьман і його уряд пішли на угоду з Москвою. Проте це рішення не було одностайним. Не всі члени гетьманського уряду склали присягу «білому царю». Не визнали владу Москви чотири козацькі полки на чолі з Іваном Богуном, значна частина міщан і духовенства.

Однією з основних умов Переяславської угоди Богдан Хмельницький висунув вимогу збереження привілеїв і маєтностей козацької старшини й української шляхти. Цю вимогу він висловив царському послу В. Батуріну, а згодом у проекті договору у формі петиції до царя, що був розроблений на нарадах у Корсуні і Чигирині Гетьмана з козацькою старшиною. Цей проект був привезений до Москви спеціальними послами. Головними пунктами проекту були: підтвердження прав і вольностей військових, «как из веков бывало в войске Запорожском», невтручання царських представників до козацьких судів; формування 60-тисячного козацького реєстру; права української шляхти; виборність урядни-

ків у містах із місцевих мешканців; виборність Гетьмана військом і лише повідомлення царя про вибір; щоб ніхто не відбирав козацьких маєтностей; встановлення платні козацьким урядовцям і взагалі всім козакам; а також на виготовлення військового спорядження; право Гетьмана приймати чужоземних послів тощо [9, с. 323—325].

Що ж до селянського питання, то, як видно з проекту договору, йшлося насамперед про привілеї козацької старшини і шляхти. Селянство фактично лишилось покріпаченим. Як писав М. Драгоманов: «Так-то зроблені статті вдержували стару нерівність між людьми українськими і не дбали зовсім про пашенних людей, про бідних хліборобів» [12, с. 568].

Щоправда, Богдан Хмельницький намагався якомога більше селян включити до стану козаків, не проводив розмежування козаків з покозаченими селянами. Він давав також наказ своїм послам у Москві (21 березня 1654 р.) домагатися не лише підтвердження існуючих прав і привілеїв, але й певних царських милостей для черні «чтоб напотом какое безправие поспольству не делалося, боятися надобно» [9, с. 333].

Така політика Богдана Хмельницького в селянському питанні ґрунтувалась на врахуванні реалій, породжених Визвольною війною. І хоч вона була часом суперечливою, проте характеризувалась цілісністю і прогресивністю. Б. Хмельницький виступив як реформатор. За його гетьманства в Україні були ліквідовані магнатсько-шляхетське землеволодіння, кріпосницькі відносини. Основною формою землеволодіння стало індивідуальне господарство, а саме козацьке. Козаки у зв'язку з масовим покозаченням селянства становили 60—80% від загальної кількості населення. Така форма господарювання відкривала шлях розвитку товарних відносин, а отже й капіталістичного господарства.

Велику увагу приділяв Гетьман й іншим сферам господарювання, зокрема ремеслу і торгівлі. Розвиток ремесла і торгівлі, що був зосереджений переважно у містах, значно пожвавився з ліквідацією магнатських латифундій, звільнення міст від влади великих феодалів і повернення їм самоуправління.

Богдан Хмельницький сприяв розвитку рудного, гарматного, млинового, рибного, звіроловного промислів. Гарматний промисел був однією з перших форм державної мануфактури, на якій працювали наймані робітники, «роботні люди» [8, с. 96]. Зростали підприємства з виробництва селітри, пороху тощо. Галузям військової промисловості Гетьман приділяв особливу увагу. Він навіть домагався фінансової підтримки гарматного промислу в

царя — щорічної дотації в 400 злотих: «На поделку снаряду войскового и на пушкарей и на всех слуг, что у снаряду…» [9, с.324]. Гетьман уживав також заходи на захист міського ремесла і його цехової організації. Ремісників у ряді випадків гетьманське управління захищало від конкуренції з боку козацької старшини і монастирів, звільняло їх від сплати внутрішніх мит тощо. Так, зокрема, універсалом від 18 листопада 1656 р. шевському цеху м. Козелець передбачалась заборона продажу в Козельці (крім ярмарків) «без відома цехових старост» привізних шевських товарів.

Великого значення надавав Богдан Хмельницький розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Гетьманське управління в наказах і універсалах проголошувало охорону купецьких прав, особи, товарів і майна купців. Вони одержували цілий ряд привілеїв для продажу товарів. Їм надавали пільги щодо користування міським торговельним інвентарем, спорудами, дозволяли будувати нові приміщення, звільняли купців і міщан від сплати внутрішніх торговельних мит. Універсалом від 15 березня 1657 р. київським купцям і міщанам або їх факторам дозволялося торгувати вверх по Дніпру: «Пилно теди жадаєм і приказуєм, жеби без вшелякого задержання і гамования всюди пропусчано так самих, яко і факторов їх, мит жадних торгових і подачок аби у них не витягано» [9, с.572]. Така політика сприяла всебічному розвитку торгівлі, відокремленню її в окрему галузь, формуванню внутрішнього ринку.

Піклувався Б. Хмельницький і питаннями зовнішньої торгівлі. Домагаючись її зростання, він усіляко заохочував іноземних купців, яким дозволяв після сплати 2% ввізного мита вільно торгувати у містах України. Проте цю політику він переглянув після закінчення воєнних дій. Незабаром після Переяславської ради він видав універсал (від 28 квітня 1654 р.), яким зобов'язував стягувати з іноземних купців мита і віддавати зібрані кошти «до скарбу нашого військового» [9, с. 343]. Високими митами обкладався вивіз дорогоцінних металів і коштовних каменів. Анулювавши колишні послаблення іноземним купцям «оби і найменший ущербок скарбові нашому войсковому не бил», Гетьман разом з тим надавав їм інші пільги, зокрема в судовій справі, тощо [9, с. 588].

Така економічна політика Богдана Хмельницького свідчила про глибоке розуміння ним економічних проблем і досить кваліфіковане їх вирішення. Підтримка Б. Хмельницьким розвитку ремесла, торгівлі, заохочення експорту товарів і обмеження експорту дорогоцінних металів дають підстави говорити про наявність елементів меркантилізму в економічній політиці Гетьмана.

На особливу увагу заслуговує фінансова політика Богдана Хмельницького, яка була поставлена на службу Визвольній війні. В складних умовах ведення війни чи її підготовки, що вимагало значних витрат, Б. Хмельницький зумів створити дійовий фінансовий апарат і забезпечити належні фінансові надходження до бюджету. Щоправда бюджет заздалегідь не складався і не затверджувався. Його прибуткові і видаткові статті визначалися потребами та можливостями даного часу [8, с. 99]. Основні надходження формувались за рахунок податних станів, до яких належали селяни, ремісники, купці і частково рядове козацтво. Види податків і способи їх стягнення не були чітко визначені. В основному збереглися податки, що існували раніш. Це, зокрема, «подимний» податок, або «побор», що призначався заздалегідь від двору, дому, землі. Міщани платили внутрішнє торговельне мито. Поповнювали казну митні збори, штрафи тощо. Істотним джерелом фінансових надходжень були: земельний фонд гетьманського управління, частина якого йшла на продаж, а також різні промисли, винокурні, шинки, млини, що їх здавали в оренду.

Існує також свідчення про те, що загальна сума доходів військового скарбу перевищувала два мільйони польських злотих, а це майже повністю покривало державні видатки [13, с. 507—508]. В обігу в Україні переважала польська монета, управління карбувало власні гроші. Так, зокрема, про це повідомляв свій уряд російський дипломат Г. Кунаков: «А в Чигирине де учинил Богдан Хмельницкий мынзу и деньги делают, а на тех новых деньгах на одной стороне меч, а на другой стороне ево, Богданово, имя…» [14, с. 316].

Фінансова, як і в цілому вся економічна політика Богдана Хмельницького, носила прогресивний характер. Вона відображала національні інтереси і забезпечувала створення економічних основ української козацької держави.

Економічна політика наступників Богдана Хмельницького, хоч і позначалась деякою своєрідністю, проте, в основному, будувалась на засадах, закладених Гетьманом. Щоправда, наступники Хмельницького ще менше, ніж сам Гетьман мали змогу проводити самостійну економічну політику. Так, Гетьман Іван Виговський — одна з найдовіреніших осіб Б. Хмельницького, намагаючись звільнитися від московської опіки, зробив спробу укласти політичний союз з Польщею, об’єднатися з нею на федеративних засадах. До думки про державний союз з Польщею схилялась більшість козацької старшини і навіть вище духовенство. 16 вересня 1658 р. в м. Гадяч було укладено знаменитий «Га-

дяцький договір», згідно з яким передбачалось об'єднання України, як самостійної держави під назвою «великого князівства руського», з Польщею. Верховна виконавча влада повинна була перебувати в руках Гетьмана. Україна мала мати верховний трибунал, своїх державних сановників, свою скарбницю, свою монету, своє військо з 30.000 козаків і 10.000 регулярних, дві академії з університетськими правами, школи без кількісного обмеження, вільне друкарство та ін. [15, с. 292—293]. Цей договір, як відомо, не був реалізований, проте він дає уявлення про ті суспільно-економічні проблеми, які турбували гетьманів. Економічні погляди наступних гетьманів особливою оригінальністю не відрізнялись. Між ними весь час точилася боротьба за гетьманство. Щоправда, Петро Дорошенко ставив за мету об'єднати всю Україні, щоб Москва прийняла її всю під свою владу на умовах договору Богдана Хмельницького. Інакше він погрожував прийняти підданство Туреччини.

Знаковою фігурою в історії України є **Іван Мазепа (1639—1709)**, який у липні 1687 р. був обраний гетьманом. І. Мазепа — особа цікава й суперечлива. Документів про його діяльність збереглось мало, що відкрило простір її довільному трактуванню. Одні дослідники наголошують на його зраді російському урядові, інші — підносять І. Мазепу як останнього представника політичної самостійності України і її палкого захисника. А відомий історик О. Єфименко писала: «Хмельницький і Мазепа — початок і кінець того короткого, але яскравого, як метеор, шляху, яким промайнула політична історія козацької України на загальному фоні історичного майбутнього південноруського народу» [16, с.268].

Іван Мазепа походив з вельможного українського шляхетського роду. Він здобув хорошу освіту, навчався в Києво-Могилянській колегії, в Єзуїтській колегії у Варшаві. Свою освіту продовжив перебуваючи три роки за кордоном: у Франції, Німеччині та Італії. Він знав, крім рідної мови, — польську, німецьку, латину. Розумний і освічений, він безумовно мав дані бути правителем.

Д. Дорошенко писав, що «в особі нового гетьмана лівобережна Україна дістала талановитого політика й адміністратора...» [11, с.102]. Іншу думку висловив М. Грушевський, який характеризував І. Мазепу як людину здібну і честолюбну і разом з тим наголошував, що він «був дуже сумнівним надбанням для Гетьманщини в її тодішньому дуже серйозному стані» [17, с. 230].

Щодо економічних поглядів і господарської діяльності І. Мазепи, то вони були близькі до економічних ідей і економічної політики Богдана Хмельницького, хоч йому доводилось діяти у більш складних умовах перетворення України фактично на провінцію Російської імперії. Про те, що І. Мазепа завжди цікавився господарчими справами, писав історик О. Оглоблін: «По-європейки освічена людина, вихований у принципах модного тоді меркантилізму, І. Мазепа добре розумів значення економіки для загального розвитку країни. Сам добрий господар, він умів своїм гострим оком добачити й важливі проблеми народного та державного господарства України» [18, с. 103].

Господарська діяльність І. Мазепи була досить активною і плідною, про що, зокрема, свідчать, за словами О. Оглобліна, сотні гетьманських універсалів «... більшість яких так чи так стосується землеволодіння, сільського господарства, фінансів, торгівлі, промисловості та різних соціально-правових питань з тим пов'язаних» [18, с. 103—104].

Аграрна політика була спрямована на підтримку козацької старшини, збільшення її землеволодіння. За матеріалами «Генерального слідства про маєтності» 1729 р. у Чернігівському полку було роздано за І. Мазепи 48 маєтків. «Загалом за час гетьманування Мазепи було надано старшині, монастирям і частково великому купецтву сотні сіл з кількома десятками тисяч дворів посполитих» [18, с. 112].

Разом з тим І. Мазепа дбав про збереження соціально-економічних прав рядового козацтва, намагався захистити інтереси посполитих. Універсалом 1691 р. він забороняв як світським, так і духовним «державцям» обтяжувати селян повинностями, а козаків неволити переходити в посполиті, відбирати в простих козаків землю, яку вони одержали після розділу польських маєтностей. Він наказує, щоб власники маєтків владу свою «виражали мірно, як слідує по малоросійському обвикновенію не чиня подданим розних вимислов і тяжестей» [11, с. 107]. Універсалом 1692 р. гетьман застерігає державців, щоб вони володіли «в міру, нічого нового і вище міри не налагаючи, но ізвиклими дачами і роботами (посполитих) довольствуючися» [11, с. 107]. Універсалом 1701 р. гетьман сповіщав про покарання тих, хто чинив селянам «великі й нестерпні прикрості» і обмежив відробіткову ренту селян двома днями. Великого розвитку за часів І. Мазепи досягло мануфактурне виробництво. Успішно розвивається залізорудна промисловість, ливарництво, виробництво гармат та іншої зброї. Піклувався гетьман і про розвиток сільськогосподар-

ського підприємництва — млинарства, ґуральництва. Хоч ґуральництво давало значний прибуток державі, гетьман був проти його надмірного розвитку, крім усього іншого тому, що воно нищило ліси. А гетьман видав кілька указів про їх охорону. Важливо відзначити, що гетьманська адміністрація активно підтримувала мануфактурне виробництво з допомогою субсидій, роздачі земель тощо.

Дбав гетьман і за розвиток торгівлі, охорони інтересів українських купців. У цілому економічна політика І. Мазепи була прогресивною, вона сприяла розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі. Незаперечною є роль гетьмана у розвитку науки і культури. Він проявив себе як великий покровитель української церкви і меценат національної просвіти. Своїм коштом І. Мазепа побудував ряд великих церков і монастирів, опікувався справами Києво-Могилянської колегії — будував приміщення, наділяв маєтностями і коштами з гетьманської скарбниці. Особливо піклувався гетьман про поповнення академічної бібліотеки, до якої передавав книги з власного зібрання. Він заохочує представників старшини, шляхетства, щоб вони посилали дітей за кордон на навчання, спілкується з ученими, листується з ними [16, с. 287].

Спадкоємцем і послідовником І. Мазепи був гетьман українського козацького «уряду у вигнанні» — **Пилип Орлик (1672—1742)**. Це був один із найвидатніших діячів XVII—XVIII ст., який все життя присвятив боротьбі за незалежність України. Після Полтавської битви він змушений був разом із І. Мазепою емігрувати до Туреччини. У травні 1710 р. козацька рада в Бендерах обрала його гетьманом. Високоосвічений, знавець багатьох мов, літературно обдарований П. Орлик вирізнявся й високою шляхетністю. Змушений перебувати у вигнанні, він протягом трьох десятиліть ревно опікувався долею України, активно пропагуючи ідею її соборності і незалежності.

У багатьох країнах Заходу друкувались його твори і праці про нього. В Україні відомості про П. Орлика обмежувались лише твердженням, що він — послідовник І. Мазепи, зрадник.

Проте, незважаючи на це, його ім’я увійшло в аннали історії як творця по суті першої в світі конституції. При обранні П. Орлика гетьманом була прийнята створена ним конституція «Пакти і конституція прав і вольностей Запорізького війська», яка по праву займає одне з чільних місць у скарбниці світової суспільної думки. «Вона була пройнята республіканським духом. У ній досить чітко простежувалися демократичні засади представницько-

го парламентського ладу й визначався прогресивний історичний напрям розвитку державних реформ. Конституція визнавала непорушність трьох складових чинників правового суспільства, а саме — єдність і взаємодія законодавчої (широкої генеральної ради), виконавчої (гетьманської, обмеженої законом) і судової влади, підзвітної і підконтрольної, однак незалежної від гетьмана» [19, с. 77—78]. Починався документ урочистою декларацією: «Україна по обидва боки Дніпра повинна бути вільна від чужого панування».

З соціально-економічних проблем, що визначались конституцією, виділялись такі, як соціальний захист населення, скасування для козаків і посполитих багатьох обтяжливих повинностей і податків, гарантія прав і свобод, відповідно до традиційного українського права, людей усіх станів. Передбачалось проведення ревізії земельних володінь старшини, що збагатилась свавільним захопленням землі.

Проголошувалось реформування фінансової системи, вдосконалення торгової політики тощо. І що головне — проголошувався національний політико-економічний суверенітет Української держави, передбачався захист і розвиток козацького соціально-економічного устрою. Конституція П. Орлика, як відомо, не була втілена в життя, проте вона є одним із найвидатніших політичних документів XVII—XVIII ст. світового масштабу.

Ідею щодо незалежності України П. Орлик висловлює і в творі «Вивід прав України». Він підкреслює незаперечність того, «що козацька нація і Україна були вільними» і наводить історичні докази щодо цього. «Найсильнішим і найпереможнішим аргументом і доказом суверенності України» він називає союзний договір з Росією. Цей договір, пише він, «повинен був, здавалося, назавжди установити спокій, вольності й лад на Україні» [20, с.148]. Але цього не сталося. Щодо України, її станів учинено «вопіючу несправедливість». «Отже, — робить висновок Орлик, — з повною рацією можна вивести з усього цього, що Московський Двір належить уважати за узурпатора України» [20, с. 151].

Яскравою політичною фігурою гетьманської доби був гетьман **Данило Апостол (1659—1734)**, якого дослідники називають «останнім козаком», «рішучим оборонцем автономії України». Д. Дорошенко пише, що одним із найголовніших завдань гетьманського уряду було піднесення економічного добробуту краю, зруйнованого значною мірою діяльністю російського уряду. Д. Апостол дбав про урегулювання справи землеволодіння. Цій справі було приділено особливу увагу у «Решительних пунктах»

(резолюція уряду на запропоновані гетьманським урядом петиції від 22 серпня 1728 р.), якими заборонялось відіймати у козаків та в посполитих як спадкові, так і куплені землі, обґрунтовувалась потреба перевірки маєтностей, призначених на утримання гетьмана, та ін. Для здійснення постанов цих пунктів було проведене «Генеральне слідство про маєтності», яке розпочалось 1729 р. і закінчилось 1731 р. [11, с. 183]. Статистичний матеріал, зібраний слідством, мав не лише практичне значення для гетьманського уряду, а й велике історичне значення як джерело аналізу історії землеволодіння на Гетьманщині.

Гетьман робив усе можливе для консолідації внутрішніх сил і боротьби як з російськими, так і з іншими поневолювачами. Він домігся відновлення української адміністрації, обороняв права міст, вживав рішучі заходи щодо розвитку торгівлі, всілякої підтримки українського купецтва. Ця діяльність Д. Апостола сприяла тому, що на певний час був пригальмований процес перетворення України на російську провінцію.

Остаточно Гетьманщину ліквідувала Катерина II. 1783 р. повністю покріпачено селян. 1786 р. була здійснена секуляризація монастирських маєтків, що завдало тяжкого удару духовенству, а також культурним і науковим установам, якими воно опікувалося. З ліквідацією автономії Гетьманщини Україна перестала існувати як окрема державна одиниця.

2. Економічна думка в козацьких літописах

Цінним джерелом з історії економічної думки України XVII — початку XVIII ст. є козацькі літописи. Історія козацтва, за відсутності документальних джерел, довгий час висвітлювалась поверхово і часом зневажливо. Коли був відшуканий і опублікований козачий січовий архів, усталені погляди змінились. Як писав відомий дослідник козацтва **А. Скальковський (1808—1898/99)**, ніхто навіть не передбачав існування писемних актів у запорожців. Їх вважали хоч і людьми хоробрими в бою проти ворогів, але варварами, жорстокими і безграмотними неуками. «Тепер, коли віднайдені мною запорозькі документи подають нам дипломатичне, церковне, військове, судове, торговельне, адміністративне і навіть приватне листування запорожців, думка про них має змінитися» [21, с. 18].

Цілий ряд джерел дають відомості про досить високий рівень освіченості козаків і про їхню велику увагу до освіти. Так, архівні

документи свідчать, що 1762 р., коли козаки «дали розписку» — зобов'язання виконувати всі порядки внутрішнього благоустрою у своєму війську, то в одному курені виявилося 13 неписьменних і 15 письменних. 1779 р., коли козаки присягали на вірність російському престолу, то з 69 осіб, що складали присягу, 37 виявилися освічених і 32 — неосвічених [22, с. 312]. Як на той час, процент освічених був досить високим. «Грамотність доходить до того, що в Січі можна було знайти людей, що вміли складати латинські вірші й духовні канти» [22, с. 309]. Найбільше освічених людей давала Києво-Могилянська колегія (з 1701 р. — Академія).

Козацька Держава приділяла увагу початковій освіті. 1748 р. на території семи полків Гетьманщини було 866 шкіл на 1099 поселень; одна школа припадала пересічно на 1000 душ. 1768 р. на території лише Чернігівського полку було 134 школи і на кожну припадало 746 душ. А 1875 р. на цій території було лише 52 школи і на кожну припадало 6750 душ [4, с. 211]. У Запорізькій Січі існували й січові школи, в яких крім грамоти навчали й військовій справі.

Про освіченість козаків писав А. Скальковський, але разом з тим він стверджував, що «Запорожжя не могло писати книг» і висловлював сумнів щодо існування козацьких літописів, про що точилися суперечки. Проте ці цінні історичні документи були виявлені й опубліковані Київською археографічною комісією.

Літопис Самовидця

Серед козацьких літописів дослідники виділяють літопис Самовидця не лише за його зміст, а й літературний стиль, якість викладу. Назву літопис одержав, очевидно, тому, що автор, відповідно до стародавніх традицій, побажав не називати себе. А видавці, керуючись змістом літопису і терміном його написання, нарекли автора старовинним словом **Самовидець**, яке стало сприйматись майже як власне. Проте дослідники не могли лишатись байдужими до визначення авторства літопису. Результатом наукових пошуків став висновок, що автором літопису був Роман Ракушка (Роскущенко), який згодом назвався Романівським. **Роман-Ракушка Романівський (1622—1703)** — козак, ніжинський сотник, перший генеральний підскарбій при гетьмані Брюховецькому, згодом священик. За гетьманування Мазепи одержав у полковій сотні Стародубського полку село Новоселки, де жив останні

роки життя і служив у церкві святого Миколи в Стародубі. Самовидця характеризують як людину розумну, освічену, освідомлену не лише в українських справах, а й у багатьох зарубіжних.

Літопис Самовидця складається з трьох частин: вступу, в якому дається характеристика стану України до Хмельниччини; і двох головних частин. Одна охоплює період Хмельниччини і Руїни (до 1676 р. включно), друга — період до 1702 р.

У центрі уваги Самовидця — Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького. Він перш за все розкриває причини цієї війни, висуваючи на перший план соціально-економічні та релігійні фактори. Саме з їх визначення він починає розділ: «Початок і причина войни Хмелницкого єст єдино от ляхов на православіє гоненіє и козакам отягощеніе» [7, с. 45].

Самовидець висвітлює поневолене становище вільного козацтва, яке унаслідок наступу польських панів потрапляло у феодальну залежність від них. Козаків примушували відбувати панщину і виконувати різні повинності, чого вони раніш не робили. Козаків примушували коней і собак панських доглядати, двори замітати, печі топити «і до інших незносных діл приставляти» [7, с. 45]. Для волелюбного козацтва Півдня України таке становище було нестерпним. І не випадково саме тут почався визвольний рух.

Погіршувалось і становище реєстрових козаків. Реєстрові полковники, яких польський уряд призначав з шляхтичів, оббирали козаків, залучали до виконання різних робіт. Полковники привласнювали собі плату за службу, ділили гроші війська з сотниками, обкрадаючи козаків. «Плату, которая постановлена была на козаки … тое на себе отбірали, з сотниками ділячися, бо сотников не козаки оббырали (обирали. — *Л.К.*) и наставляли, але полковники кого хотіли з своей руки, жеби оным зичливыми были. Также полковникове козаков до всякой домовой незвичайной роботи приставляли…» [7, с. 45—46]. Доводячи козаків до жебрацтва, полковники перетворювали їх фактично на кріпаків. А уряд в той час зменшував кількість реєстрових козаків.

Але найтяжчим, пише Самовидець, був стан покріпачених селян Східної України. Хоч покріпачення, зазначає він, відбулося тут дещо пізніше і економічний стан «посполитих» був тут кращим, ніж у Західних областях України, але самий факт покріпачення був нестерпним для волелюбного народу. Крім того, маєтками тут здебільшого управляли не самі магнати, а орендарі, що призводило до посилення експлуатації селянства. Не звикла, пише Самовидець, Україна терпіти такі утиски: «...вимисли великіе

были от старостов и от намісников и жидов. Бо сами державци на Україні не мешкали» [7, с. 46].

Кріпосницький гніт, писав Самовидець, доповнювався національно-релігійним гнобленням українського народу: «Также и у віри руской помішка великая била от уніят и ксендзов, бо уже не тилко унія у Литві, на Волині, але и на Україні почала гору брати...» [7, с. 51]. Автор пише про утиск, який чинили уніати церквам, заборону українських шкіл тощо. Саме ці обставини спричинили Визвольну війну українського народу, яку Самовидець палко вітає. Разом з тим він з жалем пише про спустошення, грабежі, знищення матеріальних цінностей, яке чинили козаки, руйнуючи польські маєтності. «Рідкий в той кріві на тот час рук своїх не умочил і того грабленія тих добр не чинил» [7, с. 52].

Автор пише про тугу велику людям всякого стану і «наруганя від посполитих людей». Хоч автор пише про тугу людям всякого стану, проте фактично йдеться про панівні верстви, які потерпають від посполитих. Самовидець визнає, що навіть ті представники української шляхти і заможного козацтва, які не підтримували народний рух, змушені були, заради врятування свого життя і майна, вступати до козацтва. Цей процес, за словами Самовидця, охопив навіть і міста, де діяло Магдебурзьке право.

Аналіз суспільно-економічного становища в країні і відповідно ставлення Самовидця до різних суспільних верств у літопису висвітлюються у хронологічному порядку, на тлі аналізу історичних подій. В різних історичних ситуаціях Самовидець то стає на захист заможних станів, бо і сам за родом служби був близьким до «значних», то співчуває посполитим і рядовим козакам. Досить чітко така позиція автора літопису проявилась в оповіданні про Чорну раду 1663 р., де зіткнулись інтереси козацької верхівки і низів. Після перемоги Брюховецького над «значними» і призначення ним нових полковників «...много козаков значних чернь позабивала, которое забойство три дня тривало... а старшина козаки значніе, яко змочучи, крилися, где хто могл, жупани кармазиновіе на сердячи миняли» [7, с. 91].

Автор літопису негативно ставиться до цих подій. Він не схвалює насильних методів боротьби і знущань голоти над козацькою старшиною і «значними» людьми. Проте перемога голоти була короткочасною. Вже починаючи приблизно з 70-х років українські гетьмани і царські воєводи жорстоко розправляються з непокірною «черню». Посилюється експлуатація народних мас. Особливо яскраво це проявилось, пише Самовидець, в період гетьманування Д. Многогрішного (1669—1672) і І. Самойловича

(1672—1687). Автор засуджує внутрішню політику гетьманів і козацької старшини, їхнє жорстоке ставлення до народу. Самойлович, пише Самовидець, за підтримки старшин довів зубожіння народу до крайньої межі. До небувалих розмірів зросли побори й повинності, було запроваджено багато нових податків. «А здирства вшелякими способами вимишляли так сам гетьман, як и синове его, зостаючи полковниками: аренди, стаціе великіе, затяговал людей кормленіем — не могл насититися скарбами» [7, с.145].

Важким тягарем для народу стали численні оренди, ліквідовані після Визвольної війни, а потім знову поновлені: «И на Україні, — пише Самовидець, — стали аренди на заплачення войску, піхоті и конним, которіе от Дорошенка и от Гоголя попередавалися, котрим барву (одяг. — *Л.К.*) давали, але то з великим шемранням (наріканням. — *Л.К.*) людей было, же юже отвикли были арендам» [7, с. 128]. Окрім оренд населення було переобтяжене різними військовими повинностями: надавало квартири, годувало військо. Часом селян і міщан силоміць мобілізовували до війська. Так, описуючи події 1678 р., Самовидець пише, що гетьман І. Самойлович з великим військом вирушив з Батурина «…бо на тилко козаков у войско гнано, але і міщан и из сел два третего виправовали, и убогшіе чотири п'ятого з оружем и борошном, як до войни» [7, с. 128]. Отже, як наголошує Самовидець, і тут чітко проявлялась станова нерівність, «убогшіе» селяни мусили виставляти до війська більше людей. До війська забирали також війтів, бурмистрів і ремісників, навіть музик, скрипників, дудників [7, с. 129]. Пише Самовидець і про утиски духовенства. Він співчуває простим людям. Крім того, Самовидець, як уже зазначалось — проти будь-якого насильства. Тому він виступає прихильником полегшення соціальної напруженості, орієнтує панівні верстви на поміркованість, відмову від політики жорсткого гноблення народних мас, яка, зрештою, привела б до послаблення влади.

Разом з тим Самовидець ставиться зі співчуттям до виступів народних мас, які вважає обґрунтованими і справедливими. Адже в країні посилено відбувалося відновлення феодальних відносин, порушених Визвольною війною, зростало старшинсько-шляхетське землеволодіння, посилювалась експлуатація низів, як селян, міщан, так і козаків. «А козацтво, — пише Самовидець, — щодалій в злость ся управляли, а звлаща и тую даючи причину, же людей тяглих повернули в послушенство и у подачку его царського величества воєводам, що юже отвикли были давати подачок. И с того найбольше бунти почали вставати…» [7, с. 101].

З тривогою й обуренням пише Самовидець про міжусобиці і кровопролитні війни, які спустошували землю, мордували і нищили невинних людей. Він звертає увагу на боротьбу за владу в панівному стані, пише про козацькі міжусобиці, занепад моралі, сутяжництво, зростання злочинності, поширення пияцтва, зменшення морального впливу церкви тощо. Ілюструючи ці думки конкретними подіями, що сталися у м. Стародуб 1677 р., Самовидець описує страшну пожежу, яка спустошила місто. Цю пожежу він називає карою Божою. «Бо в том місті вечалася ненависть: першая — полковник против гетьмана, священики межи собою ... межи козаками и посполитими свари, позви, а знову зась корчми, шинки немал в каждом дворі, а при шинках безецности (безчесності. — *Л.К.*) і частіе збойства, а за вшетечность жадной карності не чинено, але тое в жарти оборочано...» [7, с.125].

Заслуговує на увагу й розуміння Самовидцем фінансових питань. Він аналізує систему податків, пише про військовий скарб, подає відомості про гроші, що були на той час в обігу. Зокрема автор літопису повідомляє про жалування козакам, що надійшло «от его царского величества». Це були «...копійки золотые, которая важила полталяра. Того ж часу и мідяніе копійки повстали, которые рожною ценою ишли з срібними, а таляр битій под печаттю царскою был, котрого по шести золотых брано» [7, с.69].

Такі основні суспільно-економічні проблеми, що піднімались Самовидцем. Хоч їм відведено порівняно незначне місце у літопису, проте їх аналіз дає можливість з'ясувати характер економічної думки гетьманської доби, що її репрезентував представник заможного козацтва.

Літопис Грабянки

Григорій Іванович Грабянка (?—1738) — гадяцький полковник, який більшу частину життя провів у військових походах і загинув у кримському поході 1738 р. Він навчався у Києво-Могилянській колегії, знав кілька мов — польську, латинську, німецьку. Дослідники характеризують його як особистість непересічну, наділену немалою часткою громадянської мужності, як одного з найбільш послідовних і безкорисливих захисників автономії України.

Літопис Грабянка написав у Гадячі 1710 р. У передмові він визначає мету свого твору та з'ясовує причини, що спонукали його взятись за перо. Він пише про «славетні звершення» козаць-

кі. «...і щоб звершення ці не пішли в забуття, я замислив оцю історію написати на незабудь нащадкам» [23, с. 11—12]. Він пише, що керується не корисливим прагненням до слави, а загальною користю. Літопис написаний на значному документальному матеріалі, багато якого не збереглось.

За змістом літопис можна поділити на три частини. У першій частині йдеться про історію козацтва, від його початків до Визвольної війни. Висвітлюючи це питання, він полемізує з іноземними і, зокрема, польськими хроністами. З'ясовуючи походження самого слова «козак», Грабянка виводить його родовід від скіфів, простежує розвиток стародавньої Русі, її велич і перемоги, а також — поразки, втрату незалежності, що стало поштовхом до створення сили, здатної захистити народ. Такою силою і стало козацтво. Він аналізує організацію і побут козацтва, пише про його героїчну боротьбу з загарбниками, сумує з приводу утисків, яких воно зазнавало за польсько-литовської доби.

У другій частині йдеться про Визвольну війну 1648—1654 рр. і Богдана Хмельницького як її центральну постать. Частина відкривається сказанням «повстань на поляків». Автор детально описує битви козацьких військ, керованих Б. Хмельницьким, і разом з тим розкриває різнобічні сторони життя всієї України. Він пише про успішну дипломатичну діяльність Б. Хмельницького, про стосунки з іншими країнами, розповідає, чому Гетьман «пішов у підданство до росіян».

Третя частина літопису присвячена подіям, що відбувалися в Україні після смерті Б. Хмельницького. В ній містяться досить докладні сказання, присвячені окремим гетьманам, а з 1664 р. події викладені у формі порічних стислих описів.

Основна увага у літопису присвячена висвітленню бойових дій. Разом з тим Грабянка зупиняється й на характеристиці суспільно-економічних питань, що дає можливість з'ясувати його суспільно-економічні погляди як автора літопису і як одного з представників провідних станів тогочасного суспільства — заможного, освіченого козацтва.

Значний інтерес становить характеристика літописцем звичаїв і побуту козацтва. Висловлюючи гордість і захоплення козацьким героїзмом, їх мужністю і витривалістю, він пише про їхнє невибагливе, спартанське життя. Козаки звикли «до недоїдання, спраги, спеки та до інших незгод просто неба. За харч їм служило звичайне квашене тісто, яке вони варили нарідко і звали соломахою … а коли траплялося, що їжа випадала з рибою, або, як козаки кажуть, із щербою, то такий наїдок за найкращу трапезу вва-

жали» [23, с. 25]. Описує Грабянка житло козаків, їхній одяг. «Проживають вони в куренях по сто п'ятдесят чоловік, а буває й більше ... кожен має одну або дві одежини». Наголошує автор на тому, що: «Злодійство і підступність поміж ними не водиться...» [23, с. 25]. Звертає увагу літописець і на волелюбність козацтва, яке «зневажало ярмо рабське і рабську покору».

Грабянка з болем описує тяжке становище українського народу, поневоленого польською шляхтою. Він пише, що простий люд притісняється поборами і солдатськими постоями. Козаків примушували виконувати різні, не властиві їм, роботи. Над реєстровими козаками понаставляли «полковників, сотників і всю старшину тільки лядської віри» [23, с. 32].

Грабянка аналізує суспільно-економічний стан в Україні, що спричинився до Визвольної війни. Він полемізує з літописцями, які вважали такою причиною Берестейську унію, що породила смути серед православних. Йому більш імпонує погляд польського літописця Веспасіана Коховського, який «засвідчує, як ляхи нестерпно тяжкий глум над людом українським чинили, над храмами божими глумилися, як силою брали у благочестивих маєтності їхні, а самих смертю карали, честі та влади позбавляли, навіть до суду не допускали; як козаків всіляко озлобляли, з усякої скотини і з бджіл десяту частину брали. Якщо ти маєш яку-небудь звірину, то шкіру пану віддай. Якщо ти зловив рибу, то дай визначене на пана. Якщо козак у битвах з татарином коня чи зброю добуде, то теж, хлопе, дай дещицю панові» [23, с. 33]. Таке посилання, в даному випадку на польського літописця, не є випадковим. Адже Грабянка пише: «Хай читач не думає, що я хоч щось додаю від себе, ні — кажу тільки те, про що повідали історики, що підтвердили очевидці, а я тільки зібрав це все і записав» [23, с.12].

Не поминув Грабянка і такого болючого для населення питання, як оренди, які то відмінялись, то запроваджувались знов. Він, зокрема, пише: «Того ж року (1678 р. — *Л.К.*), щоб було чим платити піхоті та кінному війську... гетьман Самойлович по всій Малій Росії увів аренду на горілку» [23, с. 156].

З болем і сумом пише Грабянка про внутрішні чвари, які точилися, зокрема між наказним гетьманом Переяславським, Ніжинського та Чернігівського полків Я. Сомком і гетьманом І. Брюховецьким. Ці чвари, зазначає літописець, стали справжнім лихом для України, вони спричинилися до загибелі багатьох «невинних людей» [23, с. 129].

Суспільно-економічним питанням в літопису присвячено небагато уваги, проте їх аналіз збагачує наші знання про суспільно-економічну думку досліджуваного періоду.

Самійло Величко. Літопис

Самійло Васильович Величко (1670? — бл. 1728) — канцелярист війська Запорізького. Його Літопис — це, як пишуть дослідники, наймонументальніший твір у давній українській історіографії. В ньому висвітлені події, що охоплюють період 1648—1700 рр. Автор Літопису належить до літописців-учених, який створив наукову працю. Він був, як на той час, високоосвіченою людиною і цілком виправдовував приказку про козаків — «Запорожці дванадцятьма мовами говорити вміли». Дійсно, С. Величко знав польську, німецьку, старослов'янську, латинську мови. Як вихованець Києво-Могилянської академії він вільно оперує образами античної міфології, версифікації (віршоскладання), законами риторики.

Все це безумовно позначилось на творі С. Величка. Дослідники його творчості взагалі наголошують, що цю працю можна назвати літописом лише умовно [24, с. 72]. Це — літературно оброблений твір, що ґрунтується на великому джерельному матеріалі. Автор Літопису цитує багато праць, включає в дослідження уривки з праць істориків, про що, зокрема, пише у «передмові до читальника». Саме тут викладена його авторська й громадська позиція як автора Літопису. Він з обуренням пише про вітчизняних літописців і істориків, які мало або взагалі нічого не написали про минулі події, ратні подвиги своїх предків. «...Гідні похвали подвиги наших козако-руських предків, — пише автор, — описали не наші ледачі історики, а чужоземні: грецькі, латинські, німецькі та польські» [25, с. 26]. Саме на їхні праці часто посилається С. Величко. Він цитує польського історика М. Титлевського, польського поета С. Твардовського, посилається на хроніки польських хроністів С. Окольського, О. Гвагніна, М. Кромера, працю німецького юриста та історика С. Пуфендорфа. Відоме йому «Звільнення Єрусалима» Т. Тассо, поеми О. Яскольда-Бучинського та ін. Він посилається на праці українських і російських істориків, використовує козацькі записи, рукописи, які він ретельно збирав.

Використовуючи різні джерела, автор створив цільну, монументальну розповідь про тогочасні події. При цьому він сам за-

значає, що не застрахований від помилок. Тому «...ласкавий читальнику, — пише С. Величко, — коли що здається тобі в цій моїй праці непевне й неправильне, то, може, воно так і є» [25, с.29]. Адже йдеться, продовжує він, про події, яким минуло 70 років, козацьких літописів мало, а іноземні дослідники не завжди правильно викладають події. Як би скромно не оцінював автор свою працю, це безумовно видатний твір, який має величезну історичну цінність.

Висвітлюючи історичні події від повстання Б. Хмельницького до 1700 року, наводячи численні документальні свідчення тогочасних подій і включаючи у Літопис навіть художні твори, автор здебільшого виступає як неупереджений дослідник. Він не коментує події, а викладає їх. Його світоглядна позиція найбільш чітко проявляється лише коли С. Величко, як «істинний Малої Росії син», пише про нужду й біль України. Літописець виступає виразником інтересів козацтва як стану, котре намагалося відгородитися від селян, «черні» і предстати як шляхта. Проте він не жалує гетьманів, крім хіба Б. Хмельницького, полковників з притаманним їм «себелюбством і владолюбством», які не хотіли «про людське добро дбати» [24, с.43].

С. Величко пише про корумпованість старшини, про її прагнення станового обмеження і збереження своїх майнових привілеїв. Разом з тим він негативно ставиться до посполитих, які хотіли до козацтва примазатися. С. Величко, який палко любив свій народ і рідний край, гнівно засуджує владолюбство і корисливість гетьманської влади, яка, не рахуючись з інтересами народу, розв'язувала міжусобну боротьбу, що вело до кровопролиття. Засуджує автор дії І. Виговського й М. Пушкаря, боротьба між якими мала гегемоністський характер.

Ще не згас вогонь багатокровної і багатоплачевної війни Хмельницького, пише С. Величко, а «...з причини двох людей, нового тоді гетьмана Виговського і полтавського полковника Мартина Пушкаря, запалав і набрав своєї сили до людського розору новий великий вогонь внутрішніх чвар та кровопролиття...» [24, с.229]. Він розкриває корисливість і владолюбство запорожців І. Брюховецького та П. Суховія, які, дбаючи про власні інтереси, розв'язали кровопролитну війну, поставивши «Україну на крайнє її бідство й розорення» [27, с.82].

Нещадно таврує С. Величко загарбницьку політику польської шляхти. Посилаючись на працю анонімного автора «Нужда з бідою з Польщі йде», видану близько 1624 р. польською мовою, він пише, що ці сестри — «Нужда з Бідою примандрували на Украї-

ну». «Вони, — пише літописець-учений, — споїли пагубними ліками наш козацько-руський народ, справжній, простодушний і добросердечний, який проте мало роздумує про минулі, теперішні й майбутні речі та події. Він завжди схильний і до внутрішньої незгоди поміж себе, але найбільше, як народ мужній та лицарський, схильний він, подібно до своїх давніх скіфо-слов'янських предків, воювати і кров лити за стародавні свої вольності» [27, с.7]. Наголошуючи на волелюбності українського народу, автор разом з тим підкреслює, що Мала Росія витерпіла «численні з зусібіч навали ворогів». Протиставляючи свідчення з козацьких літописів про війну Б. Хмельницького з поляками твердженням польського поета С. Твардовського, С. Величко пише, що не злість козаків і Хмельницького сама по собі була причиною початку війни. «...Початком і виною того кількарічного зла й різанини, — читаємо в Літописі, — була їхня (поляків. — *Л.К.*) високоумна гординя, злість, гнівна озлоба до православних русів та козаків, їхнє прагнення панувати, невситима хіть до накопичення багатства і їхня заздрість на людське добро — вони бо хочуть бачити розумним і добрим лише те, що вклалося і встановилося в їхніх мізківнях» [25, с.91]. С. Величко пише про пограбування «панами-поляками» українського народу, жорстоке, тиранське ставлення до нього. «Вони, — наголошує автор, — через непогамовну завзятість і ненависть свою до козаків не тільки довели до остаточної руїни малоросійську Україну, але й розруйнували ... й свою Польську державу» [25, с.92].

Дослідники праці С. Величка відзначають, що у нього, за всієї його великої любові до рідного краю та свого народу, немає антагонізму до інших народів, до кожного з яких він ставиться з шляхетною толеранцією. Це є свідченням гуманізму С. Величка. Відзначають дослідники і його «пошанівне ставлення до всіх монархів: чи то є польський король, чи російський цар, чи турецький султан...», пояснюючи це тогочасною етикою [26, с.15]. З цим можна погодитись. Але при цьому слід підкреслити, що поряд з такою «толеранцією» ми простежуємо у С. Величка його справжні позиції щодо монархів. Він хоч і критикує Брюховецького, проте прихильно ставиться до планів гетьмана та їх реалізації: «...як то спровадити з Малої Росії воєвод і разом із ними безпошанівних ратних їхніх радників» [27, с.79]. Літописець із жалем пише про те, що «лишилася без помсти» українська земля після турецької навали 1674 р. [27, с.178]. Проголошуючи ідеї свободи і рівності, С. Величко ідеалом суспільної організації вважає Запорізьку Січ і в ній вбачає зразок Козацької держави.

Палкий патріот своєї вітчизни, який сам називав себе її «істинним сином» та «слугою» він здійснив подвиг, створивши пам'ятку, якій немає рівних у тогочасній нашій культурі.

Козацьке літописання — важливе джерело нашої історії, культури, суспільно-економічної думки. Воно виникло не на порожньому місці. Вся попередня історія в її билинах, піснях, літописах, в полемічній літературі проти католицизму, в працях діячів Києво-Могилянської академії стала міцною підвалиною козацьких літописів.

Не у всіх літописах однакова увага приділяється економічним питанням. У літописі Самовидця економічні проблеми висвітлено більше, у літописах Грабянки, С. Величка їм приділено менше уваги. Проте всі вони дають уявлення про тогочасне суспільне життя, наголошують на тих проблемах, які хвилювали суспільство. Крім того, літописи, прославляючи козацтво і разом з тим викриваючи негативні риси в його буремній діяльності, глибше розкривають його роль, неоціненну роль Запорізької Січі у визволенні українського народу від іноземних загарбників.

3. Економічні питання у світській та духовній літературі

Суспільно-політичні події, зокрема Визвольна війна, що розгорнулась під проводом Б. Хмельницького, позначилась на всіх сферах життя українського народу. У Лівобережній Україні в умовах формування капіталістичних відносин, започаткування нової соціально-економічної моделі господарювання активізується духовне життя, успішно розвивається культура українського народу. Ці позитивні процеси, як пишуть дослідники, сприяли розвитку Просвітництва, однією з провідних ідей якого є ідея залежності суспільного прогресу від поширення освіти [28, с.112].

Головним осередком вищої освіти, й не лише в Україні, була Києво-Могилянська академія. Заснована 1631 р. митрополитом Київським і Галицьким П. Могилою вища Лаврська школа, після злиття з Київською братською школою 1632 р. перетворилась в Київську колегію, а 1701 р. офіційно одержала статус академії. Це був навчальний заклад європейського типу, міжнародний освітній центр, у якому навчались не лише вихідці з України, а з багатьох зарубіжних країн. У свою чергу, багато української молоді їде вчитись до Кракова, Праги, Відня, Падуї, Болоньї, Рима, Парижа, до протестантських шкіл Німеччини та Швейцарії. Бага-

то хто з них ставали викладачами Києво-Могилянської академії і разом з її вихованцями створили золотий фонд фундаторів різних напрямів наукової думки. Серед викладачів Академії XVII—XVIII ст. були такі видатні вчені, як Ф. Прокопович, С. Тодорський, Г. Кониський, І. Гізель, Л. Баранович, І. Галятовський, С. Яворський та багато інших. З Києво-Могилянської академії вийшло багато наукових, державних і церковних діячів України і всієї Східної Європи. Тут навчалися: Дмитро Туптало, Я. Маркович, Г. Сковорода, М. Ханенко, Г. Полетика, М. Бантиш-Каменський, О. Безбородько та ін. Вихованцями академії були гетьмани: І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Самойлович, І. Мазепа, П. Орлик, П. Полуботок.

Висока освіченість професорів та вихованців стали підставою залучення багатьох із них на службу в Росію, де вони очолили церковні й освітні установи. Україна дала Росії видатних економістів: А. Рубановського, О. Самборського, М. Ліванова, С. Десницького, І. Комова та ін. Найвизначніший учений-енциклопедист Ф. Прокопович був найближчим радником Петра І. Значний вклад у розвиток літератури внесли українці: С. Полоцький, Д. Туптало, І. Хмарний, В. Капніст.

За наказом Синоду з Києва були відправлені до Москви вчителі до нових шкіл, заснованих у 1721 р. Синод керувався тим, що ці «мужі здатні до вивчення філософії, риторики та піїтики».

Великий попит був на українців у Колегії закордонних справ, якій потрібні були перекладачі, що знали грецьку, латинську, німецьку, французьку, польську, італійську, турецьку мови. Українці служили в російських закордонних посольствах у Лондоні, Відні, Варшаві, Дрездені, Константинополі, Парижу, Лейпцигу, Стокгольмі, Пекіні [29, с. 237].

До перших професорів-українців в Європі належали медик Г. Полетика в Кілі та філософ П. Лодій у Кракові.

Як визначний центр Просвітництва, Києво-Могилянська академія відіграла велику роль у суспільно-політичному житті України, у відродженні і розвитку її культури, розвитку освіти, науки і поширенні ідей гуманізму і просвітництва не лише в своїй країні, а також в Росії, Білорусії і багатьох країнах Східної Європи.

Інокентій Гізель (1600—1683) — видатний просвітник, церковний, політичний діяч, історик, філософ. Народився в німецькій реформаторській сім'ї в польській Пруссії. Навчався в Києво-Могилянській колегії (академії). Як один із найздібніших учнів був направлений на навчання за кордон. Навчався в Замойській академії, а потім в Англії. Після повернення 1645 р. був обраний

професором, а 1646 р. — ректором Академії. З 1656 р. і до кінця життя І. Гізель — архімандрит Києво-Печерського монастиря й управитель Лаврської друкарні [30, с. 119]. Саме за його участю і під його керівництвом було видруковано 77 книжок різних жанрів. У Києво-Могилянській академії І. Гізель читав курс філософії. У першій половині XVII ст. тут панувала філософія Аристотеля. Прихильником Аристотеля був і І. Гізель. Недаремно наступник І. Гізеля на ректорстві в Академії Л. Баранович так характеризував його: «Без лестощів скажу, вельмишановний добродію, що крім пречесності твоєї, нема у нас другого для цієї справи (боротьби з католиками. — *Л.К.*) Аристотеля» [цит. за 30, с. 18]. І. Гізель перш за все філософ. Його філософські погляди знайшли відображення у працях: «Твір про всю філософію», «Філософські аксіоми», «Мир з богом людині» та інші. І. Гізеля вважають автором «Синопсису» (Київський синопсис) — першого підручника з історії України. Він витримав кілька десятків видань, перевидавався аж до 1836 р. Його значення, крім усього іншого, полягає в тому, що автор простежує історію України від найдавніших часів до останньої чверті XVII ст.

Економічні погляди І. Гізеля найповніше викладені у творі «Мир з богом людині» (1669). У ньому І. Гізель основну увагу приділяє проблемі людини, її моральності, яку трактує з позицій ідеї громадянського гуманізму. Він звеличує людину, закликає її не до споглядання, а до активного громадського життя, боротьби зі злочинами та негараздами. Автор проголошує ідею патріотизму, свободу волі, природне прагнення людини до земного щастя. Реалізація цих ідей передбачає вироблення моральних принципів та дотримання їх. Саме таке завдання ставить І. Гізель — виробити моральні принципи для тогочасного суспільства, звернути увагу правителів на необхідність подолання зла.

Свій твір І. Гізель присвятив цареві Олексію Михайловичу. Він сподівався допомогти цареві виправити мораль тогочасного суспільства, викоренити моральне зло. Проте автор фактично піднімає більш глибокі і складні питання. Філософ таврує не лише мораль тогочасного суспільства, а й викриває несправедливість, пригноблення простого народу.

Зважаючи на це, а також на те, що твір був написаний з позицій, які часом суперечили «чистоті православного вчення», він був засуджений як єретичний.

У творі «Мир з богом людині» І. Гізель коментує десять християнських заповідей і висловлює свої міркування про людські

гріхи й провини. Ці міркування сповнені гуманізму, поваги до людини.

У першій частині праці, розглянувши питання про гріх, він поділяє гріхи на «смертні» і «прощенні» та виділяє невелику главу «како грех иногда может и грехом не быти». Він називає обставини, за яких навіть провини не можуть вважатися гріхом. Таких обставин, «вин», І. Гізель називає шість: «неможеніє, неведеніе, скудость розсужденія, вина благословная, разрешеніе и нужда». Керуючись такими засадами він пояснює чому, в яких випадках не може вважатись гріхом привласнення чужого майна, не дотримування посту тощо. «Неможеніє, — пише І. Гізель, — освобождает от греха: не возвращающих вещи чужие, егда нет довольства; не чтущих обычного правила во время великого недуга; не постящих во время слабости;…» [цит. за 30, с.29]. «...Нужда, — підкреслює автор, — освобождает от греха в делех смертных сих: в неправедном взятии и удержании вещей чуждых, еже бывает в последней нищете, ея-же ради не могл-бы кто отнюдь живота соблюсти, аще-бы чуждаго у себе не имел и тем себя не живил».

Визначає І. Гізель і гріхи проти церковних чеснот, проти десяти заповідей Божих і проти церковних заповідей. Але і тут підкреслює, що не завжди, проте, порушення церковних правил є гріхом. Він чітко окреслює обставини, які звільняють людину від гріха. Це і вік людини, стан її здоров'я, убогість тощо. Розмірковуючи про піст І. Гізель вимагає, щоб особи, котрі мають слуг і рабів, давали їм під час посту «брашно угодное и прислушащее», аби вони могли себе укріпити «і піст понести». Гуманне ставлення до людини взагалі і до людини бідної зокрема пронизує весь твір.

У другій частині праці він перелічує гріхи різних станів і професій: панів, селян, купців, ремісників, лікарів, вчителів та ін. І. Гізель засуджував духівництво за порушення моральних правил, втручання у світські справи. Автор таврує гріхи архиреїв, священиків, звинувачує їх у користолюбстві, честолюбстві, у привласненні церковного майна. Грішать духовні особи, пише І. Гізель, коли церковне майно розтринькують, використовуючи його «на сласти или переизбыток в пище и одежде».

Не проминув І. Гізель і гріхів «государственных правителей» за те, що обкладають народ великими податками і повинностями, обтяжують повинностями по утриманню війська, привласнюють церковне майно тощо.

Гостро критикує видатний просвітник «гріхи чина купецького». Він засуджував дії купців на встановлення надмірно високих

цін на товари, грошові спекуляції «паки извозили пінязи добрые, а за них злые привозили». І. Гізель визначає такі гріхи купців, як продаж зброї, єретичних книг тощо. Він обстоює «справедливі ціни», правдиву міру й вагу в торгівлі. Категорія «справедливої ціни» у творі І. Гізеля, очевидно, не випадкова. У бібліотеці Академії широко була представлена світова наукова спадщина, зокрема з філософії. Вивчались тут, поряд з іншими, твори Фоми Аквінського, який був активним учасником дискусії про «справедливу ціну», що точилася в схоластичній літературі XIII ст.

Нещадно критикував І. Гізель лихварство, за яке радив не прощати гріхів. Його він називав злом, яке всякий закон забороняє «и божий, и церковный и гражданский».

Висока повага до людини, віра в людський розум, звеличення простої людини не завадили І. Гізелю докладно проаналізувати і гріхи підданих. Він критикує їх за лінивство, недбальство у виконанні своїх обов'язків, повинностей, зокрема церкві та духовенству, коли не дають священикам «парахіальних рочних доходов». Проте більше уваги приділяє І. Гізель звинуваченню світських і духовних ієрархів за посилення соціального гноблення і визискування народу. Він критикує лицемірство й хабарництво чиновників, несправедливість суддів тощо.

Усі ці вади тогочасного суспільства І. Гізель виніс на суд царя в надії на те, що він силою своєї влади ліквідує зло. Такі утопічні сподівання поєднувались у філософа з чітко проголошеною думкою про людину як творця своєї долі, свого щастя.

Семен Дівович (? ?) — перекладач Генеральної військової Канцелярії, вихованець Києво-Могилянської академії та Петербурзького академічного університету. Походив з козацького роду Стародубського полку.

Він — автор славетної віршованої «Розмови Великоросії з Малоросією», яку написав 1762 р. у Глухові «у честь, славу й оборону всієї України». Це був своєрідний протест проти російської політики в Україні і ліквідації Гетьманщини. Суто економічних питань у творі небагато, проте він є цінним джерелом для аналізу суті й сприйняття суспільної думки в цілому. Побудований твір у формі діалогу Росії й України. Основний зміст твору зводиться до того, що Україна, відповідаючи Росії, розкриває свою історію від давніх хозарів, розповідає про перемоги над ворогами, про побут і озброєння козаків. Наголошує автор на тому, що спочатку Україною управляли власні начальники, пізніше вона була під владою польських королів і, нарешті, добровільно піддалася під владу російських царів.

Так, відповідаючи Великоросії на питання про походи й «найбільш начальників видних», Малоросія переповідає про всі походи майже в хронологічному порядку, наголошує на хоробрості козаків і перелічує гетьманів і козацьких ватажків, що керували походами. Йдеться у творі про побут козаків, які жили у куренях по «сто і двісті, і більше в добрій злагоді, усі в однім місці» [31, с.383]. Збагачувались козаки за рахунок воєнної здобичі.

Пояснює автор причини боротьби з Польщею:

З образи я тяжкої із Польщею билась.
До унії ляхове хотіли прихилять,
Данинами гнобили, взялися нас карать,
В котлах дітей козацьких тиранськи варили,
Жінкам зрізали груди, а потім мертвили.
В озлобленні, що тільки надумати могли,
Нас грабили, палили — руїну нам несли.
Отож за те насилля, наругу церков,
За муки наших діток повстала я знов.
[31, с. 384—385]

Особливо звеличує автор Богдана Хмельницького, який «не раз, не два лишався в бою побідитель». Б. Хмельницького «Малоросія» прославляла не лише за військові перемоги, за хоробрість, а й вихваляла за розум, за невибагливість у походах.

Він мало дбав про себе, хотів догодити
Громаді і вітчизні і їх захистити.
[31, с. 390]

Прославляючи Б. Хмельницького, автор не забуває й про козаків, які, погрожуючи полякам кривавим мечем, погоджувались «у битві упасти й пропасти, але звільнити землю свою від напасті» [31, с. 387]. С. Дівович у цьому творі неодноразово звертається до проблеми гноблення українського народу польською шляхтою, звинувачує уніатів у тім, що «не вміли жити в мирі і править пристойно!». Звинувачує їх за намагання зламати віру, за знущання над українським народом. «Чи ж їжі не ставало тоді вам, щоб жити, що наших стали діток в котлах вже варити?» [31, с.388]. Автор наголошує, що не раз робились спроби замиритись, але польська сторона від того відрікалась. Словами Малоросії категорично заперечується можливість повернення під владу Польщі.

Піде скоріше сонце із заходу на схід,
Ніж ми підем зароку своєму в обхід.
Скоріше води в ріках назад потечуть,

Ніж козаки себе вам колись піддадуть.
Скоріше будуть зорі поля засівати,
А землероби небо сохою орати,
Вода огнем візьметься, огонь зародить воду,
Ніж ми до вас вернемось, поки стане роду.
[31, с. 389]

Відзначаючи патріотизм й емоційність автора, слід також відмітити його високу освіченість. В цьому вірші має місце переспів одного з віршів Овідія. Крім того, бажаючи погибелі всім ворогам України, С. Дівович покладається на державу, яка буде захищати її інтереси. Для підсилення впливу на читача щодо важливості такої позиції автора, він використовує у вірші рядки з «Енеїди» Віргілія.

У творі на запитання Великоросії щодо поневолювачів України, Малоросія відповідає, що «не раз і не два, тут можна і треба сказати, багато їх хотіло мене нахиляти». Польща й кримський хан «та й інші бажали володіть, у владу свою взяти або одоліть» [31, с. 390]. Проте Гетьман Б. Хмельницький не піддався, а скликав військо для боротьби із загарбниками. Цим військом, запевняє Малоросія, Б. Хмельницький міг би пройти і несхожені альпійські гори (які ніхто, крім Геркулеса і потім Ганнібала, не міг пройти. — *Прим. в рукописі*). Але, підкреслює автор, Б. Хмельницькому не було потреби туди йти. Він не намагався розпочати війну зі світом, «а бився із одним лиш нашельцем своїм, який його народу був ворогом злим» [31, с. 390].

Малоросія наголошує, що Б. Хмельницький покорився лише російському цареві: «Не тобі, — звертається вона до Великоросії, — а государю твоєму, піддались ... ми з тобою рівні».

Малоросія доводить права на свою історичну суверенність. Твір С. Дівовича був «великої сили українським літературним протестом проти московської централістичної політики», — писав історик О. Оглоблін [32, с. 16].

Феофан Прокопович (1677—1736) — видатний політичний, громадський і церковний діяч, учений, поет. Народився у Києві в родині купця. Його справжнє ім'я Єлісей (Єлеазар) Церейський. Осиротівши в три роки, був узятий під опіку свого дядька по матері Феофана Прокоповича, ректора Києво-Могилянської академії, який віддав його до трирічної початкової школи, а потім в академію.

Закінчивши філософський клас і не прослухавши наступного курсу, богослов'я, він їде за кордон, аби поглибити свої знання. Щоб мати можливість навчатися у західноєвропейських навчальних закладах, змушений був стати греко-католиком, прийнявши

ім'я Самійла. Деякий час він працює в одній із шкіл, за одними даними Львова, за іншими Володимира-Волинського, де читає поетику і риторику. Через два роки — вирушає до Рима, де стає студентом колегії Св. Афанасія, яка готувала проповідників для слов'янських народів. У матрикулі колегії він записаний під ім'ям Самійла Церейського. Його охарактеризовано як студента-філософа «великих здібностей та найвищого успіху».

У жовтні 1701 р., не закінчивши навчання, він таємно покидає Рим і пішки йде в Україну, відвідуючи по дорозі університети Лейпцига, Галле. 1702 р. він досяг Почаєва, де знову став православним. 1704 р. повернувся до Києва, вступив до Київського братства, був пострижений у ченці, прийнявши в честь дядька ім'я Феофана Прокоповича. З 1705 р. викладає у Києво-Могилянській академії риторику, піїтику, арифметику, геометрію, філософію. У 1711—1716 рр. — ректор Академії.

З 1716 р. починається другий період життя Ф. Прокоповича — петербурзький, коли він за викликом Петра І виїхав до Москви, а потім до Петербурга, де став радником царя у проведенні реформ у сфері економіки, освіти й церкви. Якщо у перший період життя він виступає переважно як учений, філософ, автор багатьох наукових праць, промов, проповідей, то у другому він більше — політик, церковний діяч. Але головне те, що Ф. Прокопович готував ґрунт майже для всіх реформ Петра І і був їх безпосереднім учасником.

Логічно й теоретично ці періоди життя вченого об'єднувала його світоглядна позиція. Як професор Києво-Могилянської академії він послідовно відстоює й пропагує принципи й ідеї філософів Нового часу, намагається звільнити філософію від схоластичних канонів, наблизити її до точних наук. Ці наукові засади, його вчення про людину, державу, церкву, про співвідношення світської і церковної влади лягли в основу теоретичного обґрунтування реформ Петра І. Учений основою суспільного поступу визнає освіту, розвиток науки, техніки, ремесла, мистецтв.

Ф. Прокопович — перш за все філософ. Економічна наука ще не виділилась на той час із системи знань. Саме тому її визначення Ф. Прокоповичем, як і аналіз економічних поглядів ученого, в цілому, становить величезний інтерес.

Перш за все важливим є розуміння і трактування Ф. Прокоповичем науки. В «Логіці» він поділяє знання на науку і мистецтво. «...Наукою, — пише він, — називаються не лише такі створені самим інтелектом знання, але й той навик, який схиляє податливий інтелект до створення цих знань». «...Метою науки, — про-

довжує вчений, — є пізнання, або дія» [33, т.II, с.37]. Становить інтерес розуміння Ф. Прокоповичем етики як науки. За його словами, вона одержала назву від речей, якими займається, а саме від звичаїв. Звичаї — це людські дії, закріплені звичкою. Те ж стосується і навиків, які походять від повторних дій. Звідси він доходить висновку, «що етика — це наука про звичаї, які є її матерією» [33, т.II, с.505]. Проаналізувавши засади, що роблять етику наукою, вчений визначає обов'язок етики — «навчати правил доброї поведінки, а не добре поводитись», встановлювати закони. Саме тому етика є працюючою наукою. Мета етики полягає у щасті та блаженстві.

Етика, за Ф. Прокоповичем, «поділяється трояко: на монастику, економіку й політику. Монастика — це етика, котра вчить про звичаї взагалі, а економіка вчить про ті самі звичаї, залежно від того, як вони застосовуються батьком чи управителем одного господарства. Політика також вчить про ті самі звичаї, як вони використовуються управителем держави, провінції, республіки, царства, імперії, що є ніби якимось великим домом» [33, т.II, с.506].

Ця думка цікава і досить важлива щодо характеристики економічних поглядів Ф. Прокоповича. Варто згадати і зіставити їх з тими поглядами, що вже усталились на той час у світовій економічній думці. Так, у Ксенофонта (бл. 430—355 рр. до н. е.) йдеться про «економію», тобто науку про закони ведення домашнього господарства, а в А. Монкретьєна (1575—1621) — про «політичну економію» — закони державного управління господарством.

Ф. Прокопович чітко розрізняє ці дві сторони. Він наголошує, що «економіка й політика відрізняються лише своєю сферою», рівнем. Але разом з тим він підкреслює, що велике господарство підлягає іншим правилам управління. Що ж до монастики, то вона у Ф. Прокоповича «відрізняється від економіки й політики не як вид від виду, а як рід від роду, бо вона є ніби їх фундаментом і засадою» [33, т.II, с.506]. Монастика аналізує не конкретні явища чи конкретну людину, а людину взагалі без відношення до сім'ї, царства. Отже, йдеться, про загальні закони розвитку одного господарства чи держави. Таким чином, можна зробити висновок, що вчений чітко розрізняє два види господарської діяльності — індивідуально-родинний і державний, які підпорядковуються принципам управління. Виділяє він також і той рівень, якому підпорядковуються і економіка, і політика, їх «фундамент і засаду» — монастику. Якщо перші види господарської діяльності та їх теоретичне обґрунтування знайшли відображення в економічній літературі, то третій рівень,

який Ф. Прокопович називає монастикою, на той час — нова постановка питання. Монастика у нього теоретично забезпечує поєднання цих двох рівнів. Її можна зіставити з космополітичною теорією класичної школи, з її абстрактним методом дослідження.

Своєрідним є розуміння Ф. Прокоповичем сутності людської діяльності. Розгляд монастики, економіки й політики як складових етики свідчить про етичний підхід, етичний принцип аналізу такої діяльності. Вчений ставить питання про «мету людських дій», з'ясувавши спершу їх причини й спрямування. Серед причин він називає зокрема матеріальні й спонукальні. Щодо мети дій, то такою він називає щастя. Правильним, наголошує автор, є твердження, що всі діють, маючи якусь мету, але мету, що відповідна собі. Кожна мета має значення добра, тому що коли людина щось робить, то вона бажає чогось, заради чого це робить. Отже, підкреслює Ф. Прокопович, метою є те бажане, тому що для нього людина визначає свою дію, а воно є добром, бо є бажаним. Сама мета поділяється ним на кінцеву й не кінцеву. «Кінцевою є та, для якої призначається все, що робиться; не кінцева — це та, яка сама підпорядкована кінцевій» [33, т.II, с.513]. Що ж до кінцевої мети, то вона є найвищим бажаним, найвищим добром, «його називають і найвищим щастям». Висновок, який робить вчений, полягає в тому, що «досягнення того, чого найбільше бажаєш, є найвищим щастям». Таким чином, за Ф. Прокоповичем, людина, маючи бажання, діє для досягнення кінцевої мети, для здійснення бажання, через не кінцеву мету. А оскільки людською поведінкою керує етика, то її найпершим обов'язком «є досліджувати й навчати, в чому полягає найвище добро або найвище щастя» [33, т.II, с.513—514]. Отже, можна дійти висновку, що Ф. Прокопович людську діяльність розглядає крізь призму морально-етичних принципів, формуючи основи тих теоретичних засад, які згодом будуть сформовані представниками німецької історичної школи та інституціоналізму.

Економічні погляди Ф. Прокоповича знайшли відображення в багатьох його творах, навіть художніх, і листах. Як учитель поетики в Києво-Могилянській Академії він написав знаменитий підручник поетики і трагікомедію «Володимир», яку поставили студенти Академії 14 липня 1705 р. У ній ідеться про навернення Володимира у християнську віру. Присвячено твір гетьману І. Мазепі. У творі Ф. Прокопович розвінчує аскетичні ідеали духовенства, показує лицемірство священиків і монахів, які їх проповідують, висміює їхню обжерливість, пияцтво, розпусту, неуцтво, змальовуючи їх в художніх образах Жеривола, Куроїда і Піяра.

У вірші «Похвала Дніпрові» Ф. Прокопович прославляє цю річку і розкриває її народногосподарське значення. Він пише:

Добре про річку Дніпро-Борисфен наші предки казали,
Що молоком він і медом наповнений, а не водою.
[33, т.III, с.345]

Цілий ряд граней, інтересів, уподобань вченого, його світоглядні позиції, як і характер економічного і духовного життя країни, відкриває епістолярна спадщина видатного політичного діяча. Так, у листі до Р. Зборовського (від 1736 р.), на той час ректора Києво-Могилянської академії, який, очевидно, писав про тяжкий економічний стан Братського монастиря, Ф. Прокопович згадує про злидні й скруту, що мали місце в монастирі за часу свого ректорства і повідомляє, що було зроблено для їх усунення.

Він розкриває причини вбогості. «Саме лиш незнання економії! А крім того незнання ще й суперечні та руйнівні вчинки, недбання керівників, ледарство, дрімання, мерзенність» [33, т.II, с.274]. Ф. Прокопович називає також так званих *помічників* пограбування — найчастіше сільських старост і пише про їхню причетність до «розкрадання належних громаді прибутків».

Розкривши причини негараздів, учений пропонує й ліки «для вилікування». «Треба, — пише він, — щоб економ був бадьорим, працьовитим, вірним. Необхідно всіляко розбуркувати дрімотних і тверезити п'яниць, приборкати хапуг як найтихіших негідників, а тих, кого не можна приборкати, позбавляти чину й на страту передавати світському судові. Тоді буде належний у всьому догляд ... будуть нарешті запроваджені книги прибутків і витрат» [33, т.III, с.276]. Як бачимо, у справі вирішення суспільно-економічних проблем Ф. Прокопович поєднує моральні засади, економічні й адміністративно-правові.

Ф. Прокопович, як і видатні діячі Відродження, жив у гущині інтересів свого часу. Він активно співпрацював з Петром І у справі проведення реформ, особливо схвалюючи й підтримуючи реорганізацію державного й церковного управління, розвиток освіти, інженерної й архітектурної справи, промисловості. У політичних поглядах учений стояв на позиціях просвіченого абсолютизму, обстоював ідеї просвітництва. Саме з цих позицій він критикує верховенство влади бояр і церкви в державі, духовну культуру феодального суспільства, побут. Що ж до суспільно-економічних проблем, то їх аналізує з гуманно-ліберальних позицій. У цілому Ф. Прокопович виступає як прогресивний мислитель, який всі сили спрямовує на критику і поборення всього старого, відсталого.

4. Економічні вимоги українського шляхетства і козацької старшини

Цінним джерелом для дослідження економічної думки другої половини XVIII ст. є два документи: «Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетьманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году» і «Депутатские наказы и всеподданейшия челобитья от шляхетства Малороссийской губернии» (1767).

Щодо першого документа, то його поява є своєрідною реакцією української шляхти і козацької старшини на централістичну політику Катерини II, яка домагалась скасування будь-яких автономій в межах російської імперії і перш за все гетьманства. Вона також заявляла, що ставить метою свого правління встановити в імперії лад, який «забезпечив би добробут, свободу та щастя всіх підданих». Одним із перших кроків на цьому шляху було скликання Катериною II 1767 р. Комісії для укладання нового Уложенія замість явно застарілого «Соборного Уложения» 1649 р. До Комісії населення мусило відрядити своїх депутатів, які мали висловити побажання щодо майбутніх реформ. Депутатів до Комісії обирали всі стани, крім кріпаків. Від України до складу Комісії входили 65 чоловік, або 11,5% загальної кількості депутатів. Населення України покладало великі надії на роботу Комісії, сподіваючись через своїх депутатів заявити урядові про свої бідування й потреби.

На засіданнях Комісії проявилися значні суперечності в поглядах, спалахували гострі дискусії. Катерина не сподівалася на такий результат і тому під приводом війни з Туреччиною роботу Комісії «тимчасово» було припинено — нібито до закінчення війни. Проте комісію більше не скликали [11, с. 204].

Накази депутатам різних станів, виступи депутатів у Комісії, їхні вимоги, які дуже часто були набагато радикальнішими за накази, становлять надзвичайно цінне джерело для дослідження економічної думки цієї складної доби.

Хронологічна межа між цими документами становить два-три роки. Вони багато в чому подібні. Вимоги, висловлені в «Прошении», вплинули на характер Наказів, проте в них з'являються і нові економічні вимоги [34, с.98]. «Прошение» було вперше опубліковане 1883 р. в журналі «Киевская старина». Друкуючи його, редакція журналу подала невеличку передмову, в якій оцінила документ як «важливий і повчальний» і разом з тим відзначила консервативність, станову обмеженість і егоїстичність викладе-

них в ньому поглядів. Щодо головного питання — про кріпосне право, то у його вирішенні, як писали видавці, українська й польська шляхта, а також великоруське дворянство були одностайні: «Малоросійська шляхта не стала вище шляхти польської рівно московського боярства і дворянства, що замінило його». У цій так званій *всенародній* «заявці потреб і бажань немає нічого народного; уявні представники народу клопочуться тільки за себе, а народ обзивають ім'ям мужика, добиваються прикріплення його до їх земель і самі підготовляють те закріпачення, яке тільки освячене законом 1783 р.» [35, с. 318]. Проте це дійсно важливий і цінний документ, який дає можливість чітко уяснити характер економічного мислення, економічної думки панівної верстви українського народу.

Соціально-економічні вимоги шляхетства й заможного козацтва можна поділити на кілька рубрик. Перш за все йшлося про урівняння в правах з російським дворянством. Висловлюючи таку вимогу, шляхетство й козацька старшина підкріплювали її нагальність посиланнями на минулі часи, часи перебування під владою Польщі. Тоді ніби вони користувались однаковими правами з польським і литовським панством. Порушення цих прав, наголошують автори «Прошения», зумовило розгортання боротьби за «вольности». Нагадують вони також і про те, що цар Олексій Михайлович не лише підтвердив привілеї різних станів, «но и большими наградить и пожаловать обещал» [35, с. 320].

Підкреслено в «Прошении» і те, що Петро І підтвердив за малоросійськими «чинами» всі колишні привілеї «и что его императорское величество ни единого пенязя в казну свою брать с онаго не велит...» [35, с. 320]. При нащадках Петра І ці привілеї почали порушуватись. Посилаючись на історичне минуле і наголошуючи разом з тим на вірній службі російському уряду, автори «Прошения» просять підтвердити всі права, привілеї, вольності, що існували до того.

Однак головною вимогою «Прошения», як уже зазначалось, була вимога посилення кріпосницької залежності селян. Посилаючись знову-таки на минуле, автори «Прошения» наголошували, що малоросійські мужики за правами малоросійськими і подібними їм польськими не мають нібито права вільного переходу від одного поміщика до іншого, права записування в «козаки» або оголошення себе козаками. Обмеження свободи селян було настійним домаганням шляхти і старшини. Захопивши величезні обшири державних земель, на яких мешкали вільні посполиті, вони намагались покріпачити їх, позбавити права переходу.

Остання проблема була особливо важливою тому, що відбувався масовий перехід селян на вільні, незаселені землі Слобідської України, де вони мали певні податкові й інші пільги.

Вимагаючи заборони переходу селян, автори «Прошения» звинувачують царський уряд у непослідовності його політики в цьому питанні, який то забороняв, то дозволяв переходи. Щоб вимога була більш аргументованою, її автори наголошують, що не лише малоросійська шляхта втрачає від цього, а й інші стани. Від вільного переходу селян з місця на місце, «...не токмо малоросійскому шляхетству, но и всем вообще обывателям делается несказанная обида и разорение; ибо через то помещики лишаются должных себе от мужиков доходов и работ, земледелие оскудевает, общенародные подати умаляются» [35, с. 342—343]. При цьому, продовжують автори «Прошения», малоросійськими селянами поповнюються польські місцевості, тобто Правобережна Україна, а також Слобідська Україна.

Навівши таку аргументацію, укладачі «Прошения» настійливо наполягають на остаточному скасуванні прав переходу посполитих. Мало того, вони вимагають їх примусового повернення. А від власників, що утримували таких посполитих селян, сплати «пожилого», тобто відшкодування збитків. У «Прошении» висловлювалась також вимога заборони переходу посполитих селян у козаки. Таким чином шляхетство й козацька старшина домагались закріпачення селянства і забезпечення своїх маєтностей сталою робочою силою.

Йшлося в «Прошении» й про вимоги інших привілейованих верств Гетьманщини: духовенства, купецтва, козацтва. Щодо купецтва, то в «Прошении» ставилась вимога відновлення права вільної торгівлі як малоросійськими, так і іноземними товарами. Справа в тому, що російський уряд обмежував зовнішню торгівлю України, спрямовуючи закордонні зв'язки України на Росію. Крім того, визначались порти для експорту товарів. Цілий ряд товарів узагалі забороняли вивозити. Все це, безумовно, негативно позначалося на становищі купецтва. Виступаючи на захист інтересів українського купецтва, автори «Прошения» наполягають на наданні йому прав, аналогічних тим, що їх мало купецтво російське. Вони посилаються, зокрема, на указ імператриці від 10 серпня 1762 р., яким великоросійському купецтву дозволялось «от всех портов товары отпущать» [35, с. 340].

Розглянуті в «Прошении» і вимоги козацтва. Виклавши обов'язки козацтва та відповідно його права, привілеї й вольності, якими воно було наділено, автори «Прошения» підкреслюють,

що багато з тих прав порушені. Так, у козацтва забрана значна частина землі, якою вони користувались, їх обклали «половинными против мужиков податьми». У них, як і у посполитих, під час квартирування або походу великоросійських полків «часто и без отводу ставятся постои, а самих их и их лошадей берут в подводы и повозки, по большей части без платы». Важким тягарем для козацтва було використання його праці на будівельних роботах. «Нет почти никакой многотрудной и тяжелой в государстве работы, где бы малороссийские козаки употреблены не были, как то: к строению каналов, линий, крепостей, шанцов, засек и прочего» [35, с. 331]. Відповідно в «Прошении» висловлювалась вимога — підтвердити козакам всі їхні колишні привілеї й вольності.

Безумовний інтерес становить останній пункт «Прошения»: «О учреждении университетов, гимназий и типографий». В «Прошении» висловлено домагання про відкриття університетів у Києві і Батурині. Проект останнього, до речі, був розроблений ще 1760 р. з наказу гетьмана Розумовського. В «Прошении» висловлювались і пропозиції щодо фінансування університетів, гімназій.

Підсумовуючи вимоги, викладені в «Прошении», його автори робили наголос на нагальності їх вирішення. В противному разі вони пророкували настання цілого ряду «бід», які спіткають Гетьманщину, якщо вимоги не будуть виконані. Ці «біди», на їх переконання, торкнуться не лише панівних верств, а й «всеобщего Малыя России благосостояния». Насправді основні вимоги «Прошения» були спрямовані на задоволення потреб шляхетства й козацької старшини. Їх вирішення повинне було забезпечити монопольне право землеволодіння і посилення феодальної залежності селян, а також зрівняння в правах із російським дворянством.

Вимоги, що були викладені в «Прошении», згодом були підтверджені й розвинені у «Депутатських наказах». До комісії були подані «Депутатские наказы и всеподданейшия челобитья от шляхетства Малороссийской губернии» і «Депутатские наказы и всеподданейшия челобитья от дворян Слободской Украинской губернии». У цих «Наказах», як і в «Прошении», перш за все порушується питання про зрівняння в правах української шляхти і козацької старшини з російським дворянством. В аргументації настійності цієї вимоги переважають економічні моменти. У «Наказах» перелічуються вигоди, на які розраховують вищі верстви українського суспільства від зрівняння їх у правах з російським дворянством. Їм навік, читаємо в наказах, буде забезпечена свобода «в покупке, продаже, закладе и уступках между собою

недвижимых имений, в выходе в иностранные земли для службы и во всех тех выгодах и преимуществах, которыми в прочих просвещенных областях благородное шляхетство пользуется» [цит. за 34, с. 98]. Домагаючись монопольного права на маєтності й угіддя, шляхта намагається не допустити сторонніх «простонародных» до купівлі майна. Так, у «Наказі» переяславського дворянства говорилось: «ежели последовалы от кого из дворянства продажа деревень, мельниц, хуторов и прочих угодий, то бы никто сторонний к покупке допущен не был» [34, с. 98]. У «Наказах» в цілому переважають економічні моменти. Це пояснюється, очевидно, тим, що в них знайшли відображення інтереси переважно середнього і дрібного шляхетства і козацької старшини.

У «Наказах» проголошувались вимоги щодо звільнення шляхти від податків, обстоювалась свобода винокуріння, свобода від військових постоїв, наголошувалось на наданні пільг у купівлі кримської і донської солі, на пом'якшенні мит тощо [11, с.226]. Настійно повторювалась в «Наказах» вимога щодо заборони переходів селянства та різкого скорочення кількості козаків. Задоволення цієї вимоги, знову-таки, подавалось як всенародне благо: будуть задоволені не лише інтереси поміщиків, а й селян, які мусять сплачувати податки й нести повинності.

Новим у «Наказах» було прохання про заснування в Україні Дворянського банку. Висуваючи таку вимогу, шляхта посилалась на Великоросію, де подібні банки вже існували. Переяславська шляхта, зокрема, прямо наголошувала на тих вигодах, що їх має російське дворянство від державних банків. А малоросійське шляхетство, за відсутністю банків, мусить брати гроші в борг під зобов'язання, яке «кредитор взять захочет, и тако лишаются имущества своєго и приходять в крайнее разорение». Чернігівське дворянство скаржилось на високий процент (що становив 6%), який стягували кредитори, і робило висновок, що за таких умов громадяни позбавлені «способов распространять к пользе государства коммерцию и промыслы» [34, с.99]. Досить рішуче в «Наказах» ставилось питання про відкриття вищих і середніх навчальних закладів.

У цілому в «Наказах», як і в «Прошении», не знайшли відображення селянські інтереси. Йшлося лише про їхнє подальше покріпачення, що свідчило про реакційний характер вимог шляхти й козацької старшини. Прагнення ж шляхти, зокрема її середніх верств, розвивати «комерцію і промисли» були, безумовно, прогресивними, тому що сприяли розвитку товарно-грошових відносин. Оцінюючи в цілому «Накази», слід звернути увагу і на

питання їх політичної спрямованості. В «Наказах» переважали економічні вимоги. Це стосується перш за все «Наказів» дворян Слобожанщини, в цілому «міщанства і військових обивателів».

Заслуговує на увагу той факт, що виступи багатьох депутатів у самій законодавчій комісії виявилися більш радикальними, ніж «Накази». Так, депутати від харківських міщан Дзюба й Черкес «виступили проти дворян і обвинувачували старшину, що вона захопила козачі землі, а самих козаків повернула в своїх підданих. Говорили про утиски, домагалися відібрання слобід і хуторів, заселених старшиною, й віддання їх військовим обивателям» [1, с. 226]. Але найбільший резонанс мали виступи депутатів А. Алейнікова та Я.П. Козельського.

Козельський Яків Павлович — син наказного сотника полтавського полку, рідний брат філософа-просвітника Якова Павловича Козельського [36, с. 392]. Довгий час в літературі панувала думка, що це одна особа. Проте цілий ряд дослідників довели, що це не так [20, с. 114].

1735 р. Я. П. Козельський вступив на військову службу. 1767 р. майор Козельський був обраний депутатом Комісії від «власників, шляхетства Катеринінської провінції, Дніпровського пікінерського полку» [38, с. 553].

Виборці Я. П. Козельського у своєму наказі ставили вимоги про зрівняння української шляхти в правах з російським дворянством, про закріплення за ними околишнього селянства як кріпаків, про цілий ряд пільг щодо виробничої діяльності тощо.

Уже в першому своєму виступі Я. П. Козельський обстоював прагнення українського дворянства до зрівняння його в правах з російським дворянством. Він засуджує спадкові привілеї родового дворянства, полемізує з князем М. М. Щербатовим, який доводив, що Росія зобов'язана всім своїм розвитком дворянству, «яке пішло від предків, що відзначились особистими доблестями на користь Вітчизни» [39, с. 208], що воно повинно користуватись винятковими привілеями і не поповнюватись за рахунок вихідців з інших станів.

Я. П. Козельський у своєму виступі доводив, що дворяни були удостоєні дворянського звання за заслуги перед Вітчизною, але походили вони з низів. «Они были из людей, отличавшихся не знатностью рода, но добродетелью и военными заслугами» [40, с.645].

Позиція «старого дворянства» щодо утруднення доступу в дворянство інших станів, на думку Козельського, йде на шкоду державі. Якщо, зазначає він, «умножится одно только старинное

дворянство и пренебрежено будет вновь пожалованное, то, по мнению моему, это послужит в подрыв государственной службе, ибо прочие, недворянские сословия, не видя себе равного с дворянами за службу возмездия, будут служить принужденно, без всякой ревности и любви к отечеству» [40, с. 646]. Козельський виступив проти феодального принципу винятковості прав дворянства, домагаючись поширення його на інші стани. Цю вимогу він підкреслює доказом необхідності її вирішення заради «пользы отечества и сохранения целости государства» [40, с.646].

Проте, безумовно, більш важливим був його другий виступ від 23 травня 1768 р., присвячений селянському питанню. І.С. Бак називає його найбільш цікавим і значним із всіх виступів з селянського питання в Комісії [38, с. 554]. Я.П. Козельський виступив після дворянського депутата Г.С. Короб'їна, який захищав не лише інтереси дворянства, а й селянства. Козельський виступив на підтримку його вимог у селянському питанні. Він констатує тяжке становище селянства, яке нещадно експлуатується поміщиками, що є підставою незадоволення, непокори, заворушень, а це небезпечно «для целости всего государства» [41, с.655]. Козельський-депутат був переконаний в необхідності прийняття нових законів, які б «нормалізували» відносини між поміщиками і селянами. Він не висуває вимоги ліквідації кріпацтва, а ратує лише за усунення найбільш одіозних його проявів. Козельський запропонував обмежити панщину двома днями на тиждень і ввести оброк в розмірі, що не перевищує вартості дводенної панщини. Два дні селяни мали працювати на себе [41, с.650].

Досить рішучою була позиція Козельського в питанні майнових прав селянства. Він вимагав надання селянам права спадщинного володіння нерухомістю, землею «потомственно без участия помещиков», проте з умовою, «чтобы они без дозволения помещика не властны были ни кому продать, ни заложить из недвижимых имений» [41, с. 651]. Незважаючи на певну поміркованість вимоги, вона була безумовно прогресивною, хоч і не забезпечувала ще буржуазного права власності на землю.

Реалізація цього права, на думку депутата Козельського, сприяла б тому, що селяни більш сумлінно працювали б, утримувалися б «от побегов», а це, в свою чергу, дасть можливість поміщикам одержувати більші прибутки. Цю думку він підтвердив і під час розгляду питання про поділ поміщицьких і «селянських» земель. «В сих мыслях я бы рассуждал за полезное и во всех Российского государства областях разделить и отмежевать землю подданых, кои в слободах с владельцами живут и владеют при-

надлежащими к тем слободам землями вообще, для того чтобы мужики, почитая те земли за собственный свой удел, основательнее обзаводиться и постояннее жить могли» [41, с. 657].

Захищаючи інтереси селянства, Козельський не забував і про поміщиків. Він наполягав на необхідності суворого нагляду за селянами, на більш рішучих діях у стягненні податків, «чтобы помещик, не запуская в доимку годовую, подати взыскивал с него (селянина. — *Л.К.*) понедельно или по крайней мере помесячно, и то ему будет в облегчение» [41, с. 651]. Він рішуче наполягав на обмеженні прав переходу навіть вільнонайманих робітників, що мешкали у сільській місцевості, тобто фактично виступав за їхнє покріпачення. Такі заходи, на думку Козельського, стануть запобіжними «к предупреждению причин непослушания рабов против господ своих» [41, с. 654].

Козельський за змістом своїх вимог вважався одним із найбільш радикальних депутатів Комісії. Дослідники його діяльності писали, що здавалося, нібито він міг зробити рішучий висновок про необхідність ліквідації кріпацтва і наділення селян землею. Проте він цього не зробив. На наш погляд, це пояснюється двома причинами. По-перше, Козельський був виразником інтересів шляхти і козацької старшини, а тоді питання скасування кріпацтва ще не піднімалось. Але, спостерігаючи важке, нужденне життя селянства і намагаючись зберегти мир, він висуває ряд вимог, спрямованих на полегшення його становища. Проте й за ці досить поміркувані вимоги депутат Козельський поплатився, як і ряд інших депутатів. Він був усунений з Комісії і відправлений в діючу армію.

Андрій Алейніков — депутат від козаків Хоперської фортеці, виходець зі Слобідської України. Він був одним із найактивніших учасників Комісії і найбільш послідовним критиком кріпосництва. Він з'явився в Комісії 3 травня 1767 р. і значився в усіх шести відомих списках депутатів за 1767 і 1768 рр. [42, с. 11]. Засідання Комісії відбувались в напруженій обстановці. Під час обговорення селянського питання були оголошені накази державних селян, які містили численні скарги на тяжке економічне становище, на поневолення їх поміщиками, посадовими особами, загарбання їхніх земель тощо.

Окремі депутати, що виступили в обговоренні питання, наприклад Г. Короб'їн, А. Маслов та інші, критикували існуючі кріпосницькі порядки та висували вимоги послаблення експлуатації селянства, обмеження повинностей, передачі землі селянам у вічне користування. Це були досить прогресивні вимоги як на

той час. Проте ніхто із депутатів не виступив з вимогою ліквідації кріпацтва.

Алейніков у своєму виступі піддав гострій критиці існуючі порядки, зокрема кріпосницьку систему, змалював нещадну експлуатацію селянства. За приклад він навів становище у Слобідській Україні. Він відзначав, що в «Слободських полках» «полковники й інші полкові командири» заволоділи землями, жалуваними «військовим обивателям», тобто козакам, селянам та перетворили поселян на цих землях у своїх підданих, довівши їх до жебрацтва. Це змушувало багатьох селян покидати рідні краї і пускатись у мандри в пошуках кращої долі. Алейніков переконливо доводив, що відхід селян на заробітки на Південь України і Дон, у віддалені місцевості «з залишенням своїх будинків, садів, млинів і різного нерухомого майна не привів до поліпшення їх становища; вони продовжували зазнавати нестерпні нужди» [42, с. 11—12].

Гострого звучання набуло в Комісії питання придбання кріпаків. У цей період купувати землі, населені кріпаками, а також кріпаків без землі мали право лише дворяни. Проте купецтво, козаки, чиновники виступили проти цих привілеїв дворянства і домагались права купувати селян, висловлюючи «незаперечні» мотиви його нагальності. Проти такої вимоги рішуче виступив Алейніков. Він не тільки ратував за заборону купувати вказаним станам кріпаків, а й пропонував «відписати на їх імператорську величність» усіх людей, яких «головні командири колишніх слобідських полків уже поселили на козацьких землях» [42, с. 12]. Алейніков пропонував використовувати вільнонайману працю в мануфактурах. Така вимога суперечила домаганням панівних станів, але вона була безумовно прогресивною в умовах розкладу феодально-кріпосницького ладу. На різні доводи щодо необхідності й корисності володіти кріпаками різних депутатів Алейніков підкреслював, що йдеться саме про особисту корисність панівних верств.

Усупереч депутатам від дворянства, які звинувачували селян у «ледарстві», «дармоїдстві», а їх переходи пояснювали «звичкою до мандрування і бродяжництва», Алейніков чітко розкриває причину цих явищ. Зниження продуктивності праці, на чому наголошували дворянські депутати, він пояснює незацікавленістю селян у результатах їхньої підневільної праці, а масові переходи селян — посиленням експлуатації і нестерпними податками.

Розвінчує Алейніков і домагання депутатів від панівних верств зберегти існуючий стан, а часом і посилити експлуатацію залеж-

ного селянства посиланнями на державні вигоди. Ці «прошенія», наголошував він, скеровуються «не к государственной и не общественой пользе, а к собственной их шляхетской и старшинской корысти» [43, с. 106]. Як прихильник звільнення селян, Алейніков виступив проти так званих *пожалувань* фаворитам, феодальній аристократії і сановникам селян. Він пропонував нагороджувати за заслуги перед державою «грошовою і хлібною платнею».

Щоб переконати депутатів у необхідності вжити заходів для покращення становища селянства, Алейніков використовує переконливі аргументи і своє красномовство та проголошує палку промову. «Подивіться ж, шановне Зібрання, як можна подумати, щоб таке убоге і жалюгідне становище малоросійського народу було без обмеження і утиску. Всі ми маємо будинки, а інші з нас мають і нерухоме майно. Якби, наприклад, у якого-небудь московського жителя відняти дім, в якому він живе, то він був би змушений жити в чужій хаті та ще й, можливо, у віддаленому місці від своїх батьків. Чи не гідний був би цей зобіжений великого співчуття, і чиє б серце при цьому не затремтіло! Він може згадати попереднє своє життя, свою батьківщину. Він гірко плаче, і серце його обливається кров'ю. У всіх таких випадках Малу Росію, без сумніву, можна назвати розсипаною будівлею» [43, с.106]. У цьому виступі й економічні докази, і національні почування, моральні та патріотичні переконання служать Алейнікову зброєю для переконання депутатів у своїй слушності. Проте вони не знайшли розуміння.

Торкається Алейніков і інших економічних питань, що стосувались козацтва, селянства, купецтва та ін. Він виступив проти заборони вільної торгівлі дрібним виробникам, які змушені були здавати свою продукцію купцям оптом. Якщо така пропозиція, з якою виступили деякі депутати, буде прийнята, продовжував він, то й держава зазнаватиме збитків, й простий народ впаде «у крайню бідність». Він обстоював вільну торгівлю, яка велась через малоросійські прикордонні митниці з іншими державами, й наполягав також на врегулюванні питання купівлі малоросіянами солі в Криму.

Як депутат від козацтва, Алейніков значно доповнив наказ своїх виборців. Він фактично виступив захисником інтересів трудящих мас і, перш за все, покріпаченого селянства. Він — єдиний депутат, що поставив питання про скасування кріпацтва. Його турбує доля рядового козацтва, купецтва тощо. Разом з тим він показав себе противником виняткових прав дворянства. Він навіть виступив проти закону 1767 р., що забороняв кріпакам скаржитись на поміщиків.

5. Економічні погляди філософа-просвітника Я. П. Козельського

Яків Павлович Козельський (1728 (?) — після 1795) — видатний мислитель, філософ-просвітник, учений-енциклопедист. Народився в м. Келеберда на Полтавщині в сім'ї козацького сотника Павла Степановича Козельського. У П. С. Козельського було три сини, двох з них за тодішньою традицією назвали однаковими іменами Яковами. Третій звався Степаном. Яків Павлович-старший був майором і обирався депутатом Комісії для створення проекту нового Уложенія (про що вже йшлося). Менший брат-тезка — Яків Павлович — учений-філософ.

У 1744—1750 рр. він навчався в Києво-Могилянській академії, а згодом в гімназії і в університеті при академії наук в Петербурзі. 1757 р. Козельський вступив на військову службу, дослужившись до інженер-капітана, викладав в «Артилерійському і інженерному шляхетному кадетському корпусі благородного юнацтва» [38, с. 545]. 1766 р. він звільнився з військової служби і почав працювати в Сенаті секретарем III відділу. У 1770—1780 рр. він працює в Малоросійській колегії у м. Глухов. 1788 р. Козельський знову повертається до Петербурга, де займає різні посади, помер після 1795 р.

Розквіт творчої діяльності ученого припадає на 1764—1770 рр. 1768 р. був виданий його головний твір «Философические предложения», в якому автор виступає як філософ-матеріаліст і просвітник. Він поділяє філософію на теоретичну (в основному філософія природи) і практичну. Головною у філософії він уважав її практичну частину, морально-повчальну філософію, яку ділив на юриспруденцію і політику. Головною він її вважав тому, що вона вирішує найважливіше для всієї філософії питання — про добробут народу. «Філософія... — писав він, — заслуговує на особливу увагу не стільки для вмісту в ній засад до всіх інших наук, скільки для правил до пошуку добробуту» [44, с. 412]. Юриспруденцію він визначав не як знання законів, а як знання прав. Завдання практичної філософії полягає в тому, щоб «змінювати закони» у відповідності з природними правами людей. Закони він поділяє на божественні, натуральні, всесвітні і цивільні. Виділивши такі закони, він аналізує характер і сферу їх дії. Так, цивільні закони внормовують майнові відносини, забезпечують придбання майна, «без кривди ближнього, користуватися своїм, не чіпати чужого...» [44, с.468]. Виділивши закони, вчений аналізує чесноти, які на них основуються. Він послідовно розгля-

дає всі сторони людської діяльності — фізичної, розумової, виокремлює в ній протилежні риси: добра і зла, працелюбності й лінивства, мудрості й хитрості тощо. Відповідно Козельський всіляко засуджує марнотратство і вихваляє ощадливість, нещадно таврує ледарство і підносить працелюбність і старанність. Наголошує вчений на необхідності покарання за крадіжки, пограбування. Він не сприймає лицемірної проповіді «непротивлення злу», вона не може привести до ліквідації пороків і встановлення в суспільстві доброчесності та справедливості. Козельський наголошував, що теорія «всепрощення» — це винахід гнобителів-кривдників і придумана вона для того, щоби безкарно пригноблювати народ. «Підступних людей жадність до образи породила на світ правило не відплачувати за образу, щоб спокійніше було їм ловити в мутній воді рибу...» [44, с. 490]. З цих правил, продовжує він, слід зробити висновок, що «видумували їх ті щасливі люди, котрі завжди інших людей кривдили, самі ні від кого не бачили образи» [44, с. 494].

У своїх суспільних поглядах Козельський виступає поборником свободи, рівності і ворогом усякого гноблення. Як прогресивний мислитель і демократ, він розумів, що гноблення людини людиною не може існувати вічно. Неминуче настане час, коли гноблене, скривджене «доброчесне людство» повинно заплатити «борги», керуючись цивільним і натуральним правом, своїм кривдникам. Це слід зробити тому, що ці кривдники, визискувачі, розбалувані безкарністю за свої беззаконня, накидаються «як зажерливий вовк на овець, на покірних і доброчесних людей ... а право цивільне повеліває нам віддавати перевагу добробуту багатьох людей, суспільству корисних, добробуту однієї вредної людини» [44, с. 488].

Козельський доходить висновку, що знищення влади гнобителів є справою справедливою, котра ґрунтується на природному праві. Отже він, посилаючись на природне право, намагався довести існування об'єктивної закономірності піднесення боротьби пригнобленого народу проти пануючих верств. У творі «Философические предложения» Козельський виклав свій ідеал суспільного устрою і шляхи його досягнення. Виступаючи з позицій просвітництва, він, проте, не підтримував сподівань тих просвітників, які вважали за можливе домагатись докорінних змін у суспільно-економічному житті лише поширенням освіти, реформ «згори». Відкидав він також пануючу доктрину про можливість визволення селян лише після їх просвіти, «полірування». Козельський підкреслював, що освіта людей може бути здійснена тільки

після докорінної зміни феодально-кріпосницьких порядків. Іншу думку, писав він, висловлюють ті, «що визнають в надмірному пануванні над людьми кращу для себе користь» [44, с. 536].

Козельський відкидає церковно-релігійне вчення про державу та закони як продукт вічної і незмінної волі Бога. Він твердить, що держава і закони є продуктом угоди між людьми, продуктом суспільного договору, а тому вони можуть бути змінені на користь людей [45, с. 74]. Саме така позиція Козельського зумовили його переконання й висновок про необхідність зміни законів в інтересах не окремої людини, а всього суспільства. Видатний мислитель вірив у те, що зрештою терпець народу урветься, і потік народного гніву прорве греблю. Слід підкреслити, що цю думку Козельського сприйняв і використав у своїй книзі «Подорож з Петербурга до Москви» О. Радіщев [45, с. 75].

Козельський захищає право знедолених на опір, посилаючись при цьому на «натуральні закони». «Скривджений, — зазначає він, — має певне право на рівну відплату...» [1, с. 489]. Крім того, він наголошує на неминучості помсти з боку пригнобленого народу. «Переваги, набуті силою і нахабством, спричиняють лихослів'я й прокляття народні і, крім того, спонукають до тяжкої помсти нелицемірне правосуддя Боже, так що коли не самі такі злочинці, то принаймні нащадки їхні зазнають нестерпних ударів, що заслужили їхні предки» [46, с. 624].

Отже, у Козельського, хоч і в дещо завуальованій формі, поставлене питання про неминучість справедливого антифеодального протесту народних мас. Не чинити опір гнобителям, визискувачам, пише Козельський, «це значить допомагати розплоджуватися сарані, щоб весь світ помер від неї з голоду» [44, с. 492].

Соціальний ідеал Козельського — це суспільство вільних, рівних трудівників, в якому праця є обов'язком кожного громадянина. Побудова такого суспільства здійснюється мирним шляхом, через укладання суспільного договору. Людина повинна відмовитись від свого природного права на «природну вольность». Натомість вона через суспільний договір «набуває громадянську вольность». Отже людина, втрачаючи натуральну рівність, набуває рівності моральної і законної і будучи натурально не рівною силою чи розумом іншій людині, робиться рівною «по договору і по праву» [44, с. 525].

Ці ідеї він запозичив у Ж.-Ж. Руссо, якого дуже високо цінував, хоч і не сприймав ідеалізації ним первісного стану людини і

песимістичної оцінки ним ролі науки і культури в розвитку суспільства [5, с. 107].

Я. П. Козельський, видатний філософ-мислитель, значну увагу приділяв економічним питанням, економічним проблемам сучасності. Він аналізує безпосередньо й економічні категорії. Так, зокрема, він розглядав проблеми простого й розширеного відтворення, теорії вартості, грошей, прибутку, капіталу, кредиту, праці тощо. Аналіз багатьох економічних категорій у нього є досить оригінальним. Єдиним джерелом багатства він називає працю. Це питання він досить докладно аналізує у передмові до перекладу книги Мозера «Государ и министр». Високо оцінюючи книгу та аналізуючи її зміст Козельський, разом з тим, дає і своє розуміння ряду економічних категорій.

Він погоджується з автором в тому, «що поважним особам потрібно для прикрашання і слави суспільства використовувати пишноти, але помірні... а не надмірні» [48, с. 638]. При цьому в передмові до книги він пише, що всяка людина створена так, що їй потрібно їсти, пити, прогулятись, відпочити. Але для цього необхідно трудитись. І якщо хтось добровільно не захоче працювати, «то законним чином можна його до того й примусити» [48, с.638]. Дослідники творчості Козельського наголошують, що він був першим в історії суспільної думки Росії прихильником загальної трудової повинності [46, с. 109].

Козельський не може погодитись з тим, що частина людства їсть, п'є, веселиться, а про працю не лише не турбується, а ще й зневажає її, тоді як друга частина працює і працює без відпочинку. Щоб запобігти такій несправедливості, він вносить цікаву, хоча й утопічну пропозицію: щоб «за таке неробство, непомірну розкіш та інші надмірності і пороки карали б винних грошовим штрафом» [48, с. 638]. У такому разі, на його думку, можна було б збільшити доходи «праведним і законним чином». Але, на жаль, все робиться навпаки, податками обкладають людей працюючих. Козельський виступає за рівномірний розподіл праці між усіма. Тоді кожному довелося б працювати не так багато. Рівність щодо міри праці і міри споживання забезпечить суспільству життя в достатку і без злиднів [44, с. 536].

Як прихильник працелюбства, Козельський, проте, засуджує хижацьке використання праці. Він пише, що праця надмірна, виснажлива є шкідливою для здоров'я і менш продуктивною, ніж поміркована.

Він фактично першим в історії вітчизняної суспільної думки проголосив вимогу восьмигодинного робочого дня. Для роботи

людині досить восьми годин на добу, інші вісім годин вона використовує на одяг, їжу, забави, а решту — вісім годин — на сон. Для підвищення продуктивності праці він пропонує застосовувати матеріальне і моральне заохочення.

Заслуговує на увагу здійснений Козельським поділ праці у процесі виробництва. Він поділяє її на необхідну, або «уравненную», і додаткову, або «подарунок». Необхідна, або «уравненная», праця така, що забезпечує працюючого, членів його сім'ї і старих батьків. Додаткова праця, або «подарунок», — та, що віддається даром і береться даром [47, с. 136].

Джерелом багатства, як уже зазначалось, Козельський вважає працю, а не обіг, як меркантиліст, причому працю, на відміну від фізіократів, у всіх сферах виробництва. «Потрібно знати, — писав він, — що не золото й срібло, а працелюбність становлять багатство народів...» [1, с. 537].

Козельський прославляє суспільство трудівників, в якому всі повинні працювати. Саме вихованість і працелюбність забезпечать добробут, багатство ідеального суспільства.

Суспільство трудівників повинно бути водночас і суспільством власників. Усякий предмет має належати тому, хто його виробив. Козельський розумів, що приватна власність є джерелом суспільної нерівності, проте саме її вважав основою ідеального суспільного ладу. Він аналізує різні категорії людей за їх суспільним станом і відповідно їхні володіння майном. Козельський погоджується з існуючою нерівністю в цьому питанні, яка визначалась заслугами окремих осіб перед державою. Проте він пише, «що вельми некорисні великі різниці станів людських в суспільствах». Багатшим є те суспільство, в якому власність рівномірніше розподілена. В цілому він негативно ставиться до родової власності і до всяких родових титулів і звань, висуваючи на перший план дрібну трудову власність.

Ідеалом Козельського є суспільство дрібних товаровиробників, в основі господарської діяльності яких лежить прагнення вигоди. Проте воно не повинно йти на шкоду іншій людині. Нормальна життєдіяльність товарного господарства передбачає різні форми господарських зв'язків. Учений виділяє дві: обмін і дарунок і детально аналізує кожну з них. Аби в обміні не було обману, речам, що обмінюються, встановлюється ціна. Ціна у нього — це «довільна міра, за якою розмінюються речі» [44, с. 495]. Отже ціна виводиться безпосередньо з обміну. Це ж стосується й визначення грошей. «Для зручного обміну речей, — писав він, — видумані знаки, зроблені з металів, як-то із золота, срібла і міді,

що визначають ціну всякої речі і називаються грошима» [44, с.495]. Тобто гроші у нього не мають товарного походження. Це «видумані знаки», які визначають ціну. Велику увагу приділяє автор аналізу «дарункам», визначає наміри, що криються за ними, чи-то бариша, прибутку, процента чи подарунка, що зветься політичною торгівлею і передбачає певну залежність того, хто одержує подарунок, від якого чекають певної послуги. А найкраще для суспільства такий стан, «коли ніхто не дає даром, і ніхто і не бере даром» [44, с. 496].

Аналізує Козельський і такі форми економічних відносин, як віддача в заставу, кредит тощо. Торкається він і питань податкової політики, про що частково вже йшлося. Козельський — полум'яний захисник рівності й свободи простого люду, свободи його господарської діяльності. Він мріяв про суспільство без дармоїдів і злиднів, без експлуатації і гноблення людини людиною, про суспільство, яке забезпечувало б своїм громадянам справжню економічну рівність.

Вимоги і думки, що їх висвітлив Козельський, набагато випередили свій час. І не випадково він сам писав про це: «Хоч я, обмірковуючи стан нинішнього світу, правильну причину маю гадати, що пропозиції мої, як цілком противні сучасному звичаю і уподобанням народів, не тільки не одержать від них ніякої прихильності, але ще не уникнуть і глуму... Однак, незважаючи на те, писав я істину, або принаймні те, що по слабості ума мого здавалось мені істиною, і за краще вважав справедливо чи несправедливо бути осміяним, аніж підлотно терпіти докори від совісті в якій-небудь моїй неправоті» [44, с. 550—551].

6. Суспільно-економічні погляди та економічні пропозиції С. Десницького

Семен Десницький (поч. 40-х років XVIII ст. — 1789 р.) — видатний учений в галузі юридичної науки, зі світовим ім'ям, перший російський професор права Московського університету. Походив він з міщан м. Ніжин. Навчався в Троїцько-Лаврській духовній семінарії, потім в гімназії при Московському університеті. У квітні 1760 р. він був переведений у студенти. В цьому ж році разом з кількома вихованцями університету його відправили в Петербург для підготовки до поїздки за кордон. 1761 р. Десницький і його напарник І. Третьяков були направлені до Глазгівського університету, де вони вивчали філософію і юриспруденцію. Моральну філософію тоді там викладав А. Сміт. Саме його курс,

як свідчив Десницький, слухали вони з Третьяковим. З усіх професорів університету А. Сміт справив найбільший вплив на Десницького. До речі, є відомості, що існували особисті контакти А. Сміта з російським студентом. 1767 р. Десницький захистив дисертацію і здобув учений ступінь доктора прав. Повернувшись до Росії, він став викладати в Московському університеті, де дістав звання екстраординарного, а згодом ординарного професора.

Його діяльність в ці роки була насиченою і багатогранною. Десницький узяв участь в роботі Комісії, скликаної Катериною II. Він направив Катерині II «Представление об учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи». Проте лише деякі рекомендації Десницького з питань фінансів були використані для складання доповнення до «Наказу». Крім того, Десницький підготував ряд теоретичних праць, в яких не обмежувався суто юридичними проблемами. Він виступає з критикою релігії, бере активну участь в роботі «Вольного российского собрания», заснованого 1771 р. при Московському університеті. Неодноразово виступав як редактор і перекладач з шведської, англійської. Це були праці як юридичного, так і економічного змісту. 1787 р. Десницький залишив університет.

Аналізуючи суспільно-економічні погляди Десницького, слід звернути увагу на критику ним поширеної у XVIII ст. концепції щодо аналогії розвитку суспільства з розвитком живого організму, відповідно до якої суспільство проходить в своєму розвитку чотири етапи: дитинство, юність, мужність і старіння. Він не сприймає такого поділу. Вчений виступає прихильником поступального прогресивного розвитку людства. Нищівній критиці він піддає вчення Пуфендорфа про природне право, яке тоді називали юриспруденцією. Десницький називає його працю взагалі зайвою на тій підставі, що автор писав узагалі про «вигадані стани рода людського, не показуючи, яким чином власність, володіння, спадщина та ін. у народів відбувається і обмежується, є така справа, яка не зовсім відповідає своєму наміру і кінцю» [49, с.204].

Критикуючи Пуфендорфа, Десницький формує позитивну програму розвитку суспільства як еволюційну, і ставить питання про фактори, що впливають на розвиток. Ця програма і спроби віднайти фактори розвитку певною мірою спирались на праці А. Сміта, Д. Юма, Ш. Монтеск'є.

У пізніших працях Десницький сформулював власну теорію суспільного розвитку, користуючись, в цілому, історичним методом. Використавши величезний історичний, етнографічний матеріал, пам'ятки російського права, посилаючись на стародавніх

письменників Юлія Цезаря, Таціта, Саллюстія, вчений формулює вчення про чотири стани «роду людського»: 1) первісний стан — коли люди жили за рахунок ловлі звірів і харчувалися дикими плодами; 2) другий стан народів, які жили за рахунок скотарства або чабанування; 3) третій стан — хліборобство; 4) четвертий, і останній, — комерція [50, с. 270]. Якщо перші три стани виділяли вже стародавні мислителі, то четвертий стан зустрічаємо в А. Сміта, лекції якого слухав Десницький, хоч Сміт і не дає йому назви. Найбільш розвиненою теорія чотирьох станів розвитку суспільства була у Дж. Міллара. Проте у Десницького перехід до четвертого стану трактується інакше, визначається іншими, ніж у шотландських мислителів, процесами. Він пише, що перехід до четвертого стану позначається появою купецтва. Як пишуть дослідники творчості Десницького, під «комерційним станом» він розумів «всю історію цивілізованих народів і перш за все буржуазний уклад життя — подібний тому, який він спостерігав в Англії» [51, с. 121].

Простежуючи перехід від одного стану до іншого, Десницький перш за все аналізує зміни господарського життя, а також зміну різних суспільних інститутів, які, за його твердженням, однакові в усіх країнах.

Головним інститутом Десницький вважав власність і оцінював «стан суспільства на тій чи іншій стадії ступенем розвитку в ньому власності і поняття про власність». Він дає таке визначення власності: «Власність за самим височайшим поняттям теперішніх освічених народів включає в себе:

1. Право вживати свою річ за своїм бажанням.

2. Право відшкодувати свою річ від всякого, що заволодів нею неправедно.

3. Право відчужувати свою річ, кому хто хоче, за життя і по смерті» [50, с.272].

Як бачимо, у Десницького йдеться про права власності. Власність у нього не ресурс сам по собі, а права його використання. Слід зазначити, що такий підхід до визначення власності використовується й сучасними економістами.

Визначивши інститут власності, Десницький висловлює своє ставлення до нього. Він показує, як народжується у людини «найпростіше і перше поняття про власність». Він виступає прихильником приватної власності і пише, що «позбавити людину володіння або перешкоджати їй у використанні своєї речі є явне беззаконня» [50, с. 273]. Виділивши власність як основний інститут суспільного розвитку, вчений простежує еволюцію людства

саме з урахуванням розвитку і розуміння інституту власності, а виникнення і розвиток приватної власності — «за чотирьох станів роду людського».

Для першого стану «охоти та збирання диких плодів» характерним є те, що люди живуть в умовах, коли не відбувається нагромадження їжі унаслідок неможливості її збереження. Люди задовольнялися й невеликою кількістю речей у побуті. Крім того, живучи у хижі чи печері гуртом вони вживали разом харчі, що мали. Тобто у них, за Десницьким, «немає в речах роздільного володіння» [50, с. 275]. А це є підставою дійти висновку, що Десницький спростовує досить поширену на той час тезу про вічність приватної власності.

У народів, що жили скотарством і приручennям диких тварин, є вже, пише Десницький, більше підстав для появи власності, а тим самим і її розуміння. Проте і тут інститут власності не набув розвитку. Появу приватної власності Десницький пов'язує з землеробством. Перш за все землеробство дає більше продуктів, аніж інші види діяльності. Люди переходять на осілий спосіб життя. Згодом утвердилось право приватної власності на землю. Остаточне, на думку Десницького, право приватної власності складається лише в «комерційному стані». Це пояснюється перш за все поділом праці, відділенням ремесла від землеробства, розвитком торгівлі. Крім того, цей процес він пов'язував не зі змінами в економічному житті, а з виникненням держави. З розвитком власності Десницький пов'язував появу держави. «Початок і походження власності у підвищеному стані народів поєднано з безпосереднім виникненням і самих урядувань державних, і від введення власності на землю виникли оті стародавні європейські баронські і маркграфські чиноначальства, які в старовину дорівнювали і царським достоїнствам і які міжусобною ворожнечею на благополуччя народне зруйнувались, і на їхніх руїнах виникли тепер упорядковані і процвітаючі держави європейські» [50, с.285]. Саме таким шляхом, на основі приватної власності на землю, пише Десницький, виникло в усіх державах феодальне правління. Автор наголошує на спорідненості історичного процесу і разом з тим підкреслює наявність деяких особливостей, що мали місце в окремих країнах, зокрема в Росії.

Цінним джерелом для аналізу економічних поглядів Десницького є вже згадуване «Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи». Цей документ містить, крім основного змісту, чотири

додатки (Приложения) з розробленим планом, за яким повинна була б діяти Комісія.

Значний інтерес становить додаток (Приложение) перший зі змалюванням становища селянства, або, як він пише, «землеробського роду». Селянство він ділить на дві групи. До першої учений відносить однодворців, «піхотних солдат» — тобто селян, які поряд із землеробством виконували військові повинності; селян, які жили в прикордонних районах і виконували одночасно обов'язки з охорони державних кордонів і ще деякі групи державних селян. До другої групи він зараховував «економічних» селян, тобто кріпаків, що раніш належали монастирям, і поміщицьких. Десницький вважає за необхідне чітко зафіксувати цей поділ і визначити правовий статус кожної групи.

Критикуючи кріпацтво і стан селянства, вчений, проте, не пропонує ніяких рекомендацій щодо поліпшення їхнього життя. Він наголошує лише на необхідності розробки чітких законів, які б регулювали їх становище й відносини з панівними станами, законів, які б поклали край сваволі до них з боку поміщиків і чиновників. Десницький як просвітник, до того ще й юрист за фахом, сподівався через дотримання законності полегшити становище трудящих мас.

Аналізу становища «землеробського роду» другої групи автор приділяє більше уваги. Учений пише, що вона взагалі численніша за першу групу і є фактично головною, але він відносить її до другої групи на тій підставі, що вона безправніша, позбавлена власності. Щодо цієї групи Десницький також не вносить жодних радикальних пропозицій. Він пише, що, враховуючи існуючі обставини, «... немає можливості без порушення спокою держави дати цим землеробам права і переваги» [52, с. 319]. Разом з тим є, на його думку, способи, за допомогою яких можна «поставити дещо на користь цих жителів, позбавлених усяких вигод, і припинити деякі зловживання, шкідливі для держави і для них згубні» [52, с.319]. Проте це повинно бути зроблено так, аби не завдавати шкоди поміщикам і не викликати з боку селянства «намірів до непослуху». При цьому Десницький виступає не лише з рекомендаціями поміщикам щодо поліпшення становища селянства, що йшло б і на користь поміщикам, тому що сприяло б підвищенню трудолюбства. Він висуває вимоги заборонити продавати селян без землі, обмежити права поміщиків переводити селян з одного села в інше, розлучати з родиною. Його особливо обурює продаж селян без землі або продаж окремих членів сім'ї. «Нестерпний людинолюбству, згубний для держави, шкідливий

самим поміщикам творимий ними продаж селян в роздріб або хоч і родинами, але без земель» [52, с. 320]. Наголошував він на необхідності упорядкування становища дворових селян.

Додаток третій до «Представления…» Десницького торкається значною мірою становища козацтва. Він пише про «козацькі війська, куди відноситься і військо запорозьке». Автор описує побут козаків у мирний час, зазначає, що вони фактично самі себе утримують, займаючись землеробством, різними ремеслами, а іноді й торгівлею, і вважає за необхідне заохочувати їх до землеробства. Враховуючи особливості їхнього стану, Десницький наголошує на потребі створити їм «особливе становище, або права і переваги...», але щоб це все не суперечило інтересам держави [52, с.323].

Четвертий додаток торкається проблеми фінансів. Фінанси Десницький поділяє на дві частини — на державні витрати і державні доходи. Починає аналіз автор з державних витрат, аргументуючи це тим, що без численних витрат неможливим є існування держави і саме людське життя. До основних статей витрат він відносить витрати на державне управління, утримання державних служб, будівництво міст, шляхів, а також установ для виховання, науки тощо. Особливо він виділяє видатки на утримання війська, які називає «четвертим і головним родом державних видатків». Основним джерелом доходів держави Десницький вважає податки, що відповідало тодішній російській дійсності. Він виділяє такі податки: 1) на осіб; 2) на маєтки; 3) на деякі продукти, вживані народом; 4) на товари «відвозні й привозні»; 5) на дії.

Подушний податок, який сплачували хлібороби, купці та ремісники, становив значну частину в прибутках державного бюджету. Тому Десницький не ставить питання про його відміну чи навіть зменшення, але наголошує на необхідності введення помірkованих ставок, аби вони не обтяжували селянство. А згодом він пропонував замінити подушний податок непрямим.

Податком «на маєтки» або нерухомість обкладалась земля, рибальство, млини, лазні, амбари тощо. Десницький виступив прихильником загального майнового оподаткування за принципом прогресії, що не буде обтяжливим для нижчих верств населення.

Третій об’єкт оподаткування — це деякі продукти, вживані народом. Ідеться про непрямі податки, перш за все про такі продукти, як вино, сіль, тютюн. Десницький категорично виступає проти податків на такий предмет першої необхідності як хліб. Податок на сіль він пропонує зробити поміркованим, адже це бу-

ло важливе джерело державних доходів. Високі податкові ставки можуть бути застосовані до предметів розкоші. Не виступає Десницький і проти високих мит, і різних зборів у зовнішній торгівлі. Вони, на його думку, сприяли б підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних виробників. Але разом з тим він підкреслював, що необхідно, щоб «продавець, а не покупець платив мита з товарів» [52, с. 329]. Стосовно податку на дії, то тут ішлося про різні збори з чолобитних, скарг, судових штрафів тощо.

Досить всебічно проаналізувавши стан фінансів, Десницький вніс цілий ряд пропозицій з їх упорядкування. Він висловив обґрунтовані думки щодо зміни, або взагалі відміни деяких зборів, податків. Учений запропонував створити єдиний орган, який керував би фінансами. «Належить всі галузі фінансів підпорядкувати єдиному начальству, яке б крім цього ніякого не мало б предмета» [52, с. 331]. Ця ідея Десницького була реалізована значно пізніше.

Десницький, як представник просвітництва і як один із визначних лідерів Московського гуртка просвітників, виступав з критикою кріпацтва. Ця критика була безумовно прогресивною, хоч і суперечливою. Він активно виступає на захист інтересів селянства й інших верств трудового народу. Але разом з тим учений не висуває вимог обмеження, хоч якоюсь мірою, привілеїв дворянства.

7. Економічні погляди Г. С. Сковороди

Сковорода Григорій Савич (1722—1794) — один із найвидатніших представників української суспільної думки XVIII ст. Народився він у с. Чорнухи на Полтавщині в незаможній козацькій сім'ї. Навчався в Києво-Могилянській академії. Як одного із найкращих півчих академії, його було відібрано до придворної капели цариці Єлизавети. 1744 р. Сковорода повертається в Академію для завершення її повного курсу. Кілька років він перебував в Угорщині у складі російської місії. Крім Угорщини, він побував також в Австрії, Чехії та Польщі. Повернувшись в Україну Сковорода протягом 15 років учителює в Переяславському та Харківському колегіумах та домашнім учителем у поміщицьких маєтках. Саме тоді розпочалася його дружба та листування з Михайлом Ковалинським, майбутнім автором життєпису Сковороди. Як розповідав Сковорода Ковалинському, «десь близько 1770 р. під час ранкової прогулянки він надбав внутрішній містичний досвід

«просвітлення». З того часу й вирішив остаточно присвятити себе пошукам духовної істини» [53, с. 239]. Майже впродовж чверті століття Сковорода веде мандрівне життя. Його називали мандрівним філософом, мандрівним поетом. А сам він писав в аутоепітафії: «Світ ловив мене, але не спіймав» [53, с. 239].

Г. Сковорода був високоосвіченою людиною. Він знав кілька стародавніх (зокрема давньоєврейську, котру вивчив для поглибленого розуміння Біблії) і нових мов. Він любив музику, писав вірші, був обізнаний з латинською класичною поезією та новолатинською гуманістичною літературою XVI—XVII ст. Певний вплив на формування його як поета мали традиції української поезії XVII—XVIII ст. та фольклор. Вірші Сковороди свідчать про те, що він був визначним поетом-ліриком. Але головне те, що у віршованих творах викладена світоглядна поезія автора, його думки, мрії. Однією з найбільш важливих тем поезії Сковороди є тема вольності, яку він цінує вище «злата», а «батьком Вольності» називає «героя Богдана» [54, с. 91].

У своїх віршах, байках Сковорода змальовує яскраві картини тогочасного життя, викриває соціальні порядки, критикує лихварство, хабарництво, панське лиходійство та панський побут з його оргіями та псовим полюванням.

Він викриває згубність честолюбства, прагнення до нагромадження багатства, показує його тлінність. «Всякое изобиліе оскудеть ... может, а честное ремесло есть неоскудевающий родник не изобильного, но безопасного пропитания» [55, с. 116].

У сатиричних байках Сковорода їдко висміює тогочасне панство, яке мріяло про титули й чини, зовсім не розуміючи, що ті чини «совсем им не сродные» [56, с. 127]. Гідність людини, пише він, визначається не зовнішніми якостями, не одягом, не родом, не чинами, а її справами.

Сковорода підносить значення праці в житті людини. У байці «Пчела и Шершень» він прославляє працелюбність бджіл і ганить шершнів, які живуть за рахунок пограбування чужого добра. Зміст поезії Сковороди, його віршів, пісень, байок є відображенням його філософських поглядів. Проте це не були ще суто філософські твори. В них переважали питання моральних принципів практичної поведінки людини. Разом з тим у мислителя уже на той час формуються окремі положення, які згодом склали основу його філософського вчення.

Не вдаючись безпосередньо до характеристики філософських поглядів Сковороди, слід зазначити, що вони часто переплітаються у нього з аналізом економічних питань, аналізом реальних

умов життя народних мас. Головним завданням філософії мислитель вважав пізнання природи людини. Людина у мислителя не є просто тілесним індивідом. Відповідно до концепції Сковороди про «три світи» людина — це мікросвіт (мікрокосм), всесвіт — це макросвіт (макрокосм) і третій — «символічний світ» (Біблія). Кожен із них представлений «двома натурами», має подвійну природу: зовнішню — матеріальну, видиму і внутрішню, духовну, приховану, що потребує осягнення.

Сковорода аналізує «три світи», розкриває їхні матеріальні й духовні сторони. Керуючись своєю теорією пізнання він доводить необхідність розкриття внутрішніх закономірностей явищ. Теорію пізнання він підпорядковує центральному, головному питанню своєї філософської концепції — питанню людини та пошуку щастя. Вона набула у мислителя форми теорії самопізнання. Самопізнання — це рятівний спосіб запобігання соціальних лих. Саме тому Сковорода звертається до всіх верств суспільства із закликом позбавитися суспільних пороків, суспільних вад. Саме у самопізнанні, коли людина, розкриваючи свою суть, відмовиться від злого на користь добра, Сковорода бачив шлях до щастя.

Значне місце у творчості Сковороди займає його концепція «сродної», спорідненої праці, яка є однією з найважливіших передумов досягнення людиною щастя. Дослідники творчості мислителя наголошують, що він уперше в історії української філософії ввів поняття «спорідненої праці» [57, с. 185]. З цим поняттям пов'язана ідея перетворення праці із засобу до життя в найпершу життєву потребу і найвищу насолоду особистості.

Що таке щастя? — запитує Сковорода. Безпосереднім суб'єктивним виявом людського щастя є внутрішній стан людської душі «душевная крепость». Він категорично заперечував уявлення про щастя панівних верств, що ведуть паразитичний спосіб життя за рахунок «беднячья». «О, сколь великим весельем довольствуются знатные и достаток имеющие в свете персоны!.. а мы, беднячье, достатков не имущие, как бы от крупиц с столов их падающих питаемся [58, с. 324].

Не солодка їжа, не м'яка постіль, не високі чини становлять щастя людини. Щастя, добробут суспільного життя людей засновані на праці. Щастя людини в праці, у виконанні нею обов'язку перед Батьківщиною.

Не шукай щастя в «знатном доме», в «пригожем лице», в «доходном месте», в «прибыльном звании». «Все ж то внешность, что находиться вне человека: ґрунт, фамилія, чин и протчая. Чего хочеш ищи, но не потеряй мира. Шляхетный список вне тебе на-

ходиться, а ты вне его быть можеш щасливым» [59, с.421]. Перш за все людина повинна пізнати свою природу як «сродность», тобто схильність до певного виду діяльності. Пізнавши її, займаючись певним видом праці, людина стає корисною собі і суспільству. Вибір діяльності людиною не може бути довільним, він визначається природою, здатністю людей до тої чи іншої праці. «Без охоты все тяжело, и самое легкое» [58, с. 339—340]. Схильність людей до розподілу видів праці розрізняє їх, але сама праця, як процес «делание» об'єднує їх, «сличает» і в той же час відрізняє від тварин. Докладно розглядає Сковорода «сродность» до хліборобства, воїнства, богослов'я.

Розрізняє Сковорода процес праці і її результат. Процес праці — це «делание», а результат праці — це продукт споживання, що використовується людиною для підтримання життя, а також для задоволення інших потреб. Проте, як наголошує Сковорода, головним є не насолода споживання, а насолода працею. Так, у байці «Пчела і Шерешнь» на запитання Шершня, для чого Пчола так багато працює, якщо плоди її праці дістаються іншим, вона відповіла: «Ты высокий дурак, господин советник … нам несравненно большая забава собирать мед, нежели кушать. К сему мы рождены и не престанем, поколь умрем. А без сего жить и в изобилии меда есть для нас одна лютейшая смерть» [60, с. 126]. Отже, в концепції Сковороди творча праця, праця за покликанням є внутрішньою потребою людини і приносить вищу насолоду. Думка безумовно прогресивна, але утопічна за тих умов. Крім того, суспільний поділ праці, про який фактично ідеться, у нього не пов'язаний ні з суспільними відносинами, ні з відносинами власності. Його він виводить лише із природних здібностей людей, які, до речі, кладе в основу соціальної рівності. Тезу про природну рівність всіх людей він підкріплює думкою про право на щастя всіх на землі. «Премилосердная и попечительная мать наша натура... Она для всякого диханія добра, не для некоторых выборных» [58, с. 331].

Якщо так, то всякий на землі повинен бути щасливим, відповідно до своїх здібностей і свого покликання. Проте це не здійснилося. Більшість людей живе у злиднях, виконуючи тяжку, непомірну працю для панів. Але це не примхи природи «натури». «Неужель ты думаєш, — питає він, — что примилосердная и попечительная мать наша натура затворила им двери к щастію, зделався для них мачехою?» [58, с. 331]. Соціальне розшарування суспільства Сковорода пояснює результатом порушення природних законів.

Сучасне йому суспільне життя мислитель піддав жорсткій критиці. У творі «Беседа нареченная двое» він називав його образно «житєйським морем». Всі сторони суспільного життя охопив поглядом Сковорода і дав їм нищівну оцінку. Він розкриває і таврує пороки панівних класів, які встановили свої права і норми моралі. Він таврує їх жадібність, неробство і лицемірство, ганьбить за лихоїмство й лукавство.

У творі «Брань архистратига Михаила со сатаною» Сковорода в дотепній, іронічній формі характеризує подорожнього, шлях якого, символічно, як пише автор, пролягає зі сходу не в світлу південну країну, а скриває кінець свій «во мраке полунощном». Небесні сили, дивлячись на подорожнього «со унынієм и милосердствуя о нем, возгласили: «О бедный страдалец! Сей есть сребролюбец. Боже мой! Весь обременен мешками, сумами, кошелями, кошельками, едва движется, будто навюченный верблюд. Каждый ступень — ему мукою» [61, с. 69].

Сковорода зі зневагою пише про мораль золотолюбців, їх внутрішню спустошеність, і образно подає це в пісні, яку співає, мандруючи, багач.

Пусть я во свете скверен — только бы был богат.
Днесь не в моду совесть, но злато идет в лад.
Как нажил, не спросят, только б жирный был грош.
Сколь богат, столь всем брат и честен и пригож.
Что у нас бесчестно в мире? Кошель пустой.
[61, с. 70]

Не поминув Сковорода й офіційної релігії. Він критикував духовенство за фарисейство, аморальність, святенництво, він ганьбив офіційну церкву і монастирі як «блудные дома», за те, що вони освячували всі пороки феодального суспільства і самі були носіями цих пороків, що буйно розквітали в стінах домів, «святих» зовнішністю, «блудних» — своєю дійсною суттю. Він ненавидів їх за те, що вони поширювали в народі забобони і темноту [62, с. 63].

Не залишив мислитель поза увагою бюрократію і чиновництво, він таврував їх за домагання багатства, паразитизм і разом з тим за плазування перед «власть имущими». Сковорода критикував всю систему тогочасного суспільства, а правителів порівнював з вовками, що правлять у вівчарні.

Узагалі вражає багатство мови, кількість і багатогранність негативних рис, якими наділяв Сковорода панівні верстви, духовенство та ін. «Сребролюбивы, честолюбивы, сластолюбивы,

ласкатели, сводники, немилосердны, непримирительны, радующійся злом соседским, полагающие в прибылях благочестие, целующие всяк день заповеди господни и за алтын оные продающіи» [61, с. 72].

Увесь цей натовп, що бреде в «море житейське» — це зграя «честолюбцов», «сластолюбцов», шлях яких супроводжується «пищанием и ржанием», «свистом», «конским топотом», «восклицанием торжествующих и козлогласованием, поваренными запахами, гаром и курением» [61, с. 72].

Спостерігав Сковорода тяжке, пригноблене життя народу. Проте, піддаючи різкій критиці станово-кріпосницький лад, світських і духовних феодалів, поміщицько-державний апарат влади, він не закликає пригноблених до активного протесту.

Які ж суспільні ідеали мислителя? Розкриваючи суперечності існуючого ладу, висвітлюючи всі негаразди «житейського моря», він, як справжній мореплавець, який довго блукав серед розбурханих хвиль, вигукнув: «Пловущи на море мира сего, се вижу, издалеча землю святую! О сладчайший, желаній краю!» [63, с.96]. Отже, він уздрів «Святую землю».

Новий устрій, нове суспільство будується на спільній праці, яка є джерелом благополуччя людей, запорукою їхнього щастя. У праці «Разговор, называемый Алфавит, или букварь мира» Сковорода ще більш категорично проголошує думку про те, що праця не тільки природна потреба, а й основа всього суспільного розвитку.

Проте мислитель не абсолютизує працю, не розглядає її саму по собі як панацею від проблем, що існували. Він виступає проти примусової, підневільної праці. У творі «Книжечка о чтеніи священного писанія, наречена Жена Лотова» він засуджує «рабское иго и тяжкую роботу» [64, с. 47]. Він пише, що природа, Вседержитель «воздвиг чада не в рабство, но в свободу». Сковорода прославляє вільну людину, людину духовну, якій все підвладне. «Не мешают ему ни горы, ни реки, ни моря, ни пустыни. Провидит отдаленное, прозирает сокровенное, заглядает в прежде бывалое, проникает в будущее…» [64, с. 44]. Сковорода мріє про суспільство, в якому не буде зла, а буде панувати добро. Не буде в цьому суспільстві багатства і злиднів, багатих і бідних, не буде тяжкої виснажливої праці. В ньому не повинно бути тиранії, пригноблення, не буде «страстей душевных», «зависти, ненависти, гнева, скорби...». В цьому суспільстві не буде нічого «тлінного», все буде вічне. Відповідно закони будуть супротивними «тиранським». У цьому суспільстві «нет возраста, пола, разности» [64,

с.51]. У зв'язку з цим викликає інтерес розуміння теми «рівності». Щоправда, це питання він аналізує не у зв'язку з майбутнім суспільством, а у зв'язку з проблемою «сродности» до праці, але воно має відношення й до питання побудови майбутнього суспільства. Адже в суспільстві не буде «разности», а буде рівність. А її Сковорода трактує як «не равное всем равенство». Люди різні за своїми здібностями і своїми покликаннями, отже різні за своєю «сродностю до праці». Тому людина має жити згідно з власним покликанням. І в цьому рівність. А «равное равенство» Сковорода називає дурістю, бо воно огидне блаженній натурі. Він визнає лише нерівність обдарувань.

Пропагуючи спільну працю, мислитель, проте, не висловлює критичних зауважень щодо приватновласницьких відносин. Він не засуджував приватну власність, але вона не виступає в нього і як атрибут людської природи. Можна сказати, що він виступає проти великої феодальної власності, як і нагромадження багатства взагалі. Мислитель нещадно таврує багатство, однак не пропонує аскетизму. Він проти надмірностей. Сковорода часто посилається на вислів Сократа: «Живу не для того, щоб їсти і одягатись, їм і одягаюсь, щоб жити» [65, с. 40].

Поставивши завданням відшукати нову форму співжиття, Сковорода вірить у прийдешнє, вірить у творчі можливості народу. «Боже мой, чого не умеем, чого мы не можем!» [58, с. 336]. То лише «мот, ветрегон гонит пустош, а господар — полезное» [64, с. 57].

Основною функцією філософської концепції Сковороди було розкриття суті людини і відшукання щастя для всього народу. Відповідь на це питання у Сковороди своєрідна. По-перше, джерелом щастя він називає самопізнання і працю, працю «сродну». Але разом з тим він намагається використати науку в пошуках щастя. Він називає цілий ряд природничих наук, як-то фізика, механіка, математика, медицина тощо [58, с. 356]. Але вони не дають відповіді на питання про шляхи перетворення суспільства на нових засадах. І Сковорода жадібно шукав таку науку. А на той час вважав за можливе задовольнитися своєю теорією пізнання (і самопізнання).

Сковорода був не лише оригінальним мислителем, видатним філософом. Він був великим патріотом своєї Батьківщини, захисником інтересів трудового, поневоленого люду. Саме служінню народу він віддав усе своє життя.

Література

1. *Голубець М.* Велика історія України від найдавніших часів. — К., 1993. — Т. ІІ.
2. *Русина О. В.* Україна під татарами і Литвою. — К., 1998.
3. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1677 рр.). — К., 1999.
4. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — К., 1992. — Т. ІІ.
5. *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — 2-ге вид., вип. й доп. — Л., 1990.
6. *Смолка А. О.* Аграрна політика та земельні відносини в Україні у період Хмельниччини // Історія народного господарства та економічної думки України. — К., 1997. — Вип. 29.
7. *Літопис Самовидця* / Видання підготував канд. філол. наук Я.І. Дзира. — К., 1971.
8. *Веселаго В. В.* Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // Нариси з історії економічної думки на Україні. — К., 1961.
9. Документи Богдана Хмельницького (1648—1657) / Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. — К., 1961.
10. Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. — Т. ІІІ.
11. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. — К., 1992. — Т. ІІ.
12. *Драгоманов М. П.* Пропащий час // Вибране. — К., 1991.
13. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1861. — Т.ІІІ.
14. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — М., 1953. — Т. ІІ. 1648—1651 годы.
15. *Костомаров Н. И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Книга вторая. — М., 1991.
16. *Ефименко А. Я.* История украинского народа. — К., 1990.
17. *Грушевский М. С.* Очерк истории украинского народа. — К., 1991.
18. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — 2-ге вид., доп. — Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001.
19. *Апанович О.* Чортомлицька Запорозька січ. — К., 1998.
20. *Орлик П.* Вивід прав України // Історія філософії України: Хрестоматія. — К., 1993.
21. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994.
22. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. — Л., 1990. — Т. І.
23. Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р. Г. Іванченка. — К., 1992.
24. *Марченко М.* Українська історіографія. — К., 1959.
25. *Самійло Величко.* Літопис: У 2 т. — К., 1991. — Т. 1.
26. *Шевчук В.* Самійло Величко та його літопис // *Самійло Величко*. Літопис. — К., 1991. — Т. І.
27. *Самійло Величко.* Літопис. — Т. 2.

28. *Федів Ю. О., Мозгова Н. Г.* Історія української філософії. — К., 2001.
29. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — Т.II.
30. *Сумцов Н. Ф.* Иннокентий Гизель. — Вып. 3. Б. м. (1874 ?).
31. *Семен Дівович.* Розмова Великоросії з Малоросією // Давня українська література: Хрестоматія. — К., 1993.
32. *Оглоблин О.* Люди старої України. — Мюнхен, 1959.
33. *Прокопович Феофан.* Філософські твори: У 3-х т. — К., 1980.
34. *Рознер Г. Г.* Соціально-економічні вимоги представників українського шляхетства і козацької старшини в 60-х роках XVIII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — К., 1972. — Вип. 7.
35. Киевская старина. — 1883, червень. — Т. VI.
36. *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. — К., 1910. — Т. II.
37. *Боголюбов О. В.* Економічні погляди Я. П. Козельського // Нариси з історії економічної думки України. — К., 1956.
38. *Бак И. С.* Начало критики крепостного строя // История русской экономической мысли. — М., 1955. — Т. I, ч. I.
39. *Ключевский В. О.* Сочинения в девяти томах. — М., 1989. — Т. VII.
40. Депутата Днепровского пикинерского полка Якова Козельского. На читанные в разные числа сентября месяца Законы о преимуществах дворянства. Примечания // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. — М., 1952. — Т. I.
41. [Мнение о положении крепостных крестьян]. В Комиссию о сочинении проекта нового уложения от депутата Екатеринской провинции от шляхетства Якова Козельского примечание // Там само.
42. *Фошко І. Ф.* Економічні погляди Алейнікова // З історії економічної думки на Україні. — К., 1961.
43. *Рознер Г. Г.* Суспільно-економічні погляди А. Алейнікова — депутата комісії по укладанню Нового Уложения 1767—1768 рр. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — К., 1976. — Вип. 10.
44. *Козельский Я.* Філософическія предложенія // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. — М., 1952. — Т. I.
45. *Дмитриченко В. С.* До полеміки про двох Я. П. Козельських // З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні. — К., 1956.
46. *Козельский Я. П.* Предисловие к переводу «Истории датской» Гольберга // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. — М., 1952. — Т. I.
47. *Боголюбов О. В.* Економічні погляди Я. П. Козельського // Нариси з історії економічної думки на Україні. — К., 1956.
48. *Козельский Я. П.* Предисловие к переводу Мозера «Государ и министр» // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. — М., 1952. — Т. I.

49. *Десницкий С. Е.* Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции в публичном собрании императорского Московского университета … говоренные … июня 1768 года // Там само.

50. *Десницкий С. Е.* Юридическое рассуждение о разных понятиях, какие имеют народы о собственности, имения в различных состояниях общежительства… // Там само.

51. *Галактионов А. А., Никандров П. Ф.* Русская философия XI—XIX веков. — М.; Л., 1970.

52. *Десницкий С. Е.* Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи. Приложения // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. — Т. I.

53. Григорій Савич Сковорода // Історія філософії України: Хрестоматія. — К., 1993.

54. *Сковорода Г.* Пісні та фабули De Libertale // Повне зібрання творів.: У 2 т. — К., 1973. — Т. I.

55. *Сковорода Г.* Басня. Жаби // Там само.

56. *Сковорода Г.* Басня. Оленица и Кабан // Там само.

57. *Тарасенко М. Ф., Русин М. Ю. та ін.* Історія філософії України: Підручник. — К., 1994.

58. *Сковорода Г.* Разговор пяти путників о истинном щастиі в жизни // Там само.

59. *Сковорода Г.* Разговор, называемый Алфавит, или букварь мира // Там само.

60. *Сковорода Г.* Басня «Пчела и Шершень» // Там само.

61. *Сковорода Г.* Брань архистратига Михаила со сатаною // Там само. — Т. II.

62. *Табачников І. А.* Філософські і суспільно-політичні погляди Г.С. Сковороди // З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні. — К., 1956.

63. *Сковорода Г.* Пря бесу со Варсавою // Там само. — Т. II.

64. *Сковорода Г.* Книжечка о чтеніи священного писанія, наречена Жена Лотова // Там само.

65. *Шинкарук В., Іваньо І.* Григорій Сковорода // *Григорій Сковорода*. Там само. — Т. I.

Розділ 6

КЛАСИЧНИЙ НАПРЯМ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

1. «Домоводство» В. Н. Каразіна.
2. «Економічна система» М. Балудянського.
3. Т. Ф. Степанов — автор першого курсу політичної економії російською мовою.
4. І. Вернадський — дослідник політичної економії та історії економічних учень.
5. М. І. Зібер — видатний вчений і громадський діяч.
6. Прихильники ідей класичної школи політичної економії: М. Вольський, Г. Цехановецький, М. Коссовський.

З виникненням класичної політичної економії економіка здобула визнання як наука. Першим термін *класична політична економія* вжив К. Маркс, пов'язавши витоки її з В. Петті в Англії і П. Буагільбером у Франції (кін. XVII ст.). Вершиною класичної політичної економії Маркс назвав А. Сміта і Д. Рікардо. Завершує її, знову-таки за Марксом, С. Сісмонді (перша третина XIX ст.).

У західній літературі хронологічні рамки класичної політичної економії значно розширені. Деякі економісти до «класиків» відносять навіть А. Маршалла і А. Пігу. Ця строкатість у визначенні як хронологічних рамок класичного напряму, так і його представників, пояснюються як позицією дослідників, так і самим змістом класичної політекономії, її неоднорідністю.

Дане питання є важливим для нас у плані визначення як хронологічних рамок класичної політичної економії в Україні, так і її представників. Перш за все, виділяючи цей напрям політичної економії, слід урахувати соціально-економічні умови його формування в Україні і їх відміну від таких на Заході. Крім того, питання про появу і формування класичного напряму політичної економії в Україні не може бути зведене лише до факту простого запозичення західних ідей, хоч їх вплив є безсумнівним.

Представників класичного напряму політичної економії в Україні не можна розглядати як щось одне ціле. Їх погляди багато в чому різняться. Не збігаються повністю і хронологічні рамки їхньої наукової діяльності. Проте спільним для їхнього світогляду було те, що в основі своїх економічних поглядів вони дотримувались ідей А. Сміта, пропагували його теорію. Пропаганда найбільш передових для того часу економічних ідей А. Сміта у

феодально-кріпосницькій країні була явищем безумовно прогресивним. Окрім суто економічних питань, праці А. Сміта допомагали з'ясовувати і вирішувати питання переваг капіталізму над феодалізмом, тобто загальні питання суспільно-економічного розвитку. А в країні дійсно існувала нагальна потреба в розробці рекомендацій щодо перспектив народногосподарського розвитку. Їх розробка здійснювалась значною мірою саме на засадах ідей А. Сміта. Активну участь у розробці реформ брали українські вчені.

Аналізуючи економічні погляди представників класичного напряму політичної економії в Україні, слід мати на увазі, що вони формувались в той час, коли на Заході відбувався перехід у розвитку класичної політичної економії до нового етапу, появи праць економістів-класиків «нової хвилі», що не могло не позначитись на економічних поглядах українських економістів цієї доби.

1. «Домоводство» В. Н. Каразіна

Василь Назарович Каразін (1773—1842) — визначний громадський діяч-реформатор, енциклопедично освічений учений, видатний винахідник, палкий поборник освіти народу своєї країни, засновник Харківського університету. Народився у с. Кручик Богодухівського повіту Слобідсько-Української губернії у дворянській родині. Здобув початкову домашню освіту, навчався в приватних пансіонах Кременчука і Харкова. Десятирічним хлопцем був записаний на військову службу.

1791 р. він приїхав до Петербурга і почав військову службу в лейб-гвардії Семенівського полку сержантом. Перебуваючи на службі, він, разом з тим, протягом кількох років відвідував Гірничий корпус, кращий із тодішніх учбових закладів, де набув глибоких знань з природничих наук [1, с. 15].

1796 р. Каразін був звільнений від військової служби. Він хотів виїхати за кордон, щоб продовжити освіту. Дозволу на виїзд не одержав і хотів виїхати таємно, але був заарештований. Згодом Каразін займав різні адміністративні посади. Зокрема, з організацією 1802 р. Міністерства народної освіти він був призначений правителем справ комісії про училища, а з 1803 р. по 1804 р. — головного правління училищ. За свою громадську й літературну діяльність неодноразово зазнавав переслідувань, йому забороняли жити в Москві і Петербурзі. 1820 р. Каразін був навіть ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці.

У 1821 р., після звільнення Каразін був висланий в с. Кручик, де перебував під поліцейським наглядом. Незважаючи на це його діяльність, надзвичайно різнобічна й енергійна, продовжувалась всі останні роки.

В. Н. Каразін — надзвичайно талановита і різнобічно розвинена людина. Він — учений і винахідник, пропонував шляхи інтенсифікації землеробства, підвищення його продуктивності, розробляв раціональні методи збереження сільськогосподарської продукції. Він — автор багатьох проектів розвитку лісівництва. Висловлюв він цікаві думки і розробляв пропозиції щодо всебічного розвитку промисловості та її раціонального розміщення. Немає такої сфери господарської діяльності, раціональної організації якої і її ефективного функціонування не торкнувся б Каразін. Йому належить пріоритет у винайденні парового опалення. В с. Кручик у Каразіна була хімічна лабораторія і метеорологічна станція (перша в Харківській губернії), де він проводив досліди протягом кількох десятків років. «Тут же було і дослідне поле, яке засівалось різними іноземними сортами хліба, проводились досліди з угноєння, вводились нові сільськогосподарські будівлі і застосовувались винайдені ним знаряддя...» [2, с. 425]. Така пристрасність, жагучість у діяльності Каразіна проявилася і в науковій роботі.

Він — автор багатьох праць з економічних, політичних питань та численних винаходів. Його статті друкувались в періодичних виданнях Москви, Петербурга, Харкова та інших міст. Основна частина його праць та епістолярна спадщина були зібрані й відредаговані Д. І. Багалієм і видані Харківським університетом у 1910 р. [3].

Каразін — цікава особистість у суспільно-політичному русі України початку XIX ст. В його особі Україна мала яскравого представника просвітництва, що продовжив ідеї і традиції видатних просвітників XVIII ст. Він палко ратував за розвиток знань, виступав активним реформатором суспільно-економічного життя, домагався послаблення експлуатації селянства.

У молоді роки, як писав сам Каразін, він захоплювався ідеями французької революції, яка, на його думку, поклала початок «віку досконалих людей». Але згодом він уник «фальшивих принад французького перевороту» [3, с. 62]. Як противник абсолютиської монархії, Каразін домагався встановлення в Росії конституційної монархії, в необхідності якої переконував Олександра I в листі до нього, написаному в березні 1801 р. Він сподівався, що цар «перший використає самовладдя для приборкання самовладдя».

Досить докладно свої погляди на державний устрій Каразін розвиває в статті «Защищение противну иностранцев существующей ныне в России подчиненности поселян их помещикам». Автор заявляє, що монархічне правління не повинне бути самодержавним, самовладним. Основою спадкової влади має бути дворянство, з представників якого Каразін пропонував створити Державну думу для порад у справах державного управління. Отже, йшлося фактично про буржуазну ідею розподілу влади. Аналогічну думку висловлював М. С. Мордвінов, який виступив з ідеєю створення з родовитого дворянства палати вельмож для посилення його ролі в керівництві державою.

Економічні погляди Каразіна формувались в період розкладу феодалізму і початку формування капіталістичних відносин за умов панування відносин феодальних. Ця обставина позначилась на його світогляді. Основним соціально-економічним питанням того часу було питання про ставлення до кріпосництва. Каразін у питанні ставлення до кріпацтва стояв на позиціях дворянського лібералізму, тобто не виступав за повне і негайне звільнення селян, закликаючи лише до зменшення зловживань поміщиків.

Питання про взаємовідносини селян і поміщиків зацікавило Каразіна ще в юнацькі роки, коли Санкт-Петербурзьке вільне економічне товариство запропонувало у 1766 р. вирішити питання: «Що корисніше для суспільства, щоб селянин мав у власності землю чи тільки рухоме майно, і як далеко його права на те чи інше майно простягатися повинні?» Це питання надзвичайно захопило Каразіна, про що він писав у 1810 р.: «Признаюсь, що задача ця захоплювала мене від самої моєї молодості, коли я у 1792 році вступив в управління спадкового мені маєтку» [3, с. 62]. І дійсно, цю задачу, цю ідею Каразін вирішував усе життя, розробляючи різні реформи і втілюючи відповідні ідеї в своєму маєтку. Він мріяв втілити в життя ідеали правового і економічного влаштування селян. Починає він, власне, з селян своїх маєтків. 1793 р. він організував у с. Кручик селянське самоврядування. Органом самоврядування була дума, до складу якої входили двоє селян. Головою думи був Каразін. Згодом він організував таку думу і в маєтку своєї дружини у с. Анашкіне під Москвою [4, с. 120]. Для думи Каразін розробив спеціальний статут, яким вона керувалась у своїй діяльності. Створення такого органу «селянського самоврядування» мало велике значення. Селяни одержували хоч деякі громадські права, що відповідно породжувало певну громадську ініціативу селянства.

Каразін не зупиняється на нововведеннях у своєму господарстві, його турбує доля всього знедоленого селянства. В своєму знаменитому листі до Олександра І та деяких статтях він наполягає на необхідності поліпшення становища кріпаків, висуває конкретні вимоги щодо цього та пропонує широку програму господарського розвитку. Каразін перш за все домагався зменшення залежності кріпаків від поміщиків [3, с. 12].

Не зустрівши з боку влади розуміння своїх вимог, не дочекавшись відповіді, Каразін втілює досить ґрунтовно розроблену програму економічних перетворень у своєму власному маєтку. 1805 р. він на сходці селян с. Кручик та інших сіл провів цікавий експеримент щодо регламентації повинностей селян. Була встановлена оцінка робочого дня та оцінка інших повинностей, а також визначена плата за майно, що його Каразін надавав селянам. Аби повинності не обтяжували селян і не були довільними, Каразін запропонував мірило (масштаб) оцінки повинностей і власності, що переходила до селян.

Таким мірилом у розрахунках Каразіна був «один день землеробської роботи» без коня в його грошовій оцінці. На сходці було встановлено, що «середня ціна» робочого дня дорівнюватиме 30 коп., була визначена також ціна майна, що його передавав Каразін селянам. Так, ціна десятини орної землі середньої якості дорівнювала 45 крб., або 150 робочим дням, одна десятина лісу — 100 крб., або 333 1/3 робочого дня, одна десятина сінокосу — 40 крб., або 133 1/3 робочого дня. Наділ одного селянського двору дорівнював 8 десятинам орної землі і одної десятини сінокосу. Відповідно до розцінок, це коштувало 400 крб. Крім того, враховувався ліс, що відпускався селянам на ремонт хати, на опалення тощо.

Загальну кількість майна, що Каразін надавав селянам, він називав капіталом, який мав давати йому прибуток у розмірі 6% річних (що відповідало офіційному курсу на той час). Каразін писав, що свою землю він вважав «державним капіталом, мені, або моєму предку подарованим на той кінець, щоб він приносив свій законний процент» [3, с. 73]. З тих розрахунків, що їх запровадив Каразін, виходило, що грошова рента становила 45 крб. на рік (1805 р.), тобто дорівнювала 150 робочим дням, що відповідало трьом дням панщини. На той час панщина фактично становила чотири, п’ять, а іноді й шість днів на тиждень.

Запроваджена Каразіним система регламентації повинностей селян мала безумовно прогресивний характер. Вона сприяла послабленню експлуатації поміщиками селян та підвищенню продуктивності сільськогосподарської праці.

Оцінюючи запроваджену систему Каразін писав: «Я проміняв уявні вигоди панщини і пригнічення поселян безліччю дрібних зборів на цю схожу із законом всіх земель і з користю людства у станову, якій основою служить одне чисте право власності» [3, с.77].

Свої погляди на селянське питання та, зокрема, становище поміщицьких селян Каразін виклав у творі «Практическое защищение против иностранцев», перший розділ якого був фактично листом до харківського губернатора 1810 р. [3, с. 62—99].

Каразін шукав способи розв'язання селянського питання, не порушуючи при цьому системи дворянського землеволодіння. Він, зокрема, пропонував наділити кожну селянську родину земельним наділом, який вона зможе обробляти для власних потреб. За його розрахунками, кожному дорослому чоловікові поміщик мав надати для постійного користування вісім десятин землі, одну десятину сіножаті та різні господарські засоби. Через десять років селяни мали право заставляти і навіть продавати землю.

Обробіток панської землі, яка залишалась після передачі частини землі селянам, здійснювався не примусовою, а вільнонайманою працею. Не обійшов увагою Каразін і становища казенних селян. Він, зокрема, пропонує урядові продати казенні землі приватним особам і значну частину її безпосередньо селянам [2, с.30].

Докладаючи всіх зусиль і використовуючи всі можливості щодо ліквідації барщинно-кріпацької системи, Каразін зробив спробу утворити товариство поміщиків, метою якого було б «поступове звільнення від рабства селян» [5, с. 109]. Дозволу від уряду на організацію товариства він не одержав.

І знову, звертаючись до уряду, Каразін пише, що він не бачить нічого, що потребувало б **негайної** уваги уряду, крім відношення поселян до своїх поміщиків. Проте вирішення цього питання не слід відкладати [3, с. 134]. У записці на ім'я міністра внутрішніх справ Кочубея учений рішуче висловлюється проти того, щоб поміщик «беззвітно» розпоряджався селянами як власністю, «визнаючи їх тільки засобами для одержання доходів і для задоволення честолюбства» [5, с. 110]. У листах до міністра Каразін наголошував на необхідності створення Державної думи і створення тим самим сприятливих умов для зникнення «рабства в приватних володіннях поміщиків, як і в імперії взагалі...» [3, с.153]. Він виступає з вимогою інтенсифікації землеробства, удосконалення способів обробки землі, удосконалення сільськогосподарської техніки, використання сортового насіння тощо. Його турбують не лише аграрні проблеми, зокрема кріпацтва, він роз-

робляє проекти господарського розвитку країни в цілому. Каразін — прихильник розвитку різних галузей промисловості. Він наголошував на необхідності будівництва металургійних, текстильних, шкіряних підприємств, розвитку харчової промисловості. Якщо спочатку Каразін покладав надії в цій справі на іноземний капітал, то згодом категорично висловлювався за розвиток промисловості на вітчизняному капіталі і зусиллями вітчизняних фахівців. Активну роль у розвитку вітчизняної промисловості він надавав державі. Згодом він став прихильником протекціонізму, як необхідного засобу захисту слабо розвиненої промисловості від іноземної конкуренції.

Каразін, як людина активна, ініціативна та цілеспрямована, не тільки пропагує ідею, а й докладає багато зусиль до сприяння розвитку вітчизняної промисловості. Маючи це на меті 1811 р. він заснував у Харкові Філотехнічне товариство.

У зв'язку з війною 1812 р., яка викликала руйнування господарства, Каразін пропонує цілий ряд заходів на його відновлення. У січні 1813 р. на зборах Філотехнічного товариства він проголосив «Доповідь про необхідність за теперішніх обставин посилити домоводство». Термін «домоводство» Каразін часто вживав у своїх працях. Під «домоводством» він розумів національне господарство і наголошував на необхідності його пізнання, вивчення його закономірностей.

У «Доповіді» були накреслені основні напрями діяльності, спрямовані на відновлення зруйнованого «домогосподарства». Промова Каразіна була надзвичайно емоційною, він намагався збудити патріотичні почуття всіх верств суспільства, перш за все поміщиків і купців, спонукати їх до активної діяльності.

Каразін говорить про біди, що спіткали країну, про руйнування господарства, «загибель людей і капіталів», які «нелегко відновити». Він звертає увагу присутніх на існування загрози економічному поновленню країни з боку іноземних держав. Чужоземці, говорив він, будуть докладати всіх зусиль, щоб, «обтяжуючи вітчизняні наші підприємства, продовжити панування своєї промисловості» [3, с. 235]. Каразін звертається до дворянства з закликом інтенсифікувати діяльність у своїх маєтках, розвивати промисловість, займатись продуктивною працею взимку.

Купецтво мусить розумно розпорядитись своїм капіталом, наситити ринок вітчизняними товарами, сприяти включенню у товарно-грошові відносини всіх регіонів країни. Наголошує він на необхідності розвивати селянські промисли і ремесла.

Не забуває він і буржуазію, яку закликає до підприємливості і, знову-таки, звертає увагу на необхідність звільнитися від іноземної залежності. Тільки розвиток вітчизняної промисловості, заявляє Каразін, дасть можливість скинути ярмо «чужої промисловості». Він виступав за передачу державних заводів приватним особам, розуміючи, що приватне підприємство розвиватиметься більш інтенсивно, ніж державне.

Підсумовуючи сказане, Каразін робить висновок, що все це має відбуватися за умов досконалої і необмеженої свободи промислів і рукоділля, поширення істинної, на релігії заснованої освіти, вдосконалення вітчизняних законів [3, с. 245]. Отже, він надавав велике значення захисту принципу свободи економічної діяльності всіх класів суспільства, а також прямо поставив питання про необхідність вдосконалення вітчизняного законодавства.

Вимоги Каразіна щодо ліквідації барщини, успішного розвитку промисловості і торгівлі мали безумовно прогресивний характер. Вони були спрямовані на підрив основ феодально-кріпосницької системи і сприяли формуванню нових капіталістичних відносин. Він фактично виступив як виразник інтересів і устремлінь буржуазії.

Важливу роль у розвитку народного господарства Каразін надавав грошам, грошовому обігу, фінансам. Він — прихильник товарного походження грошей, але пов'язує їх лише з дорогоцінними металами: золотом і сріблом. Дійсним грошовим товаром, зазначав він, є лише дорогоцінні метали — золото і срібло, котрі, як і будь-який товар, мають свою «внутрішню ціну», «внутрішнє достоїнство». Ці гроші він вважав повноцінними. До неповноцінних грошей він відносив розмінні монети, паперові та кредитні гроші. Велику увагу приділяє Каразін сталому курсу грошей. У зв'язку з коливанням курсу російського карбованця на рубежі XVIII—XIX ст. він уважно вивчає причини, що його породжують. Результатом такого вивчення стало дослідження «Про причини поступового падіння курсу карбованця в Росії і про заходи підняти оний», яке він подав до уряду.

Каразін виявляє причини знецінення паперових грошей, що негативно позначилось на економічному розвитку країни і пропонує ряд заходів, маючи на меті «возвысить курс» асигнацій. Він, зокрема, рекомендує вилучити з обігу частину асигнацій через продаж приватним особам державних земель. Ця пропозиція відповідала інтересам буржуазії, що була зацікавлена у збереженні сталості паперових грошей. Ряд рекомендацій запропонував Каразін і для впорядкування обігу розмінної монети.

Турбувала Каразіна і проблема валютного курсу російського карбованця. Він здійснив глибокий теоретичний аналіз причин коливання валютного курсу. До таких причин він відносить: знецінення грошей, зростання імпорту, збільшення мандрівок російської знаті за кордон і витрачання там великих коштів. Особливо наголошував Каразін на шкідливості і небезпечності для економіки країни іноземних кредитів. Зовнішні позики, писав він, не лише потребують величезних коштів на сплату процентів, а й збільшують політичну небезпеку. Слід підкреслити, що таку позицію щодо іноземних кредитів на той час посідала значна частина науковців і державних діячів не лише в Росії, а й у Західній Європі.

Каразін ратує за створення міцної фінансової системи в країні, яка б забезпечила швидкий, стабільний розвиток усіх галузей народного господарства і, перш за все, промисловості. Він висловлює ряд критичних зауважень щодо існуючої фінансової системи, яку схарактеризував як шкідливу, таку, що вела до банкрутства держави і збагачення купки вельможних осіб, а не забезпечувала нормального розвитку господарства країни. У численних зверненнях до уряду Каразін наголошує на необхідності скорочення непродуктивних витрат, виступає проти марнотратства, наполягає на скороченні державного апарату. Ці вимоги він ставив у пряму залежність із зміцненням державних фінансів.

Як прогресивний мислитель, що прекрасно розумів назрілі економічні проблеми, котрі стояли перед країною, Каразін виступає за створення мережі банків, розвитку кредитних відносин. Це були суто буржуазні вимоги. Адже він виступав прихильником надання кредитів для господарської діяльності всім верствам населення, і навіть селянам, а не для обслуговування дворян.

Висунув Каразін і вимогу скорочення податків. У цьому питанні він керувався принципами необхідності поєднання інтересів держави і народу, захисту інтересів народу, перш за все селянства, за рахунок послаблення податкових тягарів. Вимоги Каразіна в справі реформування податкової системи мали прогресивний характер. Вони були спрямовані на пожвавлення ринкових відносин, на розвиток капіталізму. Каразін виступає за введення двох видів податків. Це «личная подать или просто подать» і «сбор с имений» або «сборы с имущества» [3, с. 91]. Подушний податок повинен бути загальним, поміркованим і відносно рівним для всіх громадян. Тим самим Каразін посягав на привілеї дворянства, яке не платило податків. Щодо податку на майно, то ним теж повинен був обкладатись кожен власник землі,

зокрема й поміщик. Отже і в цьому питанні Каразін виступав як провісник тенденції буржуазного розвитку.

Каразін — людина високоосвічена і прогресивна, великий патріот своєї країни, не міг спокійно споглядати ті негаразди, що існували в державі. Його теоретичні розробки і настійні вимоги соціально-економічних перетворень зустрічали шалений опір з боку самодержавства, але він не покорився і не припинив своєї просвітницької, подвижницької діяльності не блага свого народу. І зовсім невипадковою є оцінка Каразіна у відгуку про нього, вміщеному в кінці сорокових років у журналі «Современник», де наводиться праця Д. І. Багалія про Каразіна: «що б про нього не казали, з яких би позицій не розглядали його суспільний характер, одне не підлягає сумніву: рано чи пізно Харків та й вся Україна віддадуть йому належне і відкрито визнають в ньому одного зі своїх благодійників. Його колись сильному впливу Харків зобов'язаний своїм університетом» [6, с. 20].

2. «Економічна система» М. Балудянського

Балудянський Михайло Андрійович (1769—1847) — видатний учений і громадський діяч, народився в Закарпатті в с. Ольшава в родині Андрія і Марії Балудянських. Батько його був греко-католицьким священиком. Він підготував сина до вступу до гімназії. Після її закінчення Балудянський навчався на філософському факультеті Королівської академії правознавства у Кошице. Юридичну освіту він завершив у Віденському університеті. З 1789 р. працює у Велико-Вардейнській Академії. 1797 р. Балудянський захистив докторську дисертацію латинською мовою «Про зерносховища (засіки, склади, магазини)» [7, с. 37]. Тема дисертації була надзвичайно актуальною на той час. Йшлося про створення зерносховищ на випадок неврожаю або стихійного лиха. Цим питаннями цікавився й І. Франко.

Після захисту докторської дисертації Балудянський переводиться працювати у Пештський університет, де був деканом юридичного факультету. 1803 р. Балудянський був запрошений царським урядом до Петербурга. Він працював професором по кафедрі політичної економії в Педагогічному інституті. Згодом він став ректором Петербурзького університету. Одночасно працював у Комісії складання законів, у міністерстві фінансів. 1826 р. Балудянський був призначений начальником II-го відділення

новоствореної імператорської канцелярії, яке займалось кодифікацією законів.

Науковий доробок Балудянського надзвичайно великий. Він лишив велику кількість наукових праць, записок, теоретико-практичних розробок. Деякі праці написані іноземними мовами (латинською, французькою, старослов'янською) [7, с. 77]. Його праці й до цього часу не опубліковані та зберігаються в різних архівах. У цілому наукова спадщина Балудянського затвердилася в історії економічної науки під назвою «Економічна система» [7, с.77]. Вона охоплює великий спектр економічних питань і включає як безпосередньо розробки теоретичних проблем, аналіз розвитку економічної думки, так і розробки, що торкались господарсько-правових питань країни. Наукові праці Балудянського присвячені питанням політичної економії, історії економічної думки, кредиту, грошовому обігу, фінансам, аграрному питанню та ін.

У питанні економічної теорії Балудянський виступав прихильником А. Сміта, вчення якого в основному дотримувалась у викладенні політичної економії прогресивна університетська професура. Вчення А. Сміта активно пропагувалось і в ряді журналів, статті в яких публікував Балудянський. Він, як і інші вчені-економісти, займався не просто популяризацією вчення А. Сміта, а розвивав його ідеї, робив спроби застосування їх до російської дійсності.

Так, Балудянський опублікував кілька статей в «Статистическом журнале» (1806—1808) щодо теоретичних засад меркантилістів, фізіократів і А. Сміта. Він обіцяв надрукувати в цьому ж журналі статтю, в якій буде показане застосування ідей Сміта до Росії. Проте стаття не була опублікована. Думки Балудянського з цього приводу викладені ним у рукопису «Система Михайла Балудянського», що зберігається в архіві РАН [8, с. 100]. Справа в тому, що за тодішніми цензурними умовами об'єктивний аналіз соціально-економічного стану Росії і становища класів не міг бути надрукованим.

Часом більші можливості щодо цього мали викладачі політичної економії, хоч і вони, як і Балудянський, зазнавали гонінь з боку реакційної влади за пропаганду прогресивних думок. Між тим значення політичної економії як науки в Росії зростало. Значний внесок в її розвиток вніс Балудянський. Досить показовим у цьому відношенні є відгук одного з його студентів. Високо оцінюючи вченого як лектора, він зазначав, що прекрасна праця Балудянського «Преображения различных хозяйственных систем»

затвердила в нашій літературі тоді ще нову термінологію політичної економії» [9, с. 32].

За своїм змістом курс політичної економії тоді зводився по суті до вчення про державне господарство і економічну політику. В основному так визначав її і Балудянський. Проте він, як і ряд інших прогресивних учених, не обмежувався таким розумінням політичної економії. Аналіз державного господарства вони здійснювали на загальних теоретичних засадах цієї науки.

В цьому відношенні досить показовою є праця, яку високо оцінювали як фахівці, так і студенти. Йдеться про твір Балудянського «Національне багатство. Зображення різноманітних господарських систем». Ця праця була опублікована в «Статистическом журнале» 1806—1807 рр., починає її автор з визначення змісту державного господарства.

«Державне господарство тримається на трьох системах: перша виходить із припущення, що багатство народу — в грошах, друга — в непереробленних продуктах землі, а третя — в обмінній цінності всіх продуктів. Тобто:

1. Система, що ґрунтується на торгівлі.
2. Система економістів.
3. Теорія Адама Сміта про працю й обмін» [10, с. 136].

Отже, йдеться про систему меркантилістів, фізіократів і А. Сміта. Автор послідовно аналізує ці системи, визначає їхні теоретичні засади та причини формування. Системі, «що ґрунтується на торгівлі», притаманні такі правила:

1. Кожна людина заробляє на прожиток обміном продукції своєї праці. Гроші як головний засіб торгівлі і вимір усіх цінностей становлять основне багатство народу.

2. Необхідно пускати в обіг найбільш можливу суму грошей і прискорювати його.

3. Продуктивними є лише ті класи, що дають гроші.

4. Вся кількість виробленого дорівнює кількості споживання. Уряд повинен заохочувати до придбання товарів, до марнотратства.

5. Міські мешканці цінніші за інших, зокрема за сільських тому, що можуть більш за інших збільшити кількість грошей і розширити обіг.

Згідно з цими теоретичним засадами здійснювалась і практична діяльність, основою якої є збільшення грошей. У цій діяльності важливу роль відіграє держава «як глава родини», що визначає кожному з членів своє завдання. Звертає увагу Балудянський і на необхідність стежити за «балансом торгівлі», щоб уникнути помилок в управлінні. Баланс, за визначенням Балудянського, по-

винен бути «вигідним» — це «коли кількість вивозу перевищує кількість привезених товарів. У протилежному випадку його називають збитковим» [10, с. 14]. Баланс, за словами автора, служить єдиним показником для випробування правильності комерційної політики. Перше місце у комерційній діяльності належить зовнішній торгівлі, потім внутрішній, а відтак йдуть мануфактура і сільське господарство. Промисловість є лише засобом пожвавлення обігу грошей і розвитку зовнішньої торгівлі. Найважливішими галузями промисловості є ті, які орієнтуються на зовнішню торгівлю. Землеробство, незважаючи на його важливість, найменш поважна галузь. Воно в системі меркантилізму є засобом сприяння зовнішній торгівлі.

За правилами системи меркантилізму ввіз будь-яких товарів вважається збитком, а вивіз — прибутком. Звертає увагу автор і на практику створення колоній, щоб тримати їх торгівлю в цілковитій залежності від себе.

Балудянський досить детально проаналізував основні принципи системи меркантилізму. Він критично ставиться до цієї системи і робить висновок, що ніякі заборони вивозу товарів і грошей не матимуть повного успіху. Політика меркантилізму посилює ворожнечу між народами. Балудянський цитує з цього приводу А. Сміта, який наголошував, що торгівля, котра повинна бути спілкою порозуміння й дружби, стала джерелом незгоди і ворожнечі.

Друга система, яку аналізує Балудянський, — це система Фізіократів, або Економістів. Визначивши загальні умови появи цього напряму, або системи, автор розкриває її зміст та теоретичні засади. У фізіократів все виникає з землі. «Людина не створює нічого, природа — все. Людина своєю працею лише надає продуктам землі новий вигляд» [11, с. 149].

Праця землероба є продуктивною, вона примножує народне багатство, а інші — ремісники, фабриканти, купці, вчені — тільки споживають і знищують працю землероба.

Відповідно Балудянський визначає за теорією фізіократів поділ населення на продуктивний і непродуктивний класи (у нього «продукуючий» і «непродукуючий»). Він звертає увагу на те, що у фізіократів тільки два класи: поміщики і відкупники (орендарі) вважаються за продуктивний, чи прибутковий, клас. Що ж до селян, то вони — вільні чі кріпаки — як поденники і лише через них поміщик одержує чистий продукт. «Чистий продукт поділяється на три частини: першу становить дохід, який отримує поміщик, другу отримує відкупщик, а третя як податок віддається

державі» [11, с. 155]. Цікавим є висновок Балудянського про те, що податок фактично сплачує споживач.

Найбільше уваги Балудянський приділяє теорії А. Сміта. Він пише, що саме Сміт критично проаналізував обидві системи, довів їх недосконалість і створив нову. Відшукуючи першопричину багатства він відкрив її у праці. Балудянський аналізує основні теоретичні засади вчення А. Сміта:

1. Праця і обмін — ось головні причини народного багатства. Перший виробляє, останній поділяє вироблене між членами суспільства.

2. Виробляти не означає творити. Речі не виробляються, а лише видозмінюються.

3. Праця поділяється на продуктивну і безплідну. Перша примножує речі, які нею виробляються, друга — ні.

4. Продуктивна праця винагороджується сама собою, безплідна — через посередника.

5. Всі безплідні класи споживають продукти продуктивної праці.

6. Головне багатство народу не в грошах, а у кількості всіх речей, наявних у суспільстві.

Виклавши загальні теоретичні принципи системи А. Сміта, Балудянський аналізує відповідно виробництво й обмін. Для будь-якого виробництва необхідні: праця, капітал і земля. Першою необхідністю виробництва є праця. Балудянський правильно сприймає і підкреслює ідею А. Сміта про те, що підвищення продуктивності праці забезпечується за рахунок поділу праці, застосування механізмів і збільшення кількості працюючих. Значну увагу автор приділяє аналізу «плати за працю», аналізує фактори, що впливають на її величину. Плату за працю він називає першою складовою ціни. Докладно проаналізував Балудянський і таку категорію, як капітал. Під капіталом він розуміє «накопичений надлишок» і поділяє його на прибутковий і безплідний.

Прибутковий, у свою чергу, поділяється на непорушний та обіговий, фактично — основний і обіговий. «До безплідного капіталу належать усі речі, які служать лише для вжитку» [12, с.174].

«Якщо нація споживає всю свою продукцію, вироблену за рік, то капітал її не збільшується, і вона неспроможна розпочати нові роботи і використовувати нове устаткування... Якщо споживання нації перевищує продукцію, вироблену нею за рік, то вона змушена буде взяти накопичений нею в попередні роки капітал» [12, с. 175]. Відповідно вона виробить менше наступного року і багатство зменшуватиметься.

Балудянський наголошує на необхідності бережливості, ощадливості, проте вона не повинна «перетворитися в скупість».

«Будь-який капітал, що застосовується для корисної праці, повинен приносити господареві прибуток». Балудянський виступає прихильником економічного лібералізму. Він підкреслює, що уряд не повинен втручатись у виробництво. «Всі галузі суспільної промисловості розвиваються природним шляхом». Цьому сприяє перелив капіталу у прибуткові сфери виробництва. Прибуток на капітал є другою складовою ціни. «Доходи із землі становлять третю суттєву частину ціни» [12, с. 178]. Отже, Балудянський сприймає визначення цінності А. Смітом. Щодо ренти, то її автор трактує як «чистий прибуток», що його одержує власник землі «за право власності».

Розглянувши виробництво, Балудянський переходить до аналізу розподілу й обігу багатства. «Будь-яке багатство виробляється працею і спочатку поділяється між трьома виробничими класами. Від них воно переходить до інших проживаючих у суспільстві людей шляхом обміну» [4, с. 182].

Балудянський пояснює сутність обміну, зазначає, що з появою грошей він став називатися *купівлею*. Аналізуючи обмін автор вводить в обіг такі економічні категорії і поняття, як товар, покупець, споживач, купець, споживання, торгівля, торгова політика тощо.

Проаналізувавши закони обміну, Балудянський робить висновок антимеркантилістської спрямованості: «Не можна... ввозити іноземні вироби, не вивозячи замість них власні товари. Привіз завжди дорівнює вивозу і навпаки. Не тому держава збагачується, що вона більш вивозить, а тому, що більше обмінює. А це виникає завдяки більшому виробленню працею» [13, с. 185].

Приділяє увагу Балудянський і аналізові грошей. Йому передує постановка автором ряду запитань: 1) чи становлять гроші єдине джерело багатства; 2) чи є вони знаком; 3) чи гроші — це міра цінності речей?

Автор виходить з того, що гроші були винайдені для зручності обміну. Але гроші в нього — це благородні метали, які мають власну цінність. Це товар і, як будь-який товар, має ціну, яка складається з трьох частин. Гроші (благородні метали) — лише частина багатства країни. Цю думку Балудянський ілюструє цікавим статистичним матеріалом про структуру багатства Англії, Франції, посилаючись на Пітта та А. Юнга. Не можна гроші вважати лише знаком, що представляє товари. Цю думку він підтверджує посилаючись на Монтеск'є. Гроші мають внутрішню цін-

ність, яка може змінюватись або у разі «порчі монети», або у випадку збільшення видобутку благородних металів. Балудянський детально розглянув закономірності грошового обігу, функцію грошей як засобу обміну.

Посилаючись на Сміта, Балудянський звертає увагу на необхідність використання кредиту і паперових грошей. Він проводить чітку межу між паперовими грішми і паперами, що «становлять собою капітал», тобто акціями, векселями, державними облігаціями.

«Паперові гроші внутрішньої ціни не мають» — такий чіткий висновок автора. Досить детально він аналізує сутність, роль і закономірності обігу кредитних грошей.

Робить автор і загальний висновок із своєї праці. «Лише праця виробляє. Лише капітали приводять у рух працю. Але будь-який капітал набувається тільки ретельністю і бережливістю... жоден засіб обміну не має творчої сили. Кредит узагалі ґрунтується на заможності позичальника і продуктивності праці. Правосуддя, сприяння та свобода промисловості разом з просвітою громадян і поширенням торгівлі — єдино дієві засоби збагачення нації» [13, с. 214].

Отже, автор, критично проаналізувавши економічні системи меркантилістів і фізіократів і будуючи свою систему в основному на теоретичних засадах А. Сміта, дає відповідь на запитання про походження багатства, збагачення нації. Поряд з економічними рекомендаціями він наголошує на необхідності поширення знань. Але головне — це свобода. Йдеться не лише про сприйняття ним системи економічного лібералізму, а й про особисту свободу, свободу особи. Він виступає за свободу розвитку всіх галузей народного господарства: промисловості, землеробства, торгівлі, проголошує «головне практичне правило» економістів — вимогу необмеженої свободи «у всіх видах промисловості і праці» [13, с.82]. Автор, як уже зазначалось, — прихильник невтручання держави в економічне життя. У праці «Система Михаила Балудянского» він пише: «Держава не може бути ні добрим господарем, ні добрим фабрикантом». Урядові «залишається повернути первісну свободу і встановити природний порядок в суспільстві» [13 с.91]. Проте природний порядок розвитку окремих галузей виробництва він розумів своєрідно. Найбільш вигідним заняттям для окремих осіб і держави він уважав землеробство, яке «завжди повинно лишатись головною галуззю промисловості» [8, с. 108].

Розвиток землеробства, його вдосконалення, нагромадження капіталів дозволять перейти до природного, а не штучного (на-

приклад, за рахунок протекціонізму) розвитку мануфактури. Але всьому повинна передувати свобода народу. Працюючи в комісії з кодифікації законів, Балудянський складав проекти сільських законів. Зокрема є свідчення, що він був автором «обширної меморії» про звільнення селян від кріпосницької залежності.

«Праця ця складалась із чотирьох досить об'ємних рукописних томів... У цій меморії, крім історичного викладу кріпосного права в Росії і в іноземних державах з найдавніших часів, був описаний порядок відміни його в Європі і розроблений проект звільнення селян для нашої вітчизни, з улаштуванням сільського населення на засадах вільної праці» [14, с. 22].

Балудянський дійсно негативно ставився до кріпацтва і виступав за звільнення селян. Але за тодішніх умов він пропонував перш за все розробити статут про селян, визначити «право власників і повинності селян, узаконити те, що тепер полишено своволі» [8, с. 104—105]. Ставив завданням він і вирішення питання землекористування. На той час найдоцільнішою формою землекористування він уважав передачу поміщиками землі селянам на відкуп, в оренду з правом спадковості [7, с. 108]. Разом з тим він писав, що вся увага законодавства повинна бути спрямована на те, щоб «народ зробити вільним, а потім вже здійснити нагромадження капіталу у селян, з допомогою якого вони повинні були обробляти власницькі маєтки» [8, с. 104].

Таку систему, тобто систему оренди, Балудянський вважав найбільш придатною для того часу, тому що вона відкривала нові можливості розвитку як селянського, так і поміщицького господарства. Балудянський пропагує ідею селянського нагромадження як запоруку економічного процвітання Росії. Отже, для нього вирішення аграрного питання в країні полягало не лише у звільненні селян, а також у наданні їм значення міцної підвалини російського землеробства через нагромадження в їхніх руках капіталів, необхідних для обробки землі.

Балудянський — видатний учений-мислитель, його теоретичний курс політичної економії і фінансового права відіграв велику роль у розвитку економічної теорії і вихованні плеяди молодих учених. Неоціненний його внесок як державного реформатора, який, керуючись новими ідеями західних економістів, з багатьма з яких він листувався, творчо застосовував їх до російської дійсності, особливо у фінансовій сфері і кодифікації законів. У цій діяльності Балудянський плідно співпрацював із М. Сперанським. Як писав біограф Сперанського М. Корф: «Сперанський любив і поважав Балудянського, як найдобрішу і найшляхетнішу іс-

тоту в світі... він дорожив ним і як джерелом знань, дійсно енциклопедичних, із якого можна було черпати скільки завгодно, не боячись зменшення» [9, с. 48].

Ім'я Балудянського не знайшло заслуженої оцінки в історії економічної думки. Його визнано переважно лише як автора статей в «Статистическом журнале», в яких він пропагує ідеї А. Сміта. Разом з тим перелік виконаних ним праць за період 1804—1816 рр., який він наводить в записці на ім'я міністра фінансів Гур'єва (22 листопада 1816 р.), займає кілька сторінок і дійсно вражає. Зокрема автор пише, що ним написана «велика теоретична праця у 8-ми томах з політичної економії і фінансів», написаний проект різних фінансових заходів, які були прийняті з деякими змінами у 1810 р., подано багато записок і проектів «про монетну систему, про банки, про фінансове управління передових європейських країн, про податки і т. ін.» [14, с.13].

І цей світоч розуму, який збирався пробути в Москві три роки, провів там усе своє свідоме життя. Але з ним лишились його спогади про дитинство, батьківський дім і українські пісні. «Естетично розвинений учений, що й сам грав на флейті, любив і музику... так звану класичну... Із рідних пісень найулюбленішою його піснею була «Їхав козак за Дунай» [9, с. 56].

3. Т. Ф. Степанов — автор першого курсу політичної економії російською мовою

Тихін Федорович Степанов (1795—1847) — професор політичної економії Харківського університету, народився в сім'ї чиновника у м. Воронеж. Навчався у Воронезькій духовній семінарії. 1814 р. вступив до Харківського університету, по закінченні якого дістав ступінь кандидата з етико-політичного відділення. Працював викладачем історії та географії в інституті шляхетних дівчат. 1824 р. за твір «Про політичну рівновагу» здобув ступінь магістра політичної історії і статистики. Він сподівався посісти посаду завідуючого кафедрою політичної економії. Його намір не здійснився. Степанов відмовився від запропонованої йому кафедри російського права і 1830 р. виїхав до Петербурга, де працював у «Комісії погашення боргів». Степанов багато і плідно працює. Він друкує багато статей переважно з політичної економії. У Петербурзі Степанов близько познайомився з академіком Г. Шторхом, що остаточно вирішило напрям його наукової діяльності. З 1832 р. він працює професором Харківського університету.

Очевидно, неабияку роль у цьому призначенні відіграв Г. Шторх, який високо оцінював наукові праці Степанова [15, с.278].

Степанов був високоосвіченим і обдарованим ученим. Він знав французьку, італійську, німецьку і, очевидно, англійську мови, що дозволяло йому читати економічні праці західних учених. Його науковий доробок досить вагомий. Окрім статей, що були опубліковані в різних журналах за роки його перебування в Петербурзі, окремими виданнями вийшли: 1) вступна лекція з політичної економії, прочитана ним в Імператорському Харківському університеті 5 вересня 1832 р. як екстраординарного професора (1833); 2) виголошена на урочистих зборах 30 серпня 1833 р. «Промова про сутність, важливість і призначення політичних наук». У цій промові Степанов ставив завданням «розмежування двох галузей суспільствознавства — політичну економію і політичні науки» [15, с.278].

Але безумовно найбільшою заслугою Степанова було те, що він одним із перших розробив курс політичної економії російською мовою. До нього користувалися переважно підручником академіка Г. Шторха, виданого французькою (1815) і німецькою (1820) мовами. Праця Степанова «Записки про політичну економію» складалась з двох частин і була опублікована — ч. І у 1844 р. і ч. ІІ — у 1848 р. У двотомних «Записках», вступній лекції та інших працях Степанов аналізує такі питання, як предмет політичної економії, суть і джерела багатства, продуктивні й непродуктивні класи, продуктивна й непродуктивна праця, суспільний поділ праці, відношення між виробництвом та споживанням, цінність, капітал, заробітна плата, прибуток, рента, процент, кредит, національний дохід тощо. Тобто фактично він охоплює всі проблеми політичної економії. На формуванні суспільно-економічних поглядів Т. Степанова позначилися праці західноєвропейських економістів — Сміта, Рікардо, Мальтуса, Сея, Сісмонді. Але вирішальним був уплив представників класичної політичної економії Сміта й Рікардо.

Певний вплив на економічні погляди Степанова мала політична економія Г. Шторха, який сприймав деякі теоретичні засади А. Сміта, був прихильником економічного лібералізму і в загальнотеоретичній постановці питань займав прогресивні позиції. Разом з тим, зважаючи на російські умови, доводив неможливість їх застосування в Росії.

Сучасники характеризують Степанова як висококваліфікованого викладача, що глибоко опанував політичну економію і закликáв студентів не замикатися в колі вже відомих істин, а шука-

ти нові і зіставляти їх із життям. Світогляду Степанова була притаманна глибока соціальна спрямованість. Він палко і сміливо викривав експлуататорський характер кріпосної системи. Починаючи читати курс політичної економії, він звертав увагу студентів на необхідність спостерігати і розуміти сутність суспільного життя та зіставляти суспільну теорію, яку вони мають вивчати, з дійсністю. Він закликав студентів аналізувати суспільний стан країн Західної Європи, придивлятися до життя різних станів: «... до життя капіталістів і робітників, власників землі і самих землеробів, зважити їхні потреби, засоби задоволення їх...» [16, с. 25]. Безумовно ці заклики стосувались і Росії. Степанов наполягає на необхідності студентам глибоко вивчати політичну економію, бо саме завдяки цьому вони не просто споглядатимуть суспільне життя, а зрозуміють його сутність.

Степанов високо оцінює політекономію як науку і вважає за потрібне її розвивати. Він звертає увагу на те, що політична економія в Росії розвивалась під значним упливом праць західних економістів. Такий стан він вважає нормальним і прогресивним, а всебічне використання досягнень західних економістів — необхідним. Проте він категорично виступає проти тих учених, які некритично сприймають все іноземне і не враховують особливостей суспільно-економічного розвитку країни. «Будемо, — писав він, — знайомитися з творами видатних чужеземних письменників, але не будемо наслідувати їм рабськи; будемо думати як росіяни» [17, с. 141].

Степанов багато уваги приділяє визначенню предмета політичної економії, аналізу економічних категорій та наголошує на потребі практичного застосування політичної економії, розвиткові її за рахунок збагачення досвідом.

У «Промові про сутність, важливість і значення політичних наук» учений наводить цікаве розмежування політичної економії і політики. Політична економія, за його визначенням, «відкриває закони фізичного життя держави, а саме закони багатства». Політика «показує закони морального життя її, або освіченості взагалі» [18, с. 23]. Політична економія, як наука про багатство, розкриває закони фізичного життя суспільства, «показує, як набуваються багатства в суспільстві, розподіляються, споживаються» [16, с. 30].

До визначення предмета політичної економії Степанов повертається неодноразово. Ще у «Вступній лекції…» він заявляв про складність такого визначення і констатував наявність розбіжностей серед учених щодо розуміння предмета цієї науки. Тому, не

задовольнившись тлумаченням її як науки про закони народного багатства, він пише: «З цієї причини я вирішив краще визначити політичну економію наукою, що показує закони фізичного життя держави» [18, с. 36]. Отже, йдеться про закони фізичного (економічного) життя держав, а не лише закони багатства. Степанов наголошує на необхідності розмежування політичної економії і галузевих економічних наук. Політична економія — це наука, що «складається з предметів мислення» [2, с. 38]. Щоб опанувати її треба знайти перш за все основу, «нитку», щоб розмотати весь клубок. Таке визначення політичної економії Степановим свідчить про розуміння ним ролі абстракції у вивченні економічних явищ. Він виходить з розуміння примату економіки по відношенню до політики і разом з тим наголошує на існуванні взаємозв'язку між ними. До політики він відносить: «релігію, правління, законодавство, освіту, власність усіх станів, моральність, словом, всі частини розумового життя суспільства...» [18 с.38]. Надаючи важливого значення розумінню категорій політичної економії, Степанов уважав за необхідне не обмежуватись знанням уже відомих категорій, а вивчаючи життя людства, розкривати, виводити нові категорії.

У визначенні економічних категорій Степанов дотримувався, в основному, поглядів класиків. Перш за все йдеться про розуміння ним багатства і його джерел. Багатство він потрактовував як суму речей для задоволення потреб людини. «Багатство, — писав він, — полягає у користуванні самими речами, у властивості задовольняти потреби, а не в міновій цінності» [16, с. 65]. Таке визначення багатства не збігалося з думкою меркантилістів, котрі під багатством розуміли гроші.

У Степанова багатство асоціюється зі споживними вартостями. Цікавою є думка Степанова про те, що спочатку багатство «здобувалося працею», а потім набуло «самостійного руху».

Ті предмети, що служать для виробництва, є капіталом, а ті, «котрі призначаються для безпосереднього споживання, не можна віднести до капіталу». Такий погляд на капітал збігається з визначенням Сміта, який під капіталом розумів *запас продукції, що приносить прибуток, або за допомогою якого працею створюються нові блага.* Щодо джерел багатства, то в Степанова їх три: «головних джерел багатства три, а саме: природа, праця і капітал» [19, с. 16].

Степанов непослідовний у визначенні джерел багатства. Так, у четвертому розділі «Записок» — «Про джерела багатства» — він писав, що «природа становить власне основу багатства, а праця

фізико моральна в точному значенні — його джерело» [16, с. 87]. Тут можна виділити два моменти. По-перше — солідарність із Смітом у тому, що праця — єдиний творець багатства, а природа становить предмет багатства. По-друге, в цьому визначенні можна вбачати певну данину фізіократизмові. До цієї думки близька й інша, коли він пише, що капітал є «ні основа багатства, ні його джерело, а лише до деякої міри посередник між тим і іншим» [17, с.148].

У визначенні вартості Степанов, в основному, стояв на позиціях трудової теорії вартості і разом з тим сприймав смітівське положення про три складові вартості. Категорію заробітної плати Степанов трактує в дусі Рікардо, який виділяв природну й ринкову ціни праці. Степанов уважає більш точним визначенням не «природна», а «необхідна», тому що вона тільки підтримує існування людини [20, с. 34]. Рівень заробітної плати не є однаковим як в одній країні, так і в різних країнах. Він залежить від багатьох факторів: від рівня кваліфікації, «самовдосконалення» робітника, від рівня соціально-економічного розвитку країни, від природно-кліматичних умов, від історично сформованих умов життя й побуту.

Гроші у нього мають товарне походження. Роль грошей виконували на різних етапах розвитку суспільства різні товари. Цінність золота і срібла, які згодом стали виконувати функції грошей, визначається витратами праці «для їх добування» [20, с. 86]. Великого значення надавав Степанов розвитку кредиту.

Велику увагу в «Записках» Степанов приділяє аналізу праці. Перш за все слід підкреслити, що він завжди наголошує на тому, що праця становить основу вартості. Як і Сміт, він великого значення надає поділу праці, що сприяє піднесенню її продуктивності. Великі надії в цій справі вчений покладає на уряд, який повинен сприяти як більш раціональному поділу праці, так і відповідній підготовці кадрів у всіх сферах народного господарства. Щодо розуміння продуктивної і непродуктивної праці, то воно у Степанова не збігається зі смітівським. У Сміта, як відомо, продуктивною є праця у сфері матеріального виробництва. У Степанова — продуктивною є праця як у сфері матеріального виробництва, так і в нематеріальній сфері. Цю думку він доводить посиланням на принцип розподілу багатства. Якщо визнати продуктивною лише працю робітників, безпосередньо зайнятих у виробництві, тоді і результати праці повинні належати їм, за його висловом «фізичним класам» [2, с. 115]. А як же решта працюючих? Степанов заявляє, що всі класи повинні одержувати із зага-

льного багатства ту частку, у створенні якої беруть участь. Звідси він висновковує, що праця фізичного і морального класу є продуктивною. Непродуктивна діяльність волоцюг, жебраків, нероб, тобто тих, хто не створює жодних матеріальних і нематеріальних цінностей [16, с. 133]. У цьому питанні Степанов наслідував Шторха, який будь-яку працю вважав продуктивною. Такого погляду дотримувались взагалі більшість українських економістів, прихильників класичного напряму.

Аналіз праці у Степанова пов'язаний ще з однією проблемою, а саме її свободою. Він підкреслює, що всяка праця повинна бути в пошані, у міру користі, яку вона приносить суспільству, і «кожний вид праці, діяльності повинен мати повну свободу у виробництві» [16, с. 58]. Ця думка свідчить про критичне ставлення Степанова до рабської праці кріпаків і розуміння необхідності її ліквідації. Проте вона не могла за тих умов бути висловленою прямо і чітко. Незважаючи на це Степанов, як писав про нього професор Д.І. Багалій, вів проти рабства «таку вперту боротьбу з кафедри ще тоді, коли воно вважалось наріжним каменем нашого громадянського ладу і коли всяке слово проти нього могло бути визнане за виступ проти існуючого ладу» [21, с. 148].

Степанов не лише видатний політеконом, він відіграв велику роль у розвитку статистики. Одна з перших його праць «Про статистику взагалі», опублікована ще 1831 р. в «Літературній газеті», була присвячена проблемам статистики, якій автор надавав великого значення. Статистика, писав він, є «найвірнішим, безпечним керівництвом для політики і політичної економії, бо вона надає для цих високих наук найнадійніші досвіди, що допомагають з'ясувати і підтвердити їх теоретичні засади» [17, с. 142]. Степанов не тільки користувався надбаннями статистики, а й розвивав її теоретичні засади. Не випадково відомий український статистик М.В. Птуха оцінив науковий доробок Степанова в галузі статистики надзвичайно високо. «За глибиною і змістовністю ідей, — писав Птуха, — він був вище своїх сучасників» [22, с. 354].

Як людина високоосвічена, людина прогресивних поглядів, Степанов висловлює цілий ряд цікавих думок з приводу розвитку суспільства. У розділі «Записок», де йдеться про «ідею політичної економії», він пише, що «всяка наука має свої ідеї. Ідеї є мета, призначена природою для всіх відділів життя людства, для життя індивідуального, суспільного і народного. Людина досягає цієї мети або здійснення ідей поступовим розкриттям своїх фізичних

і моральних сил» [16, с. 55]. Степанов бачить існуючі в суспільстві негаразди і вважає, що поступове самовдосконалення людини як фізичне, так і моральне, еволюційний поступ людства забезпечать здійснення ідей. Він виступає за свободу й рівність народу, за ліквідацію бідності. Але здійснення цих ідей є неможливим за існуючого ладу, тому Степанов пропонує цілу систему заходів, вирішення яких забезпечить втілення ідей. Він виступає за свободу розвитку торгівлі, розвитку товарно-грошових відносин, кредиту, реформування податкової системи. Вчений у дусі А. Сміта виступав за зростання народонаселення як запоруку зростання багатства й критикував теорію народонаселення Мальтуса. Він — прихильник застосування машин як запоруки підвищення продуктивності праці, розвитку продуктивних сил.

Особливо наголошує Степанов на необхідності розвитку науки, освіти. «Освіта, — писав він, — може з часом зблизити, урівноважити людей-капіталістів і людей-робітників» [20, с. 56]. У даному випадку вчений повторює засади Просвітництва, однією з провідних ідей якого була ідея залежності суспільного прогресу від поширення освіти, а згодом ідея цінності людини. Він, як романтик, мріяв про кращі часи для людства, коли не буде класових суперечностей, а встановиться «класова гармонія». Суспільство прийде до цього стану еволюційним шляхом, розвиваючись за законами природи. Таке майбутнє Степанов пророкував не для одної країни, а для всього людства. Між народами, значною мірою за рахунок науки й освіти, встановиться мир, а на земній кулі утвориться «одна республіка».

Надзвичайно важливим є розуміння Степановим засад формування такої держави. Це, на його думку, буде просвічена монархія з однією релігією і єдиним законодавством. При цьому вчений розумів і наголошував, що для такого устрою необхідна «певна одностайність звичаїв і нравів, і т. п.» [18, с. 57]. Адже важливість елементів інституціоналізму в суспільному розвитку була проголошена Альтернативною школою політичної економії в Німеччині, яка на той час лише формувалась.

Т.Ф. Степанов із захопленням писав про майбутнє людства: «Таким чином людинолюбство, патріотизм, космополітизм мало-помалу зіллються у загальну любов до людства! — Яка велична і разом з тим успішна картина в майбутньому» [18, с. 57]. Але, як визнавав учений, це поки що лише ідеї, які проголошуються геніями, що передбачають шлях прогресивного розвитку людства. Степанов, не називаючи цих геніїв, приєднується до їхньої думки.

4. І. Вернадський — дослідник політичної економії та історії економічних учень

Іван Васильович Вернадський (1821—1884) — видатний економіст, статистик та громадський діяч, народився в Києві в сім'ї лікаря. Закінчив Київський університет. За працю «Про душу», що була написана під упливом платонівської філософії, був нагороджений золотою медаллю. Серед найздібніших студентів одержав стипендію для навчання за кордоном. Він сподівався на стипендію для студій зі славістики. Проте вона була присуджена іншому претендентові. Йому дісталася стипендія для студій з політичної економії [23, с. 373]. Навчався в Австрії, Німеччині, Швейцарії, Франції, Англії, де слухав лекції відомих економістів.

1847 р. він захистив у Петербурзькому університеті магістерську дисертацію «Очерк теории потребностей». Деякий час Вернадський викладав різні курси економіки в Київському університеті. 1849 р. він захистив у Московському університеті докторську дисертацію з проблем історії економічних учень — «Критико-историческое исследование об итальянской политико-экономической литературе до начала XIX века». З 1850 по 1856 рр. учений працює професором Московського університету, в 1856—1867 рр. — чиновником з особливих доручень при Міністерстві внутрішніх справ. Між 1857 і 1859 рр. він викладає у Петербурзькому педагогічному інституті, а між 1861 і 1868 рр. — в Олександрівському ліцеї. З 1857 р. він видавав журнал «Экономический указатель» і додаток до нього «Экономист». 1868 р. Вернадський залишає Петербург і переїздить до Харкова, де працює керівником відділу Державного банку. 1876 р. він вийшов на пенсію. Вернадський був двічі одружений. Його перша дружина Марія Шигаєва (1831—1860 рр.) — перша жінка-економіст в Російській імперії. Син І. Вернадського від другого шлюбу Володимир Вернадський — видатний вчений із світовим ім'ям в галузі природознавства.

Сам І. В. Вернадський був надзвичайно обдарованою людиною. Ще навчаючись в університеті, на все життя захопився славістикою. Він знав багато мов: англійську, німецьку, французьку, італійську і всі слов'янські мови.

Науковий доробок ученого досить вагомий і різноманітний стосовно економічної проблематики, про що свідчить, зокрема, список його праць [24, с. 842—844]. Питання, що цікавили його і знайшли висвітлення в працях, торкались проблем теорії й історії економічної науки та актуальних проблем економічного розвитку

країни. Значне місце в його науковому доробку посідала статистика, яку він читав у Київському й Московському університетах, Технологічному інституті. За свідченням М. Птухи, він був одним із тих професорів, що заклав основи нового, числового напряму в статистиці [22, с. 40].

Проте переважна кількість праць Вернадського присвячена політичній економії. Як свідчать сучасники вченого, курс політичної економії і статистики він викладав за власними записами: політичну економію — «дотримуючись у викладі теорії виробництва Сміта і Шторха, у викладі теорії економічного володіння — Рікардо, у вченні про кредит — М. Шевальє» [23, с. 437].

Перш за все слід зупинитися на визначенні І. Вернадським предмета політичної економії. Цьому питанню він присвятив спеціальну працю «Предмет політичної економії». Завдання політичної економії, писав він, полягає в тому, щоб відкрити «природні закони виробництва» [25, с. 143—144]. Під цими законами він розумів такі, що не підлягають сваволі держави.

«... В основі всіх економічних явищ, — писав він, — лежать природні закони, що не підлягають сваволі влади» [26, с. 1]. Але такими законами для нього є лише закони товарного виробництва. «Економічні закони, — пише Вернадський, — проявляються у всій своїй силі скрізь, де існує праця й обмін...» [25, с. 136]. Такий підхід Вернадського до визначення економічних законів трактувався в марксистській літературі як звичайний для буржуазного економіста, що не визнає першості виробництва. А між тим сучасні економісти наголошують на тому, що політична економія починається не з виробництва, а з обміну, торгівлі, ринку. Аналогічної думки дотримувався й Енгельс, коли писав, що «політична економія починає з товару, з того моменту, коли продукти обмінюються один на інший» [28, с. 498].

І. Вернадський розумів об'єктивний характер економічних законів. «Закони політичної економії, — писав він, — являють собою не юридичні постанови, а закони природні, тобто такі, які людина не може порушувати безкарно до тих пір, поки живе в суспільстві і поки має якісь потреби, тобто ніколи» [27, с. 97]. Розкриваючи об'єктивний характер економічних законів, Вернадський аналізує й характер їх дії. Він підкреслює важливість відповідності законів, розпоряджень, постанов тощо, що видаються в державі, економічним законам. Якщо політична економія має таке велике практичне значення, зазначає автор, то необхідно глибше зрозуміти її зміст, завдання, роль, отже з'ясувати її предмет.

І. Вернадський дає кілька визначень предмета політичної економії. Перш за все він трактує її як науку про господарство [27, с.97]. Автор наводить ряд визначень предмета політичної економії іншими економістами, погоджуючись з ними або критикуючи їх. Так, Вернадський аналізує визначення економістами політичну економії, як науки про добробут, працю, цінність, багатство. Він виступає проти тих економістів, які називають предметом політичної економії багатство і підкреслює, що вона вивчає лише один бік, одну властивість багатства — його цінність [29, с. 1]. Категорію вартості він фактично розглядає з позицій трудової теорії.

Властивість речі задовольняти потреби Вернадський називає *корисністю*, або *придатністю*. «Придатність, що надана речі працею, зумовлює вартість» [27, с. 286]. Отже вартість у нього пов'язана з корисністю речі, яку їй надає праця. Дає він і більш чітке пояснення вартості: «Вартість визначається працею, а не корисністю» [3, с. 34]. З'ясовує Вернадський і сутність такої категорії, як цінність. «Цінність за своєю природою не може бути іншою, крім мінової; тому що без обміну не може бути і цінності: може бути лише придатність або вартість речі. Цінність відображує вже оцінку речі покупцем» [27, с. 286]. Вернадський виступає проти суб'єктивістських трактувань цінності. Заперечуючи професору Рау, він писав: «Цінність не змінюється від нашого судження або від нашого поняття: вона лежить в природі наших відносин і у властивості самих речей. Наше незнання, наші ліношці або наша недбалість, а інколи й наша гордість можуть змінити ціну речей, підвищуючи або понижуючи її, але це так мало відповідає дійсній цінності, як сума зусиль, необхідних для виготовлення цієї речі в даний час, як злодійська ціна або придбання насильством» [27, с. 288—289].

В цьому, як і в багатьох інших питаннях, Вернадський стоїть на позиціях класичної школи. Сміта він називає батьком політичної економії, який здійснив у ній системний аналіз, високо оцінює він і Рікардо як визначного дослідника в галузі політичної економії. Але при цьому він не заперечує заслуг Бастіа, Мальтуса та ін.

З'ясувавши предмет політичної економії та розглянувши основні економічні категорії, Вернадський звертається і до розгляду окремих економічних проблем. Зокрема, як уже зазначалося, він проаналізував категорію потреб. Цю категорію він називає надзвичайно важливою тому, що до неї «тяжітимуть всі висновки науки» [30, с. 7]. Вернадський проаналізував стан вивчення категорії потреб представниками різних шкіл, виявив їхні позитивні риси й недоліки. Разом з тим він показав і свій внесок у вивчення

потреб, зокрема проведення чіткої градації потреб, виявлення їх взаємозалежності й об'єктивності. Основний висновок — суспільство повинно всіляко сприяти задоволенню потреб.

Велику увагу приділяє Вернадський аналізу праці і її ролі в економічному житті і робить висновок, що праця — це «головне і єдине джерело багатства» [31, с. 1]. Праця у нього — це діяльність, спрямована на виготовлення корисностей. Вона опосередковує не лише відношення людини до природи, а й відношення людини до людини. Вернадський чітко розрізняє працю від механічних дій машин, інстинктивних дій тварин.

На відміну від Сміта Вернадський всі види праці вважає продуктивними. Він критикує Сміта за нерозуміння ним суті продуктивності праці, яка у нього «набуває вигляду матеріального виробництва, що абсолютно відрізняється від економічної продуктивності» [27, с. 291]. Висновки Сміта, пише автор, приводять до певних непорозумінь, коли, наприклад, «той, хто стриже барана — трудиться продуктивно, хто стриже чоловіка — непродуктивно».

Великого значення надає Вернадський поділу праці. Він пише про «закон поділу праці» і розкриває всі вигоди його застосування. Прекрасний приклад поділу праці, пише автор, дає Сміт у своєму творі на прикладі виробництва шпильок. Високо оцінює Вернадський роль машин у підвищенні продуктивності праці.

Він виступає прихильником капіталістичного розвитку країни, вихваляє великий капітал і велике підприємство, які мають значні переваги над дрібним виробництвом.

«Великий капітал, — писав він, — має більше переваг перед дрібним, бо він становить об'єднання сил, робить можливим поділ праці, що, як ми бачили, становить головну умову для успішного виробництва, саме тому країни, де є значні капітали, мають незрівнянно більші переваги перед країнами, які його мають менше, звідси з'являється машинне виробництво, що є неможливим за малих капіталів» [7, с. 150]. Разом з тим Вернадський виступає проти великої земельної власності. В той період це була поміщицька власність, а селянська земельна власність була дрібною. Отже, він фактично виступає проти великої поміщицької власності. Але ж він — прихильник великого виробництва. Тому вчений робить такий висновок: «взагалі найбільш корисно обробляти великі ділянки, але за малих володінь». Тобто Вернадський розрізняє питання обробки великих чи малих ділянок від питання великого чи малого володіння.

Цінне джерело для аналізу економічних поглядів І. Вернадського становлять його праці з історії економічної думки. Це згадувана вже праця «Критико-историческое исследование об итальянской политико-экономической литературе до начала XIX в.» (1849) та «Очерк истории политической экономии» (1858). У праці з історії італійської політико-економічної літератури автор висловив своє бачення ролі досліджень в історії економічної думки. Він підкреслює значення таких досліджень як для кращого розуміння існуючих економічних теорій, так і для подальшого розвитку економічної науки. Праця про італійську політико-економічну літературу була, як уже зазначалось, його докторською дисертацією. Чому Вернадський звернувся до дослідження саме італійської економічної літератури?

Справа в тому, що італійська економічна думка була на той час досить розвиненою. Значного розвитку досяг меркантилізм, формуються й інші школи. Вернадський, зокрема, писав, що йому імпонувало оригінальне мислення італійських економістів, як меркантилістів, фізіократів так і представників інших напрямів. Високо оцінюючи в дослідженні меркантилістів він, разом з тим, критично оцінює їхню теорію. Вернадський аналізує висвітлення ними таких питань, як джерело багатства та саме багатство, визначення сутності грошей, економічної ролі держави тощо. Доволі інтересним є розуміння Вернадським суті грошей, висловлене ним у аналізі економічних поглядів італійських економістів.

Він, у цілому, позитивно оцінює погляди Гаспаро Скаруффі й Бернардо Даванцаті на проблему грошей, наголошує, що Скаруффі першим узявся за висвітлення природи грошей. Учений прихильно ставився до думки Веррі про те, що гроші — загальний товар. Він не був прихильником номіналістичної теорії грошей. Викладаючи погляди Дженовезі, Вернадський писав: «Втручання суспільної влади у визначення цінності грошей він вважає шкідливим, так як цінність їх визначається сама собою, з чим не можна не погодитись» [31, с. 51]. Учений відзначав, що гроші мають внутрішню цінність. Але висновок, що цінність грошей «незмінна і постійна», вважав хибним [31, с. 35].

І. Вернадський був противником протекціонізму, але разом з тим не виступав абсолютним прихильником фритредерства. В цілому оцінка Вернадським поглядів італійських економістів подібна до оцінок, що містяться в працях наступних економістів, які писали протягом століття після виходу монографії [32, с. 117].

Більш зрілою і такою, що охоплює більше коло досліджуваних питань, є праця «Очерк истории политической экономии». У

передмові до праці вчений викладає своє розуміння значення історії науки і, зокрема, історії політичної економії для розуміння і розвитку самої науки. Оригінальною є його класифікація всіх політико-економічних шкіл і напрямів, яку він співвідносить з принципом вільної конкуренції і державного втручання в економічне життя. До першого напряму, який автор називає «негативним», він відносить класиків, за його словами — фізіократів і школу Адама Сміта, або промислову. До другого напряму — «позитивного» — належать «економічні поняття стародавніх, меркантилізм, протекціонізм і соціалізм» [26, с. 1].

У самій історії політичної економії Вернадський виділяє дві сторони: зовнішню і внутрішню. Зовнішня «відповідає руху ідей, або теоретичній частині науки, друга — їх утіленню, або економічній практиці» [26, с. 2]. Такий поділ є цікавим з погляду розуміння практичного значення економічної науки.

Починає дослідження автор з аналізу поглядів представників давньої Греції і Риму. Він висвітлює погляди Ксенофонта, Платона, Аристотеля, Цицерона, Плінія та ін. Загальний висновок, що його робить автор, полягає в тому, що прадавні мислителі мало уваги приділяли праці і «головним, якщо не єдиним, джерелом багатства вважали землю». Учений пояснює це, зокрема, тим, що основним видом праці була праця рабів, яка вважалась принизливою. Крім того, одним із надійних засобів збагачення були війни. Середні віки представлені в праці досить стисло, що автор пояснює відсутністю матеріалу.

Політекономію Нових часів він поділяє на два періоди: 1) до Адама Сміта і 2) від Адама Сміта... Перший період у Вернадського — це так званий *позитивний напрям*, основну увагу в аналізі якого він приділяє меркантилізму. Меркантилізм, на його думку, не може бути навіть названим школою, на тій підставі, що його прихильники писали «книжки про предмети державного господарства», зовсім не дбаючи про його теоретичне обґрунтування. Визначаючи теоретичну неспроможність меркантилістів, автор разом з тим робить висновок, що оцінка меркантилістами грошей як єдиного виду багатства сприяла зростанню уваги дослідників до таких категорій, як гроші, фінанси. Автор посилається на праці німецьких юристів, французьких і англійських економістів, але основну увагу приділяє італійським меркантилістам Г. Скаруффі, Б. Даванцаті, М. Сантісу, А. Серра та ін., використовуючи матеріал своєї докторської дисертації.

Звертаючись до аналізу поглядів так званої *нової економічної науки*, автор розглядає праці В. Петті і Дж. Локка, які по-новому

визначали джерела багатства. В. Петті Вернадський вихваляє за розуміння ним суті грошей і визначення «ціни» працею. Локк проголошує два джерела багатства: землю й працю, проте перевагу віддає праці.

Дослідження Вернадського досить логічне. Він простежує еволюцію меркантилізму і розкриває ті засади, що стали підставою зародження класичної політичної економії.

Високо оцінює Вернадський фізіократів і приділяє їм велику увагу в своєму дослідженні. Він відзначає їхній внесок у розвиток економічної науки. Фізіократія, пише автор, «в надрах своїх носила такий запас свіжих сил і таке багатство змісту, що всі наступні напрями науки політичної економії, можна сказати, народились прямо з неї» [26, с. 76].

Що ж приваблювало Вернадського в теорії фізіократів? Перш за все, як пише автор, «з історичного погляду фізіократія становить ніби апеляцію від меркантилізму до природного ходу справ, до природи речей» [26, с. 78]. Заслугу фізіократів Вернадський вбачає в тому, що вони перенесли дослідження зі сфери обігу в сферу виробництва, за основу аналізу брали не «ціну, гроші», а «виробництво речей». «Але головна заслуга школи, — пише автор, — полягає у відокремленні політичної економії від інших наук, і фізіократія зробила тим велику послугу» [25, с.78—79]. Разом з тим Вернадський підкреслює, що це ще не було відокремлення в повному розумінні слова, це була лише перша спроба. Зупиняється він і на недоліках, які, на його думку, були притаманні фізіократам. Це перш за все те, що фізіократи обмежуються аналізом лише сільськогосподарського виробництва і визначають, відповідно, продуктивною працею лише працю в сільському господарстві. Саме тому Вернадський високо цінує тих прихильників фізіократизму, зокрема Тюрго, які продуктивною вважали працю «в якій би формі вона не проявлялась і до якого б заняття її не застосовували» [26, с. 100]. Саме ці економісти, за Вернадським, «становлять як би перехід до промислової школи Адама Сміта». Якщо проаналізувати ці висловлювання Вернадського, то можна зробити висновок що вони співзвучні поглядам представників класичної політичної економії.

Найбільш видатним економістом Вернадський називає Адама Сміта. Його книга «Багатство народів» — «перший твір, в якому є відповіді на всі найважливіші питання з галузі нашої науки, — перший, в якому суспільні економічні явища охоплені в їх повноті і різноманітності, — перший, в якому ми бачимо правильний науковий метод, строгий аналіз фактів, намагання із їх спостере-

ження відшукати закони, що діють в суспільній економії і оцінити ті перешкоди, які вони зустрічають у своєму виявленні» [26, с.134]. Загальна оцінка праці А. Сміта зроблена Вернадським змістовна і всебічна. При цьому він простежує весь зміст «Багатства народів».

Перш за все Вернадський підкреслює, що в А. Сміта головним джерелом багатства є праця, причому не лише в сільському господарстві, як у фізіократів, а взагалі в сфері матеріального виробництва. Він високо оцінює пояснення А. Смітом значення розподілу праці в підвищенні її продуктивності. Викладаючи визначення економічних категорій А. Смітом Вернадський часто висловлює свої критичні зауваження. Так, він не погоджується з його тлумаченням ренти, вважає недовершеним поділ капіталу на основний і оборотний. Але головний недолік в системі А. Сміта він бачив у тому, що останній вважав непродуктивною працю в нематеріальній сфері. Незважаючи на це, пише Вернадський, «вчення Сміта відповідає головним науковим вимогам, і тому його теорія набула значного поширення і впливу на весь подальший розвиток політичної економії» [26, с. 142]. Вернадський називає А. Сміта «справжнім Батьком політичної економії» [26, с. 134].

Високо оцінив учений і економічну систему Д. Рікардо. Особливо йому імпонує те, що Рікардо надає праці і її продуктивності більше значення, ніж будь-хто з його попередників. Особливо слід звернути увагу на те, що він підкреслює факт визначення Рікардо цінності працею. «Проте найбільшу славу в науці Рікардо, — пише він, — здобув своєю “Теорією ренти”» [26, с. 154].

Оцінка Вернадським поглядів представників класичної школи свідчить, що він був не просто прихильником їх поглядів, а в багатьох випадках розвивав їхні ідеї. Але разом з тим він не був епігоном класиків. Оцінка ним наукового доробку представників класичної школи глибока, всебічна і водночас критична. Отже, йдеться про своєрідне, самостійне сприйняття теорії класиків. Ця своєрідність виявляється і в тому, що Вернадський продовжує аналіз політичної економія «після А. Сміта». Цей аналіз ґрунтується на тих самих методологічних засадах. Він виявляє послідовників А. Сміта, показує, в яких напрямах відбувався розвиток його теоретичних засад і що нового внесли в теорію послідовники. Так, називаючи Сея послідовником А. Сміта, Вернадський пише, що він виявляє самостійність «і розширює сферу науки своїми дослідженнями і критикою» [26, с. 163]. Високо оцінює Вернадський «знаменитого Бастіа», виділяючи, зокрема, його розробки «поняття про потреби». Він дав усебічний аналіз економічним

поглядам Г. Шторха, якого аналізує як послідовника А. Сміта і Сея. Проте на думку Вернадського Шторх «стає вище них і своїх сучасників», зокрема в питанні продуктивної праці, відзначає він і інше, ніж у Рікардо, пояснення ренти, заслуги у трактуванні грошей, кредиту тощо.

Певний інтерес становить оцінка Вернадським економічних поглядів Т. Степанова. Його, як і Г. Шторха, він відносить до так званої еклектичної школи на тій підставі, що вони не наслідують якийсь один авторитет. Степанову, як і Шторху, він ставить в заслугу визнання продуктивною працю у нематеріальній сфері.

Науково-критичний аналіз розвитку економічних ідей, теорій першої половини XIX ст. Вернадський завершує розглядом поглядів так званої *соціальної групи*, до якої відносить Фр. Герреншвандта, Сісмонді, Прудона та ін., і висловлює своє ставлення до соціалізму.

Аналізуючи погляди економістів соціалістичного спрямування, він розкриває їхні вимоги щодо покращення становища робітників. Але, як справедливо зазначає автор, це не теоретичні розробки, а практичні вимоги-рекомендації, що «стосуються власне практики добробуту». Саме тому, пише він, в соціалізмі немає прогресу. Але, незважаючи ні на що, «соціалізм є необхідним явищем, що настає за пауперизмом» [25, с. 221]. Там, де немає пауперизму, немає і соціалізму. Праці соціалістів-утопістів, на думку вченого, не збагатили науку. Але «соціалістичний рух примусив економістів звернути увагу на багато питань, які раніше лишалися в тіні» [26, с.223]. До таких питань автор відносить «питання про товариства, що вирішується на основі закону об'єднання праці, і питання про володіння». Розв'язання цих питань Вернадський відносить до віддаленого майбутнього.

І. Вернадський був не лише видатним ученим, державним службовцем, а й активним громадським діячем. Він брав участь в роботі «Комісії для обслідування Київського учбового округу» при Київському університеті [33, с. 188]. Працюючи в Петербурзі Вернадський був активним учасником роботи «Политико-экономического комитета при Императорском вольном экономическом обществе». Найбільш вагомою була його діяльність як видавця і редактора журналу «Экономический указатель» (1857—1858) та додатка до нього «Экономист» (1859—1861).

У журналі подавалась інформація про економічні та політичні події в країні та за кордоном. Тут регулярно друкувались статті таких відомих вітчизняних економістів, як М. Бунге, А. Скальковський, А. Ходнєв та ін., а також зарубіжних авторів, як, на-

приклад, М. Шевальє. Багато статей було написано самим І. Вернадським. У журналі «Экономист» друкувались теоретичні статті з економічної та статистичної тематики, а також переклади з англійської та французької мов праць західних економістів. На сторінках видань, як у працях різних авторів, так і самого Вернадського, пропагувались ідеї економічної свободи, вимоги ліквідації кріпацтва.

І. Вернадський, як один із провідних авторів своїх видань, друкував статті на різні теми. У статтях з економічної проблематики він виступав незаперечним прихильником ідей англійської класичної школи політичної економії, обстоював ідеї економічного лібералізму. В питанні щодо кріпосного права Вернадський виступив безкомпромісно за ліквідацію кріпацтва і звільнення селян із землею. Він не сприймав вимог тих «реформаторів», які пропонували здійснити звільнення селян без землі та передбачали виплату величезного викупу. Вернадський і його прихильники брали активну участь у жвавій і гострій дискусії з приводу ліквідації кріпосного права, що розгорнулася на сторінках газет і журналів наприкінці 1850-х років. Сам Вернадський надрукував цілий ряд статей в «Экономическом указателе» з приводу передбачуваної реформи: «Современный вопрос» (1857), «О поземельной собственности» (1857), «Логика общинного владения» (1859), «Крестьянское дело с научной точки зрения» (1859) та ін. У цих статтях, як і в статтях інших авторів — прихильників Вернадського, проголошувались ліберальні ідеї вирішення селянського питання, висувались вимоги звільнення селян із землею. На сторінках видань пропагувалась ідея повного звільнення селян і повної приватної власності у сільському господарстві, що забезпечило б, на думку авторів, не лише успішний розвиток сільського господарства, а й прогресивний поступ всього народного господарства.

Обстоюючи ці погляди Вернадський вступає в полеміку з такими письменниками і публіцистами, як В. Панаєв, М. Добролюбов, М. Чернишевський, які виступали за збереження общинної власності. Розгорнулась запекла дискусія, в яку були втягнуті крім «Современника» і видань Вернадського, ряд інших журналів. На обговорення було поставлене питання, що краще для успішного розвитку землеробства — общинне володіння землею чи приватне. Вернадський і його прихильники виступали за приватне володіння. Вони доводили, що сільське господарство може успішно розвиватись лише за умов вільної праці і використання вартісних відносин, властивих буржуазному суспільству. Цю

ідею, зокрема, палко відстоював Д.М. Струков. Чернишевський, захищаючи общину, ставив фактично завданням пропаганду своєї власної програми аграрних перетворень, тобто революційної програми ліквідації кріпацтва. Чернишевський підтримував демократичні позиції Вернадського і його видань в питанні критики кріпацтва, але критикував Вернадського за наявність антисоціалістичних тенденцій в його програмі.

Коментуючи цю дискусію М.О. Цаголов у свій час писав: «Полеміка Вернадського проти Чернишевського з питання общинного землеволодіння за своєю суттю була боротьбою буржуазного економіста, який боїться соціалізму, проти теоретика і пропагандиста соціалізму. Енергія, що її проявив Вернадський в цій полеміці, була викликана не турботою про ту чи іншу форму селянського землеволодіння, а намаганням не допустити поширення соціалістичних ідей в Росії навіть у найелементарнішій формі» [34, с. 201]. З таким трактуванням подій можна погодитися, переставивши лише акценти. Оцінку Вернадського як буржуазного економіста не слід вважати негативною, а Чернишевського — пропагандиста соціалізму — позитивною. Вернадський дійсно ставив питання про характер соціально-економічних перетворень в країні з буржуазно-демократичних, ліберальних позицій і не сприймав соціалістичних ідей. Події, що відбувалися в Росії, він зіставляв із соціально-економічним розвитком західних країн. Чернишевський, палкий патріот і захисник селянства, виступив з позицій селянського утопічного соціалізму. Очевидно, слід погодитися з оцінкою світогляду Чернишевського філософами, котрі відзначали, що коли в загальнофілософській постановці питання Чернишевський піднімався на величезну висоту, то у вирішенні конкретно-історичних завдань Росії робив хибні висновки [35, с. 128].

Оцінюючи в цілому світогляд І. Вернадського слід зазначити, що в питанні економічної теорії він чітко стояв на позиціях класичної школи політичної економії. Він виступав прихильником буржуазно-демократичних перетворень в країні, піклувався про розвиток промисловості, виступаючи захисником передових, найбільш розвинених в соціально-економічному і технічному відношенні форм промислового виробництва.

5. М. І. Зібер — видатний вчений і громадський діяч

Микола Іванович Зібер (1844—1888) — «один з кращих фахівців з політичної економії» — народився в м. Судак Таврійської губернії, в родині швейцарського підданого. Мати Миколи Івановича українка. По закінченні Сімферопольської гімназії вступив 1863 р. до Київського університету на юридичний факультет. Учився у М. Х. Бунге, а також і О. В. Романовича-Славатинського, який відзначив високі здібності й ерудицію Зібера-студента. Закінчивши університет, він деякий час працював у Волинській губернії. 1868 р. склав магістерські екзамени, а 1869 р. захистив магістерську дисертацію на тему «Теорія цінності й капіталу Рікардо у зв'язку з пізнішими доповненнями й роз'ясненнями» і дістав ступінь магістра політичної економії. У цей же час він бере участь в організації Київського споживчого товариства, одного з перших в Росії, а 1869 р. обирається членом його Ради. Цього ж року Зібер опублікував працю «Споживчі товариства», яка стала першим дослідженням про зародження споживчої кооперації в економічній літературі Росії. 1871 р. Зібер виїхав за кордон у наукове відрядження. Він слухає лекції в університетах Гейдельберга (разом з О. І. Чупровим, О. С. Посніковим та ін.), Лейпцига, Цюриха, відвідує Англію, Францію, Бельгію, де на фабриках і в статистичних установах збирає матеріал про організацію та діяльність тамтешніх споживчих товариств.

Повернувшись до Києва Зібер читає в університеті лекції з політичної економії і статистики. Він вступає до Київської Старої громади, активно співробітничає в газеті «Киевский телеграф» — органі громадівців. Викладацька робота Зібера тривала недовго. Протестуючи проти реакції, що склалась в країні і знайшла відповідний прояв в університеті, він 1875 р. подає у відставку і виїздить до Швейцарії, де займається науковою роботою. Зібер був особисто знайомий з К. Марксом, зустрічався з ним неодноразово у 1880—1881 рр., коли працював в бібліотеці Британського музею над своєю книгою «Нариси первісної економічної культури». 1884 р. він хворим повертається на батьківщину, живе останні роки в Ялті.

М. І. Зібер — надзвичайна особистість. За короткий термін наукової діяльності, що дорівнював всього близько п'ятнадцяти рокам, він написав багато наукових праць з різних економічних питань. Його наукову спадщину, дещо схематично, можна поділити на три напрями. Перш за все це — праці з політичної еко-

номії, в яких автор, критично застосовуючи економічну теорію К. Маркса та інших як зарубіжних, так і вітчизняних економістів, аналізує процес суспільно-економічного розвитку країни і розвиває в дусі класичної політичної економії цілий ряд економічних категорій і понять.

Інший напрям його наукової діяльності — це закономірності розвитку світової економіки, яку Зібер розпочав працею «Нариси первісної економічної культури». Третій напрям — це кооперативна проблематика, з якої він власне й починав наукові розробки.

Першою глибокою теоретичною працею була вже його магістерська дисертація, опублікована 1871 р. в «Університетських відомостях». Саме на неї посилається К. Маркс у післямові до другого видання «Капіталу», називаючи її «цінною книгою». «Ще в 1871 році, — пише К. Маркс, — пан Зібер, професор політичної економії в Київському університеті, у своїй праці «Теорія цінності й капіталу Д. Рікардо» показав, що моя теорія цінності, грошей і капіталу в її основних рисах є необхідним дальшим розвитком учення Сміта—Рікардо. При читанні цієї цінної книги західноєвропейського читача особливо вражає послідовне проведення раз прийнятого суто теоретичного погляду» [36, с.20].

1876—1878 рр. М. Зібер публікує в журналах «Знание», «Слово» кілька статей під назвою «Економічна теорія К. Маркса», в яких викладає зміст першого тому «Капіталу». У цей же час він пише критичні статті, спрямовані проти Ю. Жуковського та Б. Чичерина, які виступили проти економічного вчення К. Маркса. Він відхиляє, як безпідставне, намагання цих критиків звинуватити К. Маркса в метафізичному підході до дослідження цінності.

Полемізуючи з Ю. Жуковським та Б. Чичериним, які особливо гостро критикували теорію Маркса про додаткову вартість, Зібер на лише прагне спростувати аргументацію її критиків, а й викладає своє бачення цієї проблеми.

Інтерес Зібера до праць К. Маркса не був випадковим. Він значною мірою пояснюється тодішніми суспільно-економічними проблемами Росії, в якій гостро постало питання про перспективи розвитку країни, загострювалась класова боротьба. За цих умов економічне вчення К. Маркса знаходило чимало прихильників. У працях К. Маркса і, перш за все, в «Капіталі» шукали відповідь на назрілі питання, які з різних позицій вирішували представники різних напрямів економічної думки. Народники, як відомо, заперечували капіталістичний шлях розвитку країни. Вони покладали надії на самобутній, на їхню думку, російський ін-

ститут — общину, який забезпечить особливий шлях історичного розвитку. Зібер не лише не сприйняв теоретичні засади народників, а й виступив з критикою на їхню адресу. У ряді статей він полемізує з народниками, критикує їхній основний теоретичний постулат щодо місця і ролі общини в суспільному розвитку.

Критикуючи народників та посилаючись на «Капітал» Маркса, Зібер викладає своє розуміння закономірностей суспільного розвитку. Капіталістичний шлях розвитку Росії Зібер вважав незаперечним. Він доводив прогресивний характер капіталістичного виробництва і, разом з тим, розкривав його суперечності. В аналізі суперечностей капіталістичного виробництва Зібер поділяв погляди К. Маркса. Він аналізує економічні категорії капіталістичного виробництва і бере під захист їх тлумачення Марксом від нападок економістів різних напрямів політичної економії.

Однією з важливих складових теорії капіталістичного виробництва Зібер вважав теорію вартості. Тому не випадково розумінню цієї категорії Марксом та критичному аналізу її визначення західними і російськими економістами він присвятив багато уваги. Саме з цього починає Зібер свою працю «Давид Рікардо і Карл Маркс...». «Адам Сміт, — пише автор, — в своєму «Багатстві народів» приступає до дослідження про походження і розподіл різних надходжень доходу не раніш, ніж виклавши попередньо вчення про цінність» [37, с. 35]. Прикладу свого вчителя, продовжує Зібер, наслідували видатні представники англійської школи — Рікардо, Дж. Мілль, Мак-Куллох. У фізіократів проблема цінності аналізується лише побіжно. Що стосується інших економістів XVII—XVIII ст., то для них, пише автор, це питання не було принциповим. А між тим, продовжує він, у економістів-класиків учення про цінність стало «найзагальнішим відділом політичної економії, за допомогою якого тільки й могли бути пояснені інші частини науки» [37, с. 36].

М. Зібер звертає увагу на те, що економісти по-різному визначають цінність і наводить як приклад цілий ряд таких визначень. Починає він з А. Сміта і Д. Рікардо, а відтак подає Мальтуса, Сеніора, Дж. Мілля, Мак-Куллоха, Сея, Дж. Ст. Мілля, Шторха, Рошера, Маклеода, Бастіа, Кері та ін. І що важливо, він не просто наводить визначення цінності, а дає критичний аналіз цих визначень, вказує на відмінності у трактуванні цінності представниками англійських і німецьких економістів. Посилаючись на працю І. Вернадського «Критико-историческое исследование об итальянской политико-экономической литературе до начала XIX в.», Зі-

бер звертає увагу на визначення цінності деякими італійськими економістами [37, с. 77].

Здійснивши детальний і ґрунтовний аналіз визначень цінності економістами, Зібер робить висновок, що таке визначення ще не знайдене, ще немає відповіді на питання, «що таке сама цінність? Ми настільки вже зорієнтувались в матеріалі досліджуваного предмета, що маємо всі підстави відкинути більшість тих визначень цінності, які наведені нами на початку першої глави. Ні споживна цінність, ні ступінь корисності, ні відношення між послугами і т. ін. не можуть нас більше задовольняти. Між тим від постановки питання школи Сміта—Рікардо був лише крок до такого визначення предмета, який стосовно ясності, точності і визначеності найкращий. Заслуга у відшуканні такого визначення разом з цілим рядом досить важливих доповнень до відомої теорії належить німецькому економістові К. Марксу» [37, с. 167]. Отже, Зібер ще раз чітко провів лінію спадкоємності між Рікардо і Марксом, яку він визначив ще в магістерській дисертації і яку, з погляду методу, високо оцінив К. Маркс.

М. Зібер розкриває визначення вартості К. Марксом і рішуче відкидає звинувачення того в суб'єктивізмі, метафізичному способі дослідження цієї категорії. З таким звинуваченням виступив Ю. Жуковський. Зібер писав про безпідставність звинувачення Маркса в суб'єктивізмі і метафізиці. «Жуковський, — пише Зібер, — не взяв до уваги, що своє вчення про цінність Маркс викладає зовсім не від себе, а під кутом зору усталених в суспільстві уявлень про цей феномен. Ми вважаємо, що сам пан Жуковський має у всіх своїх статтях те саме метафізичне поняття про цінність, на яке вказує Маркс. Заслуга Маркса в цьому випадку саме в тому й полягає, що він розітнув ножем наукової критики генезис тих понять, які необхідно формуються про цінність на ґрунті існуючих капіталістичних господарських явищ» [38, с.564].

М. Зібер простежує логіку визначення Марксом категорії цінності. Він пише про суспільно необхідну працю, високо оцінює вчення К. Маркса про двоїстий характер праці. Детально аналізує Зібер проблему форм вартості, повторюючи навіть заголовки з відповідних розділів «Капіталу». На підставі цього аналізу він простежує процес виникнення грошей, аналізує їхні функції. Зібер називає великою заслугою К. Маркса розробку теорії грошей. Як відомо, попередники Маркса виникнення грошей пов'язували переважно зі свідомою діяльністю людей. Заслуга К. Маркса, на думку Зібера, полягає у вирішенні двох питань: з'ясуванні гене-

тичного розвитку грошового обміну й чіткого визначення різних функцій грошей [37, с. 239].

Значну увагу Зібер приділяє аналізові категорій капіталу та прибутку. Він детально висвітлює теорію додаткової вартості, яку називає ядром «Капіталу», аналізує такі категорії, як вартість робочої сили, постійний і змінний капітал, машини й велику промисловість, нагромадження капіталу і капіталістичний закон народонаселення, проблему кооперації та ін. Зібер по суті критично проаналізував проблеми першого тому «Капіталу». При цьому даний аналіз автор подає на широкому тлі економічних теорій, представлених як західними, так і вітчизняними економістами. Вчений поставив завданням дати науковий, критичний аналіз «Капіталу». Як писав Зібер, на Заході останнім часом з'явилось чимало рецензій на цю книгу. Він називає ряд авторів, які починали рецензії з визнання талановитості, учености, глибокодумності та інших високих якостей автора «Капіталу». Але самі рецензії становили ні що інше як різнобарвну суміш цитат, бездоказових докорів тощо. «Про серйозний аналіз положень цієї книги навіть не йдеться» [38, с. 556].

М. Зібер дав дійсно серйозний аналіз «Капіталу». Як писав він у Передмові до праці «Давид Рикардо и Карл Маркс...»: «Праця наша є спробою, по-перше, вказати на співвідношення між способами досліджень Рікардо і його школи і деякими загальними правилами спостереження економічних явищ, значення яких, на нашу думку, рано чи пізно повинно бути неодмінно визнане й утверджене в науці; по-друге, виявити той внутрішній і безперервний зв'язок, який існує між вченням Рікардо про цінність і капітал (важливіших частинах його доктрини) і новітніми дослідженнями про ті самі предмети» [37, с. 32]. Цей задум Зібер реалізував повністю. Він довів, що економічна теорія Маркса є прямим і безпосереднім продовженням учення представників класичної школи політичної економії. Зібер писав, що «дослідження К. Маркса є по суті не що інше як дальший історичний розвиток тих основних засад науки, якими ми зобов'язані класичним економістам, збагачений успіхами новітнього суспільно-економічного дослідження» [37, с.256].

Висновки Зібера про наявність логічного, наукового зв'язку економічного вчення К. Маркса з теоретичними розробками класиків політичної економії були важливим досягненням ученого. «Зіберу належить заслуга першої постановки у міжнародній економічній літературі питання про спадкоємний зв'язок між класичною школою і економічним ученням Маркса», — робили висно-

вок радянські економісти [39, с. 310]. Ця думка широко пропагувалась в радянській економічній літературі. Але Зіберу докоряли за те, нібито він «не зрозумів» того, що Маркс здійснив «революційний стрибок» у розвитку економічної науки. «За Зібером, Маркс лише уточнив і доповнив рікардівську теорію вартості і грошей, — писали радянські вчені. — Насправді Маркс дав нове, оригінальне трактування цих проблем, яке знаменувало собою переворот в науці... Зібер не зрозумів... того перевороту, який здійснив Маркс в політичній економії» [39, с. 311].

У радянській економічній літературі Зібера представляли, перш за все, як коментатора і популяризатора економічного вчення К. Маркса. Це пояснювалось тим, що в умовах, коли перший том «Капіталу» російською мовою був бібліографічною рідкістю, книга Зібера «Давид Рікардо і Карл Маркс...» стала цінним посібником у вивченні економічної теорії К. Маркса. Крім того, за визнанням сучасників Зібера, його праця, написана зрозумілою мовою, легше сприймалася. Заслуга Зібера, як коментатора й популяризатора економічного вчення Маркса, полягає не в самій пропаганді вчення, а в тому, що це була перша спроба застосування цього вчення до конкретної дійсності [34, с.358].

Другий напрям наукової діяльності Зібера, теж зумовлений російською дійсністю, становив аналіз первісної економічної культури. Не погоджуючись з народницькими твердженнями про перспективи капіталізму в Росії, Зібер вважав за необхідне науково довести безпідставність заяв народників з цього питання, спростувати їхні погляди на общину як соціальний інститут, притаманний саме російському народу. Це завдання Зібер виконав, опублікувавши свою працю «Нариси первісної економічної культури» (1883), написану на основі аналізу значного історичного матеріалу. Він проаналізував величезну кількість стародавніх історичних документів, які належали народам Західної Європи та Індії. Вивчаючи давні тексти слов'ян, греків, німців, італійських племен, індусів, Зібер дійшов висновку, «що общинні форми господарства в їх різних стадіях є універсальні форми економічної діяльності на ранніх щаблях розвитку» [40, с. 7]. Усім первісним народам, підкреслює автор, в силу однорідності умов існування була притаманна общинна власність на землю.

Щоправда автор зазначає, що ще малодосліджені форми господарського життя народів Океанії, Америки, Азії й Африки. Проте залишки общинного володіння землею Зібер знаходив і пізніше — у XVIII—XIX ст. — в арабів, мешканців Океанії, як і в

російській общині. Все це дало підстави Зіберу заявити, що общинна власність не є винятковою для Росії.

Простежує Зібер і процес еволюції общинної власності та виникнення приватної власності. У первісному суспільстві виробництво, яке носило суспільний характер, не було роз'єднане із суспільним споживанням. Спільність виробництва зумовлювала і спільну власність над виробленим продуктом. Суспільний характер первісної власності Зібер пояснював залежністю людини від природи. «Поєднання людських сил, — писав він, — було єдиним засобом в боротьбі за існування» [цит. за 41, с. 15].

Причину розпаду общини і виникнення приватної власності Зібер пов'язував із розподілом праці, що сприяло зростанню її продуктивності. «Розподіл праці, — писав він, — є одним із перших інстинктивних винаходів, що ведуть до підвищення продуктивної сили праці, а між тим він справляє під виглядом мінових відносин і суспільної організації надзвичайний вплив на розклад общинного землеволодіння» [42, с. 686]. Зміну форм власності, появу приватної власності Зібер уважав явищем закономірним і прогресивним.

Праця Зібера, присвячена питанням первісної економічної культури, включала не лише проблеми общини. У полі зору дослідника виявилися всі сторони життя первісних людей. Він аналізує організацію праці в общині, описує кооперацію праці в мисливстві й рибальстві, общинні роботи зі зрошення й будівництва зрошувальних систем, общинні землеробські й деякі промислові роботи, будівництво житла тощо. Не лишив поза увагою Зібер й інші сторони життєдіяльності первісних народів, керуючись тезою, що економічна сторона діяльності зумовлює й інші сторони діяльності, пояснює організацію сім'ї, побут тощо.

У змальовану величну картину різних сторін життя первісних людей Зібер включає й окремі фрагменти культури та побуту українців. Посилаючись на етнографічні праці члена «Старої громади» П. Чубинського, Зібер наводить приклад общинних робіт в Україні: 1) оранка в упрязі кількох господарів; 2) толока — спільне виконання якихось робіт; 3) парубоцькі громади [40, с.86—87]. Він виділяє такі риси ментальності українців, як працелюбність, висока оцінка ними праці. «Малороси, — пише він посилаючись на Чубинського, — вважають єдиним джерелом багатства землеробську працю... Працю народ вважає взагалі єдиним справедливим способом набуття права власності. Він не визнає, наприклад, права на ліс повністю недоторканним, тому що на ліс не використано людської праці, внаслідок чого і порубку чужого,

особливо державного, лісу народ не вважає крадіжкою в повному розумінні цього слова, між тим як бортове дерево визнається недоторканним, тому що на нього покладено працю» [40, с.186]. Цікавий матеріал наводить Зібер і про поділ праці в українській родині.

У контексті напрямів наукової діяльності Зібера знаходиться і кооперативна проблематика, хоч вона і не стала провідною в його науковому доробку. Вченого цікавить проблема закономірностей суспільного розвитку в її цілісному сприйнятті. Відшукуючи відповідь на питання про перспективи економічного розвитку країни, він звертається до самих джерел — висвітлення різних сторін життя первісних людей і встановлює закономірності й однорідність такого життя. Він намагається виробити загальну концепцію історичного розвитку, з'ясувати стан сучасного йому суспільства, виявити закономірності його розвитку і розробити концепцію його майбутнього.

У цю канву органічно вплітається тема кооперації. Коментуючи перший том «Капіталу» Зібер сприймає главу «Кооперація» як теоретичну проблему й ілюструє її власними прикладами. Він високо оцінює вчення Маркса про кооперацію і підкреслює його непересічне значення для політичної економії в цілому. Вся сукупність досліджень автора «Капіталу», пише Зібер, а саме: про цінність, гроші, про додаткову цінність та ін. має однакове застосування, коли не до всієї епохи капіталізму, то принаймні до середнього його моменту; зображує «співіснуючі відношення» цього способу суспільної продукції. «Але починаючи з учення про кооперацію, ми входимо разом з Марксом в галузь філософської історії капіталістичної епохи в її цілому, інакше кажучи, дістаємо уявлення про відношення розвитку капіталізму» [37, с. 385]. І далі Зібер продовжує: «Без перебільшення можна сказати, що ця спроба відобразити головні моменти поступового розвитку найновіших способів ведення суспільного господарства є не лише найвдалішою — як в методологічному, так і в усіх інших відношеннях, — але також і першою в своєму роді» [37, с. 385].

М. Зібер звинувачує економістів у тому, що вони не приділяли належної уваги проблемі кооперації. А якщо навіть і звертали увагу на це питання, то у них йшлося про «звичайну теорію сполучення праці». Він підкреслює докорінну відмінність теорії кооперації К. Маркса й інших економістів. «Ніхто або майже ніхто з економістів навіть і не підозрював, що теорія кооперації в широкому розумінні слова є теорією самого суспільства, що вона становить, так би мовити, остеологію суспільної науки, кадри, в яких повинно бути розміщено решту змісту останньої, і що на цій

підставі вона за своїм значенням лишає далеко позаду інші економічні питання» [37, с. 386]. Отже, тут Зібер характеризує кооперацію не як форму організації праці, а як форму організації всього суспільного виробництва.

У своїх останніх працях Зібер основну увагу приділяє саме суспільній теорії кооперації, яка характеризується поділом і поєднанням праці на рівні суспільства в цілому. К. Маркс проаналізував таку форму кооперації в рамках капіталістичного господарства. Зібер доповнив цей аналіз докапіталістичними формами господарства і поширює його на майбутнє суспільство.

Проте Зібер критично ставиться до планів перебудови суспільства «соціалістичними письменниками» 30—40-х років XIX ст., які розробляли кооперативні концепції майбутнього. Він чітко наголошує на ідеї взаємозалежності, взаємозв'язку окремих господарств і всього народного господарства. Народне господарство у нього — це кооперація на народногосподарському рівні. Окремі господарства — це його складові, тому не може йти мова про перебудову народного господарства на основі перебудови лише його складових, первинних ланок. У якому б вигляді не відбувалось застосування кооперативних засад до первісних ланок, воно виявиться нереальним, паліативним, якщо суперечитиме загальнокооперативним основам народногосподарської системи.

Природні фази соціально-економічного розвитку, котрі Зібер розуміє як специфічні форми суспільної кооперації «...ідуть одна одній на зміну в силу необхідного і неминучого закону внутрішнього розвитку суспільства, а тому й не можуть замінятися якими завгодно іншими формами кооперації. Форму суспільного ладу у всій її цілісності не можна придумати, не можна і повернути назад, як неможливо перескочити із ремесла, минаючи мануфактуру, в фабрику, або із фабрики в мануфактуру. Форма ця дається самим життям...» [37, с. 406].

Концепція кооперативних форм організації народного господарства поширюється Зібером, як уже зазначалось, і на майбутнє суспільство. Він твердив, що капіталізм, який на певній стадії історичного розвитку є необхідним етапом, не являє собою етап остаточний. На зміну йому прийде новий лад, але не через реформування капіталістичного суспільства за допомогою кооперативних форм, як це уявляли Лассаль, Прудон, Дж. Ст. Мілль та інші економісти. Кооперативні форми і відносини не можуть привести до радикальних змін в рамках існуючого ладу. Вони стануть лише цеглинами, будівельним матеріалом майбутнього суспільства.

Як прихильник закономірностей суспільного розвитку, Зібер робить висновок: «Подібно до того як сконцентрований капітал і комбінована праця перемогли й усунули роз'єднану працю ремісленого способу виробництва, так само і кооперативно-суспільне виробництво рано чи пізно переможе і витисне виробництво капіталістичне» [43, с. 532].

Завершуючи розповідь про Зібера, слід ще раз наголосити на його ерудиції, глибокому знанні досліджуваного матеріалу. В нього безліч посилань на праці зарубіжних авторів, і не лише економістів, а й філософів, істориків та ін. І не випадково О. Чупров, який був особисто знайомий із Зібером, писав, що «Зібер був одним із кращих російських фахівців з політичної економії, якого не цікавили практичні питання, а переважно теоретична філософська сторона науки» [цит. за 44, с. 610].

До цього можна додати, що М. Зібер дійсно був одним із кращих українських і російських фахівців з політичної економії.

6. Прихильники ідей класичної школи політичної економії: М. Вольський, Г. Цехановецький, М. Коссовський

Ідеї класичної школи політичної економії мали, як уже зазначалось, багатьох прихильників в Україні. В той час як на Заході вже відбувся перехід від теоретичних засад класиків до нових ідей представників «нової хвилі» та нових напрямів економічної думки, в Україні він був значно повільнішим.

Економісти М. Вольський, Г. Цехановецький, М. Коссовський або безкомпромісно сприймали трудову теорію цінності, або критично її переосмислювали. Політичній економії як науці вони надають великого значення у суспільному розвитку і практичному вирішенні суспільно-економічних питань.

Вольський Михайло Мартонович (1834—1876) — професор Новоросійського університету. Даючи оцінку політичній економії, він писав: «Вказавши на загальні засади для заснування правильної, розумової й могутньої системи суспільного життя, наука ця, безсумнівно, з незаперечним успіхом намагалась підготувати і створити все, що могло підтримати народи й суспільства на шляху загального добробуту, фізичного, морального й розумового прогресу» [45, с. 5]. Для того, щоб політична економія успішно розвивалась як наука і надалі відігравала належну їй роль, необхідно, підкреслював Вольський, точно визначити її предмет,

тобто чітко окреслити коло питань, що підлягають вивченню цією наукою.

Питання про предмет політичної економії досліджували майже всі економісти. Проте Вольський найбільш акцентував на ньому увагу. Він критично проаналізував визначення предмета політичної економії такими західноєвропейськими і російськими економістами, як Сей, Сісмонді, Г. Шторх, І. Горлов, і виступав проти визначення політекономії як науки про обмін Маклеодом, Бастіа [45, с. 96]. Критика М. Вольського не була науковою. Своє негативне ставлення до визначення цими економістами політекономії як науки він пояснював поверховими факторами: головним чином, незручністю того чи іншого визначення, його неповнотою, або, навпаки, надмірно широким трактуванням. Критикуючи вищезгаданих економістів, М. Вольський дав своє визначення предмета політичної економії. Предметом політекономії, на думку Вольського, повинна бути праця з «суспільної точки зору», що охоплює всі сфери діяльності людини, як матеріальної, так і духовної. В такому розумінні політична економія, за визначенням М. Вольського, виступає як наука про людину, її діяльність, спрямовану на задоволення матеріальних і моральних потреб [45, с. 110]. М. Вольський у своїх політико-економічних поглядах виступав як еклектик. Він писав, що «у всіх письменників з політичної економії, від Ксенофонта до Чернишевського, є багато хорошого, і потрібно лише відшукати середню пропорційну» [46, с.547]. Одночасно Вольський перебував під значним упливом класичної школи. «Вихований у школі А. Сміта, — писали про нього сучасники, — він і студентам читав лекції в дусі його економічних поглядів» [47, с. 547]. Визначення цінності М. Вольський торкається побічно, лише у зв'язку з аналізом предмета політичної економії. Він ставить цінність у залежність від суспільної корисності, проте не відриває її від праці. «Цінність, — писав Вольський, — не може бути відокремлена від праці і в цьому саме її позитивність» [45, с. 104].

Цехановецький Григорій Матвійович (1833—1898) — професор і ректор Харківського університету. Наукова спадщина Цехановецького незначна. Його магістерська дисертація «Значення А. Сміта в історії політико-економічних систем» (1859) була в свій час досить популярною. У докторській дисертації Цехановецького «Залізниці і держава. Досвід дослідження важливих предметів економії і політики залізниць» (1869), окрім суто галузевих проблем, проводиться думка про необхідність втручання держави у діяльність залізниць. Ця думка не мала випадкового

характеру. Справа в тому, що робота залізниць, які перебували у приватній власності, була малоефективною, тут спостерігалося багато зловживань. Рекомендації Цехановецького мали на меті покращення діяльності залізниць, а думка про державне втручання в їх діяльність не була загальноприйнятою в країні і абсолютно розходилась з поглядами західних авторитетів.

Праць з політичної економії Цехановецький опублікував мало. 1866 р. був виданий «Короткий огляд політичної економії», який автор перевидав у Харкові у 70-х роках.

Предметом політичної економії у Цехановецького є закони розвитку народного господарства. Господарство він розуміє як ціле, що складене з трьох елементів: виробництва, споживання та розподілу. Найважливішим елементом Цехановецький вважає розподіл, який «є фактом переважно суспільним» [48, с. 19], тоді як виробництво у нього — технічний процес, а споживання — особистий.

Г. Цехановецький критично оцінював існуючу систему розподілу багатства і виступав за її поліпшення. Він дійшов висновку, що з розвитком суспільства погіршується становище працівників. Суспільно-економічний процес розвитку Цехановецький поділяє на три стадії: природного, грошового і кредитного господарства. Такий поділ і характеристика кожної стадії нагадують, або, скоріше, повторюють відповідну періодизацію, здійснену представником історичної школи Бруно Гільдебрандом. Кредитне господарство Цехановецький, як і Гільдебранд, оголошує вершиною капіталістичних суспільних відносин. Разом з тим він пише про погіршення становища працівників, посилення їх експлуатації. «Чим вища економічна сфера, — твердить Цехановецький, — тим сильніша й невблаганніша ця експлуатація» [48, с. 27]. З економічних категорій Цехановецький особливо великого значення надавав категорії цінності, яку вважав провідною в курсі політичної економії. Цінність, за його визначенням, утілює два джерела: працю і корисність. Таке визначення не було оригінальним, його дотримувався ряд економістів. Із цих двох складових перевага віддається праці. Що ж до корисності, то вона не створює цінності, але є її необхідною умовою. За сучасної свободи обміну, пише Цехановецький, «цінність прагне урівноважитись з працею. За відсутності повної свободи вона ґрунтується, головне, на корисності» [49, с. 22].

Сучасники Цехановецького високо цінували його викладацьку діяльність і наголошували на його видатних розумових здібностях. Професор А. В. Романович-Славатинський так характеризу-

вав його у своїх спогадах: «Це була людина блискучих дарувань і величезної начитаності. Він читав трохи не всіма європейськими мовами... Я мало зустрічав людей, у яких розумові здібності були б так розвинені і функція думки становила б таку правильну організацію роботи мозку» [21, с. 241].

Г. Цехановецький виступав прихильником класичної політичної економії і саме з цих позицій читав курс політичної економії. Значну увагу він приділяв висвітленню в лекціях марксистської економічної теорії. Воно носило академічний, а не пропагандистський характер, але, незважаючи на це, стало приводом для звинувачень Цехановецького з боку департаменту поліції. Попечитель учбового округу у відповіді на запит департаменту поліції писав, що в літографованих лекціях проф. Цехановецького за 1880 р. 16 сторінок займає «виклад і критична оцінка вчення Маркса про цінність, де ґрунтовно спростовуються головні положення доктрини Маркса» [21, с. 241]. Така оцінка позиції Цехановецького щодо економічної теорії К. Маркса має підстави. Тут доречно згадати і, очевидно, погодитися з оцінкою ролі марксизму в російському суспільному русі В. В. Воровським. Він писав, що в Росії 70-х років XIX ст. ще не було умов для сприйняття марксизму як цілісного вчення, як учення класового. Саме тому «воно було кастроване. З нього видалили всю його соціологічну частину — його живу душу, залишивши лише економічне вчення, яке розглядалося, оцінювалося і приймалося (або відкидалося) виключно як «система політичної економії» незалежно від її зв'язку з усім світоглядом автора» [50, с. 120]. Воровський пише, що з марксизму видалили його живу душу — соціологічну частину, а сприймали, та й то неоднозначно, економічне вчення. А як оцінювати таку ситуацію? Чи означає це, що вчені або ще «не зрозуміли» марксизму, або «не сприймали його в силу свого класового становища»? А може саме в цьому виявилась їхня наукова ерудиція і мудрість. Прихильники класичного напряму політичної економії в своїх лекціях висвітлювали економічну теорію К. Маркса як один із новітніх напрямів економічної думки. Зокрема в Харківському університеті це були професори Г. Цехановецький, К. Гаттенбергер, М. Коссовський. Але вони розглядали економічне вчення К. Маркса як продовження і розвиток ідей класичної школи.

Коссовський Микола Михайлович (1864—1920) — професор Харківського університету, учень Цехановецького. Він виступив прихильником і захисником трудової теорії цінності. У праці «Цінність і ціна» закон «мінової цінності» він називав ос-

новним законом політичної економії. Він писав про наявність багатьох і досить різних трактувань цінності, а це означає, на його думку, що «у кожного своя власна наука, або те саме, що науки зовсім немає, а є лише п. п. вчені» [51, с. 37]. Він досить детально і критично аналізував існуючі теорії цінності і вважав, що для вирішення питання про цінність необхідно користуватись правильним методом. Для з'ясування суті цінності, зазначав М. Коссовський, необхідно користуватися діалектичним методом, як це робив К. Маркс. Проте діалектичний метод у Коссовського не виступає як загальний метод пізнання, а лише як одна з методологічних засад.

Джерелом цінності М. Коссовський називав працю, витрачену на виробництво товару. Це твердження, на його думку, може стати поворотним пунктом в історії політико-економічних учень [51, с.41]. Коссовський докладно аналізує виклад теорії цінності представниками класичної політичної економії. Постановка цього питання, пише він, мала місце у В. Петті, й посилається при цьому на «Капітал» К. Маркса. У теорії цінності А. Сміта домінує положення про те, зазначає Коссовський, що цінність зумовлюється працею, необхідною для виробництва товару. Д. Рікардо розвиває трудову теорію цінності і вважає її основою свого економічного вчення. Але останнє слово в розвитку теорії цінності, пише він, належить Марксу.

М. Коссовський в основному правильно викладає головні положення теорії цінності К. Маркса. Елементом, який визначає цінність, пише він, є лише суспільно необхідний робочий час, одиниця його виміру — проста праця. Аналізує Коссовський і залежність між цінністю і продуктивністю праці. Він критично поставився до поглядів тих економістів, які вважали, що цінність визначається співвідношенням попиту і пропонування, вказував на суперечність тверджень і тих економістів, які в основу цінності поклали корисність або (за Шеффле) працю та корисність. Теорію витрат виробництва М. Коссовський називає просто безглуздою. Її хибність, на його думку, полягає в ототожнюванні таких категорій, як праця та робоча сила, що є поняттями абсолютно різними. Те, що економісти не бачили різниці між ними, Коссовський називав кардинальним недоліком політичної економії до К. Маркса [51, с.81]. Теоретично безперспективними він називає «історичну» та «етичну» школи.

Як палкий прихильник і захисник трудової теорії цінності, М. Коссовський абсолютизував цю теорію, надаючи їй великого значення в перебудові соціально-економічних відносин. «Покла-

дена в основу соціально-економічних відносин, вона, — писав Коссовський, — перетворить ці відносини, оновить їх, оновлюючи й перетворюючи існуючий нині принцип розподілу. Тоді з'явиться інша політична економія, зникне залізний закон заробітної плати, зникне рента, землеробська й капіталістична, зникне, інакше кажучи, економічне рабство й експлуатація» [51, с. 41].

Питання розподілу Коссовський спеціально не аналізує, але, як прихильник трудової теорії цінності, він критикує тих економістів, які бачили в прибутку складову цінності. Він наголошує на нетрудовому, експлуататорському характері прибутку і вказує на його повну залежність від кількості експлуатованої праці. Прибуток капіталіста за даного процента експлуатації, писав Коссовський, залежить від кількості праці, зайнятої у виробництві, а тому фабриканти «чинять завзятий опір кожній спробі скорочення робочого дня».

М. Коссовський бачить нерівноправність у відносинах між працею і капіталом. Він виступає за рівномірний розподіл сили в суспільстві, що створить можливість для повної реалізації закону трудової вартості. Цього, на думку Коссовського, потребують інтереси більшості. Коссовського, як і Зібера, можна вважати популяризатором економічного вчення К. Маркса. Він виступає послідовним, безкомпромісним захисником трудової теорії вартості, а марксизм оголошує останнім словом у розвитку «смітo-рікардівської» політекономії.

Література

1. *Тихий Н.* В. Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность. — К., 1906.
2. *Брокгауз Ф. А. и Эфрон И. А.* Д. Багалей. Каразин // Энциклоп. словарь. — Т. 27.
3. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. — Изд. Харьк. ун-та, 1910.
4. *Слюсарський А. Г.* Супільно-економічні погляди В.Н. Каразіна // Нариси з історії економічної думки на Україні. — К., 1956.
5. *Козловський В. І.* Критика В. Н. Каразіним панщини та його проекти аграрних реформ в Росії і на Україні // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — Вип. 7. — К., 1972.
6. *Багалей Д. И.* Просветительская деятельность Василия Назаровича Каразина. Б/м. Б/р.
7. *Голубка С.* «Економічна система» М. А. Балудянського. — Л., 1998.

8. *Морозов Ф. М.* Борьба идейных направлений в академической литературе // История русской экономической мысли. — Т. I, ч. 2. — Л., 1958.

9. *Фатеев А. Н.* Академическая и государственная деятельность М.Я. Балудянского в России. — Ужгород, 1931.

10. *Балудянський М. А.* Національне багатство. Зображення різноманітних господарських систем // *Голубка С.* «Економічна система» М.А. Балудянського. — Л., 1998.

11. *Балудянський М. А.* Про національне багатство. Система Фізіократів або Економістів // Там само.

12. *Балудянський М. А.* Про національне багатство. Теорія Адама Сміта // Там само.

13. *Балудянський М. А.* Стаття теоретична. Про розподіл і обіг багатства // Там само.

14. Михаил Андреевич Балугьянский, статс-секретарь, Сенатор, тайный советник. (1769—1847). Биографический очерк / П. Баранов. — СПб., 1882.

15. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905) / Под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д. И. Багалея. — Х., 1908.

16. *Степанов Т. Ф.* Записки о политической экономии. — Х., 1844. — Ч. I.

17. *Теплицький В. П.* Економічні погляди Т. Ф. Степанова //Нариси з історії економічної думки на Україні. — К., 1956.

18. *Степанов Т. Ф.* Речь о сущности, важности и значении политических наук. — Х., 1833.

19. *Степанов Т.* Вступительная лекция, читанная в Императорском Харьковском университете 5-го сентября 1832 г. — Х., 1833.

20. *Степанов Т. Ф.* Записки о политической экономии. — 1848. — Ч.II.

21. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905 гг.) / Сост. проф. Д. И. Багалей, И. Ф. Сумцов, 1906.

22. *Птуха М. В.* Очерки по теории статистики в СССР. — М., 1959. — Т. II.

23. *Владимирский-Буданов М. Ф.* История Императорского университета Св. Владимира. — К., 1884. — Т. I.

24. История русской экономической мысли. — М., 1958. — Т. I, ч.II.

25. *Вернадский И.* Предмет политической экономии // Журнал Министерства народного просвещения. — 1856, май.

26. *Вернадский И.* Очерк истории политической экономии. — СПб., 1858.

27. *Шторх Г.* Курс политической экономии или изложенных начал, обусловливающих народное благоденствие: Пер. с фр. с биографическим очерком автора / Под ред. и с заметками И.В. Вернадского. — СПб., 1881.

28. *Маркс К., Енгельс Ф.* Соч. — Т. 13.
29. *Вернадский И.* Проспект политической экономии. — СПб., 1858.
30. *Вернадский И. В.* Очерк теории потребностей. — СПб., 1852.
31. *Вернадский И.* Критико-историческое исследование об итальянской политико-экономической литературе до начала XIX в. — М., 1849.
32. *Коропецький І. С.* Українські економісти XIX століття та західна наука. — К., 1993.
33. *Теплицький В. П.* Суспільно-економічна думка на Україні в період підготовки реформи 1861 р. // Нариси з історії економічної думки на Україні. — К., 1956.
34. *Цаголов Н. А.* Вопросы истории политической экономии. — М., 1984.
35. *Розенталь М.* Философские взгляды Чернышевского. — М., 1948.
36. *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. — Т. 23.
37. *Зибер Н. И.* Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях // Избр. экон. произведения: В 2 т. — М., 1959. — Т. I.
38. *Зибер Н. И.* Несколько замечаний по поводу статьи Ю. Жуковского «Карл Маркс и его книга о “Капитале”» // Там само.
39. *Реуэль А. Л.* Русская экономическая мысль 60—70-х годов XIX века и марксизм. — М., 1956.
40. *Зибер Н. И.* Очерки первобытной экономической культуры // Там само. — Т. II.
41. *Жученко В. С.* М. І. Зібер — коментатор і популяризатор економічного вчення Карла Маркса. — К., 1968.
42. *Зибер Н. И.* К истории русской общины // Там само.
43. *Зибер Н. И.* Возражение на экономическое учение Джона Стюарта Милля // Там само.
44. *Фигуровская Н. К.* О Н. И. Зибере // Кооперация. Страницы истории. — М., 1998. — Т. I, кн. I.
45. *Вольский М.* Задача политической экономии и отношение ее к прочим наукам. — Одесса, 1872.
46. Записки Новороссийского университета. — Одесса, 1890. — Т. 53.
47. *Маркевич А. И.* Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. — Одесса, 1890.
48. *Цехановецкий Г. М.* Краткий обзор политической экономии // Университетские известия. — 1866.
49. *Цехановецкий Г.* Сочинения А. Смита. — К., 1859.
50. *Воровский В. В.* К истории марксизма в России: Соч. — М., 1933. — Т. I.
51. *Коссовский Н. Н.* Ценность и цена. — Х., 1883.

Розділ 7

КИЇВСЬКА ПСИХОЛОГІЧНА ШКОЛА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

1. М. Х. Бунге — видатний економіст-теоретик і державний діяч.
2. «Основи політичної економії» Д. І. Піхна.
3. «Теорія цінності» А. Я. Антоновича.
4. Вчення про економічне явище Р. М. Орженцького.
5. «Теорія розцінки господарських благ» О. Д. Білімовича.

Психологічний напрям в політичній економії поширився в кінці XIX — на початку XX ст. Як на Заході, так і в Росії його представники виступили з критикою класичної теорії. Вони включили в науковий аналіз категорії корисності, граничної корисності, рідкості. Представникам цього напряму притаманне «введення понять об'єктивної і суб'єктивної господарської цінності; перенесення суб'єктивної оцінки із психіки однієї людини на психологію «колективності» і поява таких понять, як «соціальні оцінки», «суспільна гранична корисність» і т. ін. [1, с. 163].

Дослідник психологічної школи в політичній економії Росії М. Шухов називає найбільш видатних представників цієї школи: Р. М. Орженцького, В.Ф. Залеського, О.Д. Білімовича, а її засновниками М.Х. Бунге і його учня Д.І. Піхна. А це і є майже весь склад Київської школи. Заслугою представників Київської школи було те, що вони першими в Україні, а то і в Росії, стали на шлях дослідження новацій в політичній економії. Вони фактично виступили проти ортодоксальних засад класичної політичної економії і марксизму. «Київська психологічна школа, — як зазначають її дослідники, — підготувала добрий ґрунт в Україні для сприйняття ідей маржиналізму, який на цей час склався на Заході у самостійну і надзвичайно впливову течію і відігравав все більш відчутну роль у поступовій зміні вихідних теоретичних засад політекономічної науки» [2, с. 33]. Певний вплив на теоретичні засади представників Київської школи мала німецька історична школа.

Один із представників Київської школи О. Д. Білімович у своїх спогадах про Д. Піхна, як типового представника школи, писав: «Родоначальником цієї школи слід вважати М. Х. Бунге; з багатьох найбільш важливих питань як економічної теорії, так і

економічної політики вона різко розходиться з іншою школою російських економістів, марксистською в теорії і народницькою в політиці, школою **московською**» [3, с. 13—14].

Дійсно, представники Київської школи не сприймали марксистську теорію суспільного розвитку, вони виступали прихильниками еволюціонізму, віддавали данину німецькій історичній школі, пророкуючи їй майбутнє. Бунге та його прихильники заперечували трудову теорію вартості А. Сміта і Д. Рікардо і тезу про речовий характер праці. Погляди представників Київської школи і її лідера не лишались незмінними. Відбувається поступовий перехід у світоглядній позиції Бунге від ліберально-фрітредерських позицій до визнання ідеї втручання держави в економічне життя. Київська школа і її лідер йшли в авангарді тогочасної вітчизняної економічної науки. Бунге, як людина високоосвічена, з критичним складом розуму не просто заперечував чи відкидав певні доктрини. Критично сприймаючи теоретичні розробки західних економістів, він досить кваліфіковано і неупереджено виділяв в них сильні сторони й піддавав критиці, на його думку, слабкі.

Відчуття нового, намагання йти в ногу з розвитком економічної теорії на Заході сприяли зростанню популярності школи і, перш за все, на Заході. У праці німецького економіста Ханса-Юргена Серафіма, присвяченій теорії вартості в Росії і опублікованій 1925 р., йшлося про Київську школу. Автор назвав Бунге родоначальником Київської школи економістів, відзначивши особливо його «прихильність в методології німецькій історичній школі й «історично-реалістичний погляду» на проблеми народного господарства» [4, с. 53].

1. М. Х. Бунге — видатний економіст-теоретик і державний діяч

Микола Християнович Бунге (1823—1895) — видатний вчений і реформатор, народився в Києві в сім'ї лікаря. 1845 р. закінчив юридичний факультет Київського університету Св. Володимира. По закінченні університету деякий час читав курс законодавства у ліцеї князя Безбородька в Ніжині. 1847 р. захистив магістерську дисертацію: «Дослідження засад торгового законодавства Петра Великого». З 1850 р. професор Київського університету. 1852 р. здобув ступінь доктора політичних наук за дисертацію «Теорія кредиту». Бунге читав лекції в університеті на

кафедрі політичної економії і статистики. А з 1869 р. перейшов на кафедру поліцейського права. Він тричі обіймав посаду ректора університету: 1859—1862 рр. — за призначенням, а 1871—1875 і 1878—1880 рр. був обраний ректором.

З 1881 по 1887 рр. — міністр фінансів Росії. В умовах реакції, яка торкнулась і фінансової сфери, Бунге проявив себе як висококваліфікований фахівець, який робив усе можливе, щоб реалізувати свою програму. Йдеться про податкову реформу, реформування грошового обігу тощо.

1887 р. Бунге був призначений головою Комітету Міністрів Росії. На цій посаді він перебував до 1895 р. За цей час провів низку економічних реформ. 1890 р. він був обраний академіком Петербурзької Академії наук.

М. Бунге, перш за все, видатний вчений, який лишив велику наукову спадщину в галузі політичної економії, фінансів, статистики, історії економічної думки. Ще в перші роки роботи в університеті він друкує ряд статей, присвячених злободенним питанням того часу. Бунге відгукується на проблеми, що стосувались передбачуваної реформи. 1859 р. він був запрошений до участі в роботі фінансової комісії, яка підготовляла питання викупу селянських наділів. Друкує вчений ряд статей, присвячених виникненню промислових товариств, праці з теорії кредиту, статистики.

Великого значення Бунге надавав політичній економії. В доповіді, прочитаній на урочистих зборах Імператорського університету Св. Володимира 9 квітня 1856 р., «Про місце, яке займає політична економія в системі народної освіти...», він чітко виклав своє бачення засад цієї науки.

Пов'язуючи могутність держави з успіхами економічними, Бунге ставить питання: «що становить предмет вивчення політичної економії, хто потребує її як знання, що підготовляє до діяльності, нарешті — в чому полягають її практичні результати?» [5, с. 5]. Отже, він намагається не лише з'ясувати предмет політичної економії, а й показати практичну функцію цієї науки.

«Предмет політичної економії, — пише автор, — **корисна робота**, як засіб для задоволення потреб; її завдання — пояснити природу потреб, визначити сили, що виконують корисну роботу і властивості останніх, нарешті показати, як складається господарський порядок, в якому корисна робота утворюється в безперервно зростаючих розмірах, розмінюється і виділяється на частку кожного» [5, с. 6]. Визначення предмета політичної економії у Бунге досить ґрунтовне. Він починає з корисної роботи для задо-

волення потреб і закінчує розподілом. Ставлячи в основу дослідження потреби, він не обмежується потребами матеріальними. Корисна робота «може міститися або в предметах матеріального споживання, або у витворах наук і мистецтв, або в діяльності моральній. В цьому розумінні корисна робота уявляється нам як **придатність** (utilitt, Nützlichkeit), як засіб для життя і для розвитку» [5, с. 6]. «Сил, що виконують корисну роботу, — дві — природа і праця людини» [6, с. 7]. Аналізує він і капітал.

Під капіталом Бунге розуміє нагромаджені предмети споживання, машини, земельну власність та ін. В сукупності природа, праця і капітал створюють «цінність» потреб, тобто речей, послуг, науки, моралі. Прагнення людей до задоволення потреб Бунге визнає рушійною силою суспільного розвитку.

Різноманітність потреб породжує розподіл праці, а він, у свою чергу, — обмін, який Бунге вважає «сутністю економічних відносин» [5, с. 12]. Необхідною умовою обміну він називає «суперництво» — конкуренцію. «Відсутність суперництва, — пише вчений, — є відсутність життя суспільного і його необхідних ознак — розподілу праці, права власності і особистої господарської самостійності» [5, с. 12].

Розкривши предмет політичної економії, Бунге визначає завдання вченого, яке «полягає не у викладі загальних абстрактних понять — загального ходу економічного процесу; але у вивченні різноманітних форм дійсності, в розкритті змісту останньої, в пізнанні законів, які панують серед різноманітності і уявної випадковості явищ» [5, с. 19]. Разом з тим автор наголошує, що політична економія, щоб відповідати сучасним вимогам, мусить займатись дослідженням існуючого «і будувати свої дослідження на історичній основі». Бунге виступає прихильником історичної школи, високо оцінює її діяльність і особливо засновника школи — Рошера.

Простежує Бунге і практичну функцію політичної економії. Він детально розглядає її місце і роль в різних сферах народногосподарської діяльності. Так, зокрема, торкаючись сільського господарства, він пише про безпідставність нарікань на сільськогосподарські науки і пропоновані ними вдосконалення. Ці нарікання, пише він, породжуються такою ж мірою як «технічною відсталістю і недостатністю вправності, так і глибоким політико-економічним неуцтвом» [5, с. 28].

У працях, опублікованих до реформи, Бунге висловлює негативне ставлення до общини, засуджує обмеження приватної ініціативи. Треба, писав він, пильнувати не те, «щоб вигадувати об-

меження, неминучі за ходом речей, а про те, щоб зробити їх непотрібними, розвиваючи суперництво і дух заповзятливості», щоб розв'язати дію природним законом [5, с. 57]. Бунге виступав за розкріпачення сил народу. Він — прихильник вільного підприємництва, а конкуренцію визначав як головний фактор суспільного прогресу. Цю ідею він висловив і в записці «Про грошові засоби Росії». «Я гадаю, — писав Бунге, — що економічний успіх можливий лише при наданні промисловості приватної діяльності. Державі належить діяльність вищого роду, піклування про загальне благо, а не займатися приватним господарством» [цит. за 6, с.191]. Держава не повинна втручатись у господарське життя. Бунге відводив їй роль вищого арбітра, що піклується відновленням в суспільстві «гармонії», втраченої через порушення природних економічних законів, і зміцненням суспільної моралі.

Ці ліберально-фрітредерські погляди були притаманні Бунге на початку його наукової діяльності. Саме ними він керувався у визначенні співвідношення приватної ініціативи і політики держави. І це не випадково, адже в цей час у Росії панували ідеї лібералізму. Не говорячи про величезний авторитет А. Сміта, заслугу якого у створенні політичної економії як науки визнавав і Бунге, помітним успіхом користувались ідеї Сея, праці якого були на той час перекладені і видані в Росії. Значний вплив на Бунге в цьому питанні справив і Дж. Ст. Мілль, який заперечував ефективність державного втручання в економічне життя.

Разом з тим з'являються праці російських авторів, які виступають прихильниками протекціонізму. Це, зокрема, російські державні діячі М. С. Мордвінов і Е. Ф. Канкрін. З їхніми працями був обізнаний Бунге. Він навіть опублікував статтю в «Русском Вестнике» — «Думки гр. Канкріна про паперові гроші» (1864).

З кінця 1860-х років Бунге змінює свою орієнтацію і виступає проти концепції економічного лібералізму А. Сміта. «Практичне застосування засад Сміта не виправдало, проте, надій, порушених школою свободи промисловості. І в практичній діяльності, і в науці, — підсумовує Бунге, — з'являється думка про необхідність обмеження свободи і про влаштування народного господарства за участю держави (Сісмонді, Ліст та багато ін.)» [9, с. 12]. Ця думка стала провідною в роки його державної діяльності і набула прагматичного характеру.

Надаючи великого значення економічній теорії і, зокрема, політичній економії, Бунге знову ставить питання про її предмет. У праці «Основи політичної економії» (1870) він визначав її як науку, завдання якої «полягає в дослідженні суспільної сторони

господарських явищ і законів, яким ці явища підпорядковані» [7, с.11]. Бунге вказував на необхідність для розвитку політичної економії правильного розуміння її предмета і зауважував, що воно утруднювалось позицією ліберальної економічної школи і соціалістів. Дотримуючись ідеї, що існуючий порядок є природним, він критикував соціалістів за те, що вони засуджували цей порядок і вбачали свій ідеал у новій організації праці в «придуманих формах суспільного устрою» [7, с. 12—13].

Значну увагу в своїх дослідженнях Бунге приділяє розумінню «цінності». Адже ця економічна категорія червоною ниткою проходить крізь праці економістів і визначає їх належність до того чи іншого напряму економічної думки чи школи.

Саме погляди Бунге на категорію цінності, їх еволюція дають уявлення про формування як світогляду вченого, так і Київської школи в цілому. Визначенню категорії цінності, як і предмета політичної економії, Бунге надає великого значення, її дослідження займає велике місце в працях ученого.

Аби зрозуміти сутність явищ, які лежать на поверхні економічного життя, необхідно, наголошував Бунге, звернути увагу на основні питання. До таких питань він відносив цінність і ціну. «Теорія цінності, — писав учений, — є одним із найскладніших розділів політичної економії, остаточний висновок із складних явищ, потреб, виробництва, обміну і споживання» [8, с.395]. Найбільш повно категорію цінності Бунге висвітлює у праці «Основи політичної економії», присвятивши їй шостий розділ «Про обмін, цінність і ціну».

Пов'язуючи цінність з проблемою обміну він наголошує, що предметом обміну є цінність. «Під час обміну, — пише автор, — ми порівнюємо не придатність виробів або послуг, але їх цінність» [7, с. 37]. Таке визначення цінності вимагає, за словами автора, з'ясування причин її виникнення і розмірів. Щодо причин, то «виникнення цінності пояснюється потребою і сумою жертв (праці або витрат), які необхідні і можуть бути зроблені для задоволення потреби. Якщо у даному виробі немає потреби, то він не може мати цінності, і якою б великою не була праця, витрачена у виробництві, але вона не передасть виробу, який не має корисності, жодної цінності...» [7, с. 37]. І навпаки, продовжує він, цінність виробу може бути високою, хоч на нього було здійснено мало витрат («наприклад, склянка води у безводному степу»). Отже, виникнення цінності Бунге пов'язує з потребами, а її визначення — з суб'єктивною оцінкою. Називає Бунге цінність й «умовним мірилом багатства», а одиницею виміру — певну кіль-

кість золота чи срібла, «наявного у монеті і прийнятої за одиницю» [7, с. 38].

Ще раз наголосивши на важливості дослідження категорії «цінності» в курсі політичної економії, Бунге простежує її еволюцію, починаючи від А. Сміта, «який поставив цінність в залежність від праці» [7, с. 38]. Англійська школа керувалася думкою, що цінність має бути у тісному зв'язку з працею. Бунге поділяє думку класиків про придатність праці служити мірилом цінності, проте він заперечує можливості практичного застосування цієї концепції. «Хоча праця є істинним мірилом мінової цінності, — пише він, — проте на практиці вона не використовується для визначення цінності через складності встановити відношення між двома різними кількостями праці, які вимагають різного часу, напруження і мистецтва» [7, с. 41]. Ця думка вченого, висловлена ще в пору панування ідей класичної школи, заслуговує на особливу увагу.

Простеживши визначення категорії «цінності» економістами класичної школи, Бунге показує, які **доповнення** внесли в аналіз послідовники А. Сміта й Д. Рікардо — Мальтус, Сей, Бастіа, Кері та ін. Подальша еволюція визначення цінності економістами була досить строкатою. «Економісти в дослідженнях своїх про цінність, — пише Бунге, — розглядали залежність цінності і від кількості праці, використаної на виробництво, і від кількості праці, яку можна придбати за дану річ, і від витрат виробництва взагалі, і від попиту та пропонування, і від участі дармових сил у виробництві, і від відношення між загальною кількістю предметів, які складають результат виробництва» [7, с. 39]. Здійснюючи аналіз еволюції визначення цінності економістами, він звертає увагу на перехід від трудової теорії цінності до визначення її основ корисністю. Цей перехід він пов'язує з Прудоном, який ототожнює корисність і цінність та формує концепцію конституйованої цінності.

Підбиваючи підсумок Бунге пише, що суперечності і погрішності у визначенні цінності пояснюються рядом причин. Це, перш за все, намагання економістів, виходячи з існуючих реалій, бажати, щоб дійсність відповідала потребам справедливості. Це — плутанина у визначенні цінності і ціни. І, нарешті, невдале згрупування умов, що визначають цінність.

Підсумовуючи проведений аналіз категорії «цінність», Бунге пише, що «теорія цінності не може бути побудована дедуктивним шляхом; причини, під впливом яких встановлюється цінність, надто складні...» [7, с. 67]. Сам автор робить висновок, що «цінність визначається попитом і пропонуванням» [7, с. 61]. Умови

попиту і пропонування — це, за визначенням автора, умови соціальні. Тому не випадково він пов'язує ці категорії не лише з проблемами цінності, реалізації, а й із задоволенням потреб населення. Вирішення цих питань він покладає на суспільство і громадську владу, які повинні, «не порушуючи історичного розвитку і свободи, сприяти такій зміні умов попиту і пропонування, яка зробила б задоволення потреб доступним і відповідним до інтересів усіх і кожного» [7, с. 68].

З трактуванням економістами категорії цінності було пов'язане й розуміння проблеми розподілу. Бунге, як більшість тогочасних економістів, вважав, що у виробництві беруть участь три фактори: праця, природа й капітал. Кожний з цих факторів є самостійним джерелом цінності. Цінність, що створюється трьома факторами, відповідно поділяється на три види доходів: заробітну плату, ренту й прибуток. Ці види доходів відповідають трьом класам суспільства (робітники, землевласники, капіталісти). Частка кожного з них у розподілі доходів визначається, на думку Бунге, суперництвом, що може змінювати ці доходи в той чи інший бік. Він підтримував принцип втручання держави в економічне життя і твердив, що воно сприятиме «справедливому розподілу доходів» [7, с. 128]. Бунге не лише викладав власні погляди на теорію розподілу, а й аналізував поширені тоді теорії з цього питання. Він заперечував висновок, що за капіталізму прибуток є відрахуванням від заробітної плати. Такі висновки, на його думку, давали теоретичну зброю в руки соціалізму.

М. Бунге схилявся до теорії розподілу Кері й Бастіа, проте не сприйняв їхню теорію «гармонії інтересів». Він визнавав наявність глибоких соціальних антагонізмів в суспільстві, зумовлених нерівномірним розподілом, а теорію «гармонії» визначав «як мету, як предмет помислу кращих великодушних умів, які намагались перенестись із світу суворої дійсності в світ правди, добробуту, освіти» [8, с. 311].

Загострення класових суперечностей і посилення диференціації в суспільстві приводять до поширення та зростання впливу ідей соціалізму, що створює загрозу державним засадам, їх стабільності. Ці проблеми турбують Бунге. Він відверто критикує погляди соціалістів-утопістів: К. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена, піддає критиці ідеї Ф. Лассаля і Ж. Прудона за їх утопічні мрії і безпідставні обіцянки щастя у вигаданому суспільстві майбутнього. Нищівній критиці піддає Бунге марксизм. Йй притаманна неупередженість та надзвичайна дотепність.

Так, зокрема, аналізуючи теорію цінності К. Маркса, Бунге доводить відсутність в аналізі наукової аргументації. К. Маркс, як відомо, визначає цінність кількістю простої абстрактної праці, проте не індивідуальної, а суспільно необхідної. Бунге пише про складність приведення до простої праці різних видів праці складної, а ще складніше вивести «середньонеобхідний робочий час». Це розуміє і Маркс, проте вирішує проблему, за словами Бунге, досить оригінально. Він пише: «Може видатись навіть, що Маркс сміється над своїми читачами, говорячи, що перекладення роботи складної праці на роботу простої абстрактної праці відбувається, так би мовити, за спиною виробника, через суспільний процес, і видається таким, що встановилося за «переказом». Що це за суспільний процес, що відбувається за спиною виробника, і перекладення, що видається таким, що встановилося за переказами?» [8, с. 132].

М. Бунге робить висновок про непридатність теорії цінності К. Маркса для практичного зростання ні на той час, ні на майбутнє. Щоправда, відносно майбутнього він іронічно зауважує: «Можливо, скажуть, що адміністрація суспільного комуністичного господарства, ставши суддею того, що та в якій кількості має бути вироблено, знайде в теорії цінності Маркса вказівки, скільки треба буде звурджити абстрактної праці в тих чи інших предметах і скільки кому слід відпустити цього звурдженого сиру, якщо не буде можливості дозволити всім їсти його досхочу» [8, с. 134]. Можна сказати, що передбачення Бунге виявилось пророчим.

Піддає критиці Бунге й інші економічні категорії у визначенні К. Маркса. Заперечує він трактування Марксом продуктивної і непродуктивної праці, який услід за Смітом до продуктивної відносив лише працю у сфері матеріального виробництва. Бунге досить їдко зауважує, посилаючись на висловлювання Ліста про економістів, які вважали лише певні види праці продуктивними: «на їхню думку, людина, що виховує людей, не продуктивна, а та, що відгодовує свиней, продуктивна». «Матеріальний погляд на характер виробництва цінності Маркс називає фетишизмом, і сам уклоняється фетишу» [8, с. 146].

М. Бунге звинувачує К. Маркса в «догматизмі», «туманності» термінології тощо. «Маркс, — пише Бунге, — обеззброює своїх супротивників, стверджуючи, нібито те, що вони спостерігають, їм лише видається, а в дійсності наука бачить дещо інше. Звичайно, бачить це тільки наука Маркса, що керується виключно догматикою, яка видається за непогрішні істини, а не спостереженням» [8, с. 147].

Тут доречно згадати думку Бунге про роль науки і знань. Він підкреслював, що «знання набувається не віруванням у догмати теорії, що видається за щось безсумнівне, а ретельним аналізом явищ, правильними висновками із безперечних основних положень і обережними узагальненнями» [8, с.I]. Саме таку позицію займав Бунге в своїй науковій діяльності та вчив цьому і наставляв своїх численних учнів. І не випадково його учень Д. І. Піхно писав про Бунге: «В той час, коли молода думка прагнула до реформаторських планів мрійників, які бажали переробити і ощасливити людство, нещадна логіка нашого вчителя руйнувала ці привабливі будування, і вони падали до наших ніг, як розбиті дитячі іграшки» [цит. за 4, с. 44—45].

Розвінчуючи марксизм, Бунге разом з тим дає глибокий критичний аналіз сутності соціалізму й комунізму. Він з'ясовує причини виникнення цих теорій, простежує їх еволюцію і визначає їхнє місце як в історії науки, так і в суспільстві. Бунге не вважав появу соціалізму і комунізму випадковим явищем. Не пояснював він появу цієї ідейної течії якимись помилками чи недоречностями. Їх поява пов'язана зі споконвічною мрією людства про соціальну справедливість. «Без бажання щастя і прагнення до нього, — писав Бунге, — захололо б саме життя» [цит. за 4, с. 50].

А самі теорії соціалізму Бунге розвінчував як утопічні, спроба втілення в життя яких може закінчитись лише соціальною катастрофою. «Стрибок із царства необхідності в царство свободи, проголошений марксистами, — писав Бунге, — був би стрибком із царства визнання права, праці, обов'язку, совісті, законності — або в царство деспотизму більшості і загального рабства, або в царство анархії... З часом і самий образ «учителя» в очах марксистів повинен буде втратити свою привабливість» [8, с. 156]. Слова Бунге, можна повторитися, виявились пророчими.

Безумством, разом з тим, називав Бунге неувагу до дійсних інтересів «більшої частини населення». Він виступив прихильником соціальних реформ як засобу лікування суспільних недугів, підтримки державою незаможних класів. Ці погляди Бунге значною мірою збігалися з поглядами представників «Нової історичної школи» і, зокрема, теорією «державного соціалізму».

М. Бунге відомий не лише як теоретик-економіст, а й як видатний статистик. Він викладав статистику в університеті, опублікував ряд праць із статистики як навчальні посібники для студентів. Бунге визнавав велику роль статистики у «вивченні господарських явищ» [5, с. 20]. Спираючись на праці зарубіжних та вітчизняних статистиків, Бунге виступив засновником «соціологічного

напряму» у вітчизняній статистиці [10, с. 71]. Предметом статистики він називав «закони суспільних явищ» [11, с. 1]. Відповідно він дає роз'яснення розумінню «суспільства, суспільних явищ і законів, яким ці явища підпорядковані» [11, с. 1]. Бунге брав безпосередню участь в роботі Комісії для опису губерній Київського учбового округу (1851—1864).

Окремої уваги потребує дослідження державної діяльності Бунге. У дореволюційній літературі Бунге не високо оцінювали як науковця-теоретика. Проте надзвичайно високу оцінку давали його державній, реформаторській діяльності. Так, М. Туган-Барановський визнавав заслуги Бунге як реформатора. «Бунге став, — писав М. Туган-Барановський, — істинним реформатором нашої фінансово-економічної політики» саме тому, що «він був теоретиком і посів посаду міністра фінансів, як сумлінний вчений» [4, с. 52]. Отже, М. Туган-Барановський, відзначаючи заслуги Бунге як реформатора, пов'язує їх з його теоретичною діяльністю. Крім того, він наголошує, що Бунге був добре обізнаний з економічною і фінансовою політикою Заходу.

Високу оцінку діяльності Бунге на посаді міністра фінансів дав анонімний автор. Він пише, що серед російських економістів це був майже єдиний серйозний вчений, який розумів грошово-кредитні проблеми. Проаналізувавши всі сторони його діяльності на посаді міністра фінансів і високо їх оцінивши, автор пише, що «...вихідна точка зору всієї політики М. Х. Бунге — полегшення податкового тягаря найменш заможного класу населення» [12, с.50].

М. Бунге — висококваліфікований і відповідальний державний діяч, великий патріот країни. Не маючи можливості відкрито проголосити свої реформаторські ідеї, він сподівався на втілення їх у життя в майбутньому. Для цього він готує «Політичний заповіт» — неофіційну записку, яка, за задумом автора, мала потрапити до рук Олександра III, але це не здійснилося. Заповіт дістав назву «Загробних нотаток». «У записці детально розглянуті актуальні питання національних відносин, державного управління, народної освіти, селянського і робітничого законодавства, оподаткування. Значна частина «Загробних нотаток» присвячена методам боротьби з упливом ідей соціалізму і комунізму» [4, с.13].

Завершуючи розгляд економічних поглядів М. Бунге, слід ще раз звернути увагу на те значення, яке він надавав політичній економії в суспільному житті. «Вказуючи на успіхи, — писав він, — якими суспільство зобов'язане політичній економії, ми не го-

ворили про значення духовних засад: предмет цей не входить в коло її досліджень. Але політична економія визнає зв'язок між духовним і господарським життям людини, і визнаючи його, здобуває право носити ім'я науки моральної» [5, с. 64].

2. «Основи політичної економії» Д. І. Піхна

Дмитро Іванович Піхно (1853—1909) народився у Чигиринському повіті Київської губернії в бідній селянській родині. Початкову освіту здобув у другій Київській гімназії. 1870 р. вступив до Київського університету на юридичний факультет. Під упливом Бунге захопився економічною теорію. Склавши магістерський екзамен з політичної економії і поліцейського права, захистив дисертацію на тему: «Комерційні операції державного банку» і дістав звання магістра поліцейського права. З 1877 р. він, як приват-доцент, починає читати лекції на кафедрі політичної економії і статистики. В цей же час він починає працювати в газеті «Киевлянин», з 1879 р. стає її редактором. 1879—1880 рр. він бере участь в роботі Київської підкомісії з дослідження залізничної справи в Росії. Робота в підкомісії позначилась на його подальших наукових інтересах. 1885 р. Бунге, тоді міністр фінансів, залучає Піхна до роботи в Петербурзі, де він працює спочатку чиновником з особливих доручень у міністерстві фінансів, а згодом членом Ради міністерства шляхів сполучення.

Принципові розбіжності в поглядах з наступником М. Бунге змусили Піхна повернутися до Києва, де він працює в Університеті. 1888 р. захистив докторську дисертацію на тему «Залізничні тарифи». Останні роки життя працював у Державній раді [3, с.4—8].

Наукові інтереси Піхна були досить різнобічні. Працюючи в університеті друкує ряд статей з правових питань та окремих проблем політичної економії: про гроші, кредит, банки, торгівлю, акціонерні компанії тощо.

Поступово Піхно все більше переймається проблемами політичної економії, наслідуючи в багатьох питаннях свого вчителя М.Х. Бунге.

Найбільш ґрунтовно питання політичної економії викладені Піхном у праці «Основи політичної економії» (1899). Автор дає визначення предмета і метода політичної економії, показує її зв'язок з іншими науками та роль в практичній діяльності.

«Політична економія, або наука про народне господарство, — пише Піхно, — вивчає господарські явища в народному житті і

внутрішні закони, яким підпорядковані ці явища» [13, с. 1]. Автор деталізує це визначення через аналіз таких категорій, як господарство, корисність, потреби, цінність, багатство. «Предмет цієї науки, — пише він, — вивчення суспільної сторони господарської діяльності». «Політична економія ставить собі за мету дослідження… економічних законів» [13, с. 8].

Цікавою є постановка вченим питання про метод дослідження політичної економії. Політична економія, за його висловом, має справу зі складними явищами, тому в дослідженні не можна користуватись штучно поставленим дослідом, за допомогою якого виділяються для аналізу окремі сторони явищ. Піхно називає чотири методи дослідження: 1) метод одиничних, або конкретних спостережень; 2) метод масових спостережень, або статистичний; 3) історичний; 4) дедуктивний. Він застерігає щодо захоплення дедуктивним методом і разом з тим наголошує, що в теоретичних науках він є необхідним. Піхно заперечує застосування чисто математичного методу, яке перетворило б «економічні питання в математичні теореми» [13, с. 12].

Систему політичної економії Піхно будує за схемою: потреби, виробництво, розподіл, споживання. «Виробництво, розподіл і споживання господарських благ, — пише автор, — становлять три головних процеси, з яких складається господарське життя; а потреби служать провідною силою, що спрямовує ці процеси» [13, с. 14].

Дослідження політичної економії Піхно починає з аналізу потреб, розкриває їхню сутність, джерела, розробляє їх детальну класифікацію. На основі цього аналізу автор робить висновок про те, що потреби служать і початковим стимулом господарської діяльності, викликаючи цю діяльність, і постійним її керівником саме тому, що від «спрямування в розвитку потреб і їх зміни залежить напрям і зміни господарського життя» [13, с. 40—41]. Варте уваги зауваження Піхна про те, що йдеться не про якісь непевні і мрійні побажання, а лише про такі потреби, які дійсно збуджують господарську діяльність і мають засоби для їх задоволення.

Д. Піхно розуміє і з'ясовує значення потреб в житті суспільства. Їх розвиток забезпечує гармонійний розвиток як окремих осіб, так і суспільства в цілому. І що важливо, необхідно, щоб мала місце «відповідність між потребами приватних осіб і громадських спілок, з яких складається народ» [13, с. 41].

Аналіз виробництва вчений починає з його визначення, під яким розуміє «господарську діяльність, спрямовану на добування

корисностей і пристосування їх людським потребам». Піхно заявляє, що «виробництво не створює нової речовини, а лише видозмінює її відповідно до людських потреб» [13, с. 42].

Аналізуючи продуктивні сили, або «фактори виробництва», вчений, керуючись «загальноприйнятою класифікацією», виділяє три фактори: 1) природу, 2) працю і 3) капітал. Але до них він додає «четверту категорію — 4) культурно-історичні сили народу».

Д. Піхно дає досить детальну характеристику кожного фактора і визначає їх роль у господарській діяльності. Праця з економічного погляду в Піхна — це зусилля людини, спрямоване на досягнення якоїсь мети «Праця, що досягає певної корисної мети, є продуктивною» [13, с. 48]. Капітал — це результати минулої господарської діяльності, що служать для полегшення і посилення подальшої діяльності. Важливим є висновок Піхна про роль четвертого фактора виробництва. «Продуктивність трьох основних факторів — природи, праці і капіталу виявляється надто різною в залежності від культурно-історичних умов народного господарства або, інакше кажучи, від культурно-історичних сил народу» [13, с. 71]. Вчений підкреслює, що народ не лише нагромаджує речовий капітал, а й створює духовні блага і сили, які переходять із покоління в покоління. Ці сили, що оточують людину, можуть або сприяти зміцненню народного господарства, або відігравати негативну роль. Їх уплив, зазначає Піхно, не можна визначити чітко, але на нього необхідно зважати. «Найважливіші із цих сил, що постійно впливають на господарську діяльність як окремих осіб, так і всього народу, такі: норови і звичаї, мораль, освіченість, енергія, дух заповзятливості, законодавство, державний і суспільний лад життя» [13, с. 71]. Він не лише називає ці фактори, а й чітко розкриває роль кожного з них у суспільному виробництві. Отже Піхно, по суті, аналізує позаекономічні фактори суспільного розвитку, які становлять основу інституціоналізму. Інституціоналізм, як напрям суспільно-економічної думки, на той час ще не склався. Мова могла йти лише про його джерела, пов'язані з історичною школою, представники якої підкреслювали значення етичних, психологічних і особливо правових факторів у господарському розвитку. Піхно, як і Бунге, — прихильник історичної школи. Він сприймає її інституційно-емпіричні традиції. В «Основах політичної економії» Піхно, зокрема, посилається на В. Рошера і запозичує у нього класифікацію видів праці. Вчений високо оцінює Кніса. Разом з тим у Піхна інституціональний елемент посідає важливіше місце. «Культурно-історичні сили народу» автор виділив в окремий фактор, впливу якого він надавав

великого значення. А це дає підстави твердити, що Піхна слід вважати одним із засновників інституціоналізму.

Теорію розподілу Піхно поділяє на дві частини: 1) теорію обміну, або обігу господарських благ, і 2) теорію доходів. У теорію обміну він відповідно включає вчення про цінність, ринок, про засоби сполучення і торгівлю.

Безумовно центральне місце в теорії обміну відводиться категорії цінності. Піхно, як і Бунге, — прихильник теорії попиту і пропонування. І якщо Бунге накреслив лише її загальні контури, то Піхно присвячує їй спеціальну працю: «Закон попиту і пропонування. (До теорії цінності)» (1886). Цю працю, або, як пише Піхно, «етюд», він називає вступною главою до іншого спеціального дослідження про цінність. І дійсно це — фактично глава його праці «Основи політичної економії». Вже у вступі до праці Піхно пише, що в основу дослідження «покладено вчення про попит і пропонування Мальтуса і Германа» [14, с. 2].

Але більш ґрунтовно і послідовно Д. Піхно досліджує категорію цінності у праці «Основи політичної економії». Він, як і Бунге, заявляє про важливість і складність дослідження цієї категорії і підкреслює її велике значення в системі економічних наук. Д. Піхно висловив цікаву думку про зв'язок цієї категорії «з усіма господарськими процесами». «Цінність виникає із виробництва, як його результат; вона фактично визначається в обміні, як мінова цінність і ціна, і в той же час значною мірою залежить від умов споживання» [13, с. 137].

Отже, перш за все, цінність виникає з виробництва, як його результат. Але це твердження абсолютно не збігається з наступним визначенням цінності автором. Піхно починає з того, що ототожнює цінність і придатність, які служать для задоволення людських потреб і або надаються природою як готовий дар, або є результатом певних труднощів, зусиль, пов'язаних з їх придбанням.

Саме уявлення про труднощі придбання «придатності» надає останній нову якість, що зветься «цінністю». Таким чином цінність — це суб'єктивна оцінка «придатності» і визнання труднощів її добування. «Момент цього усвідомлення, — пише Піхно, — є, отож, моментом виникнення цінності, який зовні знаходить вираз в намаганні до фактичного чи юридичного привласнення цінності приватною особою чи суспільством» [13, с.138].

Отже йдеться про усвідомлення цінності. Якщо вона виникає в окремих осіб, які оцінюють придатність речі і труднощі її придбання, то «така індивідуальна оцінка створює **«індивідуальну**

цінність». Якщо придатність речі і труднощі її придбання визнаються суспільством, «то цінність перетворюється на **суспільну**». Залежно від мети придбання цінності Д. Піхно виділяє **суб'єктивну** й **об'єктивну** цінність.

Аналізує автор і таку категорію, як «мінова цінність». Мінова цінність — це «здатність придатностей до обміну», це їхня купівельна сила [13, с. 139]. Визначення однієї цінності з допомогою певної кількості іншої цінності Піхно називає **ціною**. Кожна мінова угода передбачає двох контрагентів, що відчужують одні цінності і набувають інші, або їх грошовий еквівалент.

Д. Піхно визначає «мінову цінність і ціну», а часом ототожнює їх, коли пише про «мінову цінність або ціну» і ставить питання про її величину. «Мінова цінність або ціна» встановлюється в залежності від двох складових, що визначають цінність, а саме: придатності речі і трудності її придбання. Саме ці елементи оцінюються учасниками угоди. «Ця двостороння оцінка, з усіма суб'єктивними моментами, що визначають її, спонуками, силами і зовнішніми умовами, носить технічну назву **попиту** і **пропонування**» [14, с. 140].

Д. Піхно трактує попит і пропонування та підкреслює, що йдеться про платоспроможний попит, тобто забезпеченість угоди коштами. Мінова угода відбувається тоді, коли оцінки учасників угоди збігаються, тобто в разі збігу попиту і пропонування.

Учений ставить цікаве питання: за яких умов попит і пропонування збігаються, зрівняються, адже мова не може йти про однаковість бажань. Бажання представників попиту і представників пропонування — протилежні. Визначення мінової цінності відбувається через поєднання, врівноваження економічних факторів. Воно вимагає дослідження елементів попиту і пропонування. Піхно проводить відповідний їх детальний аналіз і доходить висновку, що визначальним елементом попиту є платоспроможність покупця, а пропонування — витрати виробництва.

«Сукупність елементів попиту і пропонування та їх взаємодія взагалі і в кожному випадку, — робить висновок автор, — визначають ціну продукту або послуги» [13, с. 161]. Учений детально і послідовно, що притаманно йому як досліднику, простежує взаємодію елементів попиту і пропонування та визначає їх роль у ціноутворенні. Він виділяє різні форми ціноутворення: 1) встановлення ціни індивідуальною оцінкою; 2) встановлення ціни ринком; 3) встановлення ціни законом і звичаєм. Панівною формою є процес ринкового ціноутворення. Вчений висловив цікаві думки з приводу процесів ціноутворення, розглянув уплив різних

факторів на формування ринкових цін, зокрема, показав роль конкуренції і монополії.

Як бачимо, Піхно проблемі цінності приділяє велику увагу. У її визначенні він стоїть на суб'єктивно-психологічних позиціях. Цінність у нього — це суб'єктивна оцінка придатності (корисності) суб'єкта. Основна увага в дослідженні приділяється міновій цінності та ціні.

У класиків основна проблема теж — мінова цінність. Своє завдання її представники бачили в тому, щоб виявити об'єктивну основу ціни товарів, «природну ціну». Таку основу вони пов'язували з працею. Фактична, або ринкова ціна коливається навколо природної ціни під упливом попиту і пропонування. Отже, у класиків не попит і пропонування визначають мінову цінність і ціну. Останні формуються незалежно від співвідношення попиту і пропонування, які впливають лише на ринкову ціну. У Піхна вони її визначають.

Варте уваги розуміння Піхном ролі держави в економічному житті суспільства. Перш за все, він високо оцінює цю роль, проте зазначає, що мова «може бути не про те, чи доречне втручання держави в господарське життя, а про доцільні межі такого втручання» [15, с. 4]. Різні погляди на роль держави ускладнюють розуміння цього питання. Піхно робить, на наш погляд, правильний висновок, що це «питання не може бути вирішене за одним якимось принципом раз і назавжди і для всіх випадків; воно вирішується за сукупністю даних обставин і умов історичних» [15, с. 4].

Д. Піхно, аналізуючи конкретно питання зовнішньої торгівлі, схиляється до свободи торгівлі, але «не виключає опікування держави». Загальний його висновок полягає в тому, що держава повинна спрямувати «свої зусилля і турботи на створення загальних сприятливих для народного господарства умов і на виховання і зміцнення продуктивних сил народу загальними позитивними заходами, що служать всім галузям промисловості» [15, с. 25].

Одним із важливих питань, яке стояло в центрі уваги представників різних напрямів економічної думки в кінці XIX — на початку XX ст., було аграрно-селянське питання і шляхи його вирішення. Цього питання торкається Піхно, обговорюється воно на сторінках редагованого ним «Киевлянина». Білімович у своїх спогадах зазначає, що це питання завжди турбувало Піхна, може тому, що він сам селянського роду і сільському господарству надавав першорядного значення в економічному розвитку країни. Ще 1882 р. він відгукнувся на проблему переселення селянства,

опублікувавши брошуру «До переселенського питання», в якій дав оцінку цьому процесові, яка розходилась з офіційною.

У 90-х роках у літературі жваво обговорювалось питання про ціни на хліб, викликане їх зниженням на світових ринках. Група московських економістів і, зокрема, Чупров, Посніков опублікували працю «Вплив врожаїв і хлібних цін на деякі сторони російського народного господарства» (1897), в якій доводили, що для Росії низькі ціни вигідні, тому що селянин не продавець, а покупець хліба. Блискучу критику цієї позиції московських авторів дав Піхно у праці «Значення для Росії хлібних цін» (1897). Думку московських авторів він назвав неправильною і тенденційною та висловився на підтримку «заможної верстви селянства» як «здорового ферменту і соціальної опори для покращення становища й усієї іншої маси».

Д. Піхно — виступає прихильником великого господарства, упорядкованого і процвітаючого, як сили «вищого технічного значення і капіталу, а в зв'язку з цим — арени більш сміливої і широкої діловитості і прогресу» [16, с. 17]. Разом з тим він наголошує на необхідності розвитку середніх і дрібних господарств, на мирному їх співіснуванні.

Д. Піхно — противник общини. Він — прихильник приватної селянської власності на землю. В рецензії на працю О. Поснікова «Общинне землеволодіння» (1875) Піхно пише, що «автору не вдалося довести переваги общинного землеволодіння над приватною селянською власністю». Та й для цього немає жодних підстав. На противагу общині він віддає перевагу розвиткові селянського господарства, заснованого на приватній власності на землю. «Тільки право власності, — пише Піхно, — може дати землеробу ту енергію, яка вимагається від нього для переходу господарства від хижацьких форм експлуатації ґрунту до господарства, основаного на внесенні в землю значної підготовчої праці та капіталу і на ретельному догляді за землею» [17, с. 15]. Ліквідація общини дасть «землі господаря-власника» [17, с. 62]. Цю думку і докази на користь вільних дрібних селянських господарств Піхно висловив і у праці «Розкріпачення селянської землі» (1908), написаної з нагоди закону 9 листопада 1906 року. Видання закону й інші заходи зі «звільнення надільної землі з общинної неволі, а селянського господарства з кайданів черезсмужжя і примусової сівозміни — все це створить умови появи здорових і вільних дрібних господарств замість хворих і кволих, що занепали в общинній неволі, опікуванні і в павутинні всіляких утисків» [18, с. 45].

М. Цитович у спогадах про Д. Піхна, висвітлюючи його діяльність, робить висновок про відмінність його поглядів від поглядів московських економістів, які дотримувались народницьких поглядів і бачили Росію як країну, що не має сприятливих умов для розвитку капіталізму. Піхно, навпаки, «у фактах російського економічного життя не вбачає жодних доказів того, що наша вітчизна ... повинна йти іншими шляхами, ніж ті, якими до цього часу йшов увесь світ» [3, с. 30]. Цей погляд, притаманний представнику Київської школи, зазначає Цитович, не має нічого спільного як із народництвом, так і з марксизмом, який з'явився в Росії у 90-х роках XIX ст. на противагу народництву.

3. «Теорія цінності» А. Я. Антоновича

Афіноген Якович Антонович (1848—1917) — професор Київського університету Св. Володимира, народився у Волинській губернії в родині священика. Навчався в Київській духовній семінарії. 1869 р. вступив на юридичний факультет Київського університету. По закінченні університету у 1873 р. працював доцентом кафедри політичної економії і статистики в інституті сільського господарства і лісівництва у Новій Олександрії. 1877 р. захистив дисертацію на ступінь магістра політичної економії на тему «Теорія цінності». З 1882 р. працює в Київському університеті доцентом поліцейського права, а згодом професором. 1883 р. за дисертацію «Теорія паперово-грошового обігу і державні кредитні білети» здобув ступінь доктора політичної економії і статистики. З 1887 р. видає газету «Київське слово» поміркованоконсервативного напряму. З 1893 по 1895 рр. був на посаді товариша міністра фінансів. Згодом — член Ради Міністерства народної освіти [19, с. 649—650].

Наукова діяльність А. Антоновича, за словами дослідників його наукової спадщини, не відзначалась ні багатством, ні різнобічністю змісту. Опублікувавши кілька праць з аграрно-селянського питання, він зосереджує свою увагу на дослідженні питань політичної економії. Антонович підготував курс лекцій з політичної економії — «Основи політичної економії», який перевидавав кілька разів без суттєвих змін, а також окремо видав працю «Теорія цінності».

Дослідження Антонович починає з визначення предмета політичної економії. Цьому передує поділ ним сфери діяльності людей, спрямованої на задоволення потреб, на фізичний, етичний і

суспільний елементи. Фізичний елемент становить технічну сторону діяльності людей, етичний — морально-юридичну, що впливає на енергію і напрям діяльності. «Третій елемент діяльності людей, що називається суспільним, або політичним, — пише автор, — складається з природних законів і фактів боротьби і союзності у відносинах між людьми» [20, с. 2]. Саме «цей елемент в діяльності людей, спрямованої на задоволення як духовних, так і матеріальних потреб, і становить предмет науки, що називається політичною економією» [20, с. 4]. У визначенні предмета політичної економії автор виділяє елемент суспільності, як сукупності різноманітних відносин між людьми, та природних законів, що їх зумовлюють.

Він не обмежується визначенням предмета політичної економії, а простежує його визначення цілим рядом економістів, як західних, так і вітчизняних. Зокрема він посилається на праці вітчизняних економістів Т. Степанова, І. Горлова, М. Бунге, М. Вольського [23, с. 11]. Загальний висновок автора полягає в тому, що, незважаючи на розбіжності у визначенні предмета політичної економії економістами, всім їм притаманні спільні риси. «Всі, — пише він, — однаково, або майже однаково виключають зі сфери своїх досліджень фізичний і етичний елементи, зосереджуючи свою увагу на елементі суспільному в діяльності людей» [23, с. 12]. Що ж до суспільного елемента, то економісти віддають перевагу відносинам обміну, а також питанню боротьби і спільності в діяльності й устремліннях людей. Саме на цій основі, підкреслює автор, формуються протилежні напрями і школи економічної думки. Як приклад він наводить погляди Кері і Маклеода. Спроба проаналізувати і дати свою оцінку досить складному питанню політичної економії свідчить про обізнаність Антоновича з працями західних економістів, а також про вміння вести науковий аналіз. Його критичні оцінки, якщо й не всебічні, то принаймні оригінальні.

Провівши відповідне дослідження, Антонович знову повертається до визначення предмета політичної економії: «Політична економія є наука, що вивчає закони суспільності в діяльності людей, спрямованої на задоволення потреб» [23, с. 18]. Варта уваги думка Антоновича про об'єктивний характер економічних законів: «Закони, що констатуються наукою, не залежать від волі людей, ми їх не можемо змінити або знищити» [23, с. 18].

Подальше дослідження Антонович будує за логічною схемою, запропонованою Сеєм, яка згодом стала стандартною. Політична

економія, пише він, вивчає окремі закони суспільності у сфері виробництва, у сфері розподілу і в сфері споживання.

У виробництві беруть участь три фактори: природа, праця і капітал. Визнавши природу за фактор виробництва, Антонович критично оцінює праці економістів, які заперечували участь сил природи у створенні цінності. Праця — не лише фактор виробництва, вона «є моральним обов'язком кожного» [23, с. 46]. На цьому аспекті ролі праці в суспільному житті Антонович зупиняється досить докладно. Він наголошує не лише на моральній стороні праці як основи людського життя, а й підсилює роль морального елемента в економічній діяльності.

«Розвиток морального елемента в праці зумовлюється особистими вигодами виробників. Особистий інтерес виробників вимагає належної охорони їх діяльності діяльністю законодавця, суду, поліції та ін. Лише на нижчих рівнях співжиття обман в торгівлі може бути до певної міри вигідним; з економічним розвитком він стає збитковим для торговця» [23, с. 59].

Капіталом Антонович називає «взагалі всяке майно, яке яким би то не було чином приносить дохід» [23, с. 60].

Спеціальне дослідження Антонович присвятив теорії цінності. Питання цінності він називає основним у політичній економії, від розв'язання якого залежать інші питання цієї науки. Він указував на особливе значення розробки і правильного розуміння теорії цінності для Росії, де, як він писав, «під упливом великих реформ останнього часу зароджується... самостійна політико-економічна література» [21, с. 5].

А. Антонович докладно проаналізував думки економістів щодо цінності та відзначив, що їх не можна взяти за основу, бо всі вони помилкові як стосовно методу, так і змісту. Помилки, на його думку, зумовлені тим, що економісти в своїх дослідженнях аналізували цінність з погляду споживання або розподілу, або виробництва.

До першої групи економістів Антонович відносить Шторха, до другої — Мальтуса, Маклеода і Бастіа, до третьої — Рікардо, Кері, К. Маркса. А. Сміта він називає еклектиком, який ніби свідомо дав різні визначення цінності [21, с. 13]. З тих напрямів, що їх автор виділяє в розглядуваному питанні, він віддає перевагу останньому, тобто напряму, який до визначення цінності підходить з позиції виробництва. Недоліком теорій прихильників цього напряму він вважає те, що, взявши за основу цінності працю, витрачену на виробництво, вони ігнорують продуктивність таких факторів, як природа і капітал.

На основі критичного аналізу різних теорій цінності А. Антонович намагається дати їй своє визначення, враховуючи виробництво, розподіл і споживання. За основу своєї теорії цінності він бере теорію трьох факторів виробництва Сея, яку намагається поєднати з елементами теорії К. Маркса. Визначення К. Марксом цінності як уречевленої в товарі абстрактної суспільно необхідної праці він пристосовує до свого трактування цінності. Виходячи з цього А. Антонович визначає *цінність як уречевлений суспільно необхідний час дії трьох факторів: природи, праці і капіталу.* Цікаво те, що він досить детально пояснює сутність суспільно необхідного часу, його відмінність від часу індивідуального і вплив на цінність.

Автор виділяє виробничу і мінову цінність, на зразок природної та ринкової у Сміта. Виробнича цінність, на думку Антоновича, — це «природний центр», до якого постійно тяжіє мінова цінність. «Центр цей, — пише він, — закон виробничої цінності — суспільно необхідний час виробництва» [21, с. 164]. Коливання мінової цінності відбуваються під упливом попиту і пропонування навколо виробничої цінності.

Проти такого визначення цінності висловили критичні зауваження сучасники Антоновича, зокрема Д.І. Піхно. Він критикував Антоновича не за його твердження про продуктивність трьох факторів виробництва, а лише за відсутність одиниці для вимірювання їх продуктивності.

Сучасні автори заперечують саму ідею можливості такого поєднання, мотивуючи це тим, що А. Антонович був противником К. Маркса [22, с. 101]. Антонович дійсно не сприймав економічної теорії Маркса. І піддавав її гострій критиці. Він, зокрема критикував трудову теорію цінності К. Маркса і показував її алогічність. «Якщо цінність, — пише Антонович, — дорівнює праці, необхідній для виробництва, то цінність праці дорівнює праці, необхідній для виробництва праці» [21, с. 182]. Саме на цьому висновку, підкреслює він, основана теорія цінності Маркса. Антонович не розрізняв категорій «праця» і «робоча сила». Він зробив висновок, що «за цим ученням цінність праці має свої природні закони, на основі яких не все, що виробляється працею, повинно належати праці, а лише те, що необхідно для виробництва робочої сили, і це на тій підставі, що у противному разі цінність не буде уречевленою працею виробництва» [21, с. 183].

Для підтвердження теорії цінності, як уречевленої праці, продовжує автор, необхідно, щоб робітник із продукту своєї праці одержував лише ту частину, яка необхідна для його утримання,

решту він повинен віддавати комусь іншому, інакше теорія цінності виявиться хибною. Антонович не лише критикує теорію цінності Маркса, називаючи її «чудернацькою», а й висловлює здивування з приводу її оцінки як «високонаукової» М. Зібером.

Залежно від визначення категорії цінності економістами, ними трактувалась і категорія розподілу. Антонович, як уже зазначалось, природу, працю і капітал розглядав як фактори виробництва і одночасно як самостійні джерела цінності [23, с. 68]. Відповідно носіями цих факторів уважав землевласників, робітників і капіталістів, які одержують свою частку. «Об'єктивність в розподілі результатів виробництва, — писав він, — полягає в тому, що кожний із учасників виробництва одержує те, що він виготовив, або рівноцінність його» [24, с. 144]. Поділяючи погляди Кері й Бастіа, він зображує буржуазне суспільство як «гармонійне співробітництво» різних класів — учасників виробництва. Як свідок зростання класових суперечностей, посилення експлуатації робітничого класу Антонович твердив, що в міру розвитку продуктивних сил дедалі більшою мірою досягатиметься рівність учасників виробництва, тобто робітників, землевласників і капіталістів, яка забезпечить кожному одержання його частки у виробництві. «Ця ж рівність, що поступово розвивається, приводить і до встановлення правильної винагороди за працю» [24, с. 144—145].

Керуючись концепцією трисекторності політичної економії та розробленою ним теорією цінності, Антонович будує теорію обігу паперових грошей, яка була темою його докторської дисертації: «Теорія паперово-грошового обігу і державні кредитні білети».

Досліджуючи поставлене питання, Антонович аналізує історію виникнення грошей, розкриває їх сутність та функції. Слід підкреслити, що цей аналіз у автора досить докладний. Висловлюючи свою думку, він зіставляє її з позицією західних і вітчизняних економістів і в багатьох випадках погоджується з ідеями А. Сміта, особливо стосовно критики останнім меркантилістського розуміння сутності грошей.

А. Антонович пише про незручності, що виникали в умовах натурального обміну, виділенні поступово якогось товару, що частіше зустрічався в обміні, як знаряддя обміну і, зрештою, використання золота і срібла як «мінового посередника» Він докладно аналізує причини, що зумовили використання золота і срібла як «грошового матеріалу». Антонович — прихильник товарного походження грошей. «Гроші, — пише він, — становлять собою своєрідний товар» [25, с. 8]. Перш за все Антонович наголошує на тому, що золото і срібло має двояку цінність: індивідуальну і

суспільну. Індивідуальна цінність — це цінність золота і срібла як дорогоцінних металів, матеріалу для прикрас. Суспільна цінність — це цінність золота і срібла як грошей.

Своєрідність грошей як товару, на думку автора, — це взаємозалежність між цінністю і корисністю. Якщо решта товарів, втрачаючи цінність не втрачає корисності, то гроші — втрачають. Взаємозв'язок, «взаємна зумовленість в монеті придатності і її цінності, — пише автор, — повинна бути визнана наріжним каменем усієї наукової системи про мінового посередника взагалі» [25, с. 9]. Розуміння і чітке усвідомлення цього взаємозв'язку «становлять необхідну умову, без якої є неможливим правильне поняття про відношення між грішми, грошовими знаками і кредитними білетами» [25, с. 9].

А. Антонович розрізняє ці категорії і критикує авторів, які не бачили різниці між грішми і «паперовими міновими посередниками», заперечували самостійну цінність грошей. «Не може бути мірилом цінності те, що не має саме ніякої цінності» [25, с. 11]. Саму ж цінність грошей він пов'язував з їх суспільною цінністю, з їх кількістю в країні, швидкістю обігу, з попитом на гроші та розвитком виробництва, його продуктивністю.

Розкриває Антонович і функції грошей, такі як міра цінності, засіб обігу, засіб платежу, засіб нагромадження, критично сприймаючи ідеї Вагнера, Кері, Рошера та ін. Особливу увагу автор приділяє суспільно-господарському призначенню грошей, пов'язуючи його з швидкістю обертання грошей, а також з тим, що «гроші у виробництві мають значення засобу, що об'єднує продуктивні сили і приводить капітал із стану недіючого в живий і діючий» [25, с. 36].

Аналізує Антонович і паперові гроші, які поряд з кредитними білетами відносить до «грошових сурогатів». Він висловлює думку про те, що коли за сурогатними грошима буде визнана суспільна цінність, вони виконуватимуть функції грошей. У російській літературі, пише він, ця думка була висловлена ще на початку XVIII ст. І. Посошковим, а указом Катерини II від 29 грудня 1768 р. паперові гроші були введені в обіг.

А. Антонович дотримується думки, що стосовно паперових грошей мають діяти ті ж закони, що й до повноцінних грошей. Їх кількість, а отже й цінність мають залежати від попиту й пропонування. Він заперечує придатність кількісної теорії грошей Рікардо і його послідовників, мотивуючи це змінами, що відбуваються в економічному стані країни.

Крім того, Антонович висловлює думку щодо різних наслідків, породжених додатковою емісією паперових грошей, як для

економіки в цілому, так і безпосередньо для споживання. Економічні явища, економічний розвиток «можуть бути або прискорювані, або сповільнювані самими випусками паперових знаків, як і значними припливами грошей» [25, с. 49]. Якщо паперові гроші випускаються для обслуговування споживання, обігу, то їх надмірний випуск становитиме «дійсне зло, що паралізує правильне зростання суспільного добробуту» [25, с. 51].

Звертає увагу автор і на роль кредитних (банківських) білетів і паперових грошей в економічному житті. Він чітко розмежовує банківські білети і паперові гроші, відстежує їх рух і відповідно вплив на економічний розвиток. Проаналізувавши історію грошового обігу в Росії, починаючи з реформи 1 липня 1839 р. «Про влаштування грошової системи», Антонович висловлює ряд пропозицій, спрямованих на його реформування. Саме вони, вважає Антонович, допоможуть підготувати реформу грошового обігу. Він наголошує на необхідності переходу від паперових грошей до повноцінних. «Країна з паперово-грошовим обігом повинна вжити всіх зусиль для переходу до нормальної грошової одиниці» [25, с. 90].

Теоретичні розробки Антоновича і його висновки щодо переходу до металевого грошового обігу мали прогресивне значення. Вони розвивались в руслі ідей представників металістичної теорії, що формувались напередодні підготовки і проведення грошової реформи 1895—1897 рр.

4. Вчення про економічне явище Р. М. Орженцького

Орженцький Роман Михайлович (1863—1923) — професор Одеського університету, народився в місті Житомирі. 1887 р. здобув магістерський ступінь за дисертацію «Вчення про цінність у класиків і каноністів». По закінченні Одеського університету працював в Одесі на державній службі, поєднуючи цю роботу з викладанням в університеті та в місцевих гімназіях. 1912 року в Петербурзькому університеті здобув докторський ступінь за дослідження «Зведені ознаки». Після захисту він працює в різних державних установах Москви та Петербурга. В 1919 р. Орженцький повертається в Україну і починає працювати в Українській Академії наук, обіймаючи посаду голови суспільно-економічного відділу, заснованого М. Туганом-Барановським. Одночасно він викладає у різних наукових закладах. 1922 р. Орженцький виїхав до Харкова для роботи в Центральному статистичному управлін-

ні. Одержавши запрошення Варшавського університету, він виїздить до Польщі.

У кінці XIX — на початку XX ст. в Україні все менше лишається прихильників класичної школи. Значного поширення набули ідеї психологічної школи. Більшість економістів тою чи іншою мірою віддавали данину саме їй. Р. М. Орженцький, послідовник Київської психологічної школи, повністю стояв на позиціях Австрійської школи. Він не лише захищав, обстоював і пропагував її ідеї, а розробив відповідні загальні теоретичні засади для аргументації положень цієї школи.

Уже в праці «Корисність і ціна» (1895) учений ставить завдання пропаганди ідей Австрійської школи в російській економічній літературі. Він усебічно викладає сутність теорії граничної корисності К. Менгера, підтримує критику школою теоретичних засад класичної школи і особливо теорії цінності К. Маркса. А в передмові до російського перекладу «Основ політичної економії» К. Менгера Орженцький розкриває причину «кволого поширення» його вчення. Такою причиною він вважає «захоплення доктринами Маркса», але сподівається, що поява серед самих марксистів критичного духу сприятиме зверненню економістів до «двох основних напрямів в економічній науці — до історичного і до того, знатним представником якого є Менгер».

У магістерській дисертації «Вчення про цінність у класиків і каноністів» Орженцький намагається дати філософське і методологічне обґрунтування теорії граничної корисності. Він високо оцінює праці представників Австрійської школи і ставить їх авторів вище класиків у розумінні і трактуванні ними економічних категорій.

1903 р. Орженцький опублікував працю «Вчення про економічне явище», в якій розробив складну загальнотеоретичну основу теорії граничної корисності. Дослідники творчості Орженцького зазначають, що «ніхто із теоретиків Австрійської школи не аргументував її положень так повно, як це зробив Орженцький» [26, с.72]. Це дійсно так. Автор досить детально і послідовно простежує процес визначення цього економічного явища західними та вітчизняними економістами. Такий критичний аналіз Орженцький, за його ж словами, проводить для того, щоб дати правильне визначення предмета політичної економії та економічних категорій. Орженцький аналізує визначення економістами економічних явищ і відповідно предмета політичної економії з допомогою понять: багатства, обміну, господарської діяльності, надання їм ознак громадськості. Сам автор критично ставиться до таких ви-

значень. Він пише: «Економічність явищ становить прояв певного психічного відношення нашого до речей і процесів і, таким чином, економічне є психічним» [27, с.II]. Таке визначення, продовжує автор, дає можливість ввести поняття економічного явища в метафізичну сутність, «але вже не через саме економічне явище, а через психіку людини як суб'єкта цього явища» [27, с.II]. Автор розрізняє «закони» фізичного світу і «закони, що відносяться до явищ доцільного життя суб'єкта» [27, с. 165]. Якщо перші є законами точними, що дають остаточне пояснення, то стосовно других «тут зовнішні співвідношення між явищами, хоч би вдалося виразити їх в абсолютно точних цифрах, ніколи не будуть зрозумілими до тих пір, поки ми не висловимо їх в остаточних термінах психіки суб'єкта» [27, с. 166]. Отже, сутність економічних явищ, їх визначення автор повністю пов'язує з психікою суб'єкта.

З цих же позицій він дає визначення цінності. Цінність благ, за його словами, зумовлюється почуттям задоволення від володіння благом або почуттям страждання від його відсутності [27, с.252—253].

У праці «Основні закони цінності і їх практичне значення» (1904) Орженцький дає більш чітке тлумачення цінності: «…Цінність є вираженням стану почуттів, що викликаються впливом або відсутністю об'єкта… і величина цінності визначається величиною стану почуттів» [28, с. 277].

Він висловлює можливість виміру, кількісного зіставлення людських почуттів. Один із параграфів «Вчення про економічне явища» він так і називає — «Вимірність почуттів». Якщо в повсякчасному житті, на його думку, вимірність почуттів не викликає сумнівів, то психологія не визнає такої можливості. Приводом для постановки питання про вимірність почуттів послужило трактування Фехнером (засновник психофізики) закону Вебера: «Сила (інтенсивність) відчуття зростає як логарифм сили (інтенсивності) подразнення» [27, с. 296]. Висновки Фехнера викликали багато критичних зауважень з обговорюваного питання. Проте Орженцький вважав, що групування і розташування почуттів за ледь помітними ознаками дозволили б виявити одиницю їх виміру, «масштаб, з допомогою якого можливим було б вимірювання почуттів» [27, с. 306].

Теорію цінності він викладає фактично за Менгером, доповнюючи її більшою кількістю психічних термінів. Разом з тим він включає в її аналіз і ряд нових елементів. Насамперед він вводить поняття «крайня цінність одиниці праці» [27, с. 329] й аналізує

способи урівняння її як урівняння крайніх цінностей предметів одного і того ж ряду. Орженцький дає більш точне визначення ціни. Він ввів поняття максимальної та мінімальної ціни для цін пропонування та попиту, що служать межами ціни обміну. Досліджуючи цінність він вводить досить складну градацію цієї категорії. Ця градація здійснюється за різними ознаками. Перш за все виділяються **самоцінності** (те, що цінується саме по собі) і **опосередковані** цінності. Розрізняє автор **внутрішні** цінності («об'єкти яких не виходять за межі суб'єкта») і **зовнішні**. Зовнішні цінності підрозділяються на три класи: 1) такі, що підкоряються волі людини (їжа, одяг), 2) такі, що не підкоряються (дощ, сонячне світло), 3) такі, що займають проміжні позиції (дружба, любов). Виділяє автор цінності: **естетичні** і **практичні**. Останні він наділяє таким ознаками, як підпорядкування волі і кількісна характеристика. Саме ці «цінності, — пише Орженцький, — будуть займати абсолютно особливе місце серед інших цінностей і будуть надавати абсолютно особливий характер діяльності, що має їх за свій об'єкт» [28, с. 314—315]. Характерна ознака цих особливих цінностей полягає в тому, що вони «споживаються». Це споживання відбувається у різних формах: як факторів виробництва, предметів обміну, предметів споживання. «Такого роду цінності, що підлягають вольовому впливові і мають кількісну характеристику, ми називаємо, — пише Орженцький, — економічними, спрямовану на них діяльність, — економічною, а науку, що вивчає економічні цінності і діяльність, — економічною наукою або теорією політичної економії» [28, с. 315].

Отже, визначальним для економічної категорії цінності є її кількісна характеристика. Керуючись цим посиланням, автор ставить питання про можливість кількісного порівняння, вимірювання економічних цінностей аналогічно вимірюванню почуттів. «Само собою зрозуміло, — писав Орженцький, — що кількісна порівняльність почуттів надає таку саму порівняльність цінностям» [27, с. 308]. Одиницею цього вимірювання для економічних цінностей є гранична цінність, або крайня, кінцева цінність. Її зовнішню форму являють собою гроші.

Саму сутність грошей автор не аналізує. Він зіставляє їх з цінностями з урахуванням еквівалентності. А що лежить в основі еквівалентності, автор не пояснює. Він робить висновок, що «співставивши еквівалентну кількість грошей замість цінних предметів різного роду, ми можемо уявити собі, що задоволення, які зумовлюються цими предметами, зумовлюються грішми; а так як кінцева цінність останніх одиниць предметів, які набува-

ються за гроші, і кінцева цінність одиниці грошей скрізь повинна бути одна і та ж, то гроші стають загальним виразником кінцевої цінності і, як одиниця виміру, вимірюють цінність всіх інших об'єктів, а побічно і величину відповідних їм чуттєвих станів» [2, с. 335—336].

Отже, психологічну теорію австрійців Орженцький поширює і на гроші. Досить уявити собі появу задоволення від погляду на гроші, пише автор, які прирівнюються до певної кількості речей, як вони набувають цінності. Одночасно вони вступають в обмін, будучи наділені цінністю.

Менгер аналізує обмін без грошей і заперечує концепцію еквівалентності обміну. Причиною обміну він називає відмінності у відносній суб'єктивній оцінці одних і тих самих благ різними людьми. Отже, з суб'єктивного погляду, обмін не є еквівалентним. Орженцький аналізує обіг. Гроші в нього теж мають кінцеву цінність. Спочатку вони вимірювали лише ті об'єкти, кінцева цінність яких дорівнювала кінцевій цінності інших предметів і самих грошей. Але згодом вони стали мірою цінності і почали вимірювати цінність взагалі. Гроші в Орженцького — зручна форма виміру цінності.

Працею «Вчення про економічне явища» Орженцький не лише розкрив теоретичні засади Австрійської школи граничної корисності, а й творчо їх розвинув. Він сформував досить міцні теоретичні засади концепції маржиналістів.

Наступним кроком ученого було намагання з'ясувати практичне значення законів цінності у згадуваній вже праці «Основні закони цінності і їх практичне значення». Перевагу автор віддає психологічній теорії цінності і ставить своїм завданням «викласти основні закони загальної теорії цінності і показати, як вони застосовуються в житті для влаштування нашого практичного добробуту і побудови етичних ідеалів» [28, с. 275]. Тобто Орженцький не обмежується економічним проблемами а й турбується економічним ідеалами.

Визначивши цінність і її величину так само, як і в попередній праці, автор робить цікаві, навіть несподівані висновки щодо ролі і місця цінності у світі явищ та її значення для людини. Цінність, пише він, приносить суттєве доповнення і зміну в світ явищ. Для чистого пізнання світ існує об'єктивно, сам по собі, і явища в ньому перебувають з безцільною необхідністю, що зумовлена дією законів природи. Світ, наголошує автор, байдужий сам для себе і для нас. «Цінність, — пише Орженцький, — являє собою те, що представляє цьому байдужому світові інтерес, вона робить фарби

і форми гарними або потворними, запахи — такими, що здаються приємними або неприємним, людей — симпатичними або антипатичними. Вона являє собою відображення насолод, щастя і страждань; служить спонуканням до дії і свідомого життя і робить Я центром всесвіту. Чисте пізнання бачить в світі явищ сили і причини; почуття приносить в нього цінність і мету» [28, с.277]. Такого гімну на честь почуттів, на честь цінності не створив ніхто. Саме в цьому він бачить суб'єктивне значення цінності для людини.

Аналізує Орженцький і закони цінності. За його визначенням, «існує три основні закони цінності: 1) закон зниження, 2) закон підвищення, 3) закон співвідношення цінностей» [28, с. 278].

1. **Закон зниження цінності**. Сутність цього закону Орженцький сформулював ще в попередній праці, проте там він обмежився однією стороною дії закону. Тут він наголошує на двоякому його вираженні: «Із збільшенням кількості об'єктів загальна цінність всієї суми об'єктів збільшується, але в пропорції меншій, ніж число об'єктів, так як кожна наступна одиниця об'єктів являє собою цінність меншу, порівняно з попередньою, або поіншому, в більшій сумі цінність останньої (або однієї) одиниці предметів менша, в меншій сумі — більша» [28, с. 278—279]. Отже, йдеться про те, що зі збільшенням кількості об'єктів цінність кожного наступного об'єкта зменшується, тому загальна цінність зростає, але не в такій пропорції, в якій зростає кількість об'єктів. Друга сторона цього закону, на якій акцентує автор, полягає у впливові об'єкта на суб'єкт. Коли цей вплив триває занадто довго, чи незмінно, то зменшується корисна цінність як кожного наступного впливу, так і всієї сукупності впливів. За приклад автор бере здоров'я, повітря, красу природи — цінувати які ми часом починаємо тоді, коли втрачаємо.

2. **Закон підвищення цінності**. Цей закон автор пояснює так, що «з кількісним збільшенням об'єкта цінність всієї кількості зростає швидше, ніж сама кількість» [3, с. 280]. За приклад автор бере збирання колекції або бібліотек. Спочатку, за незначної кількості складових, вся колекція має невелику цінність. Але в міру поповнення, наближення до вичерпного зібрання предметів даного типу «цінність усієї колекції зростає у пропорції більшій, ніж зростає кількість її складових екземплярів; кожен додатий екземпляр не лише збільшує цінність усього зібрання на суму своєї власної цінності, але й збільшує цінність всіх попередніх екземплярів» [28, с. 281].

3. **Закон співвідношення цінностей**. Автор називає цей закон «загальновідомим» і пов'язує розкриття його значення у сфері економічних явищ з ім'ям Парето. Дія закону проявляється у двох виглядах: «а) у вигляді закону підвищення гармонуючих цінностей і б) закону пониження дисгармонуючих цінностей» [28, с. 282]. Щодо першого, то автор доводить, що «цінність суми об'єктів є більшою, ніж сума їх цінностей». Як приклад автор наводить приємну товариську зустріч, смачний обід в затишному приміщенні. Кожний із елементів, узятий окремо, не становить такої цінності, як всі разом. Закон зниження дисгармонуючих цінностей становить зворотне явище. Йдеться про те, що деякі об'єкти, маючи велику цінність, об'єднуючись — втрачають її. Як приклад, несвоєчасне поєднання об'єктів, зокрема, обід із слуханням оперної музики.

Аналізуючи цінності, закони цінностей Орженцький звертає велику увагу на цінності моральні. «Завдання етики, — на його думку, — полягає в тому, щоб, прийнявши деяку цінність за найвищу, вказати засоби її досягнення у вигляді системи підлеглих цінностей — засобів» [28, с. 283]. Це завдання ускладнюється тим, що не існує загальновизнаної, практично існуючої кінцевої цінності, а більшість людей живе без будь-якої кінцевої мети. У більшості людей прагнення досягнення якоїсь цінності як правило «не задовольняє умовам найвищого блага». Орженцького хвилюють ці питання. Він занепокоєний проблемою, «чи можливе упорядкування цінностей і зведення їх до підпорядкування якому-небудь найвищому благу?». Орженцький розуміє, що встановлення панування кінцевої мети неможливе через «слова і роздуми». Але цінності здатні до самозміни через поступовий рух. Загальний висновок Орженцького досить оптимістичний: «Якщо зміна цінностей можлива взагалі, то слід думати, що вона підлягає закону розвитку, тобто здійснюється в напрямку найкращого пристосування до умов життя. Доки в житті панують інтереси голоду, та інших такого роду подібних потреб, у психіці переважають відповідні цінності; а ці цінності, згідно своєї природи не можуть стати найвищим благом. Але із появою цінностей, об'єкти яких мають більш інтелектуальний зміст, збільшуються шанси появи такої цінності, яка відповідала б формальним умовам найвищого блага» [28, с. 284].

Отже, в особі Орженцького ми маємо не лише послідовного, безкомпромісного прихильника Австрійської школи, а й її визначного теоретика, а також достойного продовжувача ідей Київської психологічної школи.

5. «Теорія розцінки господарських благ» О. Д. Білімовича

Олександр Дмитрович Білімович (1876—1963) — видатний український економіст, народився в місті Житомирі в родині військового лікаря. 1900 р. закінчив юридичний факультет Київського університету Св. Володимира з золотою медаллю. Працював приват-доцентом політекономії і статистики. 1909 р. захистив магістерську дисертацію і був обраний екстраординарним професором університету. 1915 р. в Петербурзі захистив докторську дисертацію «До питання про розцінку господарських благ», яку присвятив пам'яті свого вчителя О. І. Піхна. Головним опонентом виступив П. Струве. Після захисту працював ординарним професором Київського університету. 1920 р. емігрував до Югославії, де керував кафедрою політичної економії Люблянського університету. 1948 р. переїхав до США, де деякий час працював в інституті слов'янознавства.

О. Білімович лишив значну наукову спадщину зі складних і актуальних економічних проблем. Його докторська дисертація присвячена аналізові категорій суб'єктивної цінності і ціни. Аналіз він починає з аналізу потреб. Перша глава праці має назву «Теорія потреб». Це питання було дискусійним. Деякі вчені заперечували правомірність дослідження потреб в курсі економічних наук. О. Білімович, на наш погляд, досить обґрунтовано доводить таку правомірність. Потреба, писав він: «Є вихідною точкою господарства і основною силою, що його спрямовує» [1, с. 31].

Він критикує авторів, які починають дослідження зі споживання, тоді як розуміння ряду економічних категорій можливе лише на основі категорії потреб. «Зрозуміти суб'єктивні цінності і їх форми, — пише Білімович, — можна, лише виводячи їх з потреб» [29, с. 37].

Як і у більшості тогочасних авторів викладу теорії потреб, у Білімовича передує критичний аналіз літератури з цього питання. Назвавши багатьох зарубіжних авторів, він посилається також на Бунге, Піхна, Орженцького, тобто майже всіх прихильників Київської школи. Проаналізувавши історію вчення про потреби, розкривши їх сутність та зробивши спробу їх кількісного порівняння, Білімович викладає закони Госсена, який фактично першим розробив ідеї маржиналізму. Отже, до розуміння сутності законів Госсена, як основ маржиналізму, Білімович логічно підводить читача, розкриваючи категорію потреб.

О. Білімович виступає з обґрунтуванням психологічної теорії цінності і загальних методологічних принципів психологічної школи. Категорії і проблеми, котрі він аналізує, трактує в руслі ідей Австрійської школи, найбільш посилаючись на Менгера. Власне в дусі ідей цієї школи він визначає цінність. «Значення або важливість предмета, — пише він, — що розглядаються як властивість самого предмета, називаються цінністю його» [30, с.210]. Будь-яка цінність існує у свідомості людини, яка визнає її, вона передбачає людину, є продуктом оцінюючої діяльності суб'єкта. «В цьому розумінні всяка цінність суб'єктивна» [2, с.211]. У залежності від призначення предмета чи для особи безпосередньо, чи для якоїсь мети, він поділяє цінність на суб'єктивну і об'єктивну. Подібний поділ має місце й у австрійських економістів. Зокрема Білімович посилається на Візера, Бем-Баверка і показує наявність відмінностей у визначенні цих категорій. Категорії суб'єктивної цінності Білімович надає великого значення. Він пише, що в господарському житті всі категорії: потреби, корисність і суб'єктивна цінність відіграють певну роль, проте особливої уваги заслуговує саме суб'єктивна цінність.

О. Білімович намагається з'ясувати роль суб'єктивної цінності у господарському житті. Він розробляє складну шкалу залежностей між суб'єктом і благами, робить спроби довести, що саме суб'єктивна цінність сприяє найкращому задоволенню потреб, «найбільш вигідному». Крім того, «для пояснення явищ ціни і об'єктивної мінової цінності цінність суб'єктивна становить необхідний засіб» [30, с. 255]. Суб'єктивна цінність у Білімовича для індивідуальних господарських явищ «таке ж основне поняття, як ціна і об'єктивна мінова цінність для явищ суспільного господарства» [30, с. 255].

Методологія психологічної школи створила загальну основу математичного напряму політичної економії. Питання про застосування математичних методів в економічній науці ставить і Білімович. Він прихильник математичних методів, але доходить висновку, що застосування математичного аналізу до психологічних явищ — неможливе. Цей висновок він зробив, провівши детальний аналіз літератури з цього питання, з'ясувавши всі «за» і «проти». «Білімович, — пише Шухов, — дав в російській літературі найбільш детальне висвітлення всіх аргументів за і проти застосування математичних методів з позицій психологічної школи» [30, с. 171]. Його висновок: «Так як потреби, корисності і суб'єктивні цінності не вимірні, то, дійсно, до операцій з ними не можна застосовувати математичного методу, принаймні всіх тих

математичних дій, які відносяться до вимірюваних, таким, що знаходять вираз числом і мірою величинам» [29, с. 186].

На заперечення економістів-математиків про те, що коли такий вимір неможливий, то він і не потрібний, Білімович ще раз підкреслює, що йдеться не про практичну сторону справи. «Інтенсивність … потреб, — пише він, — так само, як корисності предметів і їх суб'єктивні цінності, не лише практично, але й **теоретично** невимірювані. Тому не лише практика, а й теорія не може поводитися з ними, як з величинами вимірюваними» [29, с.187]. Заперечуючи можливість застосування математичного методу як методу дослідження, Білімович вважав за можливе використовувати його як метод викладу матеріалу.

Велику увагу приділяє вчений проблемі розподілу. Як відомо, на той час обговорювались кілька теорій розподілу. Одні вчені проблему розподілу зводили до проблеми утворення цін. У західноєвропейській літературі в питаннях розподілу панувала «теорія продуктивності факторів» Д. Б. Кларка. Значного поширення набуває у XX ст. так звана *соціальна теорія розподілу*. Теоретичні суперечки точилися переважно між теоретиками, що зводили проблему розподілу до проблеми утворення цін, і прихильниками «соціальної теорії розподілу».

О. Білімович розподіл уважав складовою загальної проблеми утворення цін. Саме з цих позицій він аналізує проблему розподілу, піддаючи критиці позиції прихильників інших напрямів. Цій проблемі автор присвятив спеціальну працю — «Соціальна теорія розподілу» (1916).

Автор називає пануючим серед економістів погляд на утворення доходів (тобто на розподіл) «як на приватний випадок утворення ціни» [31, с. 1]. А це означає, що закони утворення доходів у своїй основі становлять прояв загальних законів ціни і мінової цінності. Така позиція, наголошує автор, притаманна, перш за все, прихильникам теорії попиту і пропонування. Він називає, зокрема, німецького економіста К. Ольденберга і представників Київської психологічної школи М. Бунге і Д. Піхна.

Цього погляду дотримуються економісти Австрійської школи К. Менгер, Є. Бем-Баверк та економісти-математики Л. Вальрас, В. Парето та ін. Всі вони, називаючи проблему розподілу складною і важливою, наголошують, що заробітна плата, прибутки і рента регулюються тими самими законами, що і цінність, тобто проблему розподілу зводять до проблеми утворення цін.

Своєрідно вирішується питання розподілу Д. Б. Кларком, якого Білімович називає одним із видатних американців. Відповідно

до концепції граничної продуктивності факторів виробництва, розробленої Кларком, дохід кожного фактора визначається його граничною продуктивністю. Відповідність доходів факторам їх граничної продуктивності, за Кларком, забезпечує відсутність в суспільстві якої б то не було експлуатації, тому що кожний фактор виробництва отримує ту суму багатства, яку цей фактор створює.

Але зрештою, підкреслює Білімович, більшість економістів тою чи іншою мірою визначають зв'язок теорії розподілу з теорією цінності, теорією обміну. Цього погляду дотримується й автор. «Загальна теорія розцінки (ціни. — *Л.К.*) господарських благ, — пише він, — на нашу думку, охоплює, з одного боку, розцінку товарів і самих факторів, з другого ж боку, розцінку участі господарських факторів в господарських процесах. Іншими словами, теорія ця поряд з обміном обіймає й утворення доходів, або те, що звичайно називається розподілом…» [31, с.4—5].

Визнаючи разом з тим наявність особливостей щодо оплати господарських благ і своєрідність, притаманну кожному факторові, Білімович вважає за можливе і доцільне виділення вчення про доходи в окрему частину, а в ній додатково окремо аналізувати кожний вид доходів. Але при цьому таке виділення не суперечить ідеї, що «основне в утворенні доходів виявиться спільним з основами процесу розцінки всіх господарських благ» [31, с.5]. Найбільше уваги Білімович приділяє аналізу «соціальної» теорії розподілу. «Соціальною» ця теорія, пише він, названа її авторами з тих причин, що розподіл «відбувається на ґрунті певних соціальних відносин, він є процесом соціальним, що відображає соціальну нерівність сторін, що беруть участь у ньому» [31, с. 9]. Розмір доходів, на думку прихильників цієї теорії, не може бути пояснений впливом лише економічних умов, як це стосується цін товарів, «тому що доходи складаються під упливом співвідношення соціальної сили класів, що борються» [31, с. 9].

Посилаючись на професора С. Солнцева, автор аналізує різні течії серед прихильників цієї теорії. Солнцев розрізняв три течії серед прихильників соціальної теорії розподілу. До першої він відносив тих, що зводили проблему розподілу до питань індуктивної соціології і не включали в неї питань з теоретико-економічним змістом, як, наприклад, П. Струве. До другої течії — соціально-органічної теорії розподілу — він відносить Р. Щтольцмана і, нарешті, третя течія — соціальна теорія розподілу у власному розумінні. Вона представлена М. Туганом-Барановським.

Цей поділ Солнцева Білімович в цілому сприймає, хоч і зауважує, що не всі різновидності соціальної теорії розподілу можуть бути включені в названу класифікацію. Наголошуючи на тому, що соціальна теорія розподілу набула в Росії на початку XX ст. значного поширення, Білімович одночасно простежує її історію та попередників. Він називає Є. Дюрінга, Р. Штольцмана. «Першим російським автором, який розвинув своєрідну соціальну теорію розподілу, — пише Білімович, — є професор П.І. Георгієвський» [31, с. 17]. Автор високо оцінює науковий доробок Георгієвського у розробці теорії і вказує на одну з її особливостей — виділення четвертого фактора виробництва — «суспільності». Георгієвський так і називає свою теорію «теорією суспільності». Проте Білімович критично ставиться до виділення цього фактора і заперечує його роль у створенні певної частки цінності.

Найбільш близьким попередником новітньої теорії розподілу автор уважає Є. Бернштейна. Саме у нього, пише Білімович, російськими дослідниками була запозичена основна ідея протиставлення «економічної» теорії цінності та «соціальної теорії розподілу» [31, с. 20].

Засновником, творцем «соціальної теорії розподілу» називають М. Тугана-Барановського. Проте Білімович першим автором новітньої теорії розподілу називає П. Струве. «Першим автором, який повинен бути включений до безпосередніх творців новітньої соціальної теорії розподілу, — пише він, — є професор П.Б. Струве. Він перший в російській літературі проводить принципову відмінність між «економічною» проблемою мінової цінності і «соціальною» проблемою розподілу. Він уперше взагалі вводить в науковий обіг поняття «соціальної категорії» як категорії нерівності, панування і підкорення. Він підкреслює роль соціальної категорії в процесі утворення доходів» [31, с. 21].

М. Тугана-Барановського Білімович характеризує як економіста, який дав подальше обґрунтування і розвиток соціальної теорії розподілу і на той час був в російській літературі її головним представником. Він побудував теорію розподілу незалежною від цін і цінностей. «Істинна теорія розподілу національного доходу, — писав Туган-Барановський, — не може бути наслідком якої б то не було теорії цінності» [32, с. 138]. Теорія цінності і ціни і теорія розподілу, за Туганом-Барановським, методологічно несумісні.

Детально проаналізувавши соціальну теорію розподілу в розумінні П. Струве і М. Тугана-Барановського, Білімович схиляється до думки, «що сучасна теорія доходів дійсно мало уваги

приділяла як врахуванню впливу відносин майнової нерівності, так і аналізу ролі численних негосподарських умов» [31, с. 33]. Саме тому теорія доходів має набути подальшого розвитку, вона «повинна скористатись здоровими зернами, що містяться в соціальній теорії розподілу». Отже, Білімович доходить висновку про слушність включення ряду соціально-психологічних факторів у теорію розподілу.

Таку переорієнтацію поглядів Білімовича не слід уважати випадковою, адже ще в праці «Підвищення товарних цін в Росії» (1909) він, вказуючи на залежність між зростанням заробітної плати і рівнем цін писав, що «за певної організованості і піднесення робітничий клас у змозі через страйки підвищити свій заробіток, але якщо решта умов господарського життя не змінюються, вигоди підвищеного заробітку швидко знищуються…» [33, с. 66]. Реальний і сталий успіх підвищення оплати праці можливий лише за двох умов: зростання капіталів, і, відповідно, прибутків і, головне, підвищення продуктивності праці. Саме цим двом умовам, підкреслював Білімович, опріч зростання профспілкових організацій і соціальної сили робітничого класу, зобов'язані західноєвропейські робітники високим рівнем реальної заробітної плати.

Висуваючи на перший план зростання капіталів та підвищення продуктивності праці, Білімович не відкидає і соціальних факторів. «Не підлягає сумніву, що розвиток сильних робітничих організацій, зростання соціальної могутності робітників і сталість страйкових завоювань на Заході міцно переплітаються з двома вищеназваними умовами» [33, с. 67].

Але основу як підвищення матеріального стану робітників, так і економічного зростання Білімович вбачає у нагромадженні капіталів та зростанні продуктивності праці в межах існуючого господарського ладу. «Нагромадження капіталів та підвищення продуктивності людської праці, — писав він, — були та й лишаються тим основним тлом, на якому тільки й могло розгорнутися таке характерне для XIX століття і особливо для його другої половини піднесення робітничих мас у західноєвропейських державах» [33, с. 67].

Ще одну сторону світогляду Білімовича становить його відношення до економічної теорії Маркса. Цього питання він побіжно торкається, викладаючи в своїх працях теоретичні засади різних шкіл та їх прихильників. Проте більш послідовно воно знайшло висвітлення в огляді Білімовичем праці С. Франка «Теорія цінності Маркса і її значення» (1900). Епіграфом огляду Білімович бере слова М. Х. Бунге: «Є ознаки, що теорія цінності Ма-

ркса не всіх вже задовольняє, а якщо вийняти цей наріжний камінь із будівлі, зведеної Марксом, то чи встоїть вона? Навряд» [34, с.1].

Розгортання активної полеміки навколо питання про цінність Білімович пояснює виходом третього тому «Капіталу» К. Маркса (1894). Поява цього тому, пише він, показала багатьом наявність значних суперечностей в економічній системі Маркса, а це зумовило появу критичної течії серед самих прихильників Маркса і навіть відмову багатьох з них від основних положень теорії.

Основоположником критичного напряму на Заході Білімович називає В. Зомбарта. А найбільш яскравим представником його — Бернштейна. В Росії активно включились в полеміку П. Струве і М. Туган-Барановський, а відтак С. Франк. Саме його працю аналізує Білімович, ставлячи завданням «викласти найбільш цікаві положення п. Франка і показати, які з цих положень можуть бути сприйняті» [34, с. 2—3].

С. Франк розрізняє категорії **«цінності взагалі»**, **«мінової цінності»** і робить висновок, що не існує принципової відмінності між ціною і міновою цінністю. Білімович погоджується з такою думкою. Сприймає він і критичний аналіз Франком категорії мінової цінності Маркса, що ґрунтується на основі трудової теорії. Критикуючи трудову теорію цінності, С. Франк показує, що Маркс сам фактично відмовляється від неї в третьому томі «Капіталу». Дійсно, як відомо, в першому томі «Капіталу» Маркс стверджує, що цінність визначається працею, що навколо неї відбувається коливання цін, а в третьому томі він вводить категорію ціни виробництва, як перетвореної форми цінності, яка, за висловом Франка, зумовлюється витратами виробництва з включенням середнього прибутку на капітал і ренти, тобто тими ж витратами виробництва, яким задовго до Маркса пояснювали ціни «буржуазні економісти» [34, с. 8]. Ці ідеї сприймає Білімович і наголошує, що Франк заперечує також і теорію витрат виробництва. Спростовує Франк трудову теорію мінової цінності визначенням праці єдиним фактором виробництва, тому що «обмін враховує не одні витрати праці, а витрати всіх факторів…» [34, с. 10].

Щодо теорії абсолютної цінності, то вона, за словами Франка, поділяє всі недоліки трудової теорії мінової цінності. Білімович на цій підставі доходить висновку, що «послідовно розроблену теорію абсолютної цінності дав лише один напрям в економічній науці, а саме Австрійська, або психологічна школа, що створила теорію граничної корисності» [34, с. 11]. У даному випадку в критиці трудової теорії Маркса Білімович використовує працю

Франка, підтверджуючи правильність його оцінок і не погоджуючись лише в деяких питаннях. Проте загальний висновок Білімовича — це заперечення трудової теорії цінності. Проведений аналіз, пише він: «Примушує нас відкинути трудову теорію цінності» як таку, що «не витримує критики» [34, с. 16, 17].

Окремий, своєрідний і досить плідний етап наукової діяльності Білімовича становить період перебування в еміграції. У 1920 р. він, як уже зазначалось, емігрував до Югославії, а згодом до США. Науковий доробок Білімовича в цей період досить значний. В еміграції він опублікував понад 150 наукових праць з різних проблем економічної науки.

Перш за все, слід зупинитися на критиці Білімовичем марксизму. Якщо в кінці XIX і на початку XX ст. критика марксизму проходила, в основному, в руслі теоретичної боротьби представників різних напрямів економічної думки, то після Жовтневої революції з'являються нові аспекти і нові аргументи такої критики. Йдеться про критику марксизму, а не лише його економічної теорії. До честі Білімовича, відзначають його дослідники, «він ніколи не підпадав під привабливість марксизму і все своє творче життя лишився одним із самих послідовних і непримиримих його критиків» [35, с. 39].

У працях, опублікованих в еміграції, зокрема в праці «Марксизм. (Виклад і критика)» (1954), Білімович піддає всебічний критиці марксизм. Основною помилкою Маркса він вважав його вчення про матеріалістичне розуміння історії, тобто саме те, що його прихильники і послідовники називали основним науковим досягненням Маркса. Білімович не сприймає погляду Маркса про те, що в основі історичного процесу лежить спосіб виробництва матеріальних благ і що лише зі зміною базису відбуваються зміни в надбудові. Він наголошує, що са́ме господарське життя дуалістичне. Воно не лише матеріальне, а й духовне. Виступав Білімович і проти марксистського принципу класовою боротьби. На новому науковому рівні він критикує різні сторони економічного вчення Маркса.

Як і в попередніх працях, учений спростовує трудову теорію вартості, показує алогічність аналізу Марксом мінової цінності. І, що важливо, він робить висновок, що трудова теорія цінності не мала для автора самодостатнього значення. Вона була потрібна йому для обґрунтування теорії додаткової цінності [35, с. 43]. Критикує Білімович Маркса, як і в попередніх працях, за нехтування ним такої категорії, як корисність. Він доводить безперспективність оцінки праці різної складності.

Нещадно критикує Білімович і вчення Маркса про суспільно необхідний робочий час, і «суспільно необхідні витрати праці» [35, с. 49].

Не поділяв Білімович і марксистського вчення розподілу у відповідності з марксистською теорією трудової цінності. Якщо цінність створюється лише працею, то, відповідно, робітник повинен одержувати повний продукт праці. Проте сам Маркс заперечував таку можливість навіть в умовах комунізму. Білімович не виключає можливості експлуатації, несправедливого розподілу доходів, про що вже йшлося в його попередніх працях. Проте вирішення цих питань він пов'язує з проведенням соціальних реформ, а не з класовою боротьбою.

Білімович був непримиримим противником марксизму і не випадково він критикував не лише марксистську теорію, а й її практичне здійснення. У праці «Марксизм» він писав про те, що соціалізм, побудований послідовниками Маркса, відбирає у робітників і селян на утримання своїх і чужих комуністів і численного чиновництва, на комуністичну пропаганду, на мілітаристські цілі таку «додаткову вартість» і стільки «неоплаченого робочого часу», яких не знає жодна капіталістична країна. І якщо Маркс вчив про «зростаюче зубожіння» пролетаріату за капіталізму, то «ніде немає такого зубожіння трудових мас, як в царстві здійсненого марксизму» [35, с. 54].

Велику увагу приділяв О. Білімович і іншим досить актуальним економічним питанням, зокрема він сформулював власну концепцію господарювання, якою передбачалось формування мішаної економіки. Він передбачав необхідність реформування суспільно-економічної системи Росії і висловив ряд думок щодо її майбутнього в праці «Економічний лад звільненої Росії» (1960).

Література

1. *Шухов Н. С.* Методологические направления и школы буржуазной политической экономики // История русской экономической мысли. — Т. III, ч. I. — М., 1966.

2. *Горкіна Л. П.* Нариси з історії політичної економії України. — К., 1994.

3. Памяти Д.И. Пихно. Сообщение профессора А.Д. Билимовича и профессора Н.М. Цитовича. — СПб., 1913.

4. *Степанов В. Л.* Н. Х. Бунге. Судьба реформатора. — М., 1998.
5. *Бунге Н. Х.* О месте, занимаемом политической экономией в системе народного образования и об отношении ее к практической деятельности. — К., 1856.
6. *Теплицький В. П.* Суспільно-економічна думка на Україні в період підготовки реформи 1861 р. // Нариси з історії економічної думки України. — К., 1956.
7. *Бунге Н. Х.* Основания политической экономии. — К., 1870.
8. *Бунге Н. Х.* Очерки политико-экономической литературы. — СПб., 1895.
9. *Бунге Н. Х.* Полицейское право. — Х., 1869.
10. *Гозулов А. И.* Очерки истории отечественной статистики. — М., 1972.
11. *Бунге Н. Х.* Курс статистики, составленный в первой половине 1876 года для студентов университета Св. Владимира. — 2-е изд. — К., 1876.
12. Замечательная эпоха в истории русских финансов (Очерк экономической и финансовой политики Н. Х. Бунге и Н. А. Вишнеградского). Старого профессора. — СПб., 1895.
13. *Пихно Д. И.* Основания политической экономии. 2-е изд. — К., 1899. — Выпуск первый.
14. *Пихно Д.* Закон спроса и предложения. (К теории ценности). — К., 1886.
15. *Пихно Д. И.* О свободе международной торговли и протекционизме. — К., 1889.
16. *Пихно Д. И.* Влияние некоторых экономических условий на сельське хозяйство. — К., 1901.
17. *Пихно Д. И.* Главнейшие нужды русского сельського хозяйства. — К., 1902.
18. *Пихно Д. И.* Раскрепощение крестьянской земли. — К., 1908.
19. *Слонимский Л.* Антонович А. Я. // С. А. Венгеров. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. — Т. 1, вып. 1-21. — СПб., 1889.
20. *Антонович А. Я.* Курс политической экономии: Лекции, читанные в университете Св. Владимира. — К., 1886.
21. *Антонович А. Я.* Теория ценности. — Варшава, 1877.
22. *Ущаповський Ю.* Еволюція теорії цінності в українській економічній думці. — Житомир, 2002.
23. *Антонович А. Я.* Основания политической экономии. — Варшава, 1879. — Вып. 1.
24. *Антонович А. Я.* Основания политической экономии. — Варшава, 1879. — Вып. 2.
25. *Антонович А.* Теория бумажно-денежного обращения и государственные кредитные билеты. — К., 1883.
26. *Бровер І. М.* З історії «Австрійської школи» на Україні // Записки Одеського наукового товариства при УАН. — № 1. — 1927.

27. *Орженцкий Р. М.* Учение об экономическом явлении. Введние в теорию ценности. — Одесса, 1903.
28. *Орженцький Р.* Основні закони цінності і їх практичне значення // Українська економічна думка: Хрестоматія / Упор. С. М. Злупко. — К., 1998.
29. *Билимович А.* К вопросу о расценке хозяйственных благ. — К., 1914. — Ч. 1.
30. *Шухов Н. С.* Методологические направления и школы буржуазной политической экономии // История русской экономической мысли. — Т.3, ч. 1. — М., 1966.
31. *Билимович А.* Социальная теория распределения. — К., 1916.
32. *Туган-Барановский М. И.* Теоретические основы марксизма. — СПб., 1905.
33. *Билимович Ал.* Подъем товарных цен в Росси. — К., 1909.
34. *Билимович А.* С. Франк. Теория ценности Маркса и ее значение. — СПб., 1900.
35. *Корицкий Э. Б., Нинциева В. Х., Дмитриев А. А., Шетов В. Х.* Экономисты русской эмиграции. — СПб., 2000.

Розділ 8

Економічні ідеї громадівства

1.Економічні питання в журналі «Основа» і газеті «Київський телеграф» як органах громадівців.
2.Економічні погляди громадівців на сторінках «Записок» Південно-Західного відділу російського географічного товариства.
3.Економічні погляди М. Драгоманова.
4.Т. Рильський як «хлопоман та економіст».

В суспільно-політичному житті України з кінця 50-х — початку 60-х років XIX ст. почалось нове національне відродження. Дослідники називають цей період, аж до 90-х років, другим етапом українського національного руху, відносячи до першого етапу діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, розгромленого 1847 р. [1, с. 7]. Як і на першому етапі, національно-визвольний рух був представлений національною інтелігенцією, яка об'єднувалась у так звані громади, що почали виникати з кінця 50-х — початку 60-х років.

Першою була громада, заснована колишніми членами Кирило-Мефодіївського товариства у Петербурзі. Її активна діяльність припадає на 1859—1862 рр. Їхні світоглядні ідеї знайшли прояв у різних публікаціях і, перш за все, в громадсько-політичному і літературно-науковому журналі «Основа» (1861—1862). У 60-х роках громади виникають у різних містах України: Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві та ін. [2, с. 92]. Найбільш впливовою і авторитетною стає Київська громада.

У 70-х роках, з піднесенням революційного народницького руху частина революційно настроєної молоді, яка групувалась у громадах, включилась у революційну боротьбу. Київська громада розкололась на «Стару громаду» й «Молоду громаду».

Активними діячами Київської Старої громади були: В.Б. Антонович, М.П. Драгоманов, П.П. Чубинський, К.М. Михальчук, П.І. Житецький, М.В. Лисенко, О.О. Русов, М.П. Старицький, П.А. Косач та ін. Склад громади не був сталим. Проте за свідченням М. Драгоманова вона 1862 р. налічувала 250—300 осіб [3, с. 20].

Члени громад не мали єдиної суспільно-політичної орієнтації та переконань. Громади охоплювали широкі кола як ліберальної, так і демократичної інтелігенції. Їхня діяльність мала, в основно-

му, культурницький характер. Основна увага зверталась на вивчення сучасного й минулого України, етнографію, видання літератури українською мовою, організацію недільних шкіл тощо.

Культурно-освітня діяльність була характерною для всіх національних рухів, що виникали в епоху остаточної перемоги капіталізму над феодалізмом. В. І. Ленін, розкриваючи економічні основи цих рухів, писав, що «для повної перемоги товарного виробництва є необхідним державне згуртування територій з населенням, що говорить однією мовою, при усуненні всяких перешкод розвиткові цієї мови і закріпленню її в літературі. Мова є найважливіший засіб людських стосунків...» [4, с. 364].

А український народ позбавляли такої можливості заборонами мови. Після поразки польського повстання 1863 р. так званим Валуєвським циркуляром заборонялось друкування українською мовою книжок духовного змісту, підручників та літератури для народної освіти. Була заборонена діяльність громад. Відновилась вона знов лише з кінця 60-х років. Хоч громадівці займалися переважно науковою та видавничою справою, їхня діяльність мала нелегальний характер, засідання громади відбувалися таємно. Все це, безумовно, ускладнювало роботу громади, яка для більш широкого розвитку своєї діяльності потребувала легальних форм.

З появою в Києві «Південно-Західного відділу російського географічного товариства» (1873) відкривалась перспектива легалізації більшої частини роботи громади. Київські громадівці включились в роботу відділу, який вже з перших днів розгорнув широку наукову діяльність з вивчення сучасного й минулого українського народу. Відділ видавав наукові «Записки», де друкувались статті, що торкались багатьох питань суспільно-економічного й культурного життя України.

Навіть така надзвичайно помірковано діяльність громадівців викликала занепокоєння реакційних кіл і уряду [5, с. 117—118]. Громади було знов заборонено. Ганебним Емським указом 1876 р. було заборонено друкування та ввезення з-за кордону книжок українською мовою, театральні вистави та викладання в початкових школах будь-яких дисциплін українською мовою. Було закрито «Південно-Західний відділ російського географічного товариства», припинено видання «Київського телеграфу». З цього часу легальна діяльність громадівців була повністю перенесена за кордон, куди емігрував Драгоманов. Діяльність громадівців у різних формах продовжувалась до 1918 р. Вона відіграла величезну роль у розвитку української національної ідеї, в справі відродження української нації і усвідомлення свого місця в європейській та світовій історії.

1. Економічні питання в журналі «Основа» і газеті «Київський телеграф» як органах громадівців

Одним із перших осередків, навколо якого згуртувались літературно-наукові та громадські сили України, був журнал **«Основа», що видавався 1861—1862 рр.** у Петербурзі. Офіційним редактором його був В. Білозерський, активну участь у виданні брали П. Куліш, М. Костомаров, О. Кістяківський. За своїм ідейно-політичним змістом журнал не становив одного цілого. В ньому відбивались і демократичні, і ліберальні тенденції. Проте переважаючою, панівною була ліберальна ідеологія.

Основне своє завдання «Основа» вбачала у висвітленні національно-культурного руху українського народу. На її сторінках друкувались матеріали з питань літератури, історії, освіти, мистецтва, етнографії, природи, сільського господарства, промисловості, торгівлі, побуту тощо. Щодо безпосередньо економічних питань, то редакція «Основи» прагнула так спрямувати діяльність економічного відділу, щоб він був найбільш корисним у практичному відношенні і тому запевняла, що вміщуватиме в журналі лише такі теоретичні статті, які безпосередньо відображатимуть життя і можуть бути застосовані до місцевих умов краю [6, с. 6].

Роки видання журналу припадають на час ліквідації кріпацтва і тому зрозуміло, що це питання мало посісти одне з центральних місць в його економічному розділі. У програмі журналу, надрукованій в січні 1861 р., тобто до проголошення реформи, говорилося про значні зміни, що відбулися останнім часом у розвитку сільського господарства, промисловості й торгівлі і водночас підкреслювалося, що з ліквідацією кріпацтва вони стануть ще значнішими, особливо в сільському господарстві. Ці зміни редакція вбачала у нових засадах організації поміщицького господарства, тому пропонувала своїм кореспондентам надсилати відомості з таких питань, як вплив на господарство вільнонайманої праці; заміна робочої сили машинами; ціни на землю; прибутки з землі; заробітну плату; становище робітників; розробка заходів щодо розвитку сільського господарства, промисловості, торгівлі. Ця широка економічна програма «Основи» не була здійснена, але вона свідчить про зміст економічних проблем, які в той час цікавили і непокоїли лідерів ліберально-буржуазного руху.

З літературних творів, статей і дописів, опублікованих на сторінках «Основи», можна було довідатися про стан поміщицького господарства і становище селянства, ставлення різних класів до реформи.

Представники різних класів і соціальних груп по-різному ставилися до реформи, по-різному оцінювали пореформений стан села. Керівники «Основи» виступали проти кріпосництва. Вони вітали реформу, прославляли царя, ставлячи його в ряд «справжніх благодійників людства» [7, с. 8]. У листах і дописах зустрічаємося з розгубленістю поміщиків, які не знали, як вести своє господарство, з певною ідеалізацією становища селянства до реформи у «доброго пана» [8, с. 13]. Водночас у журналі велике місце займали статті і дописи, де засуджувалися ідеалізація селянського життя, правдиво змальовувалося важке становище селянства в дореформений період, критикувались позиції поміщиків-реакціонерів, які у проведенні реформи вбачали лише «безпорядок», скаржились на те, що їх «розорили» [9, с. 41].

У статті Т. Рильського «З Маковищ» йшлося про важку долю селянина-кріпака та відзначалось, що й після реформи селянинові «дуже тяжко де в чому приходиться». Разом з тим висловлювалась надія на те, що з викупом землі селяни зможуть стати заможними. Проте селяни більш критично дивилися на подібну перспективу. В своїх дописах вони повідомляли, що в результаті розмежування земель, яке проводилось після реформи, їм дісталися найменш придатні до обробітку землі.

Значне місце на сторінках журналу посідало питання введення статутних грамот, які селяни здебільшого відмовлялися підписувати. Автори статей пояснювали це недовірою селян до поміщиків, і намагалися будь-що примирити їх. Спостерігаючи глибоку ненависть селян до поміщиків, кореспонденти висловлювали сумнів щодо можливості встановлення «щирих відносин між селянами й поміщиками для сучасного покоління» [9, с. 73]. Саме тому, писав автор однієї зі статей, «ми зобов'язані тепер усіма силами, не жалкуючи ніяких жертв, намагатися підготувати дружні відносини між обома станами: лише з такого роду відносинами можливий наш загальний рух уперед» [9, с. 73].

«Основа» звертає увагу на такі явища, як лихварство, поява куркуля на селі, сваволя чиновників. Особливо різко виступала вона проти куркульства. «Не живучи на селі, — писала «Основа», — важко уявити, яким тяжким непереборним гнітом лежить цей нечисленний клас селян над безземельними й малоземельними бідняками» [10, с. 6].

Правдиво, в цілому, змальовуючи становище селянства в пореформений період, «Основа» сподівалася розв'язати селянське питання з допомогою пана та через освіту.

Значна увага приділялася становищу поміщицького господарства. На сторінках журналу поміщики обмінювалися досвідом застосування техніки у сільському господарстві, найманої праці, висловлювали нарікання на нестачу робочих рук на Півдні країни, на їх дороговизну. Представники ліберального табору піддавали критиці поміщиків за невмілу організацію господарства, неправильне застосування капіталів і вільнонайманої праці. Дворян критикували за бездіяльність, паразитичний спосіб життя, відсталість і рутину. Засуджувався старий порядок, доводилась його неспроможність і «життєвість нового» [11, с. 167].

Поряд з критикою старих порядків життя «Основа» пропонує цілий ряд рецептів щодо пореформеного розвитку господарства, які відбивали, головним чином, інтереси української національної буржуазії. «Основа» виходить з того, що реформою покладено великий і плідний початок суспільному розвитку. Багато невирішених питань, таких як селянське, фінансове та інші, конче потребують свого розв'язання. «Основа» не висловлює жодних сумнівів щодо можливості їх вирішення і лише ставить питання про необхідність обрання для цього найкоротшого шляху.

Констатуючи занепад поміщицького господарства, «Основа» вказує на труднощі, з якими воно зіткнулося у пореформений період. Найбільш турбувала поміщиків нестача грошей, необхідних для ведення господарства. «Грошей нема, — писали вони, — ось наша біда» [7, с. 94].

Але фінансове питання торкалось не лише поміщиків. Воно зачіпало й інтереси промисловців. Розв'язати його редакція сподівалась організацією банків, економним витрачанням державних коштів, збільшенням експорту тощо. І не випадково вона посилається на працю Прудона «Théorie de l'impót», в якій автор пропонує домогтися скорочення державних видатків через децентралізацію. Останній момент найбільше приваблював «Основу», яка, як і Прудон, ратує за «централізацію **національну**» [7, с.105]. Подібну умову вона вважає найбільш сприятливою для розвитку промисловості, рівномірного розподілу податків тощо. Отже, у вирішенні цього питання яскраво проявились інтереси народжуваної національної буржуазії.

Не враховуючи дописів Куліша та деяких інших кореспонденцій, в яких мали місце ідеалізація напівфеодального народного життя, заперечення необхідності цивілізації, намагання затримати, спинити розвиток господарства на капіталістичний основі, «Основа», в цілому, виступає прихильницею капіталістичного розвитку. На її сторінках багато уваги приділялось розвиткові

промисловості, торгівлі, вміщувались відомості про різні винаходи і їх застосування.

Особливо наголошувалось на необхідності розвитку шляхів сполучення, зокрема, залізничного та водного транспорту. Потребу в шляхах сполучення відчували не тільки представники промисловості, а й поміщики, господарство яких було пов'язане з ринком, головним чином зовнішнім. «...Перш за все, — зазначали вони, — нам необхідні, як повітря, поліпшені шляхи сполучення та залізниці, переважно на Півдні, якщо ми не хочемо, щоб нас остаточно вигнали з європейських ринків суперники...» [12, с.15—16].

Для полегшення фінансових труднощів, які переживала країна, «Основа» виступає з рекомендаціями щодо розвитку різних галузей виробництва. Її цікавили організація акціонерних компаній, з деяких статей читачі могли дізнатися про західноєвропейські економічні вчення. Проте провідним в «Основі» було національне питання, вирішити яке вона намагалася здійсненням цілого ряду культурно-освітніх заходів.

«Київський телеграф» (1859—1876). Приватна газета «Київський телеграф» була, в основному, органом ліберального спрямування. В середині 70-х років газета була фактично органом громадівців. У газеті періодично співробітничали відомі вчені, громадські діячі — представники ліберальної інтелігенції. В газеті друкували свої статті П. Чубинський, М. Зібер, С. Подолинський, М. Драгоманов, П. Житецький, І. Лучицький та багато інших.

Газета вихваляла реформу 1861 року, називаючи її «великою і славною», проведенням якої «уряд здійснив справжній переворот», але водночас розкривала її обмеженість та однобічність з погляду інтересів селян. Автори статей писали про марні сподівання селян на те, що реформа звільнить їх від злиднів та самовладдя поміщиків. Насправді ж для економічного побуту пореформеного селянина, писала газета, характерними є «бідність та недоїмки, а часом голод» [13].

Висловлювалось в кореспонденціях незадоволення збереженням відробіткової системи, що зумовлювалось селянським малоземеллям.

Констатуючи тяжке становище селянства після реформи, газета не вимагає радикальної перебудови аграрних відносин. Вона апелює до уряду, закликаючи його зробити другий крок — поліпшити матеріальний стан селянства через перерозподіл податків. Досить послідовно виступала газета з пропозиціями організації переселення селянства на малозаселені землі південних губерній. Для цього пропонувалась організація спеціальних міг-

раційних агентств, які б сприяли приватному переселенню. Слід звернути увагу, що в даному випадку йшлося про намагання вирішення двох проблем: якоюсь мірою проблему малоземелля селянства, а головне — забезпечення дешевою робочою силою поміщицьких господарств Півдня.

Економічна програма газети включала й питання надання селянам довгострокових кредитів, головним чином для купівлі землі. Порушує газета й питання короткострокових кредитів для селян, що сприяло б звільненню їх від «лихварського закабалення». Цій меті повинні були служити й рекламовані газетою «товариства взаємодопомоги», «споживчі товариства» тощо. Зокрема з їх пропагуванням виступав М. І. Зібер, який співробітничав у газеті. Згодом пропозиції і вимоги газети стають більш радикальними. «За півроку до припинення свого існування газета в ряді передових статей («О нуждах нашего земледелия», «Что нужно нашим земледельцам» та ін.) виклала свою програму дальших аграрних перетворень в країні» [15, с. 83]. Так, зокрема, в статті «Про землеробів Київської губернії» наголошувалось, що «...питання про докорінне поліпшення умов нашого селянства повинно бути предметом загальної реформи» [16]. У плані здійснення реформи газета висуває ідею утилізації, більш ефективного використання землі. Здійснити це передбачалось за рахунок перетворення «казенних земель» в «селянську суспільну власність» і продаж частини дворянських земель, що використовуються неефективно, селянам.

Ставить газета питання і про загрозу «нового рабства», «рабства капіталу», яке несе розвиток капіталізму. Одні автори виступають з вимогою «спинити, затримати капіталізм», інші, більшість, називають його реальним фактом економічного життя і піддають критиці [17].

Значну увагу приділяла газета робітничому питанню, зокрема аналізу нових відносин, що склались між робітниками та наймачами. Вказуючи на сваволю наймачів, на експлуатацію дітей, на жахливі умови життя, газета піднімає проблему законодавчого врегулювання робітничого питання.

На сторінках газети ставились й інші економічні проблеми, пов'язані з розвитком капіталістичних відносин. У деяких статтях розглядались нові форми організації капіталістичного виробництва, а саме — акціонерні компанії та їхній вплив на становище робітничого класу. Констатуючи виникнення акціонерних товариств у цукровій промисловості, газета зазначала, що вони негативно впливають на стан селянського господарства. Вона

відкрито захищала дрібного виробника, пропонуючи зберегти його господарство, зв'язавши з монополією у промисловості [14].

«У цілому за своєю соціально-політичною спрямованістю «Київський телеграф» був одним з небагатьох серед провінційних газет прогресивним органом ліберального напряму. Газета відзначалась опозиційним змістом» [15, с. 96]. Тому не випадково її діяльність була припинена царським указом 1876 року.

2. Економічні погляди громадівців на сторінках «Записок» Південно-Західного відділу російського географічного товариства

За короткий строк свого існування відділ встиг видати два томи наукових праць та здійснити одноденний перепис населення Києва. П. П. Семенов-Тян-Шанський, даючи загальну оцінку виданих відділом наукових записок, писав, що вони «були досить різноманітними за своїм змістом і цілком відображали весь характер діяльності Південно-Західного відділу товариства» [18, с.974].

Уміщені в «Записках» статті торкались питань географії, природознавства, статистики. Проте перевага віддавалась етнографічним дослідженням. Що ж до суто економічних проблем, то вже сама їх проблематика відбивала певною мірою розвиток буржуазних відносин, який привертав увагу дослідників. В економічних статтях, уміщених у «Записках», розглядались питання торгівлі, історії промисловості, аграрних відносин, зокрема пореформеного розвитку селянського господарства, тобто питання, котрі в цей час порушувались і на сторінках російських журналів та в окремих дослідженнях істориків та економістів. Аналіз суспільно-економічних питань на сторінках «Записок» провадився, в основному, з ліберальних позицій. Проте наявність різних тенденцій в лібералізмі зумовлювала відмінність позицій лібералів щодо вирішення певних проблем.

Так, у статті, присвяченій розвиткові хлібної торгівлі, піднімалось питання про створення сприятливих умов для реалізації сільськогосподарських продуктів і, зокрема, хліба [19, с.194]. Актуальність цього питання, на думку автора, посилилась у зв'язку з тим, що в пореформений період значно збільшилась кількість землевласників за рахунок колишніх кріпаків, державних селян та ін. Констатуючи зростання кількості землевласників, автор зовсім обминає питання про ступінь забезпеченості їх землею. Він намагається виступити від імені всіх землевласників, зокрема й

дрібних, наголошуючи, що всі вони нібито однаково заінтересовані у підвищенні цін на хліб. «Вигідний збут продуктів землеробства, — читаємо в статті, — що зумовлюється підвищенням цін, прямо служить збільшенню ренти на користь всіх власників землі». Виступаючи від імені всіх землевласників, автор насправді є виразником інтересів великих землевласників.

Дещо з інших позицій характер аграрно-селянських відносин оцінював П. Чубинський. У статті про ощадно-позичкові товариства він аналізує селянське землеволодіння, показує нерівномірність розподілу землі між окремими групами селянських господарств, наводить статистичні дані про високу орендну плату та експлуатацію селянства через феодальні форми оренди (половинщики) [20, с. 235—264]. Розглянувши стан селянського господарства с. Сокиринці, Чубинський підраховує кількість податків, зборів та різних натуральних повинностей, які припадали на господарство, і робить висновок, що вони становлять 40% доходів господарства. Решту доходів забирали посередні податки — акциз на горілку, сіль тощо. «Взагалі податки і горілка забирають все те, що дає землеробство» — такого висновку доходить Чубинський. Якщо земля не могла забезпечити навіть оплату податків, то для придбання одягу та сільськогосподарських знарядь селянин змушений був удаватися до заробітків. Ця ж думка проводиться Чубинським і в статті про реманент селянського господарства. «Земля, — писав він, — не дасть навіть всієї суми на покриття видатків по податях та посередніх податках (акциз з вина та солі), для чого потрібно вдаватися до збуту продуктів від худоби і різних предметів домашнього господарства, а також до заробітків» [21, с. 185].

Аналіз пореформеного стану селянського господарства, зроблений Чубинським, підтверджував напівкріпосницький характер реформ. Однак висновки Чубинського занадто обмежені, в них ліберальні вимоги поєднуються з народницькими ідеями. Він ратує за надання кредитів селянам через організацію ощадно-позичкових товариств, відводячи при цьому велику роль інтелігенції. Він закликає до знищення деяких перешкод щодо вільного переміщення робочої сили, до розвитку кустарної промисловості, що мало б створити більш сприятливі умови для продажу робочої сили.

Дослідженню розвитку кустарної промисловості присвячена стаття Ф.К. Вовка (Волков) [22, с. 365—289]. На основі вивчення ярмаркової торгівлі він намагається спростувати погляд на український народ як виключно землеробський і, отже, нездатний до

розвитку промисловості. При цьому автор вказує на соціально-економічні причини, які гальмували цей розвиток. Реформа, на думку Вовка, мало що змінила у цьому відношенні. Саму реформу він не піддає ліберальному славослів'ю, хоч і вважає, що вона звільнила селян «на відносно вигідних умовах».

Отже, у всіх економічних статтях, уміщених у «Записках», незважаючи на констатацію важкого становища селянського господарства в пореформений період, ми не знаходимо вимог, спрямованих на радикальне вирішення селянського питання.

Про напрям і характер економічних досліджень «Відділу» географічного товариства дає уявлення аналіз складених ним програм для збирання відомостей зі статистики й етнографії. Програму для збирання статистико-економічних відомостей склав М.І. Зібер [23]. У передмові він визначає основні методологічні засади, якими керується у дослідженні суспільно-економічних явищ. Для характеристики економічного стану суспільства Зібер вважає за необхідне вивчення двох процесів у їх взаємодії: виробництва і споживання. При цьому, перш за все, він підкреслював потребу виявити суспільні форми, в яких виступають виробництво і споживання, а потім їх кількісне співвідношення. Зібер брав до уваги як виробництво засобів виробництва, так і предметів споживання, а відповідно й враховував не тільки особисте, а й продуктивне споживання. Він склав програму так, аби дати відповідь на всі ці питання. Будучи написана у загальнотеоретичному плані і так, що могла застосовуватися для дослідження економічного стану різних територіальних або господарських одиниць (міста, повіту, селянського господарства, підприємства, галузі промисловості), програма все ж була націлена на вивчення соціально-економічних відносин на селі. Про це свідчить не тільки характер пояснень до питань, в яких за приклад беруться сільськогосподарські роботи, а й складені Зібером дев'ять додаткових питань, якими безпосередньо передбачалось дослідження аграрних відносин.

Програма, складена П. Чубинським та О. Русовим, також основну увагу приділяла вивченню становища селянського господарства [24]. На відміну від програми Зібера, тут відсутній єдиний методологічний підхід до вивчення економічних явищ, вона являє собою перелік питань для здобуття відомостей про становище селянського господарства. Програмою передбачалось одержання даних про наявну кількість приватної та орендованої землі в селянських господарствах, худоби, застосування вільнонайманої праці та ціни на неї у різні пори року, про товар-

ність селянського господарства, характер несільськогосподарських заробітків, що переважають у тій чи іншій місцевості, тощо.

Пропонувалось також збирання відомостей про способи ведення поміщицького господарства, розвиток промисловості, кількість робітників, розмір заробітної плати. Отже, поставлені програмою питання відбивали, головним чином, зміни в аграрних відносинах у пореформений період, водночас певна данина віддавалась й аналізові промислового розвитку.

Розраховані на приватних осіб, програми етнографо-статистичних досліджень передбачали одержання одноразових статистичних даних. М. Зібер писав з приводу цього, що «питання динаміки руху господарських явищ у часі, а отже і питання про їх прогрес та занепад, усунене з нашої програми як за його складністю, так і за мізерністю тих даних, які, очевидно, будуть мати в своєму розпорядженні спостерігачі» [23, с. 7]. Проте й такі дані на той час становили величезну цінність. Вони допомагали глибше характеризувати й оцінювати явища, виходячи з кількісного аналізу, а не обмежуватись лише їх описом. При цьому вони не давали уявлення про тенденції, напрями розвитку того чи іншого явища. І якщо Зібер у своїй програмі вказує на цінність та бажаність дослідження суспільно-економічних явищ в їх динаміці, то Чубинський ставить питання про необхідність створення спеціальних статистичних кореспондентських пунктів, які б регулярно збирали статистичні дані на основі єдиного методу та програми. Лише на цій основі, підкреслював він, стало б можливим здійснити ряд статистико-економічних досліджень краю [25, с.36—38].

Члени відділу відчували настійну потребу в таких дослідженнях і передбачали розпочати широкі статистичні дослідження на основі єдиного плану. Така постановка питання свідчила не лише про спроби висвітлення ряду історичних і економічних явищ на основі економічного матеріалу, а й вивчення загального розвитку економічних процесів. Ці широкі плани «Відділу» не здійснились. Його незабаром було закрито.

Останнім виданням «Відділу» була повна статистична розробка матеріалів Київського перепису від 2 березня 1874 р., яка, як і сам перепис, являє собою значну наукову цінність [26].

Високу оцінку проведеного відділом перепису, як і в цілому його діяльності, дав видатний радянський географ Л.С. Берг. «...Відділ, — писав він, — за короткий час встиг зробити багато корисного. В 1874 р. відділ здійснив під керівництвом Чубинсько-

го одноденний перепис населення Києва (127.551 чоловік), а крім того, провів зразкові розробки матеріалів перепису» [27, с.160].

3. Економічні погляди М. Драгоманова

Михайло Петрович Драгоманов (1841—1895) — видатний український вчений: історик, публіцист, фольклорист, соціолог, економіст, філософ, громадський діяч. Народився в м. Гадяч Полтавської губернії у дрібномаєтній дворянській родині. 1863 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, обійнявши 1864 р. посаду приват-доцента, а з 1870 р. — доцента кафедри всесвітньої історії.

1875 р. Драгоманова, як неблагонадійного, було звільнено з університету, без права будь-якої державної служби в межах Російської імперії. Він разом з родиною емігрував до Швейцарії, де видавав збірник, а згодом, з 1881 р. разом з С. Подолинським і М. Павликом — журнал «Громада». 1889 р. він став професором Софійського університету.

М. Драгоманов посідав визначне місце в громадсько-політичному та науковому житті України. Як активний учасник і один із фундаторів «Старої громади», він брав активну участь в організації «недільних шкіл». У своїх наукових працях, які друкувалися багатьма європейськими мовами, М. Драгоманов опрацьовує питання історії, літератури, філософії, релігії, фольклору, торкається й економічних питань.

У численних публіцистичних творах учений викриває антинародну суть самодержавства, характеризуючи його як перешкоду на шляху прогресивного суспільного розвитку. Він закликає до об'єднання всіх народів Росії в боротьбі проти самодержавства.

М. Драгоманов — постать велична, але суперечлива. Суперечливою є й оцінка його світогляду. Народники звинувачували його в націоналізмі за те, що він включав національне питання в програму боротьби за соціальне визволення. Ідеї федералізму Драгоманова стали підставою для прихильників незалежності України звинувачувати його у запереченні цієї ідеї. Правлячі кола, а згодом марксисти звинувачували його у сепаратизмі. Хто ж він насправді?

Формування світогляду Драгоманова відбувалось під упливом багатьох чинників — ідей Шевченка і Костомарова, праць соціалістів-утопістів, Герцена, Прудона. Проте визначальними були ідеї Т. Шевченка і кирило-мефодіївців. Драгоманов не раз нази-

вав себе спадкоємцем ідей кирило-мефодіївців, які на перший план висували ідею слов'янської федерації. Визначав Драгоманов і свою належність до соціалістичного руху, але не до народницького і не до марксистського напряму, а ближче до Прудона. Свою світоглядну позицію, громадсько-політичну програму М. Драгоманов найбільш повно виклав у «Передньому слові» до першого числа збірки «Громада». Він спирається на ідеї дрібнобуржуазного соціалізму Прудона із засадами «громадівства» (соціалізму. — *Л.К.*), федералізму й анархізму. М. Драгоманов так і писав, що за кінцеву мету він бере «цілковите безначальство і цілковите громадство» [28, с. 50].

Величезна заслуга Драгоманова в розвитку української національної ідеї. Національне питання було провідним у його творчості, без розв'язання якого він не мислив розвитку суспільства і яке розглядав у контексті політичних свобод.

М. Драгоманов не був економістом. Проте економічні проблеми займають значне місце в його науково-публіцистичних працях. Велику увагу приділяв Драгоманов пореформеним аграрним відносинам. Реформу 1861 р. він розглядав як позитивний акт, вельми корисний для суспільства і водночас підкреслював її антинародну спрямованість, зазначав, що реформа була проведена в інтересах поміщиків, капіталістів і самодержавства, а селяни дістали лише особисту волю без землі. Реформа, писав Драгоманов, не тільки не дала селянам землі, «а й відібрала ту, яка в них була». Це призвело до погіршення становища селянства, оскільки до феодальних форм експлуатації, які багато в чому збереглися, додалися капіталістичні форми. Селяни, позбавлені землі, мусили «йти в найми».

Він звертає увагу на поширення лихварства, появу суборендарів і інших форм експлуатації селянства. Причину тяжкого економічного становища селян М. Драгоманов убачав у суспільно-політичних відносинах і рішуче виступав проти тих, хто такою причиною вважав пияцтво й ледарство самих селян. Пияцтво, писав він, «головним чином є наслідок тих причин, які зумовлюють горе, злість і т. п.» [29, с. 348].

Звертає увагу Драгоманов і на становище робітничого класу. Це питання було особливо актуальним у зв'язку з вирішенням іншого питання — про перспективи народногосподарського розвитку країни.

На відміну від народників М. Драгоманов не лише не заперечував капіталістичного розвитку країни, а й бачив, що Росія вже стала на цей шлях. Він правильно зазначав, що розвиток капіталі-

зму сприяє розвитку продуктивних сил, прискорює технічний прогрес. Бачив він і негативні сторони капіталізму, такі як кризи, безробіття, що вже почали виявлятися в Росії. «В останні три роки, після того, як почалися банкрутитись сахарні в Київщині, — писав Драгоманов, — на нашій Україні показались майже такі самі картини безхліб'я робочих людей, які случались, наприклад, в фабриках Струсберга в Чехії, коли Струсберг збанкрутився» [30, с. 34].

Для критичного аналізу капіталістичного виробництва М. Драгоманов намагається використати політичну економію. Він пише про тривалий робочий день, низьку заробітну плату, жахливі побутові умови. «Тільки страшна нужда, — писав він, — може заганяти людей на роботу при таких обставинах» [31, с. 53].

Драгоманов правильно розуміє так звану *свободу найму*, що існує за капіталізму. Він іронізує з гасла прихильників економічного лібералізму «laisser faire laisser passer». Це так пописьменному йдеться про «вільний торг своєю працею, помужичому, без хитрої мови: "Хіба ж тебе хто силує наймatись! — не вигодно, то не наймайсь, а як опухнеш з голоду, то вже твоє діло..."» [31, с. 42].

Приділяючи велику увагу тяжкому становищу робітників за умов капіталізму, М. Драгоманов пропонує заходи до його поліпшення. Необхідно, писав він, домагатися підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці, скорочення робочого дня тощо. Але передусім — це «освіта та спільність між бідними людьми, між робітниками». Великого значення надає Драгоманов економічним знанням. Високо оцінюючи фундаментальні праці з політичної економії західних економістів, він підкреслював необхідність їх перекладу, що сприяло б розвитку в країні економічної думки.

Саме відсутність економічної літератури, зазначав він, негативно позначається на інтелектуальному розвиткові молоді. Проте першочерговим завданням він вважав не переклад Мілля, Маркса, Лассаля, а створення популярного курсу політичної економії, зрозумілого для трудящих мас.

М. Драгоманов не обмежувався паліативними заходами. Радикальні зміни в становищі робітників і селян він пов'язував зі зміною суспільного ладу. Найпершу умову радикальної зміни становища робітників і селян він бачив у знищенні приватної власності.

Майбутнє суспільство М. Драгоманов пов'язував із соціалізмом (громадівством), як більш досконалим, ніж капіталізм, ла-

дом. Під соціалізмом він розумів такий спосіб виробництва, за якого фабрики, заводи і продукти праці належатимуть робітничим громадам, а земля й результати сільськогосподарського виробництва — сільським громадам. Перехід до нового ладу він мислив як еволюційний, не заперечуючи, проте, і можливості революційних виступів, «без яких інколи не можна обійтись» [31, с.256].

М. Драгоманов критикував теорію російських народників про «самобутній» соціалізм. «Московські соціалісти, — писав він, — можуть робити проби, скидати німецьку одежу з свого соціалізму і одягати його хоч в «рядельну сорочку» розкольників, або у «кафтан» самозваного крестьянського царя, — бо все одно «європейство і європейський соціалізм прийде до них і в села з городів, котрим од Європи вже не одірватись» [30, с. 218].

М. Драгоманов звертав увагу на розвиток робітничого руху в Росії, де «вже утворився прошарок свідомих робітників, який вповні здатний приєднатись до західного робітничого руху» [32, с.318]. Не сприймав Драгоманов і марксистського соціалізму. Він був добре обізнаний з працями К. Маркса і Ф. Енгельса і, очевидно, усвідомив ідею про неминучість соціалізму. Вчений заперечував марксистську теорію класової боротьби, теорію соціалістичної революції, диктатури пролетаріату. Соціалізм для нього був справою далекого майбутнього. Перехід до нього він пов'язував з утворенням асоціацій, спілок, різних виробничих товариств, самоврядних громад працюючих людей. Він — прихильник встановлення «безпанських, безначальних і бездержавних порядків». Першочергове завдання соціалістів (а себе Драгоманов називав соціалістом, громадівцем) він вбачав у завоюванні політичних свобод і вже на цьому ґрунті — здійснення соціально-економічних реформ. Оцінюючи світогляд Драгоманова, слід відзначити, що, незважаючи на певний утопізм, у розумінні питань суспільного розвитку він був більшим реалістом, ніж його критики.

М. Драгоманов, як уже зауважувалося, не був економістом. А його науково-публіцистичні праці відомі усьому культурному світові. Наукова й громадська діяльність Драгоманова відіграла неперевершену роль у визвольній боротьбі українського народу, у формуванні його національної свідомості.

4. Т. Рильський «як хлопоман та економіст»

Тадей Розеславович Рильський (1840—1902) — активний член Київської громади, народився в с. Ставище Сквирського повіту на Київщині в родині багатого польського поміщика, що володів м. Романівка і був одружений на княжні Трубецькій [33, с.342].

Середню освіту здобув у Київській II-й гімназії. Навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету, який скінчив 1862 р. В університеті він захоплювався політичною економією, яку тоді читав проф. М. Бунге, і соціально-культурною історією народів — науками, якими не переставав займатись все життя.

Життєвий шлях Рильського незвичайний. Син багатого польського пана, він ще в студентські роки пориває зі студентами-поляками і долучається до української студентської громади, лідером якої був В. Б. Антонович, теж поляк за походженням. Цю групу студентів назвали «хлопоманами». Польсько-шляхетська громадськість з обуренням поставилась до цього факту. Проте хлопомани, незважаючи на це активно включились в роботу громади, вертали до української мови, звичаїв, одягу, ставали «хохломанами». Влітку, здебільшого пішки, здійснювали подорожі по Україні, знайомились з життям селян, спілкувались з ними.

Така діяльність Рильського зустріла опір не лише з боку польської шляхти, а й посварила його зі своєю родиною. Батько Т. Рильського, обурений такою діяльністю сина, звернувся навіть до Київського генерал-губернатора з проханням звернути увагу на злочинну пропаганду сина й інших членів гуртка та вислати його з Києва [33, с. 342]. Після смерті батька, одержавши у спадщину частину родового маєтку, Т. Рильський веде інтенсивне господарювання. Він намагався давати приклад господарювання навколишнім селянам. «Виконуючи хлопоманську програму культурного піднесення народу, Рильський був для селян, — як згадують сучасники, — за “вчителя, адвоката, порадника і разом з тим товариша”» [34, с. 16].

Т. Рильський заснував у своєму маєтку церковно-приходську школу, яку утримував своїм коштом, і майже 20 років в ній вчителював. Мужикофільське поводження Рильського приносило йому величезну популярність серед селян і нескінченні скарги на нього до адміністрації і звинувачення у неблагонадійності з боку шляхти.

Економічні думки, економічні погляди Т.Рильського становлять значний інтерес. Він не був ученим-економістом. Але, захоплюючись політичною економією, він спеціально вивчив англійську мову, щоб читати праці західних економістів. Економічні погляди Т. Рильського можна, з певною мірою умовності, поділити на дві частини: теоретичні і практично-економічні [35, с.57]. Теоретичні — торкаються питань політичної економії, процесів господарського розвитку, переважно в промисловості. Практично-економічні стосуються питань сільського господарства і зв'язаних з ним соціальних відносин, тобто проблем, які Рильський добре знав.

Щодо політичної економії, то його зацікавлення цією наукою знайшло прояв у праці «Студії над основами розкладу багацтва», що була надрукована в «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка» у 1892 і 1893 рр.

У вступі до праці Рильський викладає своє бачення проблеми, підкреслює її важливість, наводить аналіз її зарубіжними економістами і робить спробу дати їй своє тлумачення. Одним із провідних питань, і не лише сучасності, є питання про економічний устрій суспільства. Воно ніколи не лишалось незмінним, завжди мова йшла про модифікацію «існуючих в якомусь часі репартиційних норм». Потребують модифікації й існуючі норми. Модифікації мають підлягати: правова свобода і відповідальність особи в її економічній діяльності; перехід в індивідуальну власність усіх матеріальних суб'єктів і спільність головних правових норм для всіх родів власності. І основне, на чому наголошує Рильський, це те, що «праця і вільний розпорядок її результатами є єдиним правовим джерелом власності» [36, с. 33—34].

Ця заява автора дає підстави зробити певні висновки. Перш за все те, що він — прихильник еволюційного розвитку, прихильник приватної власності. Щодо останньої тези, то це певною мірою данина теоретичним засадам класиків і одне з його бачень майбутнього устрою суспільства.

Політична економія, на думку Рильського, досліджуючи складні проблеми суспільно-економічного життя, виділяє «якби елементи складного тіла», тобто йдеться про економічні категорії. Виділивши такі «елементи», дослідивши їх, політична економія дає картину цілого — суспільно-економічного ладу. Починає аналіз Рильський з категорії цінності (він уживає термін «вартість» — *Л.К.*), як на його думку, категорії найкраще дослідженої. Він критикує деякі визначення цінності економістами і віддає перевагу трудовій теорії. «Незалежно від форм соціального

існування, — писав він, — вартість продуктів залежить від кількості праці, потрібної на їх вироблення» [36, с. 44]. Цю теорію, зазначає Рильський, докладно розробив К. Маркс у «Капіталі». Він, в цілому, сприймає трудову теорію Маркса, але хоче де в чому «поправити» його. Так, він вважає, що Маркс не врахував цілого ряду обмежень щодо застосування трудової теорії, як, наприклад, до творчої праці та ін. Проте загальний його висновок, що ці обмеження не суперечать трудовій теорії вартості в цілому.

Аналіз капіталу, відношення між працею та капіталом Рильський, за його словами, намагається вирішувати в дусі Рікардо і Маркса. Але насправді має місце лише поверхневе запозичення деяких категорій у Маркса. Капіталом Рильський називає попередньо заготовлений запас продуктів, саме він є попередньою умовою як споживання, так і виробництва. Він поділяє капітал на основний і оборотний, як і Маркс — на змінний і сталий. Останній Рильський називає «матеріаловим». Цей поділ не має у нього такого значення, яке надає йому Маркс і саме з яким пов'язує теорію додаткової вартості. Рильський поділ капіталу на сталий і змінний використовує для формування власної теорії розподілу.

Він аналізує категорію зиску на капітал, наголошує, що сутність цієї категорії найменш розроблена «навіть у критично витриманій праці Бем-Баверка» [36, с. 52]. Сам автор джерело і розмір зиску на капітал пов'язує з різними факторами. Він, перш за все, аналізує змінний капітал і робить висновок, що лише він приносить зиск [36, с. 77]. Суперечливим у нього є визначення джерел зиску. Зиск на капітал, пише Рильський, одержується внаслідок обміну між власниками капіталу і праці. Капіталіст запозичає робітникам капітал, необхідний для існування під час процесу виробництва. Згодом позичений капітал повертається до капіталіста з якоюсь надбавкою, зиском. Сутність «даного стосунку, — пише Рильський, — єсть заміна готових продуктів, з яких складається капітал змінний, на продукти, які єсть потенціально в продукційних силах робітників... Тільки задля отримання сих продуктів капіталіст наймає робітника, тільки сими продуктами робітник оплачує готові продукти, що дає капіталіст робітникові за його працю» [36, с. 62]. Ці стосунки капіталу і праці, підкреслює автор, є не що інше, як заміна готових вже продуктів на продукти, що будуть виготовлені. Це теза австрійської школи, яка бачить у відношенні праці і капіталу обмін цінності сучасної на майбутню, хоч сам Рильський посилається на Прудона [36, с.62].

Пояснює зиск він і «утриманням» капіталіста певний час від споживання, щоб мати кошти на найм робітників. «Зиски, що

сплачуються капіталові, — пише він, — є в дійсності плата капіталістові за його фактичне відречення від безпосереднього вживання капіталу» [37, с.65].

У визначенні зиску використовує Рильський і трудову теорію вартості. Зиски походять від уживання найманої праці. Рильський заявляє, що він наслідує Рікардо і Маркса і джерело «зисків бачить у капіталі змінному». Посилаючись на Рікардо він робить висновок, що «високість заробітків і високість зисків капіталу стоять у відворотнім відношенню» [37, с. 71]. Величину вартості він визначає як суму зисків і заробітної плати, тобто сприймає догму Сміта. У такому випадку висновок про взаємозалежність зисків і заробітної плати є цілком логічним.

Але разом з тим Рильський висловлює думку, що у «звичайному приватногосподарському житті зиск приносить і капітал «матеріалів», тобто сталий [36, с. 73]. Такого висновку він доходить, запозичаючи в А. Сміта його пояснення можливості не включати постійний капітал у вартість. Рильський з цього приводу пише, що «вартість матереалового капіталу в кожнім моменті його існування можна завше розкласти на вартість змінного капіталу плюс його зиск за час від початкового його вкладу і аж до розгляданого моменту. При такому тільки аналізі і можемо вирозуміти ту яву, що капітал матеріалів не тільки оплачує зиски попередньому заповзятству, але і приносить їх новому» [36, с.76].

Повторюючи неодноразово свою прихильність до трудової теорії, Рильський критично ставиться до визначення К. Марксом заробітної плати. Якщо визначати заробітну плату кількістю засобів існування робітника і його родини, то хто визначає цю кількість, цю величину?

Погоджуючись з тим, що Маркс будує теорію заробітної плати на засадах трудової теорії вартості, він, разом з тим, пише, що Маркс помилявся в способах її застосування. Сам Рильський вважає, що «регулятора відносин капіталу і праці треба шукати в теорії праці, як підставі вартості» [37, с. 73]. Що ж до речового об'єкта аналізу (засобів існування. — *Л.К.*), то він визначається сумою праці, необхідної для виробництва змінного капіталу. Крім того, автор наголошує на необхідності врахування цілої низки факторів, що впливають на кількість праці. Це і рівень розвитку техніки, тривалість виробництва, загальні психологічні стимули економічного життя, побутові обставини тощо [37, с. 73]. На думку Рильського, таке визначення сутності заробітної плати повніше відповідає засадам трудової теорії вартості.

Аналізує Рильський і теорію земельної ренти. Ренту він визначає як «дохід з володіння землею», який не слід «змішувати з процентом від капіталу, що вкладений в будівлі, або меліорації земельні» [37, с. 90].

Він відрізняє ренту від орендної плати, вартість землі визначає як капіталізовану ренту [37, с. 90]. Вартість сільськогосподарської продукції визначається умовами виробництва на гірших ділянках, за гірших умов. Цю умову він поширює і на добувну промисловість.

Важливим для характеристики світогляду Рильського є, проте, не трактування ним ренти як економічної категорії, а ті висновки, що він їх робить з аналізу теорії ренти, пов'язуючи її зі своєю теорією розподілу.

Перш за все він розрізняє капітал, вкладений в обробну промисловість, і земельну власність. Якщо капітал у нього «є продуктом праці», то «земельні добра є даром природи», і в основі володіння ними лежить «займання, апропріація». Відповідно, на думку автора, становище землевласника, як одержувача ренти, краще, безпечніше, ніж власника капіталу, бо за першого працюють самі сили природи, а капіталіст мусить турбуватись про вдосконалення техніки тощо. Тут слід зауважити, що Рильський не враховує інтенсивного типу розвитку сільського господарства. Проте висновки Рильського досить радикальні. Сам землевласник, він виступає по суті прихильником націоналізації землі. Реформування аграрних відносин повинно відбуватись через «викуп ренти» і передачу всієї землі в рівноправне володіння селянства на засадах оренди. В такому разі якийсь вищий орган чи держава стають власником землі і стежитимуть за рівноправним розподілом щедрот природи, якими тепер користуються одиниці. Ця реформаційна «самосвідома суспільна акція» має здійснити «суспільне повільне заволодіння рентою задля того, щоб цей збірник нерівності, шанс людської праці зробити засобом зрівноваження їх і щедрішу підмогу природи, де і на скільки вона проявляється, розілляти на весь рівень суспільного життя» [37, с. 94].

Методи реформування аграрних відносин Рильський поширює і на промисловість. Тут потрібно сплатити власникам капіталу його вартість, а той, що залишиться у виробництві, вважати за суспільне майно, а зиски з нього використовувати на загальні потреби.

Такий висновок Рильського щодо майбутнього устрою суспільства і його прихильність до різних форм асоціацій суперечать

його основоположній тезі про збереження «індивідуалістичного стимулу», який має лишатись стимулом господарювання.

Якщо сучасники Рильського переважно критично сприйняли його працю «Студії над основами розкладу багацтва», то його дослідження з аграрних питань і саму його практичну діяльність описували з піднесенням і навіть з пафосом.

Т. Рильський — «хлопоман» і все своє життя присвятив тим ідеям хлопоманства, що були закладені ще в університетські роки. «Широко освічений взагалі і як господар-практик, що 40 літ життя провів серед українського сільського оточення, він був в обговоренні народно-економічного світогляду і селянської економіки, можна сказати, в своїй стихії, яку дуже добре знав й вірно і об'єктивно описував» [34, с. 25].

Свої економічні думки, свої погляди з аграрного питання він формував і викладав крізь призму селянського світогляду, селянського бачення проблем, саме тому вони становлять фактично подвійну цінність. Рильський був живим носієм тієї аграрної еволюції, яка відбувалась в країні. Він виріс в умовах кріпацтва, пережив розкріпачення, був поміщиком в умовах формування капіталістичних відносин. Ця еволюція суспільного життя знайшла відбиток і у його творчості.

Його філософське кредо, що він його виклав у праці «До вивчення українського народного світогляду» (1888) — це еволюційний розвиток, зв'язок подій і процесів, взаємовплив і взаємопроникнення процесів, вплив на суспільне життя зовнішніх факторів. Все це викликає «різні модифікації» суспільного розвитку. Рильський в цілому прогресивно ставиться до еволюції суспільного життя й аналізує ті соціальні сили, що виступають її носіями.

Економічні погляди селянства, їхні економічні вимоги Рильський викладає, користуючись як власними спостереженнями, так і документальними матеріалами, зокрема, рішеннями волосних судів, що спирались, головним чином, на звичаєве право.

Основним питанням, яке турбувало селянство, було, безумовно, питання земельне. Воно лишилось актуальним і після реформи 1861 р. Рильський зазначає, що серед селянства виникали думки, точилися розмови про більш-менш радикальні аграрні зміни. Селяни сподівались на «подушний переділ». Вони чекали розширення трудового землеволодіння, не відмовляючись і від плати за землю.

Цікавою є думка, висловлена Рильським, щодо розуміння селянами «недоторкаємої власності». Такою власністю вони вважали те, що надбано зусиллями людськими за існуючих умов гос-

подарського життя, тобто рухому власність. У визначенні «недоторкаємої власності» важливим було те, «наскільки праця брала участь в її витворенні». Відповідно власність на такі дари природи, як ліс, натуральні луки тощо в народному світогляді не належить до «недоторкаємих» і покористуватись нею не є соромом [38, с. 161].

Як же сам Рильський визначає характер аграрних відносин і які пропонує заходи щодо їх «модифікації» і покращення становища селянства. Перш за все, багаторічне спостереження селянського життя, розуміння низької ефективності селянського господарства порівняно, наприклад, з німецьким, поставили перед Рильським питання про форми організації селянського виробництва. Його цікавить проблема: до чого прагне українець, який має нахил, чи до індивідуального господарювання, чи до гуртового виробництва? Рильський підкреслює, що через складність і суперечливість питання він не зміг знайти пряму відповідь, тому звернувся до аналізу відповідних форм організації виробництва. Сам Рильський — прихильник асоційованих форм господарювання — називає численні переваги його перед індивідуальним. Він дає досить ґрунтовний аналіз самобутніх форм асоціацій в українському селі. Починає він з трудової родини, яку називає зразком первісної спілки і визначає її економічні принципи, які прирівнює до комуністичних: від кожного члена сім'ї — праця відповідно до його здібностей, кожному — відповідно до його потреб, враховуючи загальний достаток та спільні потреби. Ці утопічні ідеї він проголосив ще на початку своєї наукової діяльності в статті «З правого берега Дніпра» [39].

Аналізує Рильський і тимчасові економічні асоціації, покликані до життя умовами виробництва та наявністю техніки. Він називає супряги, спілки у використанні чужих молотарок, будівельні спілки тощо. В названих формах асоціацій існує чіткий економічний розрахунок. Типом асоціації без економічного розрахунку є «закладщина» й «толока» — це своєрідне сусідське «благоволення». Рильський висловлює сподівання, що з розвитком продуктивних сил, зростанням застосування техніки будуть виникати нові форми асоціацій. Проголосивши хвалу гуртовому господарству, Рильський при цьому робить висновок про неможливість сподівань та те, що асоціації найближчим часом замінять індивідуальне господарювання. Однією з причин цього, якщо не головною, Рильський вважає повільність еволюції світогляду. Практичні успіхи, успіхи в застосуванні техніки, пише він, є легшими, «ніж модифікація світогляду» [38, с. 188]. Тим самим він

усупереч своїм попереднім доказам про прихильність селянина до асоційованого виробництва визнає, що основу економічного світогляду українського селянина становить визнання індивідуального господарювання.

Нові умови господарювання викликали появу нових форм відносин на селі, що ґрунтувались на наймі робочої сили. Питання це було складним і болючим для селян. Малоземельні селяни шукають заробітків, які могли б хоч якось підтримати дрібне господарство. Цьому питанню Рильський присвятив спеціальну працю «Про заробітки в Херсонській губернії» (1898). Він пише, що «близько ста двадцяти п'яти тисяч народу йде всякий рік на заробітки в Херсонську губернію» [40, с. 3], описує важкі умови життя і праці заробітчан, пише про тривалий робочий день, погане харчування, жахливі побутові умови, відсутність медичної допомоги. Але праця цікава не самим описанням умов праці заробітчан. Автор сподівається хоч якоюсь мірою запобігти цим негараздам і допомогти найманим робітникам. Він закликає робітників до обачливості та до організованого опору тим поміщикам, які встановлюють кабальні умови праці. Разом з тим він — противник будь-яких «заколотів» і вважає, що захищатись, відстоювати свої права слід «за допомогою закону». Власне на це й орієнтує Рильський заробітчан, і з цих позицій дає їм суто практичні поради та рекомендації. Автор не обмежується порадами щодо вибору місця й умов найму, своєчасності одержання інформації про врожай тощо. Він доповнює свою працю надзвичайно цінною для робітників інформацією: як проїхати до того чи іншого місця роботи, скільки коштує проїзд, де влаштували земства лікарські пункти тощо.

Праця Рильського була досить популярною серед робітників-наймитів. Незважаючи на її популярний характер, вона має наукове значення, бо подає багатий фактичний матеріал з проблем сезонної міграції, умов найму, оплати праці, її динаміку тощо. «Вона, — пишуть дослідники, — є першою працею в українській мові про сезонну внутрішньо-краєву заробітчанську еміграцію українського безземельного і малоземельного селянства. В ній виразно виступає гуманність, щире народолюбство і добросердність автора, що симпатизує зі соціально слабою стороною в господарському життю і хоче їй в міру сил допомогти» [34, с. 26].

Т. Рильський — прихильник еволюційного шляху розвитку. Він визнає прогресивність еволюції і покладає багато сподівань на її результати. Визнаючи необхідність реформування громадського життя, він уважає, що реформи будуть проведені на принципах

народної свідомості, народного світогляду. Беручи в основу народний селянський світогляд, він сподівається на його втілення і в промисловості. Разом з тим Рильський наголошує, що не слід займатись «вгадуванням будущини». Мова може лише йти про «визначення напряму і головних рис суспільної еволюції» [37, с. 95]. Сам він чітко визнає, як уже зазначалось, основні засади модифікації. Це — правова свобода, усуспільнення засобів виробництва через викуп їх у власників, праця як єдине правове джерело власності й економічний індивідуалізм як стимул господарювання.

Якщо підсумувати теоретичний доробок Рильського, оцінити його економічні ідеї, то його можна назвати еклектиком. Хоч сам він проголошував себе прихильником трудової теорії вартості і зазначав, що в багатьох питаннях наслідує Рікардо і Маркса, практично він використовував різні теорії. У його вченні синтезуються трудова теорія, психологічна теорія, теорія трьох факторів виробництва і певні ідеї соціалістичних доктрин, які він використовує у своїй теорії розподілу і формування деяких ідеалів майбутнього суспільства.

Література

1. *Катренко А. М.* Український національний рух XIX ст.: Навч. посібник. — К., 1999.
2. *Житецький І.* Київська громада за 60-х років // Україна. — 1928. — № 1.
3. *Драгоманов М. П.* Австро-руські спомини (1867—1877). — Львів, 1889.
4. *Ленін В. І.* Твори. — Т. 20.
5. *Корнійчук Л. Я.* Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. — К., 1971.
6. Основа // Южнорусский литературно-ученый вестник. — 1861. — №1.
7. Там само. — № 3.
8. Там само. — № 7.
9. Там само. — № 2.
10. Там само. — № 9.
11. Там само. — № 6.
12. Там само. — № 5.
13. Киевский телеграф. — 1875. — № 34, № 42.
14. Там само. — № 35.
15. *Кот П. П.* Економічна платформа газети «Киевский телеграф» (70-ті роки XIX ст.) // З історії економічної думки на Україні. — К., 1961.

16. Киевский телеграф. — 1875. — № 139.
17. Там само. — 1876. — № 1.
18. *Семенов П. П.* История полувековой деятельности Императорского русского географического общества 1845—1895 гг. — СПб., 1896. — Ч. II.
19. *Яснопольский Н. П.* Изменения направления хлебной торговли Юго-Западных и малороссийских губерний под влиянием рельсовых путей из этих местностей к Северо-Западным рынкам // Записки Юго-Западного отдела русского географического общества. — Т. 1 за 1873 г. — К., 1874.
20. *Чубинский П. П.* Село Сокиринцы и сокиринское ссудосберигательное товарищество // Там само.
21. *Чубинский П. П.* Инвентарь крестьянского хозяйства // Там само. — Т. 1 за 1874 г. — К., 1875.
22. *Волков Ф. К.* О сельских ярмарках и о значении их для изучения ремесленной и кустарной промышленности // Там само. — Т. 1 за 1873 г. — К., 1874.
23. *Зибер Н. И.* Опыт программы для собирания статистико-экономических сведений. — К., 1875.
24. Программа для собирания этнографических и статистических данных, составленная членами Юго-Западного отдела русского географического общества г.г. Чубинским и Русовым. — К., 1873.
25. Отчет о деятельности Юго-Западного отдела И. Русского географического общества за 1875 г. / Сост. А. Д. Антепович. — К., 1876.
26. Киев и его предместья. — К., 1875.
27. *Берг С. Л.* Всесоюзное географическое общество за сто лет. — М.; Л., 1946.
28. *Драгоманов М.* Переднє слово до «Громади» //Громада. Українська збірка. — Женева, 1878.
29. *Драгоманов М.* Листи до Ів. Франка та інших (1887—1895 рр.). — Львів, 1908.
30. Громада. Українська збірка. — Женева. — 1879. — № 4.
31. Там само. — 1878. — № 2.
32. *Драгоманов М.* Собрание политических сочинений. — Париж, 1906. — Т. II.
33. *Фаддей Розеславович Рыльский*. Некролог // Киевская старина. — 1902, ноябрь.
34. *Мицюк О.* Тадей Р. Рильський (1840—1902) як хлопоман та економіст. — Львів, 1933.
35. *Бровер І. М.* Економічні погляди Т. Рильського //Записки одеського наукового товариства при УАН. Секція соціально-історична. — 1928. — № 3.
36. *Рильський Т.* Студії над основами розкладу багацтва // Записки Товариства імені Шевченка. — Львів, 1892. — Ч. І.
37. *Рильський Т.* Студії над основами розкладу багацтва // Там само.— 1893. — Ч. II.

38. *Рыльский Ф.* К изучению украинского народного мировоззрения // Киевская старина. — 1903, май.
39. *Максим Чорний* (*псевдонім Рильського*). С правого берега Днепра // Основа. — 1861. — Кн. 2.
40. *Рыльский Фаддей*. О заработках в Херсонской губернии. — К., 1898.

Розділ 9

УКРАЇНСЬКА ШКОЛА ФІЗИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

1. С. А. Подолинський — засновник української школи фізичної економії.
2. В. Вернадський — завершувач справи Подолинського.
3. Формування і розвиток ідей фізичної економії М. Д. Руденком.

З розвитком суспільства посилюється диференціація знань, яка охоплює й економічне знання. У XVII—XVIII ст. відбулось відокремлення політичної економії від моральної філософії. У XIX ст. економічна наука, спочатку політична економія, а згодом галузеві економіки виступають вже як самостійні галузі економічних знань. З'являється економікс, макроекономіка, мікроекономіка тощо. Кожна з цих дисциплін має свій предмет. Така диференціація економічного знання є закономірністю. Адже економіка багатогранна і немає єдиної науки, яка б охоплювала своїм аналізом всі економічні явища. Диференціація економічної науки зумовила скорочення рамок політичної економії.

У XX ст. з'являються нові її відгалуження. Відомим американським економістом Ліндоном Ларушем розроблена концепція, що дістала назву «фізичної економіки». Суть концепції полягає в тому, що за основу економічного аналізу взяті не «фіктивні фінансові показники, а реальні економічні процеси в їхній фізичній інтерпретації». Сам Ліндон Ларуш основоположником цього напряму називає Г. Лейбніца.

Надзвичайно важливим і перспективним напрямом економічної теорії, що тепер формується, є концепція фізичної економії, автором якої є відомий український письменник, правозахисник М. Руденко. Витоки цієї концепції він пов'язує зі школою фізіократів, С.А. Подолинським, В.І. Вернадським

1.С. А. Подолинський — засновник української школи фізичної економії

Сергій Андрійович Подолинський (1850—1891) народився в с. Ярославка Звенигородського повіту Київської губернії, в багатій дворянській родині. Після закінчення у 1871 р. природничого відділення фізико-математичного факультету Київського універ-

ситету він виїздить за кордон. У Парижі знайомиться з П. Лавровим і бере активну участь у підготовці і виданні журналу «Вперед». За посередництва Лаврова Подолинський 1872 р. у Лондоні знайомиться з К. Марксом і Ф. Енгельсом. 1876 р. захищає у Бреславському університеті дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора медицини. 1877 р., одружившись, остаточно виїздить за кордон і оселяється у Франції в Монпельє. Він багато і плідно працює.

С. Подолинський був енциклопедично освіченою людиною, про що свідчать опубліковані ним праці з різних галузей знань. Лікар за освітою, він друкує праці з медицини, зокрема санітарії та соціальної гігієни, праці історичного, філософського, економічного та суспільно-політичного спрямування. 1879 р. виходить його праця «Життя і здоров'я людей на Україні», 1880 р. — «Ремесла і фабрики на Україні». Це — «перша економічна історія України і одночасно перший український підручник політичної економії» [1, с. 36].

С. Подолинський опублікував понад сімдесят праць. Світову славу йому, яка, проте, запізнилась більш ніж на сто років, принесла «Праця людини та її відношення до розподілу енергії», що була опублікована в журналі «Слово» (1880). Варіанти цієї праці протягом 1880—1883 рр. були також опубліковані у двох періодичних французьких, двох німецьких і одному італійському виданнях. Цією працею Подолинський здійснив «прорив у світовій науці» про розвиток суспільства. Заслуга Подолинського полягає в тому, що він заклав основи нового підходу до аналізу розвитку людства, пов'язавши його зі збереженням і нагромадженням енергії.

Франкомовний варіант праці Подолинський надіслав К. Марксу. У листах до К. Маркса (березень — квітень 1880 р.) він пише, що спонукою до написання праці став «Капітал» і що він зробив спробу «погодити додаткову працю з пануючими фізичними теоріями» [2, с. 64].

К. Маркс надіслав працю Ф. Енгельсу, якого вважав компетентнішим у досліджуваному питанні. Останній схвально відгукнувся на працю, відзначив цінність відкриття С. Подолинського і разом з тим вказав на помилковість зроблених ним висновків. «Подолинський, — писав він у листі до К. Маркса, — відхилився в бік від свого дуже цінного відкриття, бо хотів знайти новий природний доказ правильності соціалізму і тому поплутав фізичне з економічним» [3, с. 106].

Оцінка Енгельса стала вироком відкриттю С. Подолинського. Насправді це був подвиг у науці, який здійснив талановитий

український учений. Як писав російський дослідник спадщини вченого П. Г. Кузнєцов: «Подолинський — фізик, математик і лікар за освітою, блискучий знавець історії, філософії — настільки випередив свій час своїм відкриттям, що подібно до М.І. Лобачевського не дожив до його визнання. У 1880 році йому було лише 30 років» [4, с. 10].

У чому ж суть концепції С. А. Подолинського? Вже сама назва дослідження вченого налаштовує на новий підхід до аналізу суспільно-економічних явищ. У праці Подолинського дійсно йдеться, як писав Енгельс, саме про поєднання фізичного з економічним. І якщо Енгельс назвав це помилкою, то тепер ми можемо говорити про «видатне **відкриття** для науки всього людства» [4, с. 9].

С. Подолинський називав свою працю лише вступом до детальнішого розгляду порушених питань. У листі до К. Маркса він писав, що готує «ще одну, більшу роботу з прикладами» проте ще не вирішив, яку для неї обрати мову: французьку чи німецьку [2, с. 64].

Уже в першому розділі твору «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» С. Подолинський розкриває мету свого дослідження. «Метою нашою, — пише він, — буде спроба, виходячи з цього загального положення (визначення праці як одного з проявів загальної світової енергії. — *Л. К.*) з'ясувати значення умов, що супроводжують походження праці, представити найголовніші прояви її в житті організмів і вказати на наслідки споживання праці, тобто на наслідки впливу працюючих людей і тварин на навколишню природу» [5, с. 204].

Отже, предметом дослідження Подолинського є об'єкт, який раніше як єдина цілісність не досліджувався, а саме біосфера. Щоправда Подолинський не вживає цього терміна (його вперше ввів у науковий обіг у 1888 р. австрійський геолог Е. Зюсс), але він аналізує рослинний світ, який акумулює енергію, і тваринний, що її споживає. Основоположною за цих умов є ідея, що дві складові функціонують разом як одна теплова машина, яка підлягає принципові Карно (французький фізик, один із засновників термодинаміки).

Теоретичною основою досліджень і прогнозу Подолинського щодо прогресу цивілізації є наукові концепції природничих наук того часу, а саме — другий закон термодинаміки (закон ентропії) і явище фотосинтезу [6, с. 101]. Подолинський починає своє дослідження з аналізу енергії. Посилаючись на такі авторитети в досліджуваній галузі, як Секкі, Гюйгенс, Лейбніц, Лагранж, Лесаж, Тет та інші, Подолинський робить висновок, що тогочасна

наука під словом «енергія» певної системи тіл розуміє суму властивостей, тобто здатність тіл цієї системи до яких би то не було дій. Розмежовуючи різні види енергії він разом з тим визначає, посилаючись на Тета, що їх можна зрештою визнати кінетичними, тобто такими, що являють собою рух. Суму енергії всесвіту Подолинський вважає величиною незмінною, чого не можна сказати про окремі частини всесвіту. Але поступово відбувається урівноваження енергії всесвіту, яке супроводжується переходом енергії одного роду в енергію іншого роду, стійкішу, тобто менш здатну до перетворень. Це стремління світової енергії до повсюдного урівноваження, пише Подолинський, називається розсіюванням енергії, або за Клаузіусом, — ентропією.

Закон розсіювання енергії, на думку вченого, можна вважати на той час доведеним, як і закон збереження енергії. Що ж до її перетворення в більш стійку форму, нездатну підтримувати життя організмів, то воно, за твердженням Подолинського, не набуло ще значного розміру і відповідно запас перетворюваної енергії, необхідної для життя людей, ще досить великий. Стосовно її поширення на поверхні землі, то його не можна вважати цілком задовільним. Сама людина здатна забезпечити вигідніший для життя розподіл енергії.

Проаналізувавши різні види перетворюваної енергії, що розподілені на землі (енергія обертання Землі навколо Сонця, внутрішня теплова енергія землі, енергія вітру, падаючої води, енергія, що міститься в рослинах, тваринах, людях), Подолинський розглядає їх як основу для вивчення ролі праці у світовому розподілі енергії.

В умовах, коли в енергетичному бюджеті земної поверхні все меншу роль відіграє внутрішня енергія землі і поступово зменшується кількість сонячної енергії, необхідно, щоб відбувався процес збереження енергії, або перетворення сталої енергії (тепла) у вищу форму, здатну перетворитись у механічний рух. Цей процес відбувається завдяки людській праці.

Посилаючись на аграрну статистику Франції (де автор тоді мешкав), Подолинський наводить порівняння щодо продуктивності природних і оброблених земельних ділянок і показує, як завдяки праці відбувається нагромадження енергії, необхідної для виготовлення поживних речовин. Саме праця «людини і домашніх тварин», підкреслює вчений, сприяє нагромадженню енергії.

Якщо і відбувається зменшення загальної кількості енергії, яку одержує земна поверхня від сонця і з її надр, то загальна кількість енергії, що нагромаджується на землі і перебуває у роз-

порядженні людства, поступово збільшується. Це збільшення енергії зумовлене саме зростанням корисної праці і її продуктивності.

Щоб зрозуміти вплив корисної праці на зростання енергії, вчений аналізує сутність праці, її різновиди та їх вплив на розподіл енергії. Послався на визначення праці такими економістами, як Кене, Сміт, Сісмонді, Сей, Подолинський показує його розбіжність та суперечливість і наголошує на необхідності застосування природознавства для розкриття її суті. Він підкреслює необхідність врахування енергетичних властивостей праці.

Відповідно Подолинський став першим, хто дав нове природничо-наукове визначення праці. «*Праця, — пише він, — є таке споживання механічної та психічної роботи, що нагромаджена в організмі, яка має результатом збільшення кількості перетворюваної енергії на земній поверхні*» [5, с. 229].

Простеживши еволюцію життя на землі, Подолинський відмежував працю від будь-якої механічної роботи. Мускульну працю не слід ототожнювати з корисною працею. Праця, наголошує він, — це процес, результатом якого є «збільшення перетворюваної енергії, або збереження від розсіювання такої енергії, яка при своєму споживанні буде мати наслідком збільшення запасів енергії» [5, с. 231]. Саме це додаткове нагромадження сонячної енергії виступає як додатковий продукт. Найкращим видом корисної праці, яка зберігає сонячну енергію на земній поверхні, Подолинський називає землеробство.

Власне тут, пише він, чітко проявляється справедливість визначення праці як засобу нагромадження енергії. Десятина землі серед дикого степу чи пралісу без втручання людини дає певну кількість поживного матеріалу. Коли ж людина докладає до неї працю, то продуктивність десятини зростає в десять, двадцять і більше разів. «Звичайно, — писав Подолинський, — людина не створює матерію, не створює вона й енергію. Матерія вже знаходилась сповна в нашій десятині землі, у посіяному зерні, в атмосфері, енергія вся сповна надійшла від Сонця, і не в більшій кількості, ніж раніше. Та завдяки застосуванню людської праці десятина землі могла зберегти в матерії рослинності, що її вкриває, у десять або у двадцять разів більше енергії, ніж раніш» [5, с. 236]. Ось чому, робить висновок Подолинський, ми «…маємо право сказати, що правильне землеробство є найліпшим представником корисної праці, тобто роботи, що збільшує збереження сонячної енергії на земній поверхні» [5, с. 236].

Виходячи з тлумачення праці як головного засобу збереження і нагромадження енергії, вчений глибоко аналізує походження здатності до праці, визначає джерело енергії в людському організмі, необхідної для дій, що називаються працею. Цей аналіз ґрунтується у нього на дослідженнях учених з багатьох галузей знань: механіки, фізики, хімії, біології, енергетики, психології, економіки тощо.

З'ясувавши біологічні основи походження здатності до механічної роботи у людини, Подолинський проводить аналогію між термічною машиною і організмом людини. Під «термічною машиною», писав він, слід розуміти будь-яку машину, здатну перетворювати частину менш перетворюваної енергії у вищу, найбільше перетворювану, тобто в механічну роботу.

Але за такого порівняння, наголошує Подолинський, виявляється більша складність людського організму. Насамперед це торкається джерела для діяльності. У машини — це якесь одне джерело, наприклад пальне або хімічні процеси. У людини теж майже одне джерело енергії — їжа і дихання. Але людина використовує цілу низку способів для збереження енергії (одяг, житло, навчання, виховання). Крім того, робота людини характеризується різноманітністю. Йдеться не лише про механічні рухи людини, а й про її розумові, психічні функції. Саме цим, пише Подолинський, зумовлюється величезна продуктивність людської праці.

Порівнявши людину з термічною машиною та використавши проведені приблизні розрахунки, він робить висновок, що праця в разі свого застосування зберігає енергії приблизно у десять разів більше, ніж сама містить. Керуючись цим висновком, Подолинський визначає та простежує обставини, за яких підтримувалось та розвивалось життя.

Такий підхід до аналізу змусив Подолинського аналізувати не лише економічні проблеми, проблеми розвитку суспільства, а й проблеми, що стосуються енергетики живої речовини, самого явища **життя**.

Первісна людина жила за рахунок запасів, що застала збереженими на землі. Тоді вона розсіювала енергію. Але під упливом вигідного влаштування мозку і передніх кінцівок людина почала витрачати механічну енергію, що нагромаджувалась у її організмі, на дії, що мали наслідком збільшення запасу енергії, що існувала на земній поверхні. «Відтоді, — пише Подолинський, — існування, розмноження, розвиток людей були забезпечені» [5, с. 247].

Учений розглядає різні види людської діяльності і підкреслює, що саме через землеробство нагромадження енергії «починає пе-

реважати над її розсіюванням». Видобувна промисловість не здійснює нагромадження енергії, вона лише «робить діючою» ту, яка була раніше нагромаджена.

С. Подолинський доходить висновку, що робота всього людства («робоча людська машина») з економічним еквівалентом, що дорівнює 1/10, має здатність перетворювати у вищу форму, прийнятну для задоволення потреб людини, кількість енергії, що у десять разів перевищує його власну величину. «Людська праця, — пише він, — повертає людям у формі їжі, одягу, жител, задоволення психічних потреб усю ту силу енергії, що була спожита на її виробництво» [5, с. 248]. Тим самим, наголошує Подолинський, «…працююча машина, названа людством, відповідає вимогам, поставленим **Саді Карно** для **досконалої машини**» [5, с. 248].

«…У дану хвилину, — продовжує він, — можна назвати досконалою машиною не одне людство, але людство взяте разом з усім господарством, тобто нивами, стадами, машинами й ін.» [5, с. 248]. Такий підхід Подолинського до досліджуваних питань свідчить, що він не лише віддає належне так званим глобальним проблемам, а й аналізує процес господарювання на планеті «по суті як економіку Космосу» [8, с. 226].

С. Подолинський вперше у світовій науці довів, що існує клас процесів у природі, який характеризується коефіцієнтом корисної дії понад 100%. Таким процесом є людська праця.

Він звернув увагу на невідповідність процесу фотосинтезу законові ентропії (другого закону термодинаміки). Ця невідповідність довгий час лишалась нез'ясованою. І лише в кінці XX ст. деякі вчені і зокрема бельгійський учений російського походження, лауреат Нобелівської премії (1977 р.) Ілля Пригожин сформулював теорему для неврівноважених процесів, як четверте начало термодинаміки, що протидіє другому її началу [6, с. 110]. «Але цей самий науковий результат, про який пише І. Пригожин, — зазначає П. Кузнєцов, — було здобуто С.А. Подолинським понад сто років тому» [4, с. 8]. Цей науковий результат Подолинського П. Кузнєцов назвав «законом Подолинського» [4, с. 9].

Дійсно, Подолинський довів, що творча діяльність людини спрямована на протидію стихійним силам природи, які посилюють хаос, згідно з другим законом термодинаміки. Ця діяльність людини забезпечує мінімізацію приросту ентропії на поверхні землі, а тим самим сприяє нагромадженню та перетворенню сонячної енергії, за рахунок якої відбувається відтворення засобів існування людини. «Таким чином, фактично було визначено чет-

вертий закон термодинаміки, до офіційного визнання якого науковим товариством планети залишалось ще майже сторіччя» [7, с.111].

Який же висновок робить Подолинський? Здавалося, пише він, що за умов, коли праця людини здатна нагромаджувати енергії значно більше, ніж сама містить, всі потреби всіх людей повинні були б бути задоволені. Але цього не сталося. Автор підкреслює, що задоволення людських потреб залежить від низки факторів: запасу перетворюваної енергії на землі (кам'яне вугілля, торф), кількості людей і величини їх потреб, продуктивності праці.

Безпосередня мета будь-якої праці — задоволення потреб. І чим далі розвивається людство, тим більшу роль у задоволенні людських потреб відіграє праця. Зростають потреби, але зростає і продуктивність праці, отже й енергетичний бюджет. Подолинський, на відміну від Мальтуса, наголошує, що зростання людства веде до нагромадження енергії. Посилаючись на статистику Англії і Франції, вчений показує, що продуктивність праці тут зростає швидше ніж народонаселення.

Одночасно вчений звертає увагу на процеси, протилежні нагромадженню енергії, а саме — ентропію та розкрадання енергії, зумовлені нерозумними діями людей. Розкрадання енергії він пов'язує з війнами, зменшенням народонаселення. Посилаючись на працю М. Чернишевського «Примітки до політичної економії Мілля», Подолинський також відносить до розкрадання енергії непродуктивне споживання та виготовлення предметів розкоші. Усі ці процеси, підкреслює він, збільшують розсіювання енергії, отже призводять до зменшення енергетичного бюджету.

Простежуючи розвиток людства Подолинський доходить висновку, що розкрадання енергії помітно зростає в умовах капіталізму, незважаючи на те, що цей лад веде до значного підвищення продуктивності праці. У франкомовному варіанті праці він зробив висновок, що позбавити людство від марнотратства щодо природних ресурсів і найбільше акумулювати енергії зможе лише соціалізм.

С. Подолинський розробив нову парадигму цивілізаційного розвитку. Прогрес людства він пов'язує зі збільшенням енергетичного бюджету кожної людини і людства в цілому, зі збереженням і нагромадженням енергії. Індивідуальне та суспільне збагачення можливе лише завдяки нагромадженню сонячної енергії. Не додаткова праця і відповідно додаткова вартість, як писав К. Маркс, є джерелом багатства, а додаткова енергія сонця.

Відповідно лише така праця, яка забезпечує нагромадження енергії та її захист від розсіювання, є продуктивною. Учений здійснює системний підхід до аналізу трудової діяльності і враховує не тільки безпосередні, а й опосередковані продуктивні зусилля людини. Не лише праця в сільському господарстві, яка дає «переважаюче збільшення енергії», а й «…всяка праця, витрачена на добування і виробку заліза, все-таки повернеться у вигляді збереженої енергії людини, внаслідок тих полегшень, зменшень витрат, які надасть йому залізо, перетворене в знаряддя для роботи, інструменти, машини і т. ін.» [5, с. 262].

Опосередковано продуктивною працею Подолинський називає розумову працю, різні види мистецтва тощо. На його думку лише суспільство, яке здатне швидко нагромаджувати енергію, може впевнено рухатись вперед.

Результати свого дослідження Подолинський сформулював у десяти тезах. Перш за все він наголошує, що: «1) Загальна кількість енергії, одержувана поверхнею Землі з її внутрішності і від сонця, поступово зменшується. У той же час загальна кількість енергії, що накопичена на земній поверхні і є в розпорядженні людства, поступово збільшується. 2) Збільшення це відбувається під впливом праці людини і домашніх тварин… 3) Людина володіє певним економічним еквівалентом, що зменшується в міру того, як потреби людини зростають. 4) Продуктивність праці людини збільшується в міру зменшення її економічного еквівалента, і з розвитком її потреб більша частина їх задовольняється працею. 5) Продуктивність праці людини значно збільшується споживанням цієї праці на перетворення нижчих видів енергії у вищі… 6) Застосування сонячної енергії в ролі безпосереднього двигуна і приготування поживних речовин їх неорганічних матеріалів є головними питаннями, що стоять на черзі для продовження найвигіднішого накопичення енергії на Землі» [5, с.281—282] та ін.

Звертає автор увагу і на ентропію. Проте загальний висновок Подолинського полягає в формуванні головної мети людства, якою «повинне бути абсолютне збільшення енергетичного бюджету» [5, с. 282]. Сформулювавши концепцію «енергетичного бюджету людства», Подолинський тим самим заклав основи аналізу глобального рівня господарювання. Отже, український вчений дав принципово нове і оригінальне визначення економічного зростання.

Цікаво, що подібні висновки робить фундатор «фізичної економіки» Ліндон Ларуш. Як і Подолинський, він підкреслює, що

єдине джерело економічного зростання це — продуктивна праця. Продуктивність праці зростає «головним чином за рахунок упровадження найновіших досягнень технології у виробництво» [9, с.127]. А це, в свою чергу, забезпечує зростання «енерговмісту системи». Умови реального економічного зростання, пише Ларуш, пов'язані насамперед із зростанням споживання корисної енергії в розрахунку на душу населення і на квадратний кілометр земної поверхні.

С. Подолинський заклав основи концепції сталого екологобезпечного розвитку, яка набуває все більшого значення в сучасних умовах, а практика підтверджує висновки ученого. Зберігаючи та нагромаджуючи сонячну енергію на землі, людина забезпечує збалансований розвиток природи та суспільства. Беручи в основу своєї теорії енергетичну доктрину, він формулює нову космопланетарну парадигму світобачення.

С. Подолинський у своєму дослідженні простежує взаємозв'язок природних біологічних, економічних та суспільних процесів з процесами космопланетарними, а це «…дає підстави вести мову про галактичний та метагалактичний його контекст, а, значить, про такий рівень отриманих українським мислителем наукових результатів, який залишається неперевершеним» [8, с.226].

Оцінюючи науковий доробок видатного українського мислителя, енциклопедично освіченої людини, багато разів доводиться повторювати, що він «уперше зробив», «уперше довів», «уперше показав»… Дійсно, мова йде про зовсім нові методологічні засади, нові виміри дослідження.

Основним стрижнем, навколо якого тогочасна політична економія будувала свої теорії, була вартість у різних її визначеннях. Більшість наукових шкіл ігнорувала зв'язок людини із зовнішнім середовищем, національною ментальністю тощо. Подолинський започаткував фізичну економію. Її теоретичні засади лежать у площині не лише філософської та економічної думки, а й математики, фізики, астрономії, хімії, археології, етнографії тощо.

Запропонована Подолинським нова методологія — це реальніша і глибша революція, ніж проголошені свого часу маржинальна, кейнсіанська та ін. Ті «революції» змінювали концептуальні засади дослідження, долали перешкоди в економічному аналізі та практиці господарювання. Проте це були зміни у рамках політичної економії.

Парадигма, розроблена українським ученим, що будується на засадах енергетичної теорії, єдності економічного, соціального, біологічного та космічного, може стати методологічною засадою

подолання сучасної кризи економічної думки, поєднання економічної теорії з фізичною, матеріальною сферою світової економіки.

Одним із проявів кризи економічної думки є її відрив від природних законів, нехтування необхідністю враховувати природні закономірності економічного буття. А це негативно позначається на діяльності господарських систем. Адже відомо, що нині відбувається загрозливе розгортання екологічної кризи. Традиційні підходи до економіки зумовили також соціальну й економічну кризи не лише в окремих країнах, а й у світовому господарстві в цілому. Ці ж таки традиційні підходи ставлять під загрозу для прийдешніх поколінь проблему наявності джерел відтворювальних і невідтворювальних ресурсів.

Рекомендації щодо вирішення цих проблем ми знаходимо у Подолинського (безумовно з урахуванням відповідної хронологічної поправки). Йдеться про енергетичну теорію в цілому, про нове науково-природниче визначення праці та її ролі у збереженні й нагромадженні сонячної енергії як єдиного джерела не лише збагачення людства, а й життя взагалі.

Ідеї Подолинського про енергетику життя, зв'язок фізичних і економічних процесів, автотрофність людства дістали подальший розвиток у працях багатьох учених різних галузей знань. Цей розвиток був своєрідним покликом часу, необхідністю формування нових теоретичних парадигм. Так, ідеї Подолинського про автотрофність людства розвивали В. Вернадський, Д. Менделєєв, К. Тимірязєв, М. Умов та ін.

Енергетичну теорію розвивають вчені різних галузей науки. Ще 1886 р. австрійський фізик Л. Больцман, виступаючи у Віденській академії, висловив думку про космічну роль рослин. Аналогічний висновок був зроблений в середині XX ст. австрійським фізиком Е. Шредінгером у праці «Що таке життя? З точки зору фізика» (1972). Російський фізик М. Умов в одному зі своїх виступів (1901) заявляв, що ми знаємо два закони термодинаміки, проте «ми не маємо закону для поняття, яке включало б процеси життя в процеси природи». Саме цю ідею намагався розв'язати С. Подолинський.

Відомий польський публіцист і економіст С. Герінг у своїй праці «Логіка економії, або основні економічні поняття з енергетичної точки зору» (1909) зробив спробу застосувати до політичної економії основні закони енергетики. Г. Одум і Е. Одум у праці «Енергетичний базис природи і людини» (1978) намагалися пов'язати вирішення енергетичних, економічних і екологічних проблем, побудувати економічні моделі на енергетичній основі,

підійти до аналізу економічних проблем з погляду фізичного вчення про енергію. Енергетичну теорію застосовували у своїх наукових розробках фізики, геохіміки, мінералоги та ін. П.Г. Кузнєцов, один із дослідників наукової спадщини С. Подолинського, посилаючись на його ідеї аналізує термодинамічні аспекти праці і можливості енергетичного аналізу організації суспільного виробництва [1, с. 63—75].

1965 р. кандидатами технічних наук А.В. Попсуєвим і А.Г. Тіліченко була опублікована цікава праця «Енергетичний еквівалент вартості». В ній багато ідей, співзвучних з ідеями С. Подолинського, хоч автори ставлять завданням знайти кількісний вираз вартості, її енергетичний еквівалент. Вони виходять з прагматичних позицій — виявити «точне кількісне вираження вартості» як необхідної умови полегшення економічних розрахунків і об'єктивної оцінки «стану і розвитку економіки».

У розробках учених було небагато посилань на праці Подолинського. Проте вони з'являються тепер у працях зарубіжних дослідників. Одним із перших вітчизняних учених, хто високо оцінив заслуги Подолинського і використав їх у своїх теоретичних дослідженнях, зокрема, в ученні про ноосферу, був В.І. Вернадський.

2. В. Вернадський — завершувач справи Подолинського

Праці С. Подолинського, як уже зазначалось, довгий час лишались поза науковим обігом. Уперше в наукову літературу ім'я Подолинського ввів М. Грушевський. 1922 р. він опублікував у Відні працю «З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток». У цьому виданні Грушевський подає біографічну довідку про Подолинського, високо оцінює його як ученого і вміщує дві його праці. Зокрема, в українському перекладі з німецької він подає працю Подолинського «Людська праця і єдність сили», що була надрукована в газеті «Die Neue Zeit».

Очевидно з цього видання В. Вернадський дізнався про С. Подолинського і високо оцінив науковий доробок українського мислителя.

Володимир Іванович Вернадський (1863—1945) — син відомого економіста І.В. Вернадського — видатний вчений в галузі природознавства, наукова спадщина якого багатогранна й охоплює широкий спектр знань. Він навчався в Харківській і Петер-

бурзькій гімназіях. 1881 р. вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету. 1891 р. — захистив магістерську, а 1897 р. — докторську дисертацію. Вернадський працював професором Московського університету, був академіком Петербурзької Академії наук. Працюючи в Москві і Петербурзі Вернадський щорічно, протягом майже 30 років, якийсь час проводив в Україні — в Полтаві або на хуторі біля с. Шишаки Полтавської губернії, де придбав невелику ділянку землі і побудував будинок.

В. Вернадський був одним із засновників Української Академії наук і її першим президентом. Йому належить заслуга у створенні першої наукової бібліотеки в Україні, яка носить його ім'я. 1921 р. він повертається до Петербурга і кілька разів виїздить за кордон у тривалі наукові відрядження. Під час Другої світової війни разом з родиною проживав у Казахстані. Перебуваючи за межами України, Вернадський завжди цікавився науковою діяльністю українських учених, листувався з ними, надсилав свої праці. Так, зокрема, надсилаючи свою «Геохімію» в Українську Академію наук, він писав у листі до А. Є. Кримського: «На с.334—335 Ви знайдете відомості про українця Подолинського, як видно, забутого наукового новатора. На жаль, я не знаю, коли він помер, можливо Ви знаєте?» [цит. за 10, с. 80]. Отже, Вернадського вельми цікавила доля С. Подолинського і його вчення.

В. І. Вернадський зазначав, що історія ідей щодо енергетики життя, взятої в рамках космосу, розвивалась багатьма мислителями, вченими, філософами. «Ми, — писав він, — знаходимо стислі, проте абсолютно чіткі вказівки, думки і факти щодо енергетичної відмінності живого від мертвого — вже в працях засновників термодинаміки — у Р. Майєра, В. Томсона (лорда Кельвіна), Г. Гельмгольця. Ці вказівки не зрозуміли і не оцінили. Вже пізніше і самостійно рано померлий С. А. Подолинський зрозумів все значення цих ідей і намагався застосувати їх до вивчення економічних явищ» [11, с. 218].

В. Вернадський, на відміну від Енгельса, зрозумів сутність наукового відкриття Подолинського. Його науковим розробкам, як і розробкам Подолинського, притаманне узагальнення наукових знань у галузі природничих, соціальних і філософських наук, пов'язування загальних закономірностей розвитку природи з соціальними процесами. І не випадково П. Кузнєцов пише, що «…В. І. Вернадський — блискучий знавець праць Подолинського — успішно завершив його справу» [4, с. 10].

Які ж ідеї Вернадського суголосні ідеям Подолинського? Свої дослідження Вернадський розпочав з вивчення біосфери. У своїй монографії «Біосфера» (1926) учений характеризує її як активну оболонку Землі, населену живими організмами, зокрема людьми, спільна діяльність яких проявляється як геохімічний фактор планетарного масштабу. Вернадський визначає основні компоненти біосфери та її трансформацію, викликану діяльністю людей.

Велика заслуга Вернадського полягає у з'ясуванні положення про те, що складна екологічна структура біосфери формується під упливом живої речовини. Жива речовина, наголошує він, — не лише джерело енергії для геохімічних процесів, але і джерело вільної енергії, що їх підтримує. Саме завдяки живій речовині біосфера є найактивнішою, з хімічного погляду, оболонкою землі, має значний запас енергії й активно впливає на інші оболонки землі. Вернадський пише, що «не лише в кліматології і метеорології, а і в геохімії та мінералогії явища змін — хімічні процеси — зв'язані не з енергією глибоких шарів земної кори або Землі, а викликаються енергією Сонця, космічною енергією, що приходить на Землю ззовні. Джерелом змін є багата на життя поверхнева плівка планети. Акумулятором космічної енергії, розподільником її в мінералогічних і геохімічних процесах є скупчена в ній жива речовина» [12, с. 99].

Цікаво, що Подолинський, не вдаючися до розгляду «спірних пунктів, що стосуються першопояви організмів» [5, с. 219], свого часу звертав увагу на їх поширення на Землі і їхню роль у нагромадженні сонячної енергії. Цю роль Подолинський, посилаючись на прийнятну для того часу ідею, прирівнював до дії «термічної машини, тобто такої машини, у якій теплота переходить у роботу» — принцип Саді Карно (1824) [5, с. 221]. Цю ж ідею проводить згодом і Вернадський, який у праці «Біосфера» (1926) один із параграфів називає «Енергія живої речовини і принцип Карно».

В. Вернадський розглядає біосферу як неентропійну систему, котра завдяки живій речовині здатна нагромаджувати сонячну енергію, компенсуючи тим самим її втрати на теплове випромінювання. Цю ідею, як уже зазначалось, глибоко і всебічно досліджував Подолинський.

Всебічно аналізуючи біофізичні, біохімічні процеси і явища, що відбуваються в біосфері, Вернадський разом з тим розкрив і явища, пов'язані із соціальним рухом речовини. Вплив різних форм діяльності людини на біосферу (антропогенний вплив) зумовлює її еволюцію. «Людство, — писав він, — узяте в цілому,

стає могутньою геологічною силою. І перед ним, перед його думкою і працею постає питання про перебудову біосфери в інтересах вільно мислячого людства, як одного цілого. Цей новий стан біосфери, до якого ми, не помічаючи цього, наближаємось, і є "ноосфера"» [13, с. 542].

Ноосфера — це новий еволюційний стан біосфери, в якому розумна діяльність людини стає вирішальним фактором її розвитку. Якщо раніше жива речовина планети, нагромаджуючи сонячну енергію, сформувала біосферу, то тепер розумна діяльність людини повинна створити нову планетарну оболонку — ноосферу. Майбутнє розвитку природи і суспільства залежить від розумної, цілеспрямованої діяльності людини. «У геологічній історії біосфери перед людиною відкривається велике майбутнє, якщо вона зрозуміє це й не буде використовувати свій розум та свою працю на самознищення» [13, с. 558].

Велику увагу приділяє Вернадський аналізу негативних наслідків стихійного антропогенного впливу на біосферу. Він визначає цілий спектр природозберігаючих ідей і заходів, підтвердивши тим самим силу людського розуму щодо можливості гармонізації відносин суспільства і природи. Проблему гармонійного розвитку людини і довкілля розвиває і Подолинський.

Чому ж, розглядаючи концепцію фізичної економії, вивчаючи погляди Подолинського, як її фундатора, ми звертаємось до Вернадського?

Подолинський, як уже зазначалось, зробив спробу знайти зв'язки, поєднати фізичне вчення про енергію з економічним ученням. Він заклав основи нового підходу до аналізу суспільного розвитку, пов'язавши його з пріоритетністю космогенної концепції. У нього стан суспільства, його розвиток зумовлюється не лише економічними факторами, а залежать від зовнішнього середовища, від енергії Всесвіту. Досліджуючи проблеми, які сьогодні визначаються як глобальні, Подолинський в їх аналізі виявив надзвичайну геніальність та далекоглядність. Він аналізує енергію Всесвіту, її розподіл, збереження та розсіювання. «Розгляд Землі як невід'ємної складової Сонячної системи дозволив ученому процес господарювання на планеті трактувати по суті як економіку Космосу» [14, с. 270].

Планетарні процеси досліджує і Вернадський. Він аналізує значення живої речовини у планетарних процесах. Його класичне вчення про біосферу і ноосферу визначило подальший шлях розвитку людства на засадах оптимізації взаємовідносин суспільства і природи. «Людина, — писав учений, — уперше реально зрозу-

міла, що вона мешканець планети і може — повинна — мислити і діяти в новому аспекті, не лише в аспекті окремої особи, сім'ї або роду держав чи їх союзів, але і в **планетному аспекті**. Вона, як і все живе, може мислити і діяти в планетному аспекті лише у сфері життя — **в біосфері**, у певній земній оболонці, з якою вона нерозривно, закономірно пов'язана і вийти з якої вона не може» [15, с. 28].

Отже, йдеться про формування нової системи — «природа—суспільство—економіка—космос», а тим самим про нову парадигму розвитку людського суспільства. У свою чергу, це ставить нові вимоги перед економічною теорією. В умовах посилення диференціації економічних знань повинен відбуватися процес її оптимізації та гармонізації на засадах природничих законів економічного буття.

3. Формування і розвиток ідей фізичної економії М.Д. Руденком

Микола Данилович Руденко народився 1920 р. у с. Юр'ївка на Луганщині в шахтарській сім'ї. 1939 р. закінчив десятирічку і був призваний до армії. У роки війни воював у блокадному Ленінграді, де був тяжко поранений. 1946 р. в чині капітана, як інвалід, був демобілізований з армії. Працював у Києві у видавництві «Радянський письменник» і цілковито присвятив себе літературній творчості. Його перу належить багато високохудожніх творів.

М. Руденко також створив економіко-філософську систему, яка є важливим внеском у розвиток національної та світової економічної думки. Поштовхом до її розробки стало, як пише сам М. Руденко, критичне сприйняття радянської дійсності, що склалось у нього після Другої світової війни: «Почалися болісні шукання, де коріння помилок, що породили сталінщину». Шукаючи відповідь на поставлені питання, М. Руденко доскіпливо вивчає «Капітал» К. Маркса, праці класиків марксизму, а також праці західних економістів, філософів і доходить висновку про помилки в теоретичній концепції К. Маркса. Свої сумніви, роздуми він викладає в численних листах до керівних партійних органів. У результаті М. Руденко був виключений з лав КПРС і засуджений 1977 р. на 7 років ув'язнення в таборах суворого режиму і 5 років заслання.

За час перебування М. Руденка в ув'язненні за кордоном були опубліковані українською, англійською, французькою, німець-

кою мовами його окремі художні твори та економічні праці, зокрема «Економічні монологи», «Шлях до хаосу» та ін.

Після звільнення М. Руденко багато і плідно працює. 1993 р. йому присвоєне звання лауреата Державної премії імені Т.Г. Шевченка, а 2000 р. — звання Героя України.

У чому ж суть теоретичної концепції М. Руденка? Вона викладена автором у праці «Енергія прогресу» (нариси з фізичної економії) (1998), що складається з чотирьох нарисів: «Енергія прогресу», «Економічні монологи», «Не заглядаючи в святці», «Шлях до хаосу» та трьох статтей.

У праці йдеться про формування нової парадигми економічного прогресу, яку М. Руденко розвиває як антитезу марксистської концепції суспільного розвитку. Важливо наголосити, що його критика марксизму й економічної системи колишнього СРСР побудована на науковій основі фізичної економії. Автор намагається знайти корені теоретичних помилок та фактичних негараздів як результату застосування хибних теорій. Тому не випадково автор підкреслює, що в книзі «розглядається енергетика суспільства, а не політичні аспекти суспільного життя як такі. Ми піддаємо критиці теорію Маркса, але робимо це з погляду законів природи як таких, а не з погляду політики» [16, с. 82].

Цей процес, як пише М. Руденко, колишній комуніст з 35-літнім стажем, був надзвичайно болісним. «Відриватися від правовірного марксизму було дуже боляче для мене, — зазначає він, — так боляче, ніби з тебе здирають шкіру» [16, с. 8].

Проте М. Руденко зумів дати відповідь не лише на питання «Хто винен», а й «Що робити». Автор обґрунтував необхідність у наш космічний вік вивчати «джерела життя», і в цьому пошуку не покладатись ні на які догми й авторитети. Економіко-філософська система М. Руденка будується на засадах синтезу філософії, економіки, космології, математики, фізики та інших наук.

Визначаючи позиції у методах пізнання, автор наголошує, що вони повинні базуватись на метафізичних (онтологічних) засадах. А тому пізнання слід починати з визначення Субстанції. У Маркса субстанцію вартості становить праця. Звідси, як пише М. Руденко, «походять всі логічні побудови: необхідність революції та диктатури пролетаріату, які зобов'язані визволити працю від влади капіталу» [16, с. 26]. Те ж стосується і додаткової вартості як результату експлуатації праці у Маркса.

М. Руденко заперечує таке визначення субстанції вартості і додаткової вартості. Процес, рух не може бути субстанцією. «Праця,

енергія, робота — це не сама субстанція, а її творчий прояв у речовинному світі» [16, с. 52]. «Тому не існує і тієї «суспільної субстанції», що стоїть в основі вчення К. Маркса» [16, с.55].

Автор підкреслює, що «у світі немає і не може бути кількох субстанцій. Якщо вони з'являються в якихось формулах, то знищується саме поняття субстанції, як першооснови всього існуючого» [16, с. 52]. Субстанцією, пише М. Руденко, є космічна енергія, «космічне світло, що створило життя на Землі…» [16, с. 55]. В іншій праці він, посилаючись на такі авторитети, як Спіноза, Л. Фейєрбах, визначає Субстанцію, як «матерію, як сам простір» [17, с. 23]. Частка простору — це Монада — структурна одиниця Всесвіту, енергетичне джерело — основа земного і космічного життя. «Монада, — пише автор, — субстанційна одиниця Світового Буття. Все народжується з неї — енергія, дія, розум» [17, с.112].

Відповідно свою економіко-філософську концепцію автор будує на засадах метафізичної діалектики, а діалектику визначає як творчий метод метафізики. Учений доводить необхідність відновлення синтезу знання, зокрема формування єдності економічного аспекту суспільного та загальноцивілізаційного буття. «Філософським credo автора слід вважати єдність фізичного і духовного, творчо використовуючи яку, він вибудовує цілісну архітектуру Всесвіту та «вписує» в неї Людину. Особливо цінною є ідея їх спорідненості, яка дозволяє стверджувати, що подібно до Людини Всесвіт теж має власний Орган Синтезу. Поєднання фізичної та метафізичної методології дає змогу описувати його методами фізики» [14, с. 185].

М. Руденко формує парадигму фізичної економії, хоч скромно пише про її відродження. У працях ученого йдеться про єдність природничих та гуманітарних знань. Саме такий підхід може забезпечити вирішення питання джерела суспільного прогресу.

Ставлячи завдання віднайти це джерело, автор створює наукову систему, яка включає ряд економічних категорій, як таких, що були в науковому обігу, так і сформованих самим автором. У центрі цієї системи міститься категорія «**енергія прогресу**». Ця категорія (як пише М. Руденко — формула. — *Л.К.*) «синтезує науку, філософію, релігію» [16, с. 89].

Енергією прогресу М. Руденко називає абсолютну додаткову вартість. Але цю категорію він визначає з позицій енергетичної теорії. Як відомо, у К. Маркса додаткова вартість — це вартість, що створюється неоплаченою працею найманих робітників, понад вартість їх робочої сили, і безкоштовно привласнюється капіталістом.

М. Руденко пише: «Спробуємо побачити її (додаткову вартість. — *Л.К.*) так, як бачив С. А. Подолинський, — не в грошах,

а у вигляді сонячної енергії» [16, с.90]. М. Руденко виділяє абсолютну і відносну додаткову вартість. Абсолютна додаткова вартість — це додаткова енергія сонця. «…Під абсолютною додатковою вартістю, — пише автор, — слід розуміти ту енергію, котра є для земної кулі новою, додатковою, — тобто такою, якої вона раніше не мала» [16, с. 90]. Учений наголошує, що це не може бути енергія вугілля або нафти — їх джерела виснажуються, але не збагачуються. Виснажується також земля. Це не може бути людська праця. Отже, робить висновок учений, аби цивілізація не загинула, люди повинні навчитись «виробляти **абсолютну** додаткову вартість», тобто здобувати додаткову енергію, яка прибуває з Космосу і засвоюється через фотосинтез. В іншій праці М. Руденко енергетичним джерелом, що лежить в основі фотосинтезу, називає Світову Монаду. Саме вона — «Мати Системи. І, зрештою, Мати Світу» [17, с.119], цебто — Першотворець. Таким чином, автор доходить висновку, що першоджерело і рушійна сила прогресу це — Бог. Бог — це Всесвіт як ціле і Природа. «…Якщо Бог — це Всесвіт і Природа, то пошана до Бога — це ставлення до природи як до святині. Тож надзвичайно важливий аспект фізичної економії в інтерпретації Руденка полягає і в тому, що вона стає новітнім концептуальним ключем розв'язання екологічних проблем, які, загострюючись, ставлять на порядок денний питання вже не прогресу, а, щонайменше, виживання людства» [14, с. 232].

Виходячи з цих методологічних засад М. Руденко формулює об'єктивні закономірності цивілізаційного процесу. Загальною закономірністю є поділ енергії прогресу (абсолютної додаткової вартості в натуральній формі) на п'ять рівновеликих одиниць. Йдеться про сільськогосподарську продукцію, вирощену протягом року. Адже саме тут, у сільському господарстві, через фотосинтез, відбувається нагромадження енергії. Вона повинна бути розподілена на п'ять частин: а) сільське господарство — три частини; б) промисловість — одна частина; в) держава — одна частина.

Сільському господарству має залишатись три продуктивні одиниці. Дві — використовуються на годівлю худоби, поліпшення родючості землі, а третя — на відтворення засобів виробництва та споживання. Одна продуктивна одиниця використовується в промисловості і йде на харчування робітників. П'ята — на утримання держави. Лише за цих умов, підкреслює автор, відбуватиметься нормальний кругообіг сонячної енергії «в артеріях економічного організму». Наголошуючи на необхідності розвит-

ку промисловості, автор підкреслює, що землеробство за всіх умов «лишається як генератор капіталу» [16, с. 163].

З позицій фізичної економії М. Руденко дає визначення капіталу: «**Капітал є енергія прогресу мінус ентропія**» [16, с.495].

$$K = E - F,$$

де K — капітал, E — енергія прогресу, F — кількість ентропії.

Дає автор й інше тлумачення капіталу, наголошуючи, що виводить його «не з грошового обігу, а з космічної субстанції» [15, с.496]. «Капітал, — пише він, — є абсолютною додатковою вартістю після вирахування з неї відносної вартості та державних витрат» [16, с. 495].

Виникає питання про те, як визначає М. Руденко відносну додаткову вартість. Тут знову чітко простежується методологічна спрямованість щодо єдності знання. Він здійснює синтез енергетичної теорії і трудової теорії вартості. «Відносна додаткова вартість, — пише автор, — виникає з праці — за рахунок абсолютної» [16, с. 109].

Генератором енергії в економіці є хліборобство, якщо спростити схему і не включати в неї сонце. Промисловість не генерує біологічної енергії. Проте вона сприяє збільшенню абсолютної додаткової вартості за рахунок застосування в сільському господарстві досягнень науки і техніки. У М. Руденка «…єдиною матеріальною силою, котра стоїть в основі земної цивілізації», є додаткова речовина, яка прийшла з космосу у вигляді випромінювання. Саме вона матеріалізується у сільському господарстві через фотосинтез.

Отже, існує абсолютна додаткова вартість і відносна. Джерелом абсолютної додаткової вартості є Світова Монада, а не додаткова праця найманих робітників, як у К. Маркса. Цікавим є й те, що М. Руденко виявив суперечність у трактуванні додаткової вартості К. Марксом. Якщо у І томі «Капіталу» додаткова вартість — це додаткова праця робітника, то в IV томі її визначення близьке до фізіократичного. «Основою абсолютної додаткової вартості — тобто реальною умовою її існування, — пише Маркс, — є **природна родючість землі**, природи, тоді як відносна додаткова вартість ґрунтується на розвиткові суспільних продуктивних сил» [18, с. 441]. Тут, зауважує М. Руденко, зовсім по-новому визначається субстанція додаткової вартості. Її справжнє джерело міститься не у м'язах людини, а у гумусному шарі планети, зумовлюється її родючістю. А «родючість землі, яка стоїть в основі абсолютної додаткової вартості — це, зрештою, накопичена протягом мільярдів років сонячна енергія» [16, с. 103].

У цьому питанні М. Руденко наслідує фізіократів, і не лише наслідує, а називає їх засновниками фізичної економії. Фізіократи, зазначає він, основою виробництва додаткової вартості вважали землю, маючи на увазі гумусний шар планети. Але вони не усвідомлювали, що родючість зумовлена сонцем. Сьогодні не можна аналізувати додаткову вартість, не усвідомлюючи винятковой ролі хліборобства і космічного походження всього живого на землі. М. Руденко цілком слушно посилається на В.І. Вернадського, який писав: «Завдяки космічному випромінюванню біосфера отримує у всій своїй будові нові, незвичайні й невідомі для земної речовини властивості... Жива речовина біосфери завдяки їм пронизана енергією; вона стає активною, збирає і розподіляє в біосфері отримані у формі випромінювання енергію, перетворює її зрештою в енергію у земному середовищі, вільну, здатну виконувати роботу...» [цит. за 16, с. 68]. Отже, робить висновок автор, теорія додаткової вартості, теорія біосфери, як трансформатора космічної енергії, зливаються в єдину теорію Життя.

Високо оцінюючи внесок фізіократів у розвиток економічної теорії, М. Руденко, разом з тим, визначає його однобічність. У фізіократів — додаткова вартість («чистий продукт») — дар природи. Вони заперечували продуктивну роль промисловості. М. Руденко пов'язує промисловість з продукуванням відносної додаткової вартості. Без промисловості, наголошує він, неможливий прогрес. Відповідно автор доходить висновку про необхідність синтезу теорії фізіократів і трудової теорії. Фізіократи мали рацію у визначенні абсолютної додаткової вартості, а К. Маркс — відносної. З синтезу цих двох теорій «повинна народитися єдина економічна теорія, де спершу мають розглядатися витоки **абсолютної** додаткової вартості, а відтак здобуває свої права **відносна** (трудова) вартість, бо остання народжується з надр абсолютної» [16, с. 500]. Ця єдина економічна теорія є не що інше, як фізична економія. Саме її і розробляє вчений.

Як зазначалось, засновниками Фізичної економії М. Руденко називає фізіократів. Дійсно, Кене розглядав суспільство як частку світобудови, підпорядковану законам природи. Він проголосив ідею «природного порядку», котрий панує як у природі, так і в суспільстві. Закони природного порядку створено Богом і вони вигідні людству. «Фізичні закони, — писав він, — які встановлюють природний порядок, найбільш вигідні для людського роду, і з точністю визначають природне право всіх людей, є вічними, незмінними і безумовно найліпшими законами, які тільки

можуть існувати» [19, с. 512]. Людська влада повинна керуватись і дотримуватись законів, що «встановлені Творцем природи».

Керуючись такими філософськими засадами Кене сформулював економічну програму фізіократів. Її сутність полягає у своєрідному трактуванні виробництва. Виробництвом вони називали лише землеробство. Саме тут, твердили вони, створюється «чистий продукт» — надлишок продукції, одержаний у сільському господарстві, над витратами виробництва. Створюється він, на думку Кене, лише в сільському господарстві, оскільки тут діє природа, здатна збільшувати споживні вартості.

Промисловість є непродуктивною сферою, тут «чистий продукт» не створюється. А «багатства, що створюються промисловою працею, виникають завдяки доходам, які дає земля і самі по собі є багатствами безплідними, що відтворюються лише за допомогою доходів від земельних угідь» [19, с. 225]. Відповідно формуючи концепцію розподілу, зокрема оподаткування, Кене висловив ідею про оподаткування землевласників, які привласнюють «чистий продукт».

На відміну від меркантилістів, які єдиним видом багатства оголошували гроші, фізіократи давали їм інше тлумачення. «Гроші, — писав Кене, — самі собою не задовольняють потреби людей і не породжують грошей. Без реальних багатств грошові багатства залишались би багатствами безплідними і безкорисними» [19, с. 226].

Узагальненням вчення фізіократів стала «Економічна таблиця» Ф. Кене — перша спроба аналізу процесу відтворення суспільного капіталу, а отже й руху «чистого продукту». Все це свідчить про те, що фізіократи заклали оригінальну теоретичну концепцію і відповідно модель суспільного розвитку. Проте оцінка фізіократів в економічній літературі виявилась неоднозначною. Частина західних економістів саме їх називає засновниками класичної політичної економії. А. Сміт про систему фізіократів писав, що вона являє собою «...можливо, найкраще наближення до істини з опублікованого до цих пір на предмет політичної економії» [цит. за 20, с. 21]. А К. Маркс назвав їх «справжніми батьками сучасної політичної економії». Натомість М. Руденко називає Кене «батьком не політичної, а фізичної економії» [16, с.385]. Він висловлює цікаву ідею про те, що у розвитку економічної думки стався своєрідний розкол. Фізіократи заклали основи фізичної економії, а класики, зокрема А. Сміт і Д. Рікардо — політичної. І якщо політична економія успішно розвивалась, то фізична виявилась майже забутою.

Ідеї фізіократів розвивав Подолинський, який побудував енергетичну модель цивілізації, а також В. Вернадський з його вченням про ноосферу. М. Руденко сформулював концептуальну інтелектуальну вісь: фізіократи — Подолинський — Вернадський. А ми додамо — М. Руденко. Саме йому належить не лише ідея відродження концептуальних засад фізіократів, а й формування концепції фізичної економії та низки відповідних економічних категорій.

М. Руденко не заперечує права на існування політичної економії, але наголошує, що вона вражена кризою через свою відокремленість від фізичної економії, і робить висновок про необхідність розвитку саме фізичної економії. Адже людям притаманна не лише суспільно-духовна, а й фізична сутність. А політична економія усунулася від фізичних проблем. З часу виникнення вона вважається єдиною наукою, котра уособлює економічну науку. Такий підхід спрощує економічні знання, робить їх однобокими і тим самим неефективними у вирішенні народногосподарських питань. Отже, не політизація економічних знань, а їх визначення з позицій природних законів може стати основою ефективного економічного розвитку.

Слід підкреслити, що необхідність відродження і формування фізичної економії проголошує не лише М. Руденко. Як у свій час економісти різних країн, незалежно один від одного, заклали основи маржиналізму, так і тепер учені різних країн ставлять питання про відродження фізичної економії або розвивають її теоретичні засади.

Відомий французький економіст, лауреат Нобелівської премії Моріс Алле писав, що, «на жаль, економічна наука часто пов'язана з долею політичних доктрин», з інтересами і ідеологіями, а це не дає підстав вважати її дійсно наукою. Проте є підстави для перетворення її в дійсну науку. «Науковий аналіз економічних явищ, — пише Алле, — дозволяє показати існування таких же вражаючих закономірностей, що і в фізичних науках» [21, с.30]. Існування цих закономірностей, продовжує Алле, «дозволяє зробити висновок, що в ряді випадків економічна наука підкоряється розрахунку так само, як і фізичні науки...» [21, с. 32]. І, нарешті, автор підсумовує, що наука є лише там, де існують закономірності, які можна аналізувати і передбачати так, як, наприклад, в небесній механіці. В економічних явищах існують такі ж закономірності, що і в фізичних науках. Саме в цьому і полягають засади, «в силу яких предмет економіки являє собою науку і в силу якого дана наука підпорядковується тим же принципам,

що і фізичні науки» [21, с. 66]. Ліндон Ларуш, про якого вже йшлося, розвиває концепцію «фізичної економіки».

Що ж до української школи фізичної економії, то слід визнати, що С. Подолинський започаткував, В. Вернадський зробив важливий крок у розвитку цієї школи, а М. Руденко розвинув їхні ідеї, окреслив теоретичні засади школи, дав їй визначення і відповідно сформулював фізичну економію Всесвіту. Створення української школи фізичної економії — вагомий внесок у розвиток світової економічної думки. Її теоретичні, світоглядні засади повинні стати умовою подолання кризи економічного знання.

Література

1. *Чесноков В. С.* Забытый научный новатор // Бюллетень комиссии по разработке научного наследия В. И. Вернадского. — М., 1994. — №12.
2. *Подолинський С. А.* Листи до К. Маркса // *Подолинський С. А.* Вибрані твори / Упор. Л. Я. Корнійчук. — К., 2000.
3. *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. — Т. 35.
4. *Кузнецов П. Г.* Его действительное открытие // Подолинский Сергей Андреевич. — М., 1991.
5. *Подолинський С. А.* Вибрані твори / Упор. Л. Я. Корнійчук. — К., 2000.
6. *Колотило Д.* Закон С. А. Подолинського «Економічний коефіцієнт енергії людської праці у поступі цивілізацій», його сутність і сучасність // Учення Сергія Подолинського і цивілізаційна еколого-економічна перспектива: Матеріали Міжнародної наук. конф., присвяченої 150-річчю від дня народження С. А. Подолинського. — К., 2001.
7. *Кузьменко В.* Космопланетарні системи дослідження Сергія Подолинського // Там само.
8. *Шевчук В.* Українська наукова школа фізичної економії // *Руденко М.* Світовий вимір та цивілізаційна перспектива. Гносис і сучасність. — Тернопіль, 2001.
9. *Линдон Ларуш.* Вы на самом деле хотели бы знать все об экономике. — М., 1992.
10. *Сытник К. М., Стойко С. М., Апанович Е. М.* В. И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. — К., 1984.
11. *Вернадский В. И.* Избранные сочинения. — М., 1954. — Т. 1.
12. *Вернадский В. И.* Живое вещество. — М., 1978.
13. *Вернадский В. И.* Химическое строение биосферы земли и ее окружения. — М., 1965.
14. *Шевчук В. А.* Архітектура всесвіту за Миколою Руденком // *Руденко М.* Гносис і сучасність. — Тернопіль, 2001.

15. *Вернадский В. И.* Научная мысль как планетное явление. — М., 1991.
16. *Руденко М.* Енергія прогресу. — К., 1998.
17. *Руденко М.* Гносис і сучасність. — Тернопіль, 2001.
18. *Маркс К.* і *Енгельс Ф.* Твори. — 2-ге вид. — Т. 26, ч. 3. — К., 1968.
19. *Кене Ф.* Избранные экономические произведения. — М., 1960.
20. *Блауг Г.* Экономическая мысль в ретроспективе. — М., 1994.
21. *Алле Морис.* Экономика как наука. — М., 1995.

Розділ 10

Економічні питання в працях І. Франка та його прихильників

1.Видатний український економіст-статистик В. Навроцький.
2.Економічні погляди Остапа Терлецького.
3.Суспільно-економічні погляди М. Павлика.
4. І. Франко як економіст.

Громадське життя в Галичині зумовлювалось суспільно-економічними процесами, що відбувались тут. Скасування австрійським урядом 1848 р. панщини сприяло розвитку капіталістичних відносин. Проте залишилось недоторканним поміщицьке землеволодіння і малоземелля селянства. Невирішеність селянського питання висувала на перший план у суспільному житті Галичини аграрне питання.

За рахунок дрібних виробників і селян відбувався процес формування робітничого класу, який нещадно експлуатувався буржуазією. Економічні проблеми в Галичині переплітались з політичними і національними.

Саме на тлі цих процесів відбувалось формування суспільно-економічної думки. На її формуванні позначились й інші фактори, зокрема, вплив західноєвропейських подій та ідей, а також зв'язки з діячами Східної України.

У суспільно-політичному житті Галичини відбувались піднесення і спади. Зокрема, таке піднесення спостерігалось з початку 60-х років, що було викликане прийняттям в Австрії нової конституції та проникненням у Галичину українських видань, таких як «Кобзар» Шевченка, твори П. Куліша, журнал «Основа» тощо.

Репресії проти українського руху в Росії і відносно вільне конституційне життя в Галичині породили ідею перенести сюди літературну діяльність. Так 1867 р. у Львові за підтримки діячів зі Східної України був заснований журнал «Правда», в якому друкували свої твори П. Мирний, П. Куліш, М. Драгоманов, Ол. Кониський та ін. Ідеї об'єднання літературної діяльності посилились і значною мірою реалізувались на початку 70-х років. 1873 р. було засноване у Львові «Товариство імені Шевченка», яке мало стати головним осередком наукової діяльності серед українців. Безумовно не всі ідеї і побажання були реалізовані. У Гали-

чині точилася боротьба між прихильниками різних політичних і громадських угруповань. Але разом з тим все більшого значення набував народний рух, що стояв на ґрунті національного самоутвердження та визначення національної єдності українців Галичини і Східної України.

«Під впливом М. Драгоманова, який виступав за радикалізацію національного руху, у Галичині сформувалася нова радикальна течія на чолі з І. Франком, М. Павликом, О. Терлецьким» [1, с.72].

1.Видатний український економіст-статистик В. Навроцький

Володимир Михайлович Навроцький (1847—1882) — відомий економіст-статистик, публіцист, народився в селі Котузові в родині священика. Початкову освіту здобув у Коломиї.

По закінченні гімназії Навроцький вступив на юридичний факультет Львівського університету. Ще навчаючись у гімназії, Навроцький виступив одним із засновників учнівської громади. А в університеті він був не просто членом української студентської громади, а її «душею і передовим робітником». Свою науково-публіцистичну діяльність Навроцький починає в гімназійні роки, друкуючи статті на сторінках учнівської газети «Зірка». В університеті він захоплюється історико-етнографічними питаннями і друкує ряд статей, зокрема, «Весілля в Котузові», «Руська родина» та ін. Закінчивши юридичний факультет Львівського університету, він обійняв посаду державного службовця в м. Жешув (тепер ПНР), яку посідав до кінця життя.

Життєвий шлях Навроцького був плідним, але дуже складним. І не випадково його духовний учень — Іван Франко у вірші «На смерть Володимира Навроцького» писав:

> Подвійною крейдкою доля йому
> відроду терпінь приписала,
> непризнання, зависть і злобу і тьму
> на нього здавен насилала
> [2, с. 124].

В. Навроцький виступив як талановитий публіцист, етнограф, економіст-статистик. Для його праць характерною була не лише насиченість їх статистичним матеріалом, а й те, що вони ґрунтувались на міцних теоретичних підвалинах. Навроцький був добре

освіченою людиною, знав, окрім української й польської мов, — німецьку, французьку, італійську і мав можливість читати праці західноєвропейських економістів. Його працям була притаманна як глибока наукова обґрунтованість, так і публіцистичний хист.

Етнографічні дослідження, інтерес до сучасного й минулого життя народу пробудили у Навроцькому соціолога, він почав займатись суспільно-економічними проблемами. Його називають першим дослідником економіки Галичини та причин зубожіння народу в період утвердження капіталізму. У своїх економічних працях В. Навроцький торкається різних сторін суспільно-економічного розвитку краю.

Як економіст-статистик він розкриває процес еволюції земельної власності. Цей процес, за його словами, спричинив консолідацію земельних масивів у руках великих земельних магнатів і роздріблення селянської земельної власності.

Його праці з суспільно-економічних питань насичені багатим статистичним матеріалом і тому становлять особливу цінність.

Як пишуть дослідники творчості Навроцького, його першою статистичною працею була рецензія на дослідження галицького економіста В. Репацького «Zudność Galicji» («Населення Галичини») (1874) [3, с. 54].

За свідченнями самого автора праці, рецензія була по суті самостійним дослідженням, що лише спиралося на авторську працю. У вступі до рецензії Навроцький наголосив на важливості статистично-економічних досліджень і з жалем писав, що ніхто цим не переймається.

Значний статистичний матеріал проаналізував В. Навроцький, досліджуючи стан розподілу землі між селянами й панами. Так, характеризуючи стан землеволодіння в Галичині у 1859 р., він наводить такі дані: «З 13.115.165 моргів землі 5.636.137 моргів належали панам, або були посілостями «мертвої руки» (тобто церкви, монастирів, держави. — *Л.К.*). 7.026 панських родин володіли 4.893.765 моргами землі, що становило в середньому 696.52 морга на одне панське землеволодіння. В той же час... на одну селянську родину припадало близько 9.41 морга» [цит. за 4, с.86]. Розвиток капіталізму зумовлював посилення диференціації селянства. Щорічно збільшувалась кількість дрібних селянських господарств, що мали по 5—2 морги землі.

В. Навроцький простежує процес диференціації, що відбувається в галицькому селі, та роль у ньому новонароджуваного капіталу. Він спостерігав розвиток капіталістичних відносин у краї і, зокрема, на селі, бачив його негативні наслідки для селянства.

Проте особливо рішуче він виступав проти залишків середньовічних форм господарювання. Однією з таких обтяжливих форм господарювання були так звані *порції* — форма відробітку за грошову позику. Навроцький рішуче виступав проти «порцій», називаючи їх «штучним, нічим не виправдовуваним зниженням заробітної плати, прагненням шляхти до повернення кріпосного права, найгіршим способом для забезпечення панського маєтку робочими руками» [6, с.36]. Особливо гостро критикував В. Навроцький пропінацію — монополію шляхти на виробництво та продаж спиртних напоїв. Цьому питанню він присвятив кілька праць, у яких не лише розкриває суть пропінації, причини пияцтва, а й показує, як негативно воно впливає на становище селянства. В. Навроцький таврує галицьку шляхту, яка споювала селянство, маючи від цього величезні прибутки. У праці «П'янство і пропінація в Галичині» він наводить вражаючі дані про співвідношення промислового виробництва і виготовлення горілки. В умовах занепаду промисловості процвітало ґуральництво. В краю налічувалось 1208 гуралень і лише 102 підприємства іншого профілю. Відповідаючи захисникам права пропінації Навроцький налічує в Галичині 23269 шинків, або один на 233 душі. В них селянин пропиває щонайменше 54 млн ринських щорічно, тоді як вартість його річної продукції становить приблизно 110 млн. Корчмарі-орендарі споювали селян горілкою в кредит. «Кожний крейцер, добутий паном на продажі горілки, облитий не тільки кровавим потом, але й слізьми селянських родин» [6, с. 56].

Значну увагу приділив Навроцький критиці податкової і фінансової політики Австро-Угорщини. Він гостро виступав проти запроектованої урядом 1875 р. реформи домового податку, якою передбачалось замінити так званий чиншово-класовий податок на новий узагальнений. Ішлося фактично про зниження податків для великих домовласників міст і підвищення оподаткування власників малих будівель, навіть сільських хат.

У працях «Реформа домового податку» і «Слово» Навроцький, використовуючи значний статистичний матеріал, показує, чиїм інтересам відповідає запропонована реформа. Він спростовує твердження захисників реформи, ніби міські великі будівлі будуть більш обтяжені податками ніж раніш і, відповідно, зменшиться оподаткування малих будівель. Його глибокий, аргументований виступ підтримали прогресивні сили країни і законопроект не був прийнятий.

В. Навроцький з цього приводу писав: «Хоч ми й далекі від претензії, що наш голос доходить до децидуючих сфер, і що він

мав у тім ділі також якусь заслугу, але ту заслугу можемо собі приписати сміло, що ми **одні з перших** виказали в проекті цифрами його шкідливість, котру опісля всі в Австрії, коли не одверто то мовчки признали» [7, с. 576].

Разом з тим Навроцький підтримав законопроект уряду про введення прогресивно-подоходного податку, обговорюваного в Державній раді 1877 р. Він знов, чіткими статистичними розрахунками показав, що цей податок, проти введення якого виступали заможні верстви і, перш за все, великі землевласники, дасть можливість «тягарі державні» розкласти більш справедливо.

В. Навроцький виступає з критикою податкової політики уряду в цілому, показує її класову спрямованість, розкриває ті засоби, з допомогою яких податкові платежі перекладались з великих землевласників на плечі селянства. Йшлося, зокрема, про різні оцінки ґрунтів, лісів, пасовиськ тощо. Звертає увагу він і на посередні (консумові) податки і робить висновок, що для «бідного чоловіка» податки ці «навіть **абсолютно вищі** від людей багатих» [7, с. 816]. Навроцький викриває прошляхетський і водночас колонізаторський характер австрійської податкової системи.

Відзначаючи щорічне погіршення становища селянства, Навроцький з обуренням пише про безпідставні звинувачення з боку урядових кіл і шляхетської преси селянства у тому, що воно само винне в своєму економічному стані «через пияцтво, лінивство і темноту» [6, с. 23]. Науковим спростуванням цих домислів служив розроблений Навроцьким бюджет селянської родини. Дослідники його творчості стверджують, що Навроцький першим у Галичині і одним із перших у Європі досліджує такий бюджет [3, с.65].

Для розробки такого бюджету Навроцький брав господарство, що мало на той час 8 моргів поля, два коня або пару волів. А таких господарств у Галичині було небагато. Проте й таке середнє господарство не зводило кінці з кінцями. За даними, що їх наводить Навроцький, річний дохід такого господарства становив приблизно 352 гульдени 17 крейцерів, а видатки, за умов найощадливішого ведення господарства, становили 345 гульденів 82,5 крейцера. Отже, у селянина залишалося лише 6 гульденів 30,5 крейцера [6, с. 30—31]. Крім того, як зазначає сам Навроцький, він не враховував видатків на весілля, хрестини, ліки, похорони тощо.

В. Навроцький всебічно розкриває становище селянства, формулює його потреби і тим самим дає цілісну картину життя галицького селянина. Малоземелля, обтяжливість податками руйну-

вали селянське господарство. В пошуках «порятунку» селяни мусили звертатись до лихварів. Навроцький показує, яким тяжким тягарем було лихварство для селянства Галичини. Його згубний вплив на селянське господарство особливо посилився після 1868 р., коли був виданий закон про право вільного обороту землі та скасовано 6%-ну межу лихварського процента. У результаті, як повідомляє Навроцький, лихварі правили з селян по 160—200%, а іноді і більше на рік. За таких умов селяни, не маючи можливості розрахуватись з боргами, втрачали землю або були лише її номінальними власниками.

В. Навроцький виступає захисником інтересів селянства. Всі його праці проникнуті турботою за його долю. «Признаємось, — писав він у статті «Подвійна крейдка» (1881), — що заступаємо інтереси селянські». І дійсно, Навроцький як міг захищав селянство. Що ж до робітничого класу, то він лише побіжно торкається його становища, звертає увагу на низький життєвий рівень робітників, виснажливу працю, низьку заробітну плату, появу безробіття. Ці проблеми хвилювали Навроцького, і не випадково в листах до Драгоманова він пише, що думає взятися за працю про галицьких фабричних та сільських робітників.

Непокоїла Навроцького й економічна відсталість Галичини. Він намагається розкрити причини такої відсталості. Як прогресивний мислитель він наголошує на необхідності всебічного економічного розвитку краю, зокрема промислового. Разом з тим він підкреслює, що розвиток промисловості не повинен відбуватись за рахунок рільництва. Гостро ставить питання Навроцький про всебічну залежність Галичини від австрійського уряду, який перетворив цей край у аграрний придаток імперії. Критикує він економічну політику австрійського уряду, спрямовану не на економічний розвиток країни, а на підтримку великих власників: капіталістів, торговців, банкірів. Не залишає Навроцький поза увагою необхідність розвитку торгівлі, як внутрішньої так і зовнішньої, і показує ті негаразди, що мали місце в цій сфері. Він розумів значення зовнішньої торгівлі, проте з болем писав, що Галичина імпортує промислові товари і мусить за безцінь вивозити сировину. Навроцький виступає противником протекціонізму, який, на його думку, був вигідним лише капіталістам Австро-Угорщини, бо боронив їх від зовнішньої конкуренції.

В. Навроцький був добре обізнаний з політичною економією Заходу. В його працях є посилання на А. Сміта, Д. Рікардо, Сен-Сімона, Оуена, Прудона, Лассаля, особливо високо він оцінює Керрі. Проте він не ставить завдання теоретичної розробки про-

блем політичної економії, а широко використовує економічні категорії в аналізі економічного становища краю, становища трудового народу. Визначення економічних категорій у нього часом суперечливе. Джерелом багатства він називає працю. Чіткого тлумачення вартості він не дає, проте зазначає, що вона — продукт людської праці. Під капіталом він розумів засоби виробництва, або гроші. Аналізуючи заробітну плату, він писав про ціну праці. Велику увагу приділяє земельній ренті, але її він аналізує не з позицій теоретичного з'ясування її суті, а з позицій її місця і величини в системі аграрних відносин.

В. Навроцький — невтомний борець за справу скривдженого, знедоленого селянства. Він мав велику шану сучасників. Високо оцінював його діяльність як економіста-статистика і публіциста І. Франко. А М. Драгоманов у некролозі так писав про нього: «Навроцький був один з найчесніших галицьких **«молодих» народовців**, або **українолюбців**, котрі появились в 60-ті роки, один з тих, котрі найбільше вдержали в собі вільних думок молодих часів, а вкупі з тим з найбільше працьовитих людей свого гурту» [8, с. 271].

2. Економічні погляди Остапа Терлецького

Остап Сергійович Терлецький (1850—1902) — видатний громадський діяч, соратник і однодумець І. Франка і М. Павлика. Народився О. Терлецький в с. Назірне, поблизу Коломиї на Станіславщині в родині священика. Навчався в гімназії в Станіславі, по закінченні якої 1868 р. вступив на філософський факультет Львівського університету. По закінченні університету Терлецький дістає посаду в університетській бібліотеці у Відні, де одночасно починає свою наукову діяльність. У Відні Терлецький вступає до народовського академічного товариства «Січ» і веде боротьбу проти консервативних тенденцій у його діяльності. Зокрема, він піддав гострій критиці як діяльність товариства, так і всю галицьку дійсність у доповіді, проголошеній у товаристві 1873 р. Його промова справила велике враження на передову галицьку молодь, її високо оцінив Драгоманов.

Перебуваючи у Відні Терлецький знайомиться і близько сходиться з С. Подолинським і М. Драгомановим. 1874 р. він виступає з доповіддю на археологічному з'їзді у Києві, знайомиться з представниками прогресивної української інтелігенції, зокрема, членами «Громади». 1875 р. разом з С. Подолинським організо-

вує у Відні видання популярних брошур соціалістичного змісту, котрі широко використовувались народниками у їх революційній пропаганді. За видання брошур Терлецького як редактора-видавця було притягнуто до суду. Це, за словами І. Франка, «був перший у Австрії руський процес виразно соціалістичного характеру» [9, с. 29]. Погляди Терлецького збігалися з ідеями, викладеними в брошурах. І не випадково у листі до М. Бачинського він писав: «Та я не тільки голову свою, але цілого себе, із усією своєю душею і кар'єрою покладу «під обух власти», коли того вимагатиме інтерес справи, котру я бороню» [9, с. 34].

1877 р. Терлецький знову був притягнутий до судового процесу над галицькими соціалістами разом з І. Франком, М. Павликом, І. Мандичевським та ін. Для характеристики світогляду Терлецького надзвичайно важливими є його виступи на суді. На звинувачення в соціалізмі він відповів, що є соціалістом за переконанням. Безумовно, розуміння соціалізму у Терлецького було своєрідним.

Після процесу Терлецький був звільнений з посади і лишався довгий час безробітним. 1879 р. він вступає на юридичний факультет Віденського університету. Повернувшись по закінченні університету до Львова, він 1899 р. здобув в університеті ступінь доктора права.

Наукова спадщина Терлецького незначна. Але, як писав І. Франко, це були праці дуже цінні для галицької молоді, в яких висловлювались нові думки і сміливі узагальнення. У теоретичних розробках Терлецького можна виділити кілька напрямів. Перш за все — це аналіз суспільно-економічного стану тодішнього суспільства, становища робітничого класу. Значне місце в його працях посідає розгляд аграрного питання і становища селянства і, зрештою, — це питання щодо майбутнього суспільства.

О. Терлецький не був теоретиком в прямому розумінні цього слова, проте його аналіз складних соціально-економічних процесів галицького суспільства кінця XIX ст. є надзвичайно важливим джерелом історії економічної думки цього періоду.

У своїх працях, виступах, листуванні Терлецький критично оцінює «існуючий лад економічний», що заснований на приватній власності на засоби виробництва і експлуатації найманих робітників. «Теперішній соціально-економічний устрій державний, — заявляв він, — оснований на експлуатації усього робочого народу через меншість багату і непродуктивну» [10, с.288]. Терлецький бачив і розумів поділ суспільства на: працюючих — робітників, селян і дрібних ремісників; і капіталістів, що володіють

засобами виробництва. Характер економічних відносин між ними Терлецький називав конкуренцією, яка, за його висловом, є основною рисою капіталістичного виробництва.

В цій конкуренції перевага на боці капіталістів, а працюючі не можуть з ними зрівнятись, бо позбавлені засобів виробництва і «перебувають у совершенній економічній неволі великого капіталу». Велику увагу приділяє Терлецький безпосередньо робітничому питанню. Він пише про нещадну експлуатацію робітників, низьку заробітну плату, безробіття. Заробітна плата не забезпечувала навіть мінімальних потреб робітника.

О. Терлецький проаналізував сутність та вплив безробіття на становище робітників. Він розумів, що безробіття позначається не лише на становищі самих безробітних, а й негативно впливає на робітників «з роботою». Капіталіст, в умовах наявності резервної армії безробітних, посилює експлуатацію працюючих, знижує їм заробітну плату. «Так діється, — пише він, — з «резервою робітницькою». Вона не лиш мусить бути довольна якою-небудь платою, але напливом своїм у фабричні місця держить і плату тих робітників, котрі мають роботу, на як найнизшій степені. Конкуренція робітника без роботи з робітником з роботою робить неможливою конкуренцію робітника з фабрикантом і піднесення робітницької плати» [11, с. 59].

Отже, Терлецький звертає увагу на те, що «конкуренція», котра точиться між працюючими і безробітними, робить неможливою боротьбу робітників з фабрикантами. Спостерігаючи посилення робітничого руху, зокрема в Австрії, він не лише схвалює його, а й закликає галицьких робітників стежити за боротьбою робітників австрійських і робити відповідні висновки.

Наголошує Терлецький на необхідності розв'язання найзлободеннішого питання для Галичини, а саме аграрного. Він критикує тих економістів, які причину тяжкого становища селянства вбачали в його особистих вадах — пияцтві, лінивстві тощо і пропонували рецепти морального виховання народу. Зокрема, з такими рекомендаціями виступив професор Чернівецького університету Ю. Пляттер. За рекомендацією І. Франка Терлецький написав рецензію на працю Пляттера («Лихва на Буковині», 1878), в якій дав не просто критичний аналіз праці, а виклав, фактично, своє розуміння багатьох питань, що торкались аграрної проблеми.

Терлецький критикує методологічні засади автора, який замість наукового аналізу питань займається моралізуванням. Він звертає увагу на ідентичність проблем, що мали місце в сільсь-

кому господарстві і Буковини, і Галичини і завважує однаковість причин, що їх породжують. Такою причиною, писав він, є «здирство попівське і панське», яке забирає у селянства «велику частину його гіркої праці» [12, с. 141].

Критикуючи існуючий лад, розкриваючи сутність експлуатації робітників і селян, Терлецький доходить висновку про необхідність його заміни. «Теперешній устрій економічний, — заявляв він, — так в державі австро-угорській, як і в інших державах, не узнаю оправданий, понеже, люди, віддаючися праці, напримір, селяни, робітники і інші, лиш з праці жиючи, не мають зі своєї праці такий пожиток, який би їм ся належав. З другої сторони, люди, що не працюючі, всі пожитки з праці бідних держать, отож думаю, що той устрій повинен бути змінений» [цит. за 13, с.114].

Майбутнє суспільство Терлецький пов'язує з соціалізмом. Розуміння соціалізму у нього близьке до драгоманівського. Сутність зміни суспільного ладу він бачив «в переміні приватнокапіталістичної продукції на продукцію колективну» [10, с. 288]. Він ставив вимогу передати засоби виробництва робітничим і селянським громадам.

Поліпшити своє становище, вважає Терлецький, народ може лише покладаючись на себе, «на свою власну силу» [14, с. 78].

Він вірив у перемогу соціалізму, але був прихильником мирного, еволюційного розвитку суспільства. Розвиток суспільства по шляху історичного прогресу, доводив Терлецький, має закономірний характер і випливає з «природної конечності». Щоправда, І. Франко в статті про О. Терлецького писав, що він і його прихильники були сповнені віри у велику соціальну революцію.

Розуміння Терлецьким закономірностей суспільного розвитку знайшло прояв у його виступі в суді. Спростовуючи звинувачення в антидержавній діяльності, він заявив, що втілення соціалістичних ідей «нелегальним шляхом», фізичною силою — неможливе. Пропаганда «бунту», «фізичної сили» можлива і «мислима лиш там, де розвій економічної дезорганізації доведений хоть по часті до того степені, де нарід уже розпався на дві зовсім ворожі верстви капіталістів і пролетаріат» [10, с. 289]. У Галичині цей процес лише почався. Соціалістична пропаганда, зазначає він, лише роз'яснювала робітникам і селянам їхнє реальне становище. Що ж до «політичних революцій», то Терлецький узагалі вважав їх шкідливими. Виступаючи в суді він заявив, що, як прихильник еволюційного розвитку суспільства, «займався лиш соціалістичною літературною пропагандою» [цит. за 15, с. 139].

Така заява Терлецького досить важлива для характеристики його світогляду. Йдеться про розуміння ним закономірностей суспільного розвитку. І якщо дослідники творчості Терлецького за радянських часів мусили писати, що він «не до кінця зрозумів», «не зумів зробити належних висновків» з учення Маркса, то тепер слід зробити висновок, що він був досить грамотним теоретиком і реалістом.

Дійсно, будучи обізнаний з працями К. Маркса, він сприймав, як і більшість прогресивних мислителів того часу, так би мовити, першу частину марксистської теорії, а саме — глибокий і всебічний аналіз сутності капіталістичної експлуатації — і не сприймав її революційних висновків. Це ще раз дає підстави твердити про самостійність і своєрідність світоглядних позицій українських мислителів.

3. Суспільно-економічні погляди М. Павлика

Михайло Іванович Павлик (1853—1915) — громадський діяч, письменник перекладач, редактор і видавець. Народився він у с. Монастирське коло Косова (тепер Івано-Франківська область) в бідній селянській родині. 1870 р. закінчив Коломийську гімназію, навчався у Львівській академічній гімназії. 1874 р. вступив на філософський факультет Львівського університету, став членом студентського товариства «Академічний гурток», в якому зустрічається з І. Франком — другом і соратником на все життя. 1876 р. відбулось його знайомство з М. Драгомановим, який мав великий вплив на формування світогляду Павлика. Його тричі заарештовували «за соціалістичну пропаганду». З 1879 по 1882 р. Павлик перебував в еміграції. У Женеві разом з М. Драгомановим і С. Подолинським видавав журнал «Громада».

М. Павлик виступив як виразник інтересів трудового народу, або, як він писав, «робітничого народу». До цієї категорії він зараховував «наймитів і дрібних господарів і взагалі людей фізично працюючих», про що писав у «Матеріалах до ревізії програми українсько-руської партії» (1891).

Світогляд Павлика формувався значною мірою під впливом І. Франка і М. Драгоманова. Разом з тим певний вплив мала західноєвропейська, зокрема, марксистська література. Марксистські ідеї, погляди соціалістів-утопістів, І. Франка, М. Драгоманова своєрідно проявились у світогляді М. Павлика на тлі тогочасної галицької дійсності. Як полум'яний захисник інтересів трудового

народу, він не лишається простим спостерігачем його тяжкого стану, а намагається розкрити причини, що породжують злидні і безправ'я народу, та відшукати шляхи зміни існуючого становища.

Науково-публіцистична спадщина М. Павлика — невелика. І в характеристиці його світогляду значну роль відіграє спадщина епістолярна. Щоправда, вона не дає можливості скласти уявлення про цілісність розуміння М. Павликом тої чи іншої проблеми, адже йдеться лише про окремі фрагменти питань. Проте сама епістолярна спадщина досить вагома. Вона охоплює широке, як хронологічно так і тематично, коло обговорюваних питань.

М. Павлик виступає з позицій визнання закономірності і прогресивності суспільного розвитку. В цьому плані капіталізм він уважає більш прогресивним способом виробництва порівняно з феодалізмом. За умов капіталізму зростає рівень розвитку продуктивних сил. Проте й капіталізм має минущий характер і на зміну йому прийде новий лад. Ці твердження Павлика свідчать про розуміння ним закономірностей суспільного розвитку. Проте у нього немає чітких позицій щодо розуміння причин, які зумовлюють ці закономірності. У нього часом ідеться про фатальність процесу, а інколи він пояснює його впливом людського розуму, який «буде виводить людей з біди та темряви».

М. Павлик викриває грабіжницький характер капіталізму. І в публіцистичних, і в художніх творах він показує його експлуататорську сутність. Так, зокрема, критика капіталістичного ладу містилася в його оповіданні «Ребенщукова Тетяна», що було опубліковане у травні 1878 р. у місячнику «Громадський друг». Книжка була конфіскована, а Павлика — притягнуто до суду.

У статті «Мій процес за «Ребенщукову Тетяну» він пише, що визнає наявність в оповіданні критичних виступів на адресу капіталістів. Разом з тим він пише: «Звісно й те, що письменник соціалістичний Маркс у розвідці своїй «Das Kapital» вияснив, що багатства капіталістів походять із уривків зарібку, властиво з недоплаченої платні робітничих класів, або виражаючись фігурально, зі сліз і крові тих класів. Так переконаний і я, і се факт» [16, с.638].

Це свідчення Павлика, перш за все, показує його обізнаність з «Капіталом» К. Маркса і, як він сам зауважує, про визначення ним суті капіталістичної експлуатації, про яку Маркс пише в «Капіталі». Така заява Павлика — не випадкова. Він багато читає, знайомиться з працями російських революційних демократів, творами Т. Шевченка, його цікавлять праці К. Маркса, як писав

він в листі до М. Драгоманова, щоб «добре ознайомитись з цілим рухом соціалізму в Європі» [17, с. 28].

Щодо цього цікавим є його визнання про вплив віршів Шевченка на галицьку молодь. «Се зробило в Галичині цілу революцію». Молодь читала їх, переписувала в тисячах примірників, вивчала напам'ять «і **перший раз стала кріпко думати над незавидною народною долею**» [16, с. 217].

Невпинно думає і дбає про народну долю і Павлик. З існуючим ладом він бореться своїми художніми творами і публіцистичними працями. Так, зокрема, Павлик опублікував ряд статей в газеті «Praca», в яких викриває негаразди капіталістичного ладу, намагається в популярній формі розкрити сутність капіталістичної експлуатації, показати своє бачення проблеми, визначити шляхи боротьби за соціальну справедливість.

Найбільш цікавими в цьому плані є статті «Декілька слів про працю» (1878) і некролог «Карл Маркс» (1883).

У статті «Декілька слів про працю» Павлик робить спробу пояснити робітникам у популярній формі сутність експлуатації, використовуючи для цього економічні категорії. Він аналізує, дає своє визначення таким категоріям, як праця, капітал, гроші, товар тощо. Найбільше уваги Павлик приділяє визначенню «праці». Дослідники його творчості на цій підставі роблять висновок, що він — прихильник трудової теорії вартості. На наш погляд, для такого висновку немає підстав.

М. Павлик узагалі не аналізує категорію вартості. Лише в статті «Карл Маркс» він, відзначаючи заслуги Маркса перед робітничим класом, пише, що праця «згідно з теорією Маркса єдина надає вартість матеріалам сировини, створюючи з них товар» [19, с.21]. Отже тут ідеться не про вартість як таку, а про роль праці у виробництві товарів.

М. Павлик аналізує і підносить роль праці у житті людини. «Праця, — пише він, — се найміцніша і єдина підвалина людського товариства» [18, с. 382]. Дає він і визначення сутності праці. «Під працею, — пише він, — розуміє наука таку діяльність людини, яка взагалі приносить **користь** людству, чи матеріальну, чи теж моральну» [20, с. 9]. З цього визначення можна зробити висновок, що Павлик визнає продуктивною працю і в матеріальній, і в нематеріальній сферах. Простежує він і поділ праці на фізичну та розумову. На початку людської культури, писав Павлик, не було поділу праці на фізичну й розумову, а тепер остання підкорила своєму пануванню працю фізичну.

До капіталу Павлик відносить гроші та засоби виробництва і, посилаючись на Маркса, вважає, «що капітал створюється лише з того, що хазяїн недоплачує робітникам за їх працю». Акцентує увагу робітників Павлик і на висновку, що «не капітал приносить прибуток, але праця» [20, с. 10]. Що ж до грошей, то вони самі нічого «не породять».

Висловив Павлик зацікавленість «робочими грошима» і надавав їм великого значення в майбутньому соціалістичному суспільстві. Можливо, цим питанням Павлик зацікавився під упливом праць соціалістів-утопістів і, зокрема, Р. Оуена, а скоріше — Прудона, який приписував собі ідею «робочих грошей».

Звертається Павлик і до проблем становища галицького селянства. Він пише про нестатки, зубожіння галицького селянства і наголошує на відсутності умов його ефективного розвитку. Павлик викриває грабіжницький характер реформи в Австро-Угорщині, яка, хоч і звільнила селян від панщини, проте не принесла полегкості економічної. «Ввільняючи угорсько-руських мужиків від панщини, — писав він, — австрійське начальство ввільнило їх від ґрунтів, пасовиськ, лісів і т. п.» [21, с. 30]. Крім того, продовжував він, цей мужик був придавлений всякими податками. Малоземелля, великі податки руйнували селянське господарство, змушували селян продавати й «ті кавалочки ґрунту» які вони мали.

Критикуючи існуючий суспільно-економічний лад, Павлик протиставляє йому майбутнє соціалістичне суспільство і намагається сформувати шляхи переходу до нього. Щоправда, він розумів і писав про те, що український народ ще далеко знаходиться від соціалізму, проте, на його переконання, впевнено крокує до нього.

М. Павлик доводив неможливість покращення становища сільської бідноти і раціонального господарювання за існуючих умов. Не поділяв він думки й про можливість змінити становище паліативними заходами, через утворення громадських шпіхлірів, позичкових кас тощо [22, с. 262].

Докорінно змінити становище працюючого люду, знищити бідність і темноту можливо лише зі зміною існуючого суспільно-економічного ладу і ліквідацією приватної власності. Павлик — прихильник «спільності ґрунтів і інших средств продукційних». Він доводив, що «в самім теперішнім господарськім порядку є зароди будущої єго руїни» [21, с. 31].

М. Павлик мріяв про справедливий суспільний лад і пов’язував його з соціалізмом. Цій проблемі він приділяв багато

уваги і досить детально змальовував майбутнє. І не випадково І. Франко писав, що в його працях переважає полемічний елемент і «надзвичайне замилування автора до конструювання своїх висновків в будущім часі» [23, с. 186].

Полемізуючи з деякими авторами, що намагались дискредитувати соціалізм, Павлик формулює «принципи» соціалізму: «Що хто зробить — то єго, а хто нічого не зробить — не буде й мати нічого» [21, с. 31]. В майбутньому, соціалістичному суспільстві «не буде ні панів, ні рабів, будуть тільки робітники».

Найбільш повно питання майбутнього соціалістичного ладу було викладене ним у «Друкованому листі до всіх русинів в Галичині». Ідея написання статті належала Драгоманову, який в листі від 14 листопада 1880 р. писав Павлику: «30 буде в Львові русинський «Parteitag». Чи не обізватись би й нам, власне Вам — з короткою відозвою, що русинам один рятунок — соціалізм та й по пунктам розкласти» [21, с. 262]. Павлик відгукнувся на пропозицію Драгоманова й надіслав листа до галицької інтелігенції. Тут він пише про «головні соціалістичні речі, без яких ніяким способом не можна поправити людського життя» [24, с. 402].

Його рекомендаціям передує критичний аналіз існуючого порядку, який є «ворогом робітничих людей» [24, с. 390]. Найпершою і найбільшою перешкодою «для народного добра» він називає уряд [24, с. 400].

Його поради щодо скасування народної нужди торкаються багатьох питань. Він перелічує їх і починає з того, що «народ касує всіх урядників, жандармів, поліцію, суди, арешти, військо». «Народ касує всі податки, окрім податку на школи... всі борги». «Народ ухвалює: вся земля — мужикам, всі фабрики й міста — робітникам» [24, с. 401]. Як прихильник суспільної власності Павлик, проте, обмежує її рамками громади, в якій спільно працюють всі члени громади. Те ж стосується і громад робітників. У цьому питанні Павлик наслідує Драгоманова, який також розумів соціалізм як спосіб виробництва, за якого фабрики й заводи належатимуть робітничим громадам, а земля — сільським громадам.

В аналізі соціалістичного суспільства Павлик запозичає деякі ідеї з марксистської теорії. Так, він поділяє думку про дві стадії розвитку соціалізму. Характер аналізу цих стадій у Павлика досить примітивний. «**Комунізм**, — пише він, — **значить спільно мати, спільно жити й спільно споживати**... а соціалізм значить: **спільно мати те на чім і що робиться** (земля, фабрики, машини і т. п.) і **спільно працювати**, споживати ж і жити можна й осібно, як хто захоче» [21, с. 39].

У своїх поглядах, особливо щодо майбутнього суспільства, Павлик не був послідовним. Як уже зазначалось, соціалізм, за Павликом, передбачає спільну власність на землю, фабрики, заводи та інші «средства продукційні». Він навіть наголошував, що на дрібній власності соціалістичне суспільство побудувати не можна. Але разом з тим «допускав можливість існування в обмежених розмірах дрібної земельної власності навіть при комунізмі» [25, с. 50]. В питанні розподілу Павлик дотримується ідей соціалістів-утопістів, і особливо Ф. Лассаля. Оцінюючи світогляд Павлика в цілому і, зокрема, його погляди на економічні проблеми, можна зробити висновок, що він стояв на позиціях утопічного соціалізму. Проте утопічний соціалізм Павлика — своєрідний. Будучи ознайомленим з деякими працями К. Маркса і, насамперед, «Капіталом», він включає в свої міркування деякі ідеї марксизму, особливо ті, що стосувались викриття експлуатації трудящих за капіталізму. Але теоретичних засад цих ідей Павлик не розумів. Він використовував їх як гасла в своїй непримиренній боротьбі проти панівних класів.

Утопічний соціалізм Павлика породжений новими умовами суспільно-економічного розвитку кінця XIX ст. Ці умови наклали відбиток на формування його світогляду. Павлик не звертається до свідомості правлячих класів, до держави із закликом удосконалити суспільство, зробити його справедливим та гуманним. Він закликає до революційного повалення існуючого ладу. Основою соціального руху він уважав сільський пролетаріат і бідне селянство, хоч, знову-таки, зустрічаємо в його працях висловлювання на користь еволюційного шляху розвитку суспільства. Зокрема ця думка була чітко проголошена ним у січні 1886 р. в Коломийському суді, коли його звинуватили у пропаганді соціалізму. Щоправда, така заява могла бути викликана міркуваннями тактичного порядку. Але в цілому він був революціонером. Під час революції 1905 р. Павлик виявляє солідарність з повсталими народами Росії. А українську молодь Львова він закликав «віддати свою кров за політичну волю України» [цит. за 26, с. 60].

4. І. Франко як економіст

Іван Якович Франко (1856—1916) — видатний мислитель, письменник, історик, філософ, літературознавець. Народився І. Франко в с. Нагуєвичах Дрогобицького повіту в заможній селянській родині. Батько його крім землеробства займався ковальст-

вом. У шість років батько віддав його до сільської школи, через два роки він вступив до школи в Дрогобичі, а по закінченні її — до Дрогобицької гімназії. 1875 р. по закінченні гімназії Франко вступив на філософський факультет Львівського університету. Тут, як пише І. Франко в «Автобіографії», він став членом «Академічного гуртка», «приваблений туди видаваним «Другом», з котрого редакцією був у переписці ще з гімназії» [27, с. 13]. Навчання в університеті було переравне арештом 1877—1878 рр. Загалом Франка тричі заарештовували. 1894 р. І. Франко здобув ступінь доктора філософії у Віденському університеті і сподівався почати працювати у Львівському університеті, але йому, як неблагонадійному, було в цьому відмовлено. Тож Франко займається переважно літературною працею.

Діяльність І. Франка — багата, плідна й багатогранна. Як писав про нього М. Лозинський: «Коли б діяльність Франка розложити на складові части й оцінювати кожду часть зокрема — то кожда з них вистала, щоб її творця признали великою людиною». Автор пише, що мова може йти про поезію, оповідання й повісті, публіцистичну й громадську діяльність. «В кожній з цих областей перейшов би він до історії яко найвизначніший або один з найвизначніших людей свого часу» [28, с. 44].

До цього ми можемо додати й працю І. Франка в галузі економіки. До того ж ідеться не просто про вкраплення ним економічних питань у різні праці, листи, а про спеціально економічні праці. У 50-томному виданні творів І. Франка його економічні праці займають дві книги.

Тематика економічних досліджень І. Франка надзвичайно широка. Він досліджує економіку Галичини, становище селянства й робітничого класу, цікавиться питаннями політичної економії.

Велику увагу І. Франко приділяє аграрному питанню. І це не випадково. У статті «Земельна власність у Галичині» (1887) він пише, що маючи намір написати ряд статей про суспільно-економічні відносини в Галичині, починає «сю справу від «ґрунту», себто від земельної власності, яка будь-що-будь являється досі головною віссю, довкола котрої обертаються всі наші крайові відносини» [29, с. 278]. Франко пояснює це тим, що в Галичині ще слабо розвинена промисловість, і «більше як 80% людності займається рільництвом». Але не тільки цю сторону, цю причину важливості аналізу аграрних відносин відмічає Франко. Він — глибокий аналітик і звертає увагу саме на процес становлення і розвитку нових аграрних відносин в Галичині, котрі почали формуватися після реформи 1848 р.

Перш за все він розкриває ті соціально-економічні засади аграрного розвитку, що були закладені цією реформою. В статтях: «Що то була панщина» (1897), «Знесення панщини в Галичині» (1898), «Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині» (1898) та багатьох інших Франко в популярній формі розповідає про сутність панщини, процес її скасування, характеризуючи його як історію пограбування селянства. Указом про скасування кріпацтва селянство було позбавлено його власної землі, права безкоштовного користування лісами й пасовиськами, що належали поміщикам. За звільнення селян встановлювались великі викупні платежі (індемнізація).

Однією з перших статей про історію панщини та її скасування була стаття «Галицька індемнізація», вперше надрукована ще 1882 р. У ній Франко розкриває антиселянський характер законів австрійської держави про скасування панщини в Галичині. Він показав, що реформа здійснювалась за рахунок праці селянина, в інтересах великих власників. Саме на цих засадах, в умовах розвитку капіталізму формувались нові аграрні відносини. Франко розкриває процес концентрації землі в руках великих власників і одночасно процес обезземелення селянства, що зумовлює «сильний зріст сільського пролетаріату» [29, с. 279]. За підрахунками І. Франка 1848 р. було продано з молотка 881 господарство, а за період 1873—1883 рр. — 23287 господарств, або в середньому 2177 господарств щороку.

Негативно впливали на стан селянського господарства залишки феодально-кріпосницьких відносин. Зокрема Франко називає «індемнізацію, сервітути та пропінацію» [29, с. 288]. Ці «три сестриці з чужоземними назвами, що так нам далися взнаки і індемнізація, справа сервітутова та пропінація» [30, с. 634]. Вони, пише Франко, важким тягарем впали на наш край і «особливо на наше селянство». Франко докладно, крок за кроком, на значному статистичному матеріалі простежує «стан справ індемнізаційних». Він показує стан законодавства в цьому питанні, викриває махінації уряду, через які селянам відмінено «дарування панщини», а на Галичину був звалений увесь індемнізаційний тягар, що ставило «її в положення без порівняння гірше від усіх інших країв австрійської корони» [31, с. 473].

Акцентував увагу І. Франко і на питанні сервітутів, якому, на його думку, приділено найменше уваги в тогочасних дослідженнях. Згідно з реформою 1848 р. за користування лісами й пасовиськами селяни мусили платити поміщикам установлену плату, тоді як до реформи вони користувались ними безкоштовно. Це

негативно позначилось на селянському господарстві. «Операція сервітутів, — писав він, — дотепер нічим детальним не з'ясована історія, є і залишиться по вічні часи однією з найбільших плям історії польської аристократії, однією з найголовніших причин економічного занепаду галицького селянства» [цит. за 32, с.106].

Затаврував Франко й такий пережиток феодального ладу, як пропінація. Посилаючись на статистичні розробки В. Навроцького, він показує згубні наслідки пропінації для галицького селянства. Розкриває Франко руйнівну роль податків, якими було переобтяжене селянство, та повинностей, як-то лагодження шляхів тощо. Звертає увагу Франко і на таке болюче питання, як еміграція. В статті «Еміграція галицьких селян» (1892) та «Еміграційні агенти в Галичині» (1896) він розкриває соціально-економічні причини еміграції та таврує уряд, який, не рахуючись зі становищем селянського господарства, намагався силою припинити еміграцію, видавав закони про притягнення до відповідальності еміграційних агентів. Іронізуючи з уряду, Франко пише, що «найголовнішим» і «ніяким законом не управнених еміграційних агентств» є «**економічна** нужда» [33, с. 318—319].

Аналіз розуміння Франком аграрних проблем дає підстави зробити висновок, що він стояв на демократичних позиціях. Франко не лише викривав половинчастий, грабіжницький характер реформи, показував її негативні наслідки для селянського господарства, а й безперервно полемізував з прибічниками цісарського уряду й захисниками великих землевласників.

Як в економічних, так і в художніх творах звертається Франко й до робітничого питання. В працях «Промислові робітники в східній Галичині і їх плата р.1870», «Життя і побут львівського зецера», «Дещо про Борислав», «Чого хоче "Галицька робітницька громада"?» та багатьох інших Франко пише про умови життя і тяжку працю робітників, низьку заробітну плату, тривалий робочий день. Особливу увагу він приділив життю і праці бориславських робітників, описавши в багатьох художніх творах їх нелюдські умови життя і праці.

У праці «Чого ми хочемо?» Франко писав: «Економічний гніт жахливий. З кожним днем все дорожчають найбільш потрібні і необхідні продовольчі товари... Замість підвищити плату, постійно її знижують. Роботи все менше й менше. Сотні, якщо не тисячі людей позбавлені місця, ходять по вулицях і просять роботи, як милостині, а її нема» [34, с. 216].

Під упливом марксистської літератури аналіз становища робітничого класу Франко здійснює в її руслі. Він пише про сутність

капіталістичної експлуатації, її форми і методи та вплив на становище робітничого класу, вживаючи економічні категорії.

І. Франко великого значення надавав політичній економії, підкреслюючи, що вона «безперечно найважливіша з усіх наук» [36, с.42]. Якийсь час Франко викладав політичну економію в робітничих гуртках самоосвіти і навіть підготував, як він сам писав, «невеликий елементарний підручник економії суспільної по Міллю, Чернишевському і Марксу» [27, с. 18]. Він переклав українською мовою 24-й розділ першого тому «Капіталу», який мав намір опублікувати як додаток до підручника. Але підручник не було надруковано, і Франко почав видавати серію брошур і статей, присвячених окремим питанням політичної економії.

І. Франко не був теоретиком у галузі політичної економії. Він скоріше популяризатор економічної теорії і, зокрема, економічної теорії К. Маркса. Аналіз категорій політичної економії в нього підпорядковується іншим завданням. І. Франко хоче привернути увагу суспільства до економічних проблем, до необхідності їх вирішення. На науковому рівні, але доступно, він намагається розкрити трудящим причини їхнього тяжкого економічного становища. Як писав сам І. Франко, за цензурних утисків про економічні й політичні справи не можна було говорити відкрито, а довелося «заходити з боків» і говорити про діла менш дражливі, як-от «про історію грошей, теорію людності, історію селянства і т. д.» [35, с. 394].

Маючи на меті пропаганду ідей соціалізму серед робітників, І. Франко надрукував у газеті «Praca» серію статей під назвою «Робітниче питання»: «Хто є робітником?», «Як постала наймана праця?», «Що приносить нам праця?», «На кого ми працюємо?», «Чия вина?». 1881 р. їх було видано окремим виданням під назвою «Про працю». У цих статтях І. Франко широко використовує категорії політичної економії для аналізу економічних питань, суспільно-економічного становища Галичини та становища робітничого класу й селянства. І не випадково реакційна польська преса характеризувала збірку як таку, «де на підставі елементарних економічних основ, або за їх допомогою викладено не тільки теорію праці, а й увесь катехізіс соціалізму для робітничого класу». Підкреслювалось, що метою видання «є не наука суспільної економії, а соціалістична пропаганда». Саме цій меті служив популярний виклад теорії, зокрема, економічної теорії К. Маркса, зроблений І. Франком.

У своєму дослідженні Франко ставить економічні питання на перший план. «Я переконаний, — писав він, — що економічний

стан народу, се головна підстава цілого його життя, розвою, поступу. Коли стан економічний плохий, то говорити про поступ, науку — пуста балаканка» [36, с. 40—41]. Франко визнає існуючий економічний лад всіх народів незадовільним і, перш за все, тим, що існує поділ людей на багатих і бідних. Такий стан він не вважає вічним, незмінним. На зміну йому прийде інший, досконаліший, справедливіший лад. Ця зміна відбудеться завдяки всесвітній революції. Проголошуючи таке гасло, Франко при цьому пояснює розуміння ним суті революції. «Під словом «всесвітня революція» я не розумію всесвітній бунт бідних проти багатих, всесвітню різанину». Під революцією, пише Франко, він розуміє «цілий ряд таких культурних, наукових і політичних фактів, будь вони криваві або й зовсім ні, котрі змінюють всі дотогочасні поняття і основу і цілий розвиток якогось народу повертають на зовсім іншу дорогу» [36. с. 41]. До цих факторів він відносить винаходи «парових машин, телеграфів, фонографів, мікрофонів, електричних машин і т. д.». Отже у Франка фактично йдеться про технічну революцію. Капіталісти, борючись проти революції соціальної, разом з тим, пише він, «поступом допомагають тільки осущенню діла великої революції» [36, с. 41]. Таким чином, можна зробити висновок, що Франко фактично виступає прихильником еволюційного розвитку, визнаючи за революцією роль рушія технічного прогресу, розвитку продуктивних сил. Але він пише і про останній «акт великої революції соціальної» та висловлює сподівання, що завдяки розвитку науки й освіти він здійсниться розумніше і буде лагіднішим, ніж кривава французька революція. Саме задля цього, на думку Франка, слід вести роз'яснювальну роботу серед «мас робочого народу», ширити серед них здорові і правдиві поняття «про злагодження послідньої революційної кризи» [36, с. 41—42]. У цій роз'яснювальній роботі Франко широко використовує політичну економію і зокрема «Капітал» К. Маркса.

І. Франко дає визначення предмета політичної економії. Воно, проте, не було чітким і сталим. Він розглядає політичну економію як науку про «суспільні зв'язки між людьми», називає її найважливішою з наук, бо вона «досліджує причини злиднів і багатства людей, вчить про працю, її наслідки, і їх поділ» [37, с. 31—32]. Визначає Франко також політичну економію як науку про економічні закони розвитку суспільства. Її метою, пише він, є «**загальні** закони праці людської». Франко аналізує історичний характер економічних законів, а отже, і політичної економії. Він наголошує на необхідності розуміння та з'ясування історичного

характеру економічних законів, які змінюються зі зміною суспільного ладу. Тож, доходить він висновку, й існуючі закони не слід вважати сталими і незмінними, а аналізуючи їх треба шукати такі форми, «котрі після **нашого знання** були б відповідніші для суспільної праці і суспільного добробутку, ніж нинішні форми» [37, с. 218]. У цій справі, пише він, не можна «найти кращого провідника над Карла Маркса».

Відповідно Франко високо оцінює марксистську політичну економію і називає її політичною економією трудящих класів. «Безперечно, — писав він, — ця наука має найбільше значення для працюючих класів, бо навчає, що єдиною основою людського щастя й добробуту є **праця**. Тому ця наука завжди сміло й ясно вказує на права працюючих класів, на їх потреби і нестатки і прямує до запровадження справедливішого поділу самої праці і її плодів» [37, с. 32]. Як захисник інтересів трудящих він писав, що «лише ці класи входять в нашу програму, про них тільки говоримо і їм тільки передусім бажаємо добра» [38, с. 206].

В аналізі категорій політичної економії І. Франко звертає особливу увагу на такі, як товар, гроші, капітал, рента тощо. Аналізуючи товар, він дає йому кілька визначень, але зрештою пише, що це продукт праці, створений не для власного споживання, а для обміну, «для заміни» [39, с. 227]. Він виділяє дві властивості товару — мінову і споживну вартість і дає досить популярне їх тлумачення.

І. Франко послідовно стоїть на позиціях трудової теорії вартості. «Наука економії каже, — писав він, — що без праці немає **вартості**» [40, с. 236]. Але глибокого розуміння цієї категорії у Франка немає. «Вартість товару, — зазначає він, — більш-менш дорівнює коштам його виготовлення і виявляється тим, що називається ціною товару» [40, с. 234]. Визначає він і міру зростання вартості. «Вартість товару, — пише він, — зростає настільки, наскільки в нього вкладено більше людської праці, або інакше кажучи: людська праця є мірою вартості товарів» [40, с.237]. Це визначення Франко детально підтверджує прикладами.

Дає Франко й визначення праці як певного напруження органів тіла (м'язів, нервів, мозку), як затрати сил. Праця у нього є товаром. Її величина залежить від низки факторів. «Плата робітника, незважаючи на свою змінність, ніколи значно не підноситься понад суму, конче потрібну для утримання робітника та його сім'ї, але й ніколи не спадає значно нижче цієї суми» [40, с.236]. З цього визначення Франко робить не зовсім логічний висновок: «Ціною праці керує той самий закон, що й ціною інших товарів».

Але зводить він цей закон до «залізного закону заробітної плати» Лассаля.

Популярно викладає Франко й марксистську теорію грошей, присвятивши їй працю «Розмова про гроші й скарби». Капіталістичне виробництво він правильно розумів як виробництво, засноване на найманій праці. Для розкриття механізму капіталістичної експлуатації він використовує елементи вчення К. Маркса про капітал і додаткову вартість. Гроші лише тоді стають капіталом, «коли на них купується на торзі робоча сила». Додаткову вартість Франко визначав як надлишок праці понад заробітну плату. «Робітник в тім часі, на котрий найнявся, витворює далеко більше, ніж скільки виносить його плата. Він витворив надвишку вартості понад вартість своєї плати» [39, с. 227]. Аналізує Франко й окреслені Марксом шляхи збільшення додаткової вартості. Сприймає Франко і відкритий К. Марксом загальний закон капіталістичного нагромадження, ілюструючи його численними прикладами з дійсності Галичини.

Узагалі слід відзначити, що І. Франко не проминув майже жодного питання, висвітленого К. Марксом в «Капіталі», але розкриття питань, їх тлумачення, розраховане на сприйняття робітниками, було досить примітивним.

Як палкий захисник інтересів селянства й робітничого класу, він бореться проти соціального гноблення за встановлення справедливого суспільного ладу. «Як буде виглядати будущий лад суспільний, — пише він, — сього не мож нині сказати, і воно впрочім нічо не становить. Наука виказує тільки одну головну засаду: капітал продуктивний, т. є. земля, машини і всі прилади до праці, сирий матеріал і фабрики — мають бути спільною, громадською власністю» [36, с. 42].

І. Франко визнає неминучість перемоги соціалізму. Розвиток теперішнього суспільства, писав він, прямує «від капіталізму до соціалізму». Шляхи переходу до соціалізму він пов'язував з еволюційним поступом, з поширенням освіти, науки й національної свідомості.

Даючи загальну оцінку світогляду І. Франка, слід урахувати його еволюцію. У молоді роки, зокрема до ув'язнення 1877 р. Франко, як він сам писав, був «соціалістом по симпатії», але далеким від наукового його розуміння. У багатьох питаннях він наслідує Драгоманова, його ідеї соціалізму (громадівства).

Після ув'язнення він ставить собі за мету опанувати теорію соціалізму і починає активно вивчати «Капітал» К. Маркса, твори Лассаля, Чернишевського та ін. Його, передовсім, цікавлять еко-

номічні проблеми соціалізму. Він сприймає соціалістичні ідеї, сприяє їхньому поширенню, намагається створити інтернаціональну (українсько-польсько-єврейську) соціалістичну партію. Проте згодом, спостерігаючи діяльність російських і польських соціалістів, які вороже ставились до українського визвольного руху і за діями яких виразно проглядали експансіоністські домагання Росії і Польщі, він виступає з критикою позиції соціал-демократії і проголошує необхідність ураховувати національний фактор у політичному русі.

Якщо в праці «Про соціалізм» (1878) він виступає як рішучий прихильник соціалізму, суспільної власності, то поступово погляди його змінюються. У статті «Що таке поступ?» (1903) Франко, проаналізувавши еволюцію суспільства і визначивши головні фактори, які ведуть до зростання багатства і разом з тим зумовлюють його несправедливий розподіл, пише про можливість змінити цей стан.

Цю можливість він не пов'язує ні з поверненням до патріархальних відносин, ні з ідеями революційних анархістів, ні з ідеями соціалістів. Історична заслуга цих напрямів, зазначає Франко, полягає в тім, що «вони бентежать людей, ворушать їх думки і заставляють їх шукати нових доріг, і в тім їх велика вартість, їх історична заслуга. Але певності, панацеї в них не шукайте» [41, с.192].

Рушієм розвитку суспільства він, посилаючись на Ґете, називає «голод і любов». Голод означає матеріальні й духовні потреби, а любов — це єднання з іншими людьми, в «родині, громаді, нації. Скріплення, уточнення того почуття любові до інших людей, до родини, до громади, до свого народу, отсе основна підвалина всякого поступу; без неї все інше буде лише мертве тіло без живої душі в ньому» [41, с. 191].

Отже еволюцію світогляду Франка можна визначити як перехід від захоплення ідеями Драгоманова до сприйняття ідей марксизму, а згодом їх критичного осмислення і заперечення, особливо методів їх реалізації.

Література

1. *Палієнко М.* Київська стара громада у суспільному та науковому житті України. (Друга половина XIX — поч. XX ст.) // Київська старовина. — 1998. — № 2.

2. *Франко І.* На смерть Володимира Навроцького // Твори: У 20 т. — К., 1954. — Т. XIII.

3. *Витанович І.* Володимир Навроцький (1847—1882). Перший український статистик-економіст в Галичині на тлі своєї доби. — Львів, 1934.
4. *Ткаченко В.* Деякі питання економічних поглядів Володимира Навроцького // Питання політекономії. — Вид-во Львів. ун-ту, 1960. — Вип. 7.
5. *Навроцкий В.* Письмо из Галичин // Киевский телеграф. — 1875. — № 43.
6. *Навроцький В.* П'янство і пропінація в Галичині // Громада. Українська збірка. — Женева, 1882. — № 5.
7. *Василь Н.* (*В. Навроцький*). Шляхетні защитники народу // Правда. — 1877.
8. *Драгоманов М.* В. Навроцький. Некролог // Громада. Українська збірка. — Женева, 1882. — № 5.
9. *Франко І.* Д-р Терлецький Остап. Спомини і матеріали // Записки наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1902. — Т. 50.
10. *Студинський К.* Галичина і Україна в листуванні 1862—1884.— К., 1931. — Т. І.
11. *О. Т.* (*О. Терлецьки*й). Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в послідніх часах // Світ. — 1881. — № 3.
12. *Терлецький О.* Лихва на Буковині // Журн. «Молот». — 1878.
13. *Злупко С.* Економічна думка на Україні. — Львів, 1969.
14. *Терлецький О.* Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в послідніх часах // Світ. — 1881. — № 4.
15. *Ткаченко В. А.* Економічні погляди О. Терлецького // З історії економічної думки на Україні. — К., 1961.
16. *Павлик М.* Мій процес за «Ребенщукову Тетяну» // Твори. — К., 1959.
17. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. — Чернівці, 1910. — Т. II.
18. Там само. — 1911. — Т. IV.
19. Газета «Praca». — 1878. — № 3.
20. Там само. — 1883. — № 6.
21. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. — 1910. — Т. III.
22. *Павлик Михайло*. Про руcько-українські народні читальні // Твори. — К., 1985.
23. *Франко І.* Михайло Павлик // ЛНВ. — 1905. — Т. XXIX.
24. *Павлик М.* Друкований лист до всіх русинів в Галичині // Твори. — К., 1959.
25. *Манзенко П. Т.* Суспільно-політичні і філософські погляди М. Павлика. — К., 1962.
26. *Денисюк І.* Михайло Павлик. — К., 1960.
27. *Франко І.* Автобіографія Івана Франка, з його листа до М. Драгоманова // Твори: У 20 т. — К., 1955. — Т.І.
28. *Лозинський Др. М.* Іван Франко. — Відень, 1917.

29. *Франко І.* Земельна власність у Галичині // Там само. — 1956. — Т. XIX.
30. *Франко І.* Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині // Там само.
31. *Франко І.* Галицька індемнізація // Там само.
32. *Вірник Д. Ф., Голубовська Є. А.* Економічні погляди І. Я. Франка. — К., 1956.
33. *Франко І.* Еміграційні агенти в Галичині // Там само.
34. *Франко І.* Чого ми хочемо? // Там само.
35. *Франко І.* Літературна спадщина. — К., 1956. — Т. І.
36. *Франко І.* Лист до О. Рошкевич від 20 вересня 1878 р. // Твори: У 20 т. — Т. XX.
37. *Франко І.* Наука і її становище щодо працюючих класів // Там само. — Т. XIX.
38. *Франко І.* Робітники і трудівники // Там само.
39. *Франко І.* Передмова до окремого видання 24-го розділу «Капіталу» К. Маркса // Там само.
40. *Франко І.* Про працю // Там само.
41. *Франко І.* Найновіші напрямки в народознавстві // Там само.

Розділ 11

Економіко-кооперативна думка в україні

1.М. П. Баллін — піонер українського кооперативного руху.
2.«Артільний батько» М. Левитський.
3.Теоретик кредитної кооперації С. Бородаєвський.
4.«Теорія кооперації» Б. Мартоса.

Кооперативні ідеї мають давню історію. Вже в першій половині XVIII ст. з'являються провісники кооперативного руху. В другій половині XIX ст. ідея асоціації (кооперації) поширилась в Англії, Франції, Німеччині, Італії. З'явились і перші зразки кооперативних об'єднань.

Попередниками кооперативного розвитку виступали переважно прихильники соціалістичної орієнтації, які розглядали асоціацію як альтернативу існуючого ладу. Видатними теоретиками кооперації були Ш. Фур'є і Р. Оуен. У Росії їх ідеї сприйняли М. Чернишевський, О. Герцен, М. Петрашевський та ін.

Перші праці з питань кооперації в Україні були опубліковані М. Зібером, М. Балліним, П. Чубинським — автором українського гімну — це період 60—70-х років XIX ст. Першою кооперативною організацією в Україні була хліборобська артіль, що виникла в Сорокському повіті на Бессарабщині 1863 р. Згодом хліборобські артілі утворюються на Полтавщині, Херсонщині. Виникають ощадно-позичкові товариства [1, с. 5—6].

Поступово ідея кооперації переходить у площину ліберальних ідей і набуває значного поширення і практичного застосування. Великий вплив на розвиток кооперативного руху мала організація в Англії 1844 р. «Рочдельського товариства справедливих піонерів». У Німеччині ідеї кооперації втілював Г. Шульце-Деліч.

Кооперативна ідея не була суто економічною, а й включала духовні, моральні цінності. Проте соціальна сторона кооперації не зменшувала її ролі в економічному житті. Як організаційна форма господарювання вона відігравала помітну роль в господарському розвитку на різних його етапах. Теоретична оцінка суті і ролі кооперації в суспільно-економічному житті різними науковими напрямами була неоднаковою. В радянський період роль кооперації недооцінювалась. Лише в 1920-ті роки інтерес до цієї

проблеми підвищився у зв'язку з процесом усуспільнення сільського господарства.

А між тим проблема кооперації не втратила свого значення і сьогодні. Вона зберігає актуальність для розробки концепцій соціально-економічного розвитку пострадянських країн [2, с.86—95]. Тому дослідження історії кооперативних ідей в цілому і їх особливостей в Україні, зокрема, мають велике теоретичне і практичне значення.

Розвиток кооперації мав свої особливості, про що писав видатний український економіст, теоретик кооперації М. Туган-Барановський. Якщо капіталізм, зазначав він, розвивався стихійно, то кооперація спершу була придумана окремими людьми як засіб перетворення існуючого суспільно-економічного ладу. «На протилежність «природному» процесові розвитку капіталізму кооперація, — писав він, — була створена «штучно». Вона мала своїх духовних батьків...» [3, с. 46]. Аналізові поглядів окремих із них в Україні присвячено цей розділ.

1. М. П. Баллін — піонер українського кооперативного руху

Микола Петрович Баллін (1829—1904) — засновник кооперативного руху в Україні, видатний громадський діяч, народився в Катеринославський губернії в дворянській родині [4, с. 22]. 1842 р. вступив в училище правознавства у Петербурзі. 1849 р., по закінченні училища, в чині колезького секретаря вступає на службу в сенат, згодом залишає Петербург і дістає місце губернського стряпчого у м. Симбірськ. Перебування Балліна в Симбірську було нетривалим. Він повертається до Петербурга за призначенням у Міністерство юстиції. 1857 р. він дістав посаду в Катеринославі, а 1860 р. — в Костромі. Перебування в Костромі, де Баллін займався активною громадською діяльністю, теж було короткочасним. За клопотанням родичів і друзів 1860 р. його переведено до Харкова.

У Харкові Баллін веде бурхливу громадську діяльність, організує «Клуб чесних і благородних людей», бере участь в організації недільних шкіл і викладає в одній із них. Разом з організатором і керівником «Землі і волі» М. О. Сєрно-Соловйовичем організує книжкову торгівлю в Харкові, Херсоні, Курську, Калузі. Одночасно ці осередки торгівлі відігравали роль опорних пунктів «Землі і волі». Після арешту у 1862 р. Чернишевського і Сєрно-

Соловйовича у Балліна був проведений обшук. Недільні школи закрили. Відтак Баллін виступає засновником «Товариства грамотності», розробляє його статут, але його не затвердив харківський губернатор. У цей же час прийшло розпорядження міністерства юстиції про переведення Балліна до Пензи. Він відмовився від призначення і подав у відставку. За ним було встановлено таємний поліцейський нагляд.

З кінця 60-х років починається новий етап громадської діяльності М. Балліна, яку він повністю присвячує кооперативній справі, виступає одним із ініціаторів і організаторів першого в Україні «Харківського споживчого товариства» у 1867 р. 1869 р. Баллін здійснив велику закордонну подорож для вивчення кооперативного руху, а за його словами, «для вивчення соціалізму».

Під час подорожі Баллін відвідав Берлін, Гамбург, Лондон, Манчестер, Рочдель, Париж, Женеву та інші міста і познайомився з багатьма кооперативними діячами і соціалістами. Він зустрічався з Бакуніним, Огарьовим, Шульце-Делічем та ін. Баллін докладно знайомиться з кооперативним рухом на Заході, вивчає діяльність Рочдельського товариства, бере участь в роботі першого англійського кооперативного конгресу в Лондоні 1869 р. та кооперативного з'їзду в Нейштадті. Повернувшись до Харкова Баллін активно включається в роботу споживчого товариства і працює в ньому до його ліквідації 1872 р. Одночасно він створює різні кооперативні агентства, бібліотеки, кооперативні книговидавництва.

Не просто активна, а бурхлива діяльність Балліна на кооперативній ниві зустрічає все більший опір з боку правлячих кіл. 1886 р. йому заборонили читати лекції про кооперацію. Незважаючи на численні доноси про неблагонадійність, Балліна не заарештували лише завдяки тому, що вважали його божевільним [5, с.150]. Деякий час Баллін працював помічником бібліотекаря в Харківському університеті, куди його, старого і немічного, прийняли з жалю. Але він не припиняє пропагувати ідеї кооперації, підтримує зв'язки з діячами зарубіжної кооперації. 1894 р. Баллін опублікував в «Кооперативному альманасі» Ш. Жіда статтю про кооперації в Росії.

В останні роки життя Баллін зневірився у споживчій кооперації в тих формах, в яких вона існувала. Він мріяв про «інтегральну кооперацію», яка б охопила всі сфери життя і діяльності людини.

М. Баллін — надзвичайно оригінальна особистість. Він — один із небагатьох, що присвятив практично все своє життя про-

паганді і намаганню втілення в життя кооперативних ідей. Дослідники діяльності Балліна, як у минулі роки так і сучасники, дають йому досить влучну характеристику. «Микола Петрович Баллін увійшов в історію кооперації як «піонер», «ідеаліст-оригінал», «лірик кооперації», «дивак», «фанатик», «мрійник», який бачив прояви кооперації у всіх сторонах навколишнього життя і намагався надати філософське тлумачення ідеї кооперації, визначаючи в ній «велику силу». «Мрійника» Балліна характеризували відсутність навичок в практичній роботі, суперечливість світогляду» [6, с. 679].

Незважаючи на те, що він був ліриком і мрійником, людиною непрактичною, що проявилося в його спробах організації різних форм кооперації, він був «піонером» кооперативного руху в Україні і Росії. Його цікавила більше теоретична сторона кооперації, а не її економічна, господарська діяльність.

Написав Баллін багато, але надрукував мало. Його наукова спадщина частково збереглась в рукописах, які відображають надзвичайно широкі плани й ідеї автора. Рукописи, котрі зберігаються в архівах і зокрема в Інституті рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського, частково введені в науковий обіг дослідниками ще на початку XX ст. Сьогодні до них звернулись навіть науковці з Японії [7].

Ці рукописи становлять надзвичайно цінне джерело як для характеристики світогляду Балліна, так і історії кооперативного руху в цілому. З документів, уведених у науковий обіг дослідниками наукової спадщини Балліна, можна, перш за все, пересвідчитися в його обдарованості і різнобічній зацікавленості. Як уже зазначалось, Баллін мріяв про «інтегральну кооперацію» в усіх формах людського буття. Тому його цікавили всі ці форми, всі сторони людського буття. І не випадково в його рукописах зберігаються уривки статей, нотатки, в яких крім кооперативних ідей висвітлюються питання науки взагалі, філософії, економіки, соціології, фізики, хімії тощо.

Серед рукописів автора, що торкаються кооперативних ідей, збереглись чернетки статей: «Сучасна кооперація», «Про кооперативні організації в Харкові», «В чому моя віра?», «Кооперативний університет», «Про організацію міжнародної кооперативної спілки». В рукописах збереглись також «уривки статей і нотатки про роль праці і капіталу та кооперування виробництва, про організацію споживчих артілей, про інтенсивне кооперування, про кооперативний рух на залізницях ... про страхові і кредитні товариства, про товариства взаємного кредиту, товариства технічних

знань, заснування інженерного комітету, про промисловість і її соціальні завдання, про роль асоціацій» [7, с. 168].

Цікавлять Балліна і питання політичної економії, яку він розглядає як розділ соціології. З цими питаннями зустрічаємось у підготовленій ним до друку праці «Основи соціології м. Харкова». В ній як розділи книги значаться: «Закваска унітарної політичної економії», «Сучасна політична економія», «Монізм в науці», «Закваска монізму в політичній економії». Виступав Баллін і з лекціями з проблем політичної економії. Одна з його публічних лекцій «Про характер політичної економії» була присвячена вченню Генрі Джорджа.

Цікавився Баллін й історією кооперації. В рукописній статті «Дванадцять попередників кооперації в Західній Європі» він називає Ш. Фур'є, Буше, Леклера, Ж. Б. Годена, Р. Оуена, Моріса, В. Ніля, Д. Холіока, Г. Шульце-Деліча, Ф. Райфайзена, Ф. Вігано, Цезаря де Папа [7, с. 166]. Автором перелічені як активні діячі кооперації, так і особи, близькі йому за своїм світоглядом.

1870 р. була опублікована перша книжка Балліна з питань кооперації — «Перша пам'ятна книжка російських споживчих товариств». Баллін у ній значиться як упорядник. Дійсно, книжка містить переважно відомості, надіслані до Харківського споживчого товариства на його запит рядом товариств країни. Баллін опрацював матеріал і дав коментарі. Ця книжка є єдиним джерелом як для аналізу світогляду Балліна, так і історії кооперативного руху в Україні.

Хоча Балліна більше цікавили теоретичні проблеми кооперації, ніж її практична діяльність, у нього немає чіткого визначення кооперації, як і цілісної теорії кооперації взагалі. Визначення кооперації у нього не відображають її суті, а часом суперечливі. В «Пам'ятній книжці...» зустрічаємо такі визначення кооперації: «Основа кооперації — взаємне співчуття, взаємна приязнь і переважно любов і дружба...»; «Кооперація є система колективності для споживання, що має на меті виробництво. Мета кооперації — колективне заощадження, зменшення праці на виробництво необхідних предметів споживання, розвиток раціонального споживання, збільшення виробництва і, зрештою, розвиток продуктивних можливостей і схильностей людини» [8, с. 43]. Називає він кооперацію і «новою промисловою силою», на кшталт соціалістів-утопістів пов'язує її визначення з ідеєю справедливості.

Здійснення кооперативних ідей — «це внутрішня людська потреба, завдання всього людства, всього космосу. Кооперація розвивається скрізь й у всьому» [9, с. 718]. Разом з тим він уважає,

що «діяльність кооперації не повинна бути революційною, вона має бути організаційною» [8, с. 43].

Розуміння Балліним суті кооперації, характеру умов, що сприяють чи гальмують її поширення в Росії, були розглянуті ним у статті, вилученій дослідником його діяльності В. Тотоміанцем з рукописів і опублікованій у другому числі журналу «Вестник кооперации» за 1910 р. під назвою «Н. П. Баллин о русском кооперативном движении 70—80-х годов».

У статті Баллін з прикрістю пише про те, що в Росії немає «апостолів кооперації», подібних до кооператорів у Західній Європі. Причину цього він убачає не в тому, що в Росії думка, воля зазнають більших утисків, аніж на Заході. Ідеї поширюються скрізь, незважаючи ні на які перепони. Але ідея повинна впасти на сприятливий ґрунт, вона має сприйматись не формально, а становити внутрішню потребу людини, відповідати її сутності, її майбутньому.

«Кооперативні ідеї, — пише Баллін, — що обіймають найвищі прагнення до правди, розумності, любові, вимагають тому не лише високого морального розвитку людей, щоб можна було здійснити їх життєві прагнення, а й хорошої освіти і добре розвинених соціальних навичок» [9, с. 719].

Саме ці ідеї повинні сприйняти всі — й інтелігенція, і маси. Це баллінський «ідейний метод» досягнення вищої справедливості. Баллін закликає інтелігенцію скористатися досвідом Заходу й об'єднатися в сильні асоціації «для самоосвіти і для загальнонародної справи». Ці об'єднання можуть мати благодійний вплив не лише на всю Росію, а й на розвиток міжнародної кооперації.

Сягаючи так далеко думками, Баллін наголошує на необхідності спонукати інтелігенцію до дій, до об'єднання, і роз'яснює роль об'єднання, спілкування в людському житті. Він пише, що людина не була людиною поки не було родини, освіта розвинулась з виникненням шкіл. «Промисловість набуває розвитку лише тоді, коли люди усвідомили, що є закони суспільного господарювання, обов'язкові для всього людства, такі, що об'єднують всі виробництва і споживання всього світу...» [9, с. 724].

Саме тому, робить Баллін висновок: «Царство кооперації настане тоді, коли всі впливові люди усвідомлять необхідність об'єднання промисловості й учення для кооперації всіх народів в міру їх схильності і здатності до засвоєння і здійснення загальнолюдського ідеалу миру, правди і любові» [9, с. 724].

Погляди Балліна на кооперацію формувались під упливом ідей соціалістів-утопістів і тодішньої практики кооперативного

руху на Заході, з якою він був дуже добре обізнаний. Про це свідчить, зокрема, і його відгук на працю англійського кооператора Томаса Торнтона «Праця: її хибні вимоги і законні права...», вміщений в «Пам'ятну книжку…».

М. Баллін розуміє посилення соціальної напруженості в країнах Західної Європи. У відгуку він пише: «Європа якщо не напередодні соціального перевороту, то принаймні швидкими кроками просувається до мирної, але радикальної реформи промислового життя» [8, с. 42]. Баллін виступає прихильником еволюційного розвитку суспільства і саме ця сторона приваблює його в праці Торнтона, який пропонує організовувати різні робітничі спілки, з допомогою котрих сподівається розв'язати економічні проблеми робітничого класу і, зокрема, проблему заробітної плати через угоди з підприємцями.

1871 р. Баллін видає книгу «Кооперація на Заході. Робітничі спілки в Англії графа Паризького». Книга включає як скорочений переклад праці графа Паризького, так і нариси про кооперативний рух на Заході. Він будь-що намагається пропагувати «нові форми організації господарства». Перевагу Баллін віддає споживчим товариствам тому, «що споживчі товариства, — за його словами, — не лише первинна форма кооперації, але разом з тим і її синтеза (тому, що мета життя полягає у споживанні для виробництва і розвитку)» [10, с. I]. Розвиваючи ідею мирного шляху перебудови суспільства, побудови «нового економічного порядку», який він ототожнює з кооперацією, Баллін доходить висновку, що успіх справи найбільшою мірою залежатиме від того, «наскільки споживчі товариства встигнуть схилити робітничі союзи і робітничі товариства діяти на користь нового економічного порядку» [10, с. II]. Ця спільна діяльність для досягнення поставленої мети має носити мирний характер, «без ворожнечі до існуючого ладу», і перевага в ній має належати споживчим товариствам, які дають роботу своїм членам для виробництва предметів споживання. Баллін виступає проти захоплення виробничими і кредитними асоціаціями.

Наміри Балліна — безмежні. Проте не все вдалося реалізувати. Видавнича діяльність Балліна не лише не зустрічала підтримки з боку правлячих сил, а всілякими перешкодами гальмувалась.

Аналізуючи видавничу діяльність Балліна, слід зазначити, що першим виданням харківського книжкового магазину Балліна був збірник українських пісень за редакцією О. Потебні [5, с.178]. Листувався Баллін з Драгомановим, сповіщаючи в листах про свої творчі наміри.

Але основне в житті Балліна це — кооперація. Як уже зазначалося, він бачив її у всьому: у розвитку суспільства, у примиренні всіх суперечностей. Ідеї Балліна стають все більш всеохоплюючими й універсальними. Але зрештою він розуміє нездійсненність своїх кооперативних мрій в тодішніх умовах і пише, що тяжко це визнавати.

Тож у «Заповіті» (1894 р.) Баллін писав: «Жив я, наскільки міг для розвитку діяльної взаємодопомоги і інтелектуального удосконалення в собі й оточуючому. Але людина слабка, — незважаючи на довге життя, я зробив дуже мало, особливо тому, що тепер навіть слово кооперація майже ніхто із оточуючих мене не розуміє. Щоб компенсувати свою слабкість, заповідаю всім пам'ятати мої устремління і намагатися споруджувати мені живі пам'ятники, розвиваючи освіту, кооперацію і свободу в собі і в оточуючому — всіма шляхами» [цит. за 5, с. 252].

Для Балліна майбутнє — загальна «інтеграція, об'єднання, кооперація у всьому». Навіть індивідуальне господарство — це кооперація в зародку. Таке визначення кооперації приводить до того, що втрачається розуміння її сутності, місця і ролі в суспільному житті.

2.«Артільний батько» М. Левитський

Микола Васильович Левитський (1859—1936) — видатний діяч кооперативного руху в Україні, народився у с. Хмільне Канівського повіту на Київщині в родині священика. 1863 р. родина Левитських переїхала в село Федвар на Херсонщині. 1879 р. М. Левитський закінчив гімназію в м. Біла на Холмщині. Навчаючись у гімназії він організував серед гімназистів таємний гурток самоосвіти, а 1878 р. — заклав першу свою кооперацію — учнівську артіль, бурсу-харчівню. Після закінчення гімназії Левитський вступив на медичний факультет Московського університету. За участь в революційному народницькому русі був заарештований, звільнений з університету і відправлений адміністративним порядком до родини. 1881 р. він вступив на юридичний факультет Харківського університету. По закінченні університету Левитському запропонували готуватися до здобуття професорського звання. Але його, як пише Ю. Павликовський, «манило громадське життя, а не професорська кафедра» [11, с. 8].

М. Левитський деякий час завідував великим земельним господарством, що належало магнату Бродському. Згодом він почав працювати як статистик в повітовім Олександріївським земстві.

За спробу організувати спільний обробіток землі селянами його увільнили із земства. Він розпочинає адвокатську практику в Єлісаветграді, одночасно виступає як публіцист і письменник, друкуючи свої статті і художні твори в одеських журналах і Єлісаветградському віснику.

З 1894 р. він повністю присвячує свою діяльність кооперативній справі. Цього року він заснував першу хліборобську артіль у селі Федвар. Перші артілі, що їх організував М. Левитський, були «безстатусові», тобто юридично неоформлені, вони не могли одержувати кредитів. М. Левитський розробив «Артільний договір», «який, — пише Ю. Павликовський, — стільки шуму наробив в єлісавградській поліції і міністерстві внутрішніх справ у Петрограді ... селян, які читали артільний договір, запроторювано до тюрми, за автором договору встановлено поліцейський нагляд» [11, с. 12]. Але, незважаючи на всілякі утиски, кооперативний рух з Херсонщини поширився на Катеринославщину, Полтавщину, Чернігівщину, Київщину, захопив він і російські губернії.

У перші післяреволюційні роки Левитський був членом Української Центральної Ради, активно працював в різних всеукраїнських кооперативних центрах. Він був добре відомим не лише в Росії, а й за кордоном. Левитський брав участь в роботі багатьох міжнародних кооперативних з'їздів, виступав з доповідями, спілкувався з західними кооператорами. 1896 р. він виступив з доповіддю про землеробські артілі на засідання III відділення Вільного економічного товариства, брав участь в роботі Міжнародного конгресу кооперації в Парижі (1896), на якому виступив з повідомленням про землеробські артілі в Херсонській губернії, познайомився і спілкувався з відомим французьким кооператором Ш. Жідом. Він — учасник конгресів у Кремоні (1907), Гамбурзі (1910), Стокгольмі (1927). У роки радянської влади він займався педагогічною діяльністю і брав участь в роботі різних кооперативних організацій.

М. Левитський виступив одним із найактивніших пропагандистів та організаторів кооперації в Україні. Його заслуга полягає також в тому, що він розробив знаменитий «Артільний договір», який містив як виклад організаційних засад артілі, так і теоретичне обґрунтування ідеї артільного виробництва в сільському господарстві. «Артільний договір» був перекладений українською, сербською, французькою, німецькою та англійською мовами [12, с.30]. Аналіз цього важливого документа, який набув на той час значного поширення, дає можливість розкрити погляди Левитського на проблеми кооперації і її ролі в суспільному житті.

М. Левитський починає зі з'ясування причин необхідності об'єднання селян. Він пише, що життєвий досвід переконав селян у тому, «що кожному із нас самому по собі неможливо ... вибитися з нужди» [13, с. 1]. Автор розуміє і чітко розкриває наслідки для селян від руйнування дрібного селянського господарства. Він пише, перш за все, про втрату селянами землі і як наслідок — пролетаризація селян, перетворення їх на міських робітників, вимушені мандри «за сотні і тисячі верст на заробітки і, нарешті, «важке переселення» в чужі й далекі краї». Як палкий захисник інтересів знедоленого селянства, Левитський намагається допомогти йому, використовуючи популярну в той час ідею асоціації. Він переконує селян у перевазі артільної форми організації праці і розкриває ці переваги. Ми, пише Левитський, «терпимо багато горя тому, що між нами немає любові, а багато злості і одне лиш дружнє об'єднання для спільної роботи в добрій згоді і у взаємній братській любові може допомогти нам краще улаштувати наше господарство і життя взагалі» [13, с. 4]. Отже, не лише економічні вигоди, а й «дружнє об'єднання», «братська любов» — це теж переваги артілі. Левитський бачив у артілі не тільки господарську організацію, а й зародок нового «морального життя». На його думку артіль — добровільне об'єднання лише для «господарської спільної роботи», а жити артільники будуть окремо, кожен зі своєю родиною, але при бажанні можуть поселитись і в одному артільному дворі.

«Артільним договором» передбачалось, що вся земля, як надільна так і орендована й купча, рухоме й нерухоме майно об'єднуються в одне ціле і перебувають в неподільному спільному володінні й користуванні. Всі податки і різні повинності, котрі лежать на наділах, а також страховку артільного майна своєчасно виплачує артіль.

Договором чітко регламентується організація праці. «Ніхто, — пише автор, — не має права якимось чином заважати артільній роботі або відмовлятись від неї» [13, с. 10]. Всі мають у мирі і злагоді дружно працювати. Левитський наголошує також, що кожний артільник не повинен чекати нагадувань, а сам включатися в роботу. Очевидно, у випадках, коли робота важка або неприваблива, договором передбачалось, що самі артільники можуть встановлювати чергу для її виконання, «а якщо потрібно, то й за наказом старшого».

Допускались і сторонні заробітки кожним окремо і всією артіллю. Як правило, всі сторонні заробітки йдуть на користь артілі. У договорі наголошувалось також на необхідності якісного

виконання робіт як в самій артілі, так і у випадках праці на стороні. Зібраний врожай має зберігатись в одному, обраному для цього дворі.

Своєрідно вирішує Левитський проблему розподілу. Із зібраного врожаю виділяється посівний, страховий фонди, податкові виплати та деякі інші відрахування, а решта врожаю: «**розподіляється між всіма дійсними учасниками в артільній роботі, по числу робочих душ, без різниці статі, порівну між всіма**» [13, с. 11].

Така заява Левитського свідчить про те, що він виступає прихильником зрівняльного розподілу. Але ціла низка доповнень, застережень спростовують цей висновок. Перш за все передбачається різна оплата особам чоловічої і жіночої статі, так званим напівробітникам, тобто неповнолітнім.

Йдеться в договорі й про можливість допомоги багатодітним сім'ям. Щодо розподілу «за потребами», то він, хоч і бажаний, але передчасний. «До цього, — пише автор, — люди прийдуть потім, коли між ними буде більше любові і коли вони навчаться побратськи жити» [13, с. 11]. Отже, передумовою розподілу за потребами у Левитського виступають моральні фактори. А в тодішніх умовах, пише Левитський, «можна сміло розділити врожай лише по числу робочих душ». Але це все ж не зрівняльний розподіл і навіть не за працею, тому що договором передбачався і розподіл за майновим вкладом. Ті з членів артілі, вклад яких у спільну артільну власність чи то землею, чи майном, був менший ніж припадало в середньому на одного артільника, повинні були відшкодувати в тій чи іншій формі різницю або відробітками, або грішми.

Положеннями договору артілі дозволялось займатись у вільний час ремеслом і різними промислами. Наголошувалось в договорі на необхідності дотримуватись агротехнічних заходів щодо обробітку землі, дотримання сівозмін та ін. Низкою пунктів договору передбачалось вирішення деяких соціальних проблем. Керівництво артіллю покладалось на виборного артільного старосту, який не лише керує, а й працює нарівні з іншими. Всі питання в артілі вирішуються демократичним шляхом, більшістю голосів.

Оптимістичні сподівання Левитського, принаймні під час написання «Артільного договору», стали підставою включення в договір пунктів про можливість й умови об'єднання кількох артілей, про утвореннях в межах артілі споживчих товариств тощо.

Розглянутий зміст договору дає підстави зробити, перш за все, висновок, що його автор, уболіваючи за долю селянства і покладаючи велику надію щодо її поліпшення на артіль, вдумливо і детально розглянув різні засади формування артілі.

Теоретичні засади договору, в цілому, суперечливі. В його формуванні автор поєднує три позиції, три підходи. Насамперед базовими елементами господарювання у нього є збереження общинних, напівфеодальних форм, як-то: кругової поруки, виконання повинностей, своєчасна сплата податків тощо. Розуміє Левитський і необхідність врахування нових економічних відносин. Із цього приводу цікавою є його полеміка з М. Туганом-Барановським, який на засіданні «Товариства для сприяння промисловості й торгівлі» критично оцінив «Артільний договір» Левитського, зокрема, за включені в нього пункти щодо можливості організації артілей «під опікунством осіб, які не мають нічого спільного з інтересами артілей і народу». Левитський у відповідь заявив: «Деякі пункти включені туди (в договір. — *Л.К.*) за необхідності і це треба розуміти, а не тлумачити ці пункти буквально» [14, с. 54]. Левитський змушений був маневрувати, включаючи артіль в нові форми господарювання.

І нарешті третій підхід у формуванні артільного договору — це утопічний елемент. Левитський ідеалізує кооперацію, розглядає її як ідеал майбутнього суспільства, «знамення часу». «Якщо ми хочемо, — заявляв він, — зайнятися творчою роботою в сфері народного господарства, то ми повинні знайти щось таке, що можна було б сміло покласти наріжним каменем майбутньої будівлі, а цим каменем тільки й можуть бути **засади кооперативні**, котрі широко розуміються, запроваджуються і проникають у всі галузі народного життя і господарства» [14, с. 43].

Дійсність спростувала сподівання Левитського. Комісія «Вільного економічного товариства» 1896 р. здійснила перевірку стану землеробських артілей Херсонської губернії. Всього в губернії налічувалось 85 артілей, Комісія перевірила 72. На час перевірки жодної артілі, що були організовані 1894 р., не залишилося. Переважну кількість артілей, близько 88%, становили ті, що були утворені 1896 р. З обслідуваних артілей 69% не проводили і не збирались проводити спільного обробітку землі. Лише мала кількість артілей, близько 17%, збиралися спільно обробляти незначну частку землі для сплати податків і заборгованості за кредити. Понад 80% артілей мали ще й борги, крім позички, одержаної на час об'єднання. Артілі були невеликими за складом господарств, вони об'єднували переважно 2—3 або 4—5 господарств.

Основною метою об'єднання було одержання кредитів, яких нагально потребувало малоземельне селянство. Після одержання кредитів частина членів артілі виходила з неї. Отже мета, яку ставив Левитський, організовуючи артілі, а саме — виробниче кооперу-

вання, не була досягнута. Артілі існували лише формально. Комісія, що обстежувала артілі, зробила висновок про «чітку наявність прагнення артільників до самостійного ведення господарства» [15, с. 271].

Незважаючи на невдачі, що спіткали артілі, заходи Левитського щодо їх організації набули широкого відгуку як в країні, так і за кордоном. Дослідниками наукової спадщини Левитського виявлено в періодичних виданнях за 1895—1917 рр. понад 350 статей і заміток, присвячених артілям Левитського, його проектам та його діяльності [12, с. 303]. Крім виступів на міжнародних кооперативних конгресах, Левитський безпосередньо спілкувався, листувався з багатьма західними і американськими кооперативними діячами [14, с.38]. Відомий кооперативний діяч С.В. Бородаєвський писав, що Левитський доклав чимало зусиль для організації хліборобських артілей в Україні. «Це в справжньому розумінні слова були його діти, й не дивно, що прізвище «артільний батько», яке, якщо не помиляюся, я перший раз примінив до нього в одній із статей часопису «Росія» — так міцно пристало до нього» [16, с. 327—328].

Оцінка діяльності та ідей Левитського не була однозначною. Думки чітко розділилися на дві позиції — марксистську і народницьку, котрі по-різному оцінювали і діяльність Левитського з організації хліборобських артілей, і саму ідею. Марксисти критично ставились до будь-яких форм кооперування селянства за капіталізму. Кооперація в умовах капіталізму вважалась ними капіталістичним підприємством. Велику увагу критиці кооперативного руху і, зокрема, діяльності Левитського приділив В.І. Ленін. Це пояснювалось як значним поширенням кооперативних ідей, так і зростанням популярності Левитського, що, на думку марксистів, було перешкодою на шляху розвитку революційної боротьби трудящих, відволікало їх від цієї боротьби.

Намагаючись «розвінчати» проекти Левитського, Ленін називає їх «воістину манілівським прожектерством». Він пише, що сільські товариства не звільняють трудящих від експлуатації, а лише посилюють сільську буржуазію. «Це обман, — пише він, — нібито «всілякі кооперації» відіграють революційну роль в сучасному суспільстві й підготовляють колективізм, а не зміцнення сільської буржуазії» [17, с. 370—371].

Прихильники Левитського, зокрема вчені-економісти, які тою чи іншою мірою сприймали ідеї народництва, схвально ставились до діяльності Левитського, інколи надаючи їй і, зокрема, «Артільному договору» «більшого значення ніж він заслуговує». З оцінкою діяльності Левитського виступили такі економісти, як М.

Каришев, С. Прокопович, О. Фортунатов, В. Країнський та ін. Вони аналізували не лише теоретичні засади «Артільного договору», організаційну діяльність Левитського, результати господарювання хліборобських артілей, а й причини їх розпаду.

Ці причини вбачали в «народній темряві», негативному ставленні уряду до організації артілей, «адміністративному свавіллі» та «громадській безправності». Отже, причини руйнування артілей шукали поза артілями. Щоправда, деякі дослідники, наприклад М. Каришев, звертали увагу на складність, проблематичність переходу від індивідуального господарювання до кооперативного, наголошували й на тому, що Левитський завищив вимоги до членів артілі, заклавши в договір високі моральні принципи, ставлячи питання про виховання «нової людини» на зразок домагань Р. Оуена.

Цікавою з цього приводу є думка М. Бунге, який писав про можливість досягнення великих успіхів «об'єднанням сил майнових і особистих у виробництві». Але це можливо лише за певних умов. «Необхідно, — зазначав він, — аби таке товариство утворилось свідомо і вільно, щоб між учасниками панував дух згоди, котрий передбачає і досить високий моральний рівень, і засвоєну дисципліну, тож необхідно, щоб за межами товариського життя існував ще інший світ, в якому людина лишалась би господарем того, що вона придбала, де вона почувала б себе вільною, і куди вона могла б піти з товариства, якби воно з якоїсь причини стало для неї тягарем» [18, с. 62].

Деякі з цих положень сприймає й Левитський. Він наполягає на свідомому вільному об'єднанні в артіль, не заперечує проти виходу з неї. Але в нього немає розуміння необхідності існування «іншого світу» за межами товариства, врахування наявності у селянства приватновласницького інтересу і мотивації до праці.

Під упливом реальних процесів господарського розвитку, що відбувались в селі, руйнування артілей, відбувалась еволюція поглядів Левитського на кооперацію. Він сам повідомляв, що з 1894 по 1902 р. виникло 125 артілей, з яких жодна не проіснувала й трьох років. Але його це не бентежило. «Мене, — заявляв Левитський, — захоплює ідея, а не кількість моїх артілей. Нехай всі вони полопаються, лишиться ідея про те: чи потрібно кооперативну справу прищеплювати російському народу чи ні; чи потрібно, незважаючи на невдачі і помилки, привчати народ до самоуправління, чи все це треба вилаяти і полишити? Ідея про союзну силу в російському народі мене виключно цікавить, а не те, як ведуть артілі господарство» [14, с. 9].

Отже, Левитського цікавила ідея кооперації, її поширення серед народу, а не сама кооперація, її господарська діяльність, хоч і останню він не відкидав. Хліборобська артіль не була кінцевим ідеалом Левитського. Полемізуючи з критиками кооперації він заявляв: «Я і сам дивлюсь на артілі, як на милицю під час хвороби. Як тільки поправлюсь здоров'ям, так і милицю геть...» [14, с.14]. Поки селяни, зазначає Левитський, не мають можливості придбати худобу і реманент, нехай беруть позику і об'єднуються в артіль. А як тільки артільне господарство зміцніло, ніхто не забороняє їм вийти з артілі і вести господарство самостійно. «Артіль зробила свою справу і милиця стала непотрібною».

Але Левитський не відмовляється від кооперативної діяльності. Вже 1895 р. він заснував ремісничу артіль в Єлісаветграді, згодом в Одесі, Києві, Балті і Вінниці [19, с. 14]. Він складає різноманітні проекти споживчих і кредитних кооперативних об'єднань, створення артілей для експлуатації лісу, оренди поміщицьких земель, артільних лавок і кас різних типів, тимчасових складів товарів, виставок сільськогосподарських знарядь, створення «Товариства сприяння артілям» (склав статут цього товариства), «Довідкового бюро для посередництва при сільськогосподарських підприємствах селян і взагалі дрібних хазяїв південних та південно-західних губерній», доводив необхідність створення артільного друкованого органу тощо [14, с. 45].

М. Левитський не лише складає проекти, він намагається втілити їх у життя.

З питанням кооперації пов'язане і питання про долю капіталізму, про перспективи народногосподарського розвитку країни. Це питання, як відомо, в кінці XIX — на початку XX ст. було для Росії найзлободеннішим. Погляди Левитського на шляхи народногосподарського розвитку були типово народницькими. Левитський виступає з критикою капіталізму, висуваючи на перший план моральні вади, які він породжує. Левитський заперечував прогресивне значення капіталізму у всіх сферах життя, зокрема, в галузі наукової думки, культури. І якщо вони розвиваються, незважаючи на всілякі несприятливі умови, що їх створює капіталізм, то лише тому, що їх розвиток спинити не можна [14, с. 39].

Заперечуючи прогресивну роль капіталізму і посилаючись на досвід Заходу, народам якого капіталізм приніс «море крові і сліз», Левитський висловлює думку про необхідність для Росії обрати інший шлях розвитку. Врятувати Росію від капіталізму він сподівається через зміцнення селянської общини, доповненої перевагами артілі. Руйнівній діяльності капіталізму він пропонує

протиставити дрібне «народне виробництво», а інтелігенцію закликає до активної діяльності у справі кооперування дрібних виробників, у тій справі, якій він присвятив своє життя.

У вирішенні проблеми шляхів народногосподарського розвитку країни чітко проявилися суперечності між марксистами і народниками. Тому не випадково Левитський виступає з критикою марксизму, його теоретичних засад, відповідає на критику марксистами його кооперативної діяльності. В цій критиці чітко проявились певні особливості. Критикуючи марксизм він розрізняє теорію К. Маркса і погляди так званих *російських марксистів*.

Досить повна оцінка Левитським марксизму була викладена ним в доповіді, проголошеній в Петербурзі на «Зборах Економістів» (1899), яку дослівно викладає Фаресов. Ця доповідь була побудована за таким планом: «1) неможливість примирення народників з марксистами; 2) реакційний характер у вченні останніх; 3) думка народу про марксистів в Росії і за кордоном; 4) ненауковість і однобічність їхніх поглядів на історію; 5) безпрограмність їхньої доктрини і 6) висновки» [14, с. 23].

Перш за все доповідач заявляє, що він буде критикувати марксизм, виходячи з фактів, а не керуючись теорією. Він наголошує на тому, що часто марксистами прийнято називати людей, які пропагують ідеї, несумісні «з пам'яттю про Карла Маркса», мова йде про «російських послідовників Маркса», з критикою яких і виступає доповідач.

М. Левитський заперечує можливість примирення марксизму з народництвом на тій підставі, що вони по-різному розуміють народні потреби. Він оголошує російський марксизм теорією реакційною. Ця реакційність особливо небезпечна, бо вона «прикрита ім'ям великого ученого і людини, за рахунок якої говориться і робиться багато нісенітниць».

Реакційність марксизму Левитський вбачає в нерозумінні марксистами ролі общини. Він звинувачує марксистів у тому, що вони «виступають за обезземелення селян в інтересах пролетаріату». Отже, теоретичні засади марксизму Левитський переносить в практичну площину, тому його критика є примітивною і поверховою. Посилаючись на історичний досвід багатьох народів, він намагається довести згубність марксистських ідей і закликає прогресивні сили, враховуючи досвід історії, уникнути багатьох помилок.

Він звинувачує марксистів за змішування понять «єдності» і «одноманітності». Звалюючи в одну купу єдність законів розвитку з одноманітністю, наголошує Левитський, марксисти «опошляють цим величезну різноманітність людського життя» [14, с.39].

Ненауковим називає Левитський ігнорування марксистами соціальних факторів. «Марксисти, — заявляє він, — спираючись, головним чином, на теорію економічного матеріалізму, залишають поза увагою психологію людини, що має свої закони, які діють інколи врозріз з економічними міркуваннями» [14, с. 39]. Він робить висновок, що зводити всі складні явища народного життя і господарства до одного матеріального фактора неправильно й ненауково, адже «історія є результат дії на людські почуття багатьох причин, а не лише економічної» [14, с. 40].

Це зауваження можна віднести до марксизму в цілому. Воно дає підстави твердити, що Левитський розумів необхідність врахування інституційних засад в аналізі закономірностей суспільного розвитку. Саме з подібною критикою марксизму виступили згодом американські інституціоналісти. Крім однобічності методу, марксистська доктрина, за словами Левитського, є «абсолютно безпрограмною». Замість вирішення назрілих, нагальних економічних питань вона обмежується «обіцянками кисільних берегів у віддаленому майбутньому» [14, с. 40].

І знову Левитський наголошує, що мова йшла про «практичний марксизм, яким він заявив себе на російському ґрунті, а не в західноєвропейській науці». Саме критика цього марксизму в «даний момент найбільш своєчасна і доречна» [14, с. 56]. Уживаючи термін «практичний марксизм», Левитський фактично виступає з критикою так званого *легального марксизму*. Висновок, якого доходить Левитський — це необхідність практичної діяльності інтелігенції з організації різних форм кооперації.

Ділячись враженнями про сьомий міжнародний кооперативний конгрес (Кремон, 1907 р.), Левитський пише: «Все те, що я бачив і чув на кооперативному конгресі і в кооперативах Італії, так і спонукає мене гукнути ... на всю Україну: “До праці, браття-Українці, над поширенням спільництва. Нехай кооперативна праця так розцвітеться, щоб Україна світила нею між всіма народами і щоб кооперативний рух став підвалиною нашого народного життя”» [19, с. 11].

3. Теоретик кредитної кооперації С. Бородаєвський

Сергій Васильович Бородаєвський (1870—1942) — відомий кооперативний діяч, учений — народився в Охтирці на Харківщині. «Більшу частину кращих літ свого свідомого життя, — писав він, — я присвятив для розвитку кооперативного кредиту.

Незабаром після закінчення університету я віддався цій справі і вже не кидав її майже на протязі всього свого життя» [20, с. 1]. Він закінчив юридичний факультет Харківського університету. Спочатку, як він пише, працював на ниві кредитної кооперації в Санкт-Петербурзькому відділі Комітету про сільські ощадно-позичкові товариства на посаді секретаря, а пізніше головою відділу кредитної кооперації. Одночасно працював в Управлінні дрібного кредиту — старшим ревізором. З 1910 р. і до кінця революції він — член Центрального комітету ощадно-кредитних товариств. Разом із службовою діяльністю він займається й науковою роботою, друкує праці з питань теорії кооперативного кредиту, читає лекції на Вищих комерційних курсах і в Політехнічному інституті Петрограда.

З 1917 р. Бородаєвський брав участь у створенні українських кооперативних центральних установ, був головою Всеукраїнської спілки виробничих кооперативів («труд союз»), з 1918 р. — товариш міністра торгівлі і промисловості в уряді гетьмана П. Скоропадського. В 1919 р. він емігрував за кордон, викладав у Міжнародній академії в Брюсселі, 1921—1922 р. в Парижі в Сорбонні, з 1923 р. він — професор Українського вільного університету і Українського технічно-господарського інституту в Празі, учасник багатьох кооперативних з'їздів [21, с. 162].

Ще до революції, займаючи різні урядові посади, Бородаєвський одночасно друкує ряд праць з питань кооперації. 1901 р. він опублікував інформацію про перший Міжнародний конгрес з народного кредиту, який проходив у Парижі влітку 1900 р. Бородаєвський пише, що метою, яку ставив Конгрес, було вивчення «найбільш дійових засобів задоволення потреб в кредиті» різних верств працюючих людей з тим, аби вони уникали необхідності звертатися до лихварів [22, с. 1].

1904 р. він як упорядник видав дві збірки: «Кооперації» і «Кредит», які містять відомості, одержані з 49 місцевих «комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості» Європейської Росії. Збірки насичені цікавим, добре впорядкованим матеріалом про стан кооперації в губерніях та роль кредиту в її діяльності.

У вступі до «Кооперації» Бородаєвський наводить визначення кооперації та дає загальну характеристику кооперацій Росії. «Під **кооперацією** в загальноприйнятому розумінні слова, — пише він, — мається на увазі об'єднання кількох відносно більш слабких економічно осіб для успішного досягнення спільними силами різних, таких що не суперечать закону, господарських намірів

або для надання тим, що об'єднались в кооперацію, власними зусиллями послуг, які раніш надавалися їм іншими» [23, с. 1].

У визначенні сутності кооперації автор наголошує на тому, що об'єднуються економічно слабкі особи для спільного виконання тих чи інших господарських намірів. Звертає він увагу й на те, що такі об'єднання не повинні суперечити закону.

Помітною віхою на науковому шляху Бородаєвького була праця «Збірник про дрібний кредит», яка, за словами автора, містила «всі відомості законодавчого, адміністративного, фактичного і статистичного характеру щодо кредитної кооперації» [20, с.I]. «Збірник» був надзвичайно популярним. Він витримав сім видань тиражем понад 30 тисяч примірників.

Друкує Бродаєвський ряд праць з проблем кооперативного кредиту. Але найбільш значною працею в його науковому доробку була «Історія кооперації». Бородаєвський, як він сам пише, подає історію кооперативного руху, простеживши її у 40 країнах світу, в той час як одне з останніх на той час досліджень цієї проблеми німецькою мовою В. Кулемана включало відомості лише по 20 країнах.

«Історію кооперації» Бородаєвський розглядає як підручник для студентів, а також як посібник для всіх, «хто цікавиться кооперацією теоретично, чи практично» [24, с. 3].

У Бородаєвського, як у сумлінного і кваліфікованого дослідника, аналізу історії кооперативного руху передує виклад теоретичних засад кооперативної теорії. «Перш ніж перейти до викладів з історії кооперації, необхідно, — пише автор, — докладно встановити поняття того економічного явища, яке ми будемо досліджувати в історичній перспективі; треба докладно сказати, що ми розуміємо під кооперацією, який круг явищ ми залучаємо до цього поняття» [24, с. 5].

Автор роз'яснює сутність поняття «кооперація», яке походить з англійської мови і означає *співробітництво*. Він розрізняє кілька форм співробітництва (кооперації). На його розуміння, існує просте й складне співробітництво. До першої форми він відносить об'єднання кількох осіб для виконання спільно якоїсь праці, що непосильна для однієї людини. До другої форми він відносить співробітництво, зумовлене суспільним поділом праці. «Кооперація, — пише Бородаєвський, — уявляє з себе третю форму співробітництва в економічному житті, а саме — таку форму його, яка шляхом об'єднання окремих осіб стремить поліпшити умови існування населення та ступнево усунути негативні явища сучасного економічного ладу» [24, с. 5].

Отже кооперація — це не просто співробітництво, яке забезпечує якісь фізичні чи економічні вигоди. Кооперація у Бородаєвського несе суспільне навантаження, вона не лише має поліпшити умови життя населення, а й усунути негативні явища існуючого економічного ладу.

«Процес економічного життя» автор поділяє на чотири відділи: виробництво, розподіл, споживання й обмін. Найважливіше значення він надає обміну і висловлює цікаву думку щодо можливостей раціонального поєднання «всіх відділів». Таке раціональне поєднання можливе «трьома шляхами: 1) державно-суспільним, 2) приватно-капіталістичним, 3) кооперативним» [24, с.6].

Аналізуючи сучасний йому капіталістичний лад, Бородаєвський викриває його негативні сторони. Він пише про гонитву капіталістів за прибутками, про експлуатацію робітників, неповну оплату праці, наявність багатьох посередників між виробником і споживачем. Автор наголошує на необхідності усунення негативних явищ. Здійснити це він сподівається завдяки кооперації. «Кооперація, — пише він, — є одним із способів, що дають можливість поліпшити існування незаможних кіл населення, одна із реальних спроб задовольняючого розрішення найскладніших завдань сучасного економічного ладу» [24, с. 7].

Надаючи такого великого значення кооперації в суспільному житті, Бородаєвський проводить її зіставлення з різними формами об'єднань капіталістів. Від капіталістичних об'єднань, якто: «повних товариств», «акційних товариств» тощо, кооперація відрізняється відсутністю експлуатації, рівністю прав всіх її членів, на які не впливає величина паю та ін. Кооперація, підкреслює автор, є об'єднання осіб, а не капіталів. Провівши таке розмежування між об'єднаннями капіталістів і кооперацією, він формулює принципи формування кооперації: а) вільний вступ і вихід, б) рівність прав кожного члена в управлінні справами кооперації, в) внесення в діло своєї праці чи капіталу, г) взаємна відповідальність членів щодо зобов'язань кооперативу, д) відсутність намагання одержати значні прибутки експлуатацією населення.

С. Бородаєвський не обмежується таким визначенням кооперації. Він пише, що кооперація — це наука. А коли так, то повинна мати предмет і метод. Предметом цієї науки «є висліджування умов, при яких виникають, існують і розвиваються економічні об'єднання споживачів та продуцентів, які ґрунтують свою діяльність на зазначених вище принципах, переведення яких в жит-

тя може замінити сучасний капіталістичний лад більш досконалим економічним порядком» [24, с. 9]. Щодо методу, то автор називає статистичний та практичний. Останній, пише він, використовували Р. Оуен, французький уряд 1848 р. для утворення виробничих кооперативів та ін. Застосування цих методів, на думку Бородаєвського, дає можливість зробити певні висновки відносно умов успішного розвитку кооперації і «навіть встановити у цих відношеннях деякі сталі закони» [24, с. 9]. В цьому він убачає завдання вивчення історії кооперації.

У Бородаєвського має місце широке розуміння і, відповідно, визначення суті кооперації та її ролі в суспільному житті. Він аналізує визначення кооперації такими її представниками, як Шульце-Деліч, Д-р Міллер, Шарль Жід та ін., і виділяє у визначеннях багатьох з них думку про кооперацію як наступницю капіталістичного ладу. Бородаєвський розвиває цю думку. Він пише, що «ми бачимо у кооперації один з найдужчих способів внести принцип справедливості в сучасні економічні відношення і допомогти заміні капіталістичного ладу — кооперативним, якому будуть невідомі негативні боки капіталістичного ладу» [24, с.10]. Саме тому великого значення набуває вивчення історії кооперації, яке дає можливість врахувати досягнення і помилки в розвитку кооперативного руху та відповідно визначити шлях її майбутнього розвитку.

Отже, у Бородаєвського чітко визначена ідея кооперативного ладу, який прийде на зміну капіталізму. Кооперація у нього вже навіть не засіб подолання негативних явищ капіталізму, а — основоположний фактор майбутнього кооперативного ладу.

Не оминає Бородаєвський і питання про співвідношення кооперації з соціалізмом і комунізмом. Він з'ясовує спільні риси і відмінності між ними. Щодо спорідненості кооперації з соціалізмом і комунізмом в цілому, то мова йде про те, що вони визнають хиби існуючого господарського ладу і ставлять завданням «створити ліпші умови існування населення» [24, с. 13]. Разом з тим Бородаєвський досить детально аналізує відмінності, що існують між кооперацією та соціалізмом і комунізмом. Перш за все він доходить висновку, що соціалізм обмежує індивідуальність людини, а кооперація «дає своїм членам значні межі свободи для індивідуальних розпочинань».

«Соціалізм, — пише він, — не визнає приватної власності на знаряддя продукції. Кооперація визнає приватну власність на такі знаряддя і лише стремить до помягчення негативних наслідків, що з цього виникають» [24, с. 13]. Ще більшу різницю бачить Бо-

родаєвський між кооперацією і комунізмом. «Комунізм, — констатує він, — не визнає грошей, виключає прибутки, не допускає найманої праці і посесій. Кооперація ж працює в умовах грошового господарства. Вона припускає прибутки (лише не надмірні): вона мириться з найманою працею й посесіями, вживаючи всіх заходів до нівелювання їх негативних боків. Комунізм оперує системою примусу, в той час як кооперація ставить вище свободу самовизначення. Комунізм існує своєю силою; кооперація міцна силою переконання. Комунізм — це примусовий союз; кооперація — це вільне об'єднання, що стійко оберігає свою незалежність від органів влади» [24, с. 13].

Наголошує Бородаєвський і на інших відмінностях, як-то в питанні сприйняття релігії тощо. Але головна відмінність полягає в методах досягнення поставленої мети. Тут різниця між кооперацією та соціалізмом і комунізмом, вважає Бородаєвський, досить значна. «Метод комуністів, — пише автор, — полягає в тому, щоб не нехтувати жадними засобами для осягнення своїх цілей. Вони вважають за дозволені способи найсуворіші, найжорстокіші, аби установити щасливе, на їх думку, життя на землі» [24, с. 17]. У своїх висновках Бородаєвський не обмежувався прогнозуванням, передбаченням, він мав можливість враховувати реалії «побудови комунізму в нашій країні».

Характеризуючи метод комунізму, Бородаєвський фактично проголошує йому вирок. «Перебуваючи в суперечності з своєдолюбивою людською природою, не рахуючись з почуттям індивідуалізму, притаманного людині, цей метод, — пише автор, — виявляється здібним зруйнувати блага країни, створені на протязі віків; він здібний загубити мільйони людей; цілком знизити продуктивність праці, — але не може дати наслідків хоч яких-небудь для поліпшення матеріальних і духовних умов життя населення, в розумінні приближення його до щастя на землі» [24, с. 17].

Глибока і реальна оцінка Бородаєвьким методів «встановлення щасливого життя на землі», котрі не лише передбачались комунізмом теоретично, а й знайшли застосування на практиці, поєднувалась у нього з гіперболізацією ролі і місця кооперації в суспільному житті. «Тільки кооперація, — пише він, — з її пошаною до людської особи, з її захопленням альтруїзмом, з її прагненням уперто й систематично боротися проти болячок сучасного капіталістичного устрою, не настоюючи на його примусовому скасуванні, — здібна змінити цей устрій в найліпший спосіб» [24, с.17].

Таким чином, Бородаєвський виступає прихильником еволюційного шляху розвитку суспільства, поступового перетворення капіталізму на кооперативний лад через систему створення й поширення різних форм кооперації.

Виклавши своє бачення суті кооперації Бородаєвський аналізує і погляди видатних кооператорів, за його висловленням «предтеч», попередників кооперації: Ш. Фур'є, Р. Оуена, Сен-Сімона, П. Буше, Луї-Блана. Він із захопленням і повагою пише про їхню подвижницьку діяльність на кооперативній ниві та викладає розуміння ними теоретичних засад кооперації.

Історію кооперації Бородаєвський, як уже зазначалось, викладає на основі аналізу її розвитку у 40 країнах. Заслуговує на увагу те, що автор включає в аналіз Україну, хоч вона й не мала державності. Досліджуючи розвиток кооперації в Польщі, він виділяє окремо Галичину.

Простежуючи розвиток кооперації в Україні Бородаєвський перш за все подає загальну характеристику умов, в яких вона формувалась та існувала, пише про перешкоди, котрі чинила її діяльності адміністрація. Він наголошує на тому, що в Україні кооперація не мала національного характеру. «В ті часи, — пише автор, — навіть натяк на **українську** національність вважався за великий злочин, і якщо й удавалося створити кооперативи на Вкраїні, то лише завдяки тому, що їх ініціатори та учасники навіть і виду не подавали, що вони цікавляться питаннями української національності» [24, с. 318]. Національні тенденції в українській кооперації, продовжує він, починають зазначатися лише після 1905 р., а з 1913 р. проявляються досить виразно.

С. Бородаєвський подає відомості про організаторів кооперації в Україні: Балліна, Козлова, великого землевласника Гордієнка, проф. Бекетова, графа Галагана та ін. Він аналізує розвиток споживчих товариств в Україні, але головну увагу приділяє кооперації кредитній, як її палкий прихильник.

Щодо кооперації в Галичині, то вона, за словами автора, «була забарвлена в національні кольори». Тут не лише окремі товариства носили національний характер, а й існували відповідні союзні організації. «Кооперативна царина стала для Галичини, — пише Бородаєвський, — тим вдячним ґрунтом, на якому боротьба, особливо слабших народів, за самостійне існування та економічну незалежність була найпліднішою» [24, с. 335].

Окрему працю Бородаєвський присвятив історії кооперації слов'янських народів — «Кооперація серед слов'ян» (1912). Пра-

ця цікава тим, що автор дає зіставлення, порівняння кооперативного руху у нас і серед слов'янських народів. Він розкриває особливості кооперативних товариств і, зокрема, кредитних, в цілому в Росії порівняно з західними. Особливості кооперативних товариств Росії порівняно з західними такі разючі, що їх навіть важко підвести під якусь систему західних товариств. «Це не товариства системи Шульце-Деліча; це не товариства й системи Райфайзена», — пише автор [25, с. IV].

Ці відмінності полягають, наприклад, у тому, що в наших кредитних товариствах немає ні паїв, ні дівіденда, а в західних вони є. Якщо товариства Шульце-Деліча вважають несумісним з кооперативними принципами користуватись державною підтримкою, то наші товариства одержували початковий капітал, як правило, з Державного банку. Діяльність наших кредитних товариств підлягає контролю з боку особливих урядових інспекторів, чого немає на Заході. Значні особливості мають місце і в статутах інших наших кооперативних товариств, зокрема, сільськогосподарських та інших.

С. Бородаєвський — теоретик кредитної кооперації та кооперативного кредиту. В праці «Теорія і практика кооперативного кредиту» (1925) він ставить завдання «дати не тільки теорію кооперативного кредиту, а й освітити різні її боки найцікавішими прикладами практики кредитної кооперації» [20, с. I]. Автор визначає кредит як одну з форм обміну, причому першорядну. Підкреслює він і роль кредиту для «всіх галузей економічного життя». Але головне те, що Бородаєвський проводить чітке розмежування між кредитом і кооперативним кредитом. Якщо кредит може надаватися приватними особами або установами для одержання прибутків, дуже часто на важких умовах для дебіторів, то кооперативний кредит будується на інших засадах. «Кооперативний кредит, — пише автор, — має на оці не одержування можливо більших прибутків тими, хто такий кредит організує, а уділення позик членам кооперативу на можливо легких умовах, а також виконання інших корисних для членів кредитового кооперативу послуг» [20, с. 4].

Організується кредитне товариство на принципах, властивих кооперації взагалі. Головне завдання кредитного товариства це — надання «кредиту для господарських цілей» [20, с. 4]. На думку Бородаєвського кредитні товариства мають велике значення для розвитку суспільства, тому він аналізує не лише теорію, а й практику їх діяльності і покладає на них велику надію у справі піднесення народного добробуту. Він — автор багатьох праць і статей

з проблем кооперації, людина, відома в світі. Лише в Україні його ім'я замовчувалось, а праці зберігались у спецфонді.

4. «Теорія кооперації» Б. Мартоса

Борис Миколайович Мартос (1879—1977) — економіст, теоретик кооперативної думки зі світовим ім'ям. Народився він на Полтавщині, у родині, що походила зі стародавнього козацького роду. 1897 р. закінчив класичну гімназію у м. Лубни і вступив на математичний факультет Харківського університету. В університеті бере активну участь у громадському житті, зокрема, стає членом таємної Української студентської громади. Цю громаду, як згадує Мартос, неодноразово відвідував М. Левитський, який зацікавив його ідеєю кооперативного руху.

За політичну діяльність Мартоса двічі заарештовували, тому університет він закінчив лише у 1908 р. Після закінчення університету Мартос працював старшим контролером оціночно-статистичних робіт у статистичному відділі Волинської губернської земської управи. Згодом він працює керівником фінансового відділу в управлінні Чорноморсько-Кубанської залізниці. Повернувшись до Полтави працює аж до революції 1917 р. у Полтавському земстві губернським інспектором кооперації. Він був обраний до складу Першого Генерального Секретаріату Української Центральної Ради.

Велику увагу Мартос приділяв кооперативній роботі. Він виступив одним із головних організаторів Всеукраїнських Кооперативних з'їздів, був «членом редакційної колегії журналу «Українська кооперація», викладав у кооперативній школі «Дніпросоюзу», був запрошений на лектора Київського комерційного інституту і разом з професором М. Туганом-Барановським організує першу в світі високу кооперативну школу в Києві — Кооперативний інститут. Це були роки найбільшого росту української кооперації в Україні і найбільшої кооперативної активності Б. Мартоса» [26, с. 18]. У 1919—1920 рр. він — міністр фінансів і голова Ради Міністрів УНР, провів закон про самостійність Української валюти, 1920 р. Мартос разом з урядом УНР виїхав за кордон. 1921 р. у Празі він стає директором Кооперативного Бюро при Українському громадському комітеті, організовує при ньому кооперативні курси, які 1922 р. стали основою створення Української господарської академії в Подебрадах, в Чехословаччині. 1924 р. він захищає докторську дисертацію «Теорія кооперації».

У 1945 р. Мартос переїхав до Мюнхена, взяв участь в організації Української економічної високої школи і був її ректором у 1945—1949 рр. 1958 р. переїхав до США, де продовжував свою наукову працю. 1959—1963 рр. викладав теорію кон'юнктурних коливань та історію соціально-економічних доктрин і керував бібліотекою Українського технічного інституту в Нью-Йорку. Весь час він виступав з науковими доповідями. Мартос залишив досить значну наукову спадщину. Його праці присвячені головним чином проблемам кооперації.

На перший план у людському житті Б. Мартос ставить працю: «Праця утворила всі ті цінності, котрими володіє людина; праця осушила болота, праця прочистила ліси; розкопала гори, вона ж примусила землю родити те, що найбільш потрібно людині...» [27, с. 3—4]. Високо оцінивши роль праці в житті людини, Мартос зразу ж наголошує на необхідності об'єднання людей в їх діяльності і розкриває ті вигоди, які дає таке об'єднання. Разом з тим він робить застереження щодо добровільності об'єднання. Він пише про вигоди розподілу праці, спеціалізації, які зумовлюють підвищення її продуктивності.

Один із розділів праці «Теорія кооперації» Мартос називає «Економічні підстави кооперації». Такими підставами у автора є: обмін, зиск, лихварство, визиск, «нерівний розподіл виробів». З'ясувавши економічні підстави кооперації, автор аналізує існуючу на той час організацію виробництва і одночасно дає визначення відповідних економічних категорій. Щодо організації виробництва, то Мартос звертає увагу на існуючий розподіл праці, на необхідність використання сировини й машин у виробництві. Факторами господарського процесу він називає: а) підприємця, б) капіталіста, в) виробника, г) посередника, д) споживача. Ця градація так званих *факторів господарського процесу* у Мартоса досить важлива, вона відіграє значну, якщо не основоположну роль в його теорії кооперації.

Підприємець — це організатор виробництва. Він може бути власником підприємства, а може бути й найнятим фаховим керівником. Капіталіст надає матеріальні засоби для господарського процесу, тобто капітал. У нього це фактично банкір. «Але не треба забувати й того, — пише автор, — що не всякий господарський процес потребує значних капіталів, а головне — що капітал сам по собі, який би великий він не був, не в силах утворити нічого, поки їх не оживить праця людини» [27, с.12].

Робітник своєю працею створює необхідні для людей речі. Він є «найнеобхіднішим чинником в господарському житті» [27, с.12].

Щодо посередника, то він хоч і виконує певні корисні функції, проте його «не можна визнати необхідним чинником в економічному житті». Споживачам Мартос надає великого значення, наголошуючи взагалі на пріоритеті споживання, посилаючись при цьому на Ш. Жіда. Загальний висновок Мартоса — саме робітники і споживачі є найголовнішими «факторами» господарського процесу. Проте їхні інтереси найменше враховуються. Відносячи до споживачів всі верстви населення, Мартос разом з тим підкреслює, що понад 90% їх становлять працюючі верстви, які нещадно експлуатуються всіма іншими учасниками виробничого процесу. Панівні верстви одержують зиск, експлуатуючи робітників і як працівників, і як споживачів. Зиск у Мартоса — це недоплата робітникові, або переплата споживача.

Саме ці відносини, відносини експлуатації і визиску, пише Мартос, «утворюють всі ті протиріччя, соціальні і економічні, од яких терпить наше суспільство, які гальмують людський поступ» [27, с. 18].

Виявивши причини негараздів, Мартос не робить радикальних висновків, він пропонує так звані *корективи нерівного розподілу*, посилаючись при цьому на відомого кооператора професора Валенті. Мартос наводить такі паліативні заходи: а) доброчинність, б) участь робітників у прибутках підприємця, в) організація профспілок, г) утворення товариств взаємодопомоги; пенсійних кас тощо. Він пише, що Валенті до таких коректівів відносить і кооперацію. Проте Мартос з цим не погоджується. Він уважає це свідченням недооцінки ролі кооперації, яка ставить собі більш важливі завдання, як-от «організувати господарство на нових підставах» [27, с. 19].

Саме з цих позицій підходить Мартос до визначення сутності і ролі кооперації. Він спирається на попередній досвід, аналізуючи роль Оуена і діяльність його послідовників в Англії, виникнення общин в Німеччині, Америці, Росії, Україні. Цей аналіз дав можливість Мартосу зробити висновки щодо причин розпаду різних кооперативних об'єднань. Такими причинами автор уважає наявність помилок в самій організації об'єднань, а також у поспішності постановки і вирішення складних питань. Цей досвід, пише він, застерігає від захоплення ідеєю. І це дійсно так. Але сам Мартос не уник цих помилок. Він, як і інші кооператори, «захопився ідеєю» і намагався втілити її в життя, не розуміючи утопічності як завдань, так і шляхів їх вирішення.

Значний інтерес становить розуміння Мартосом кооперації. Перш за все він наголошує, що «кооперація не ставить своїм за-

вданням перебудувати сучасний лад в суспільстві, замінити його новим» [27, с. 30].

Ця заява є досить важливою в характеристиці світогляду Мартоса. Але вона скоріше свідчить про прихильність Мартоса до еволюційного шляху розвитку суспільства і про надання в цьому розвиткові великої ролі кооперації. Зробивши навіть заяву про те, що кооперативною думкою не передбачаються зміни в суспільстві, а йдеться лише про деякі доповнення (мається на увазі, безумовно, кооперація. — *Л.К.*), Мартос разом з тим фактично ставить питання про можливість усунення «зайвих факторів» із суспільства. На думку Мартоса можна обійтись без підприємців, посередників, згадує він і землевласників. Але без капіталістів на даний час обійтись не можна. Саме вони надають капітал, який автор ототожнює з засобами виробництва. Кооперація не в змозі «організувати виробництво без співробітництва з капіталістичними підприємствами». Саме тому вона «не стремить до раптового знищення зиску на капітал; вона мириться з ним, як з необхідним злом, і лише ставить своїм ближчим завданням планомірну боротьбу з ним, послідовне зменшення його аж до нуля» [27, с. 30].

При цьому автор фактично посилається на резолюцію восьмого інтернаціонального кооперативного конгресу в Гамбурзі 1910 р., якою передбачався «захист інтересів праці в народному господарстві» фактично через удосконалення розподілу. Зокрема в резолюції йшлося про можливості кооперації вплинути на розподіл прибутку в «інтересах працюючих класів», збільшивши прибутки, «що походять з праці», і «зменшити прибутки нетрудові... (зиск підприємця, відсоток і ренту)» [27, с. 31].

Погляди Мартоса на розподіл збігалися з цими рішеннями конгресу. Він був прихильником розподілу за працею і критично ставився, як він писав, до «комуністичного принципу» — «системи рівного розподілу виробів».

Як же тлумачить Мартос кооперацію? Виходячи з того, пише автор, що кооперація є одним із засобів покращення становища нижчих верств суспільства, її можна визначити як «**спільну діяльність певної групи людей, що має завданням поліпшити їхній матеріальний і духовний добробут шляхом організації кооперативів**». Давши таке пояснення кооперації, автор наголошує на необхідності чіткого визначення і такого поняття, як **кооператив**. Це можливо, за словами автора, лише на основі ґрунтовного аналізу його ознак. Здійснений автором перелік ознак і їх харак-

теристика дають чітке уявлення про розуміння Мартосом суті кооперації.

Отже, Мартос виділяє ряд ознак. Насамперед кооператив — це об'єднання, причому об'єднання людей, а не капіталів. Об'єднання здійснюється для поліпшення добробуту. «Кооператив, — пише він, — належить до розділу організацій економічного характеру» [27, с. 37]. Не є кооператив філантропічною організацією. Це — добровільне об'єднання. В основу його організації покладені добровільні засади, рівноправність членів. Ідеться не лише про рівні права й рівні обов'язки. Важливою ознакою кооперативу Мартос уважає принцип самодопомоги, тобто мається на увазі самодостатність кооперативу.

Посилаючись на кооперативні авторитети, зокрема на Ш. Жіда, Мартос пише про необхідність організації виробничих кооперативів тощо. Визначивши такі ознаки кооперативу, автор пише, що деякі теоретики-кооператори наводять й інші його ознаки, з погляду Мартоса другорядні. До таких ознак він відносить: намагання усунути посередників, послабити конкуренцію, ліквідувати зиск, що породжується монополією (цю ознаку висував Ш. Жід. — *Л.К.*), поліпшити умови праці робітників і сприяти соціальній трансформації.

Щодо цих так званих другорядних ознак, то слід підкреслити, що вони, певною мірою, повторюють ознаки, висунуті Мартосом. А те головне, що їх відрізняє — це більша увага саме соціальному елементу.

Б. Мартос, аналізуючи ці ознаки, пише, що поліпшення умов праці логічно випливає із поліпшення добробуту робітників, а щодо соціальної трансформації, то саме «кооперація висовує уже нові цілі економічної діяльності, а це, розуміється, має відбитися і на соціальних відносинах» [27, с. 46]. Керуючись цими ознаками, Мартос дає таке визначення кооперативу: «**Кооператив є добровільне, на принципі рівноправності і самодопомоги засноване об'єднання людей з метою поліпшити свій добробут шляхом ведення на спільний рахунок підприємства, яке має збільшувати трудовий заробіток учасників, або зменшувати їхні видатки на споживання, відповідно використанню ними цього підприємства, а не по кількості вложеного капіталу**» [27, с. 46].

З наведеного аналізу можна зробити висновок, що Мартос у визначенні ролі кооперації надає переваги економічному чиннику. «Кооператив, — писав він, — належить до розділу організацій економічного характеру» [27, с. 37].

Щоправда Мартос зважає й на моральний фактор. У визначенні кооперації він пише про поліпшення не лише матеріального, а й «духовного добробуту». Але ця сторона відходить у нього на другий план, вона скоріше є наслідком основної, тобто економічної, діяльності.

Проте така характеристика світогляду Мартоса і зокрема розуміння ним ролі кооперації, була б неповною без урахування оцінки ним місця кооперативного руху в суспільстві. Він пише, що мета, ідеал всякого руху — і кооперативного, і політичного, і професійного, і національного одна: «визволення од визиску, од всякого гніту; утворення умов, найбільше сприяючих для розвинення особи, для матеріального і духовного поступу людства» [27, с. 10]. Кожен рух відіграє свою роль, але жоден з них не може бути панацеєю щодо позбавлення людства від усяких бід. «Лише взаємно доповнюючи один другого, — пише він, — всі разом, кожен в своїй галузі, вони прокладають дорогу людству до світлої будучини. Кооперативному рухові належить, головним чином, галузь економічного життя» [27, с. 10].

Якщо у визначенні кооперації Мартосом моральний елемент фактично відсутній, то в характеристиці умов її формування, діяльності, керівництва він є переважаючим. Мартос наголошує на «чистоті засобів» діяльності кооперації, підкреслює, що керівник кооперативної установи «повинен бути людиною порядною ... непідкупною» [27, с. 244].

Б. Мартос розробив чітку класифікацію кооперативів, сформулював їх організаційні принципи. Спеціальну увагу він присвятив і питанню контролю за діяльністю кооперативів. Розуміючи необхідність такого контролю і відчуваючи відсутність необхідних кадрів, він ставить питання про необхідність їх підготовки і створює фактично підручник з цього питання [28, с. 1]. У ньому автор дає визначення поняттю «ревізія», розкриває її завдання, мету, значення, з'ясовує об'єкт ревізії, її план, спрямованість, виявлення перспектив і можливостей розвитку кооперації, оформлення акта ревізії та звіту.

Б. Мартос був не просто прихильником кооперації, він жив її ідеями, вболівав за її долю. В цьому плані цікавими є його висловлювання про кооперацію після революції. В брошурі «Хліборобські спілки» він піднімає два питання «Революція і земельне питання» і «Хліборобські спілки».

Б. Мартос пише, що революція принесла селянину надію розв'язання земельного питання в інтересах трудового народу. Але він застерігає селян щодо їхніх сподівань. Мартос малює

безрадісну картину стану селянського господарства і робить висновок, що лише утворення товариств може зарадити справі. Він висловлює розуміння, «що наші люди не звикли до товариського господарювання, це діло для них нове, вони будуть боятись його» [29, с. 12].

Намагаючись переконати селян у корисності хліборобських товариств, Мартос чітко і досить переконливо викладає переваги великого виробництва і звертає увагу селян на те, що деякі форми спільної праці селян, як, наприклад, толока, здавна відомі в Україні.

Аналогічні думки він висловлює в листі до земляків-кооператорів. Очевидно, йдеться про якесь полтавське споживче товариство. Лист датований 10 грудня 1918 р. Мартос пише, що працює в Центральному українському кооперативному комітеті. Він переконує кооператорів у необхідності підтримати діяльність товариств. Саме вони сприятимуть стабілізації, а згодом розвитку господарства. На конкретних прикладах він показує вигоди споживчих товариств і, зокрема, звертає увагу кооператорів на те, що вони звільняють споживачів від «ярма купців» [30, с. 18].

Все своє свідоме життя Мартос присвятив кооперативній справі, розробляючи теорію кооперації, популяризуючи її та займаючись організацією відповідних навчальних закладів, щоправда, на жаль, за кордоном.

Література

1. *Височанський П.* Коротка історія кооперативного руху на Україні. — Х., 1925.
2. *Никифоров Л., Кузнецова Т.* Судьба кооперации в современной России // Вопросы экономики. — 1995. — № 1.
3. *Туган-Барановский М. И.* Социальные основы кооперации. — М., 1989.
4. *Марков В. И.* Пионеры южно-русской кооперации. Н. П. Баллин и его сотрудники. — Х., 1919.
5. *Баренбаум И. Е.* Штурманы грядущей бури. — М., 1987.
6. *Козлова Е. Н.* Кооперативный мир Н. П. Баллина // Кооперация. Страницы истории. — М., 1998. — Т. 1, кн. 1.
7. *Киржаев С. Имаи Есио.* Николай Петрович Баллин и его архив: Библиографические исследование о пионере русско-украинского кооперативного движения // Acta Ilavica Japonica. Saporo, Japan. — 1994. — Tomus XII.

8. *Баллин Н.* Первая памятная книжка русских потребительских обществ. — СПб., 1870.

9. *Баллин Н. П.* О русском кооперативном движении 70—80-х годов // Кооперация. Страницы истории. — Т. 1. Книга первая. 30—40-е годы XIX — начала XX века. Предистория. — М., 1998.

10. *Баллин Н.* Кооперация на Западе. Рабочие союзы в Англии графа Парижского. — СПб., 1871.

11. *Павликовський Ю.* Микола Левитський. В 50-ліття його громадсько-кооперативної праці 1878—1928. — Львів, 1928.

12. *Кокоріна О. І.* Критика економічних поглядів ліберального народника М. В. Левитського // З історії економічної думки на Україні. — К., 1961.

13. *Левитский Н.* Артельный договор для земледельческих артелей. 4-е изд. — Елисавтград, 1895.

14. *Фаресов А.* Народники и марксисты. — СПб., 1899.

15. Сборник Херсонського земства. — 1896. — № 10.

16. *Бородаєвський С. В.* Історія кооперації. — Прага, 1925.

17. *Ленін В. І.* Революційний авантюризм // Повне зібр. творів. — Т.6.

18. *Бунге Н. Х.* Очерки политэкономической литературы. — СПб., 1895.

19. *Левицький Микола* (так підписано. — *Л.К.*). Сьомий міжнародний конгрес кооперативний // Економіст. Місячник економічно-господарський. — Львів, 1907. — № 10,

20. *Бородаєвський С. В.* Теорія і практика кооперативного кредиту. — Подебради, 1925.

21. Енциклопедія українознавства. — К., 1993. — Т. 1 (перевидання в Україні).

22. *Бородаевский С. В.* Международный конгресс по народному кредиту в Париже. — СПб., 1901.

23. *Бородаевский С. В.* Кооперации: Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России. — СПб., 1904.

24. *Бородаєвський С. В.* Історія кооперації. — Прага, 1925.

25. *Бородаевский С. В.* Кооперации среди славян. — СПб., 1912.

26. *Качор Андрій.* Борис Мартос. Коротка розвідка його науково-економічної, політичної і загальногромадської праці. — Вінніпег (Канада), 1977.

27. *Мартос Б.* Теорія кооперації. — Подебради, 1924. — Ч. 1.

28. *Мартос Б.* Кооперативна ревізія. — Львів, 1928.

29. *Мартос Б., Синявський О.* Хліборобські спілки. — К., 1918.

30. *Мартос Б.* Лист до земляків кооператорів. — К., 1918.

Розділ 12

ВНЕСОК УКРАЇНСЬКИХ ЕКОНОМІСТІВ У РОЗВИТОК СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ (кінець XIX — початок XX ст.)

1.Туган-Барановський — всесвітньовідомий економіст.
2.Економіст-математик Є. Є. Слуцький.
3.М. П. Яснопольський — засновник першої у світі школи територіальної фінансової економетрії.

Період кінця XIX — початку XX ст. був надзвичайно плідним у розвитку економічної науки як у світі, так і в Україні. В Україні, як і в Росії в цілому, провідними були два напрями: народницький, який інтегрував деякі теоретичні засади марксистського економічного вчення, і марксизм.

Між цими напрямами точилась боротьба щодо перспектив суспільно-економічного розвитку країни. Народники, як відомо, заперечували капіталістичний шлях розвитку, а марксизм у середині 90-х років зайняв провідне місце в економічній думці як вчення «про основну тотожність російського економічного розвитку з західноєвропейським» [1, с. 767]. Прихильники цього напряму П. Б. Струве, М. І. Туган-Барановський, С. М. Булгаков та інші, почавши з критики народництва, перейшли на позиції критики Маркса і його послідовників у країні.

У рамках такого бурхливого життя проявився геніальний талант М. Тугана-Барановського, який, беручи участь у полеміці, пише свої знамениті праці: «Періодичні промислові кризи», «Російська фабрика», які ще за життя принесли йому світову славу.

Інакше увійшов до плеяди всесвітньовідомих учених видатний український економіст-математик Є. Є. Слуцький. Людина з надзвичайними математичними здібностями, він дослідження економічних проблем супроводжував математичним аналізом. Всесвітньовідомим він став лише завдяки публікації однієї зі своїх праць в італійському журналі (1915), визнали його і як засновника «праксеології». А між тим усі його праці, як з математичної статистики, так і з математики, позначені печаткою геніальності.

Деякі імена і їхні наукові новаторства лишались невідомими світовій науковій думці, а в Україні замовчувались. До таких мо-

жна віднести М. П. Яснопольського, який займався проблемами територіальної фінансової економетрії.

Названі економісти діяли в кінці XIX — на початку XX ст. Але вся історія України свідчить про величезний внесок українських учених у розвиток світової, зокрема економічної, науки. Саме їх запрошували до роботи у Петербурзі Петро I і Катерина II, а згодом багатьох учених з України залучали до роботи в Петербурзькому й Московському університетах. Це і С.Ю. Десницький — перший в Росії доктор юридичних наук, і М.А. Балудянський — перший ректор Санкт-Петербурзького університету, і І. В. Вернадський — відомий дослідник історії економічних учень, і М. Бунге, теоретичні розробки і практична діяльність якого сприяли досягненню Росією одного з провідних місць у світі в розвитку фінансової науки. Не можна не назвати Р.М. Орженцького і О. Д. Білімовича, які змушені були після революції емігрувати за кордон. Р. Орженцький, в той час як російські економісти мало уваги приділяли новим напрямам економічної науки, зокрема маржиналізму [2, с. II], не лише сприймає, а й плідно розвиває його ідеї. Взагалі Київська психологічна школа йшла в авангарді розвитку світової економічної науки. Безумовно, окремо слід назвати С. А. Подолинського, про якого вже йшлося в попередніх розділах. Якщо ідеї Є. Слуцького «перевідкрили» західні економісти приблизно через двадцять років після їх опублікування, то геніальні ідеї С. Подолинського «перевідкрили» російські дослідники більш ніж через сто років, та й то у зв'язку з тим, що аналогічні ідеї почали розробляти західні економісти. А скільки ще не відкритих персоналій і відповідно ідей.

1.Туган-Барановський — всесвітньовідомий економіст

Михайло Іванович Туган-Барановський (1865—1919) — учений зі світовим ім'ям, який зробив величезний внесок у розвиток багатьох теоретичних проблем економіки. Самий тільки перелік його праць і тих питань, які він вивчав і дослідження котрих здобуло йому світове визнання, зайняв би багато сторінок. Він народився в багатій дворянській родині в Харківській губернії. Його батько — Іван Якович Туган-Барановський, в минулому військовий, татарин за походженням. Мати — Ганна Станіславівна Шебельська, походила з української шляхти.

1884 р. М. Туган-Барановський вступив на фізико-математичний факультет Харківського університету, який закінчив 1888 р., а 1890 — екстерном — юридичний факультет. Під упливом прогресивної професури університету (К. Гаттенбергер, Г. Цехановецький) М. Туган-Барановський сприймає ідеї класичної школи, захоплюється марксизмом. Подальша його діяльність пов'язана з наукою, зокрема з політичною економією, яку він з 1895 р. викладає в Санкт-Петербурзькому університеті. 1894 р. він захистив в Московському університеті магістерську дисертацію «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя», а в 1898 р. — докторську дисертацію «Російська фабрика в минулому і сучасному. Історія розвитку російської фабрики».

Наукова праця Тугана-Барановського неодноразово переривалась, його звільняли з роботи як неблагонадійного. У березні 1901 р. Тугана-Барановського за участь у студентській демонстрації було заарештовано і вислано з Петербурга. Він поїхав на Полтавщину до своїх друзів Русинових, які проживали в с. Пізники Лохвицького повіту, і активно включився в громадське життя краю. Він працював повітовим та губернським земським радником, брав участь у роботі Комітету для задоволення потреб сільськогосподарської промисловості [3, с. 13].

Після революції 1905 р. Туган-Барановський повертається до Петербурга, продовжує в університеті викладацьку та наукову діяльність, активно включається в громадське життя. Він бере участь у редагуванні збірників, стає членом редколегій ряду економічних видань, розпочинає видання журналу «Вестник кооперации», який був надзвичайно популярним і відіграв велику роль у розвитку кооперативного руху.

З 1913 р. він — професор Петербурзького політехнічного інституту. Влітку 1917 р. Туган-Барановський переїздить в Україну, де бере участь в діяльності Центральної Ради, займаючи посаду Генерального секретаря (міністра) фінансів. У січні 1918 р. він на деякий час виїздить до Москви. Повернувшись невдовзі в Україну, він зосереджує увагу на науковій, науково-організаторській і навчальній роботі. Туган-Барановський бере участь у створенні Української Академії наук, стає організатором її соціально-економічного відділу — одного з перших у світі. З його ініціативи був створений Інститут економічної кон'юнктури, який він і очолив, а також демографічний і кооперативний інститути. Він очолював Центральний кооперативний український комітет і Українське наукове товариство економіс-

тів, був професором Київського університету і деканом його юридичного факультету, був обраний академіком за фахом «теоретична економія». Помер Туган-Барановський раптово під Одесою, направляючись у складі урядової делегації до Парижа.

Наукова спадщина вченого багата і різноманітна. Це свідчить про широту його поглядів, бажання відгукнутися на тогочасні злободенні питання економічного життя країни, а також включитись в полеміку, обговорення, дискутування ряду теоретичних питань, які ставила світова економічна думка. Серед цих питань можна виділити як головні такі: теоретичні проблеми політичної економії та її історії, розвитку капіталізму, теорії ринків і криз, праці про соціалізм і кооперацію.

Визначаючи основні напрями його наукової діяльності, слід підкреслити її певні особливості. Як пишуть дослідники наукової спадщини Тугана-Барановського, він не був прихильником якогось певного напряму економічної думки, а прокладав власні шляхи в науці, сприймаючи або відкидаючи засади різних напрямів і наукових шкіл.

- **Теорія економічних циклів і криз**

Першою великою працею М. Тугана-Барановського була його магістерська дисертація: «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя» (1894). Вже ця праця принесла йому світову славу. За життя М. Тугана-Барановського вона була перевидана двічі — 1900 і 1914 рр. з доповненнями, уточненнями і деякою зміною назв книги. Четверте й п’яте видання книги були здійснені 1923 і 1997 рр. Це дослідження Тугана-Барановського було видане майже всіма європейськими мовами і навіть японською.

У передмовах прижиттєвих видань автор пояснює, чому він узявся досліджувати цю проблему і чому саме на прикладі Англії. У передмові до другого видання він пише: «Книга ця присвячена дослідженню найзагадковішого та найнезрозумілішого явища господарського ладу нашого часу, — явища, яке дотепер ще лишається непоясненим у науці — періодичних промислових криз» [4, с. 55]. М. Туган-Барановський ставить питання, які потребують відповіді для пояснення причини криз. «Яка сила керує цією гідною подиву зміною пожвавлення і застою торгівлі, розширення і скорочення виробництва? Чому промислове піднесення з такою ж незмінністю, з якою ніч іде за днем і відлив настає за приливом, постійно приводить до промислового падіння, за яким настає нове піднесення? На якому ґрунті виникає ритмічна пульсація колосального організму капіталізму..?» [4, с. 55]. Він

наголошує, що капіталізм підкоряється своїм особливим законам і що саме в кризах виявляються його глибинні суперечності. Вирішенню саме цієї складної проблеми й присвятив Туган-Барановський дослідження. А чому автор здійснив його на прикладі Англії, він пояснює тим, що Англія фактично була країною класичного розвитку капіталізму і її історія «найбільш повчальна».

Праця Тугана-Барановського написана на основі вивчення багатющих джерел. Як він писав: «Ця робота написана головним чином на основі першоджерел — англійських синіх книг, звітів парламентських комісій і офіційних статистичних видань, якими я користувався в Британському музеї під час мого піврічного перебування в Лондоні весною і літом 1892 р.» [4, с. 54]. Книга Тугана-Барновського мала величезний успіх, хоч не обійшлося й без критичних виступів. Проте багато вчених були приголомшені тим, що його передбачення криз справдились.

Починає своє дослідження автор з аналізу економічного розвитку Англії та історії криз. Цей аналіз дозволив йому зробити цілий ряд узагальнень і глибоких теоретичних висновків щодо закономірностей і періодичності криз та виявлення їх причини.

Проаналізувавши історію англійських промислових криз у XIX ст., автор підсумковує, що всім їм, незважаючи на особливості кожної, притаманні спільні риси. Це — стан товарного ринку, зміни в галузі грошового обігу і коливання кредитів [4, с. 217]. Головною рисою є проблема ринку, проблеми збуту товарів [4, с.221]. Саме тому Туган-Барановський теорію криз починає з аналізу теорії ринку. «Проблема криз, — пише він, — може бути задовільно вирішена лише на основі правильної теорії ринку. А так як сучасна економічна наука, в особах більшості своїх представників, стоїть на ґрунті хибної теорії ринку, то зовсім не дивно, що і проблема криз їй не під силу» [4, с. 313].

Автор простежує аналіз теорії ринку представниками різних економічних шкіл. Він, зокрема, виділяє два підходи до вирішення цієї проблеми, дві системи. Це, з одного боку, системи Сея, Рікардо, які заперечували загальне надвиробництво товарів. Згодом учення про неможливість загального надвиробництва розвинув Дж. Ст. Мілль. Туган-Барановський сприймає ряд положень цієї системи. Він наголошує, що капіталістичне виробництво само створює для себе ринок. Разом з тим він виявляє непослідовність і плутанину в поглядах Сея і, головне, пише, що ця теорія, заперечуючи можливість загального надвиробництва товарів, не могла пояснити «реальних фактів капіталістичного господарства» [4, с. 230]. Інший напрям в теорії ринків — це погляди Мальтуса, Сі-

смонді і школи К. Маркса, які стояли на позиції недостатності ринків для капіталістичної промисловості. Цю ідею Туган-Барановський називає абсолютно хибною і пише, що ще в половині 40-х років її розвивав Енгельс. «Ця ж теорія недостатності ринку для продуктів капіталістичної промисловості, що швидко розвивається, — пише він, — становить і в інших творах Маркса і Енгельса теоретичну основу їхніх міркувань про необхідність краху капіталізму, як, наприклад, в знаменитому «Маніфесті» і в полемічній праці Енгельса проти Дюрінга» [4, с. 243].

Дослідження теорії криз Туган-Барановський знову починає з аналізу існуючих теорій і підрозділяє їх на три групи. «До першої групи, — пише він, — можна віднести теорії, що шукали причини криз у сфері суспільного виробництва, до другої — в сфері суспільного обміну, до третьої — в сфері суспільного розподілу» [4, с.277]. Цей підхід до аналізу проблеми криз Туган-Барановський вважає абсолютно неприпустимим, таким, що не вирішує сукупності проблеми. «Вирішення проблеми криз, — пише він, — довгий час не удавалося економічній науці, бо економісти шукали причини криз в тій чи іншій окремій сфері суспільного господарства — в галузі виробництва, обміну або розподілу; насправді ж кризи виникають на основі всієї сутності явищ суспільного господарства і тому не можуть бути віднесені до жодної окремої його сфери» [4, с. 328].

М. Туган-Барановський пише, що деякі економісти видають за причину криз обставини, які їх лише посилюють. Це, зокрема, кредит, спекуляції на грошовому й товарному ринках, недоспоживання тощо. Він, в цілому, високо оцінює теорію відтворення Маркса, викладену в II томі «Капіталу», і разом з тим висловлює ряд зауважень щодо її змісту. Туган-Барановьский пише, що «школа Маркса—Енгельса дала найбільш глибоке із усіх існуючих пояснення криз» [4, с. 288].

Саме Маркс і Енгельс, визначаючи природний характер і неминучість криз, довели, які елементи капіталістичного ладу їх породжують. Вказує Туган-Барановський і на недоліки в теорії відтворення і криз К. Маркса. З цього приводу він пише: «Аналіз Маркса лишився незакінченим і невикористаним ним самим для якихось загальних висновків. Його знамениті схеми лишились без логічного завершення» [4, с. 250].

Автор також наголошує, що незавершеність схем і відсутність логічних висновків, яких уник Маркс і які суперечать його власним поглядам, викладеним у III томі «Капіталу», спри-

чинили нездатність послідовників Маркса вирішити цю проблему.

Сам Туган-Барановський, підсумовуючи дослідження, ще раз робить висновок, що причиною криз не можна вважати випадкові явища. «Кризи капіталізму, — пише він, — закладені глибше, в самій природі капіталістичного господарства. Їх необхідність випливає з трьох особливостей цієї господарської системи — з того, що 1) **капіталістичне господарство антагоністичне ...** 2) **що капіталістичне господарство, на відміну від інших антагоністичних господарств** (рабського і феодального), **має тенденцію для необмеженого розширення виробництва** (як засобу нагромадження капіталу) і 3) **що капіталістичне господарство в цілому є господарство неорганізоване**, в якому відсутній планомірний розподіл суспільного виробництва між різними галузями праці» [4, с. 315]. Саме на основі цих особливостей капіталістичної системи господарства виникають економічні кризи.

М. Туган-Барановський ставить питання і про періодичність криз. Він аналізує механізм циклічного руху капіталістичного господарства і наголошує на двох умовах, які приводять до періодичності чергування фаз циклу. Це — неорганізованість виробництва і швидке нагромадження вільного капіталу, попит на який особливо зростає в міру наближення капіталістичного господарства до кризи.

Ураховує вчений і зміну цін товарів. Більшість економістів уважали, що циклічність руху кон'юнктури проявляється у зміні цін на хліб. Туган-Барановський дійшов висновку, котрий через кілька років став загальноприйнятим: «Ціна заліза, а не ціна хліба є найважливішим показником фаз промислового циклу». Другим показником, який точно відображає динаміку капіталістичного виробництва, є рух облікового процента, що виступає носієм інформації про стан попиту і пропонування на вільний капітал.

Завершуючи дослідження теорії криз Туган-Барановський пише: «Капіталістичний світ підкоряється своїм особливим законом, що діють зі стихійною силою. Так званий здоровий глузд є поганим керівником для розуміння цих законів. З погляду здорового глузду виробництво являє собою засіб для споживання. В дійсності ж у капіталістичному господарстві відношення виробництва і споживання якраз протилежне. Не споживання керує виробництвом у капіталістичному суспільстві, а виробництво керує споживанням. Періодична зміна припливів і відпливів промисловості породжується не законами споживання, а законами виробництва. Не тому виробництво розширюється в роки піднесення,

що в цей час росте споживання; навпаки, споживання саме тому і зростає в цей час, що розширюється виробництво» [4, с.327].

Капіталістичний світ, продовжує автор, — це складна система, система, котра розвивається. Атомом цієї системи є людська особа, яка в своїй господарській діяльності керується особистими інтересами. Для кожного учасника виробництва споживання становить мету, а виробництво — засіб. Із сукупності індивідуальних і незалежних одне від одного устремлінь створюється щось якісно нове — стихійний комплекс капіталістичного господарства, яким не керує нічия воля, який «не проникнений нічиєю думкою, а втім стрункий, сталий і закономірний» [4, с. 327]. Цей комплекс розвивається за певними законами, які встановлюються не волею окремих індивідів, а, навпаки, кожен індивід підкоряється дії цих законів. Отже, Туган-Барановський чітко проголошує дію об'єктивних економічних законів, за якими розвивається капіталістичне господарство.

Як підставу для своєї теорії він бере ідею про зв'язок промислових коливань з періодичним зростанням основного капіталу. Саме цю ідею високо оцінив американський економіст Е. Хансен. М. Туган-Барановський розглядає проблему криз, аналізуючи економічні коливання, рух «економічної активності», а також фактори, що зумовлюють таку активність. Він звертає увагу на виявлення головного внутрішнього рушія «економічних активностей» і робить висновок, що таким є рух інвестицій. Туган-Барановський першим сформулював основний закон інвестиційної теорії циклів, відповідно до якого фази промислового циклу визначаються активністю інвестування. Саме збільшення інвестицій у галузях, що виготовляють засоби виробництва (за кейнсіанською термінологією — «капітальні блага»), породжує мультиплікаційний процес усіх елементів економічної активності.

«Всяке виробництво, — пише він, — уже одним фактом свого існування викликає попит на інші товари. Не можна що-небудь виробити з нічого; щоб виробити нові товари, необхідно придбати сирий матеріал, знаряддя праці, предмети споживання для робітників. Розширення виробництва в кожній галузі праці завжди посилює попит на товари, що виробляються в інших галузях праці; поштовх до посиленого виробництва передається від одної галузі праці до іншої, і тому зростання виробництва **завжди діє заразливо і має тенденцію охоплювати все народне господарство**. В періоди створення нового основного капіталу зростає попит геть на всі товари» [4, с. 319].

Регулювання інвестицій, правильний їх розподіл, хоча б тільки в галузях, які виготовляють капітальні блага, на думку Туган-Барановського, відкриває можливості для безмежного розширення капіталістичного виробництва.

Інвестиційна теорія циклів М. Тугана-Барановського мала величезний вплив на розвиток економічної теорії. На його праці не лише й досі посилаються численні західноєвропейські та американські економісти, а й плідно розвивають його ідеї. Вчений фактично перетворив теорію криз у теорію кон'юнктури, що дало можливість передбачати рух кон'юнктури і впливати на нього. Він одним із перших у світі здійснив прогнозування економічної кон'юнктури, передбачивши ряд криз.

Аналіз економічної кон'юнктури Туган-Барановський доповнив і фактично завершив аналізом проблем грошей і їх вартості, присвятивши їй спеціальну працю «Паперові гроші і метал» (1917). Теорію грошей він розглядає і в інших працях: «Паперові гроші та війна» (1915), «Звідки беруться гроші для війни» (1917).

Інтерес Тугана-Барановського до монетарної економіки, на думку дослідників його творчості, зумовлювався двома причинами. Перш за все, — це зв'язок монетарної системи з циклічністю виробництва і друге — її стан під час Першої світової війни, який характеризувався значними інфляційними процесами, зумовленими «дефіцитним фінансуванням воєнних зусиль з боку царського уряду» [5, с. 130].

У вирішенні проблеми грошей, знову-таки, чітко проявився новаторський підхід автора до дослідження. Назвавши найголовнішим у теорії грошей питання їх цінності, Туган-Барановський наголошує на необхідності його чіткого з'ясування. «Центральним питанням у теорії грошового обігу і в той же час відправним пунктом для всіх подальших міркувань, — писав він, — є питання про фактори, що визначають цінність грошей. Якщо в зазначеному пункті теорії існують неясності, то всі її подальші висновки будуть хиткими та невизначеними» [6, с. 285]. А такі неясності існували, вони зумовлювались перш за все відсутністю загальноприйнятної теорії цінності грошей.

М. Туган-Барановський зупиняється на аналізі двох протилежних теорій: товарної і кількісної, дає їх критичний аналіз, розкриваючи позитивні риси та недоліки кожної з них. Проаналізувавши названі теорії, автор робить висновок, що жодна з них не може бути визнана задовільною щодо вирішення проблеми цінності грошей. Він більш схильний визнавати переваги кількісної теорії. А загальний висновок зводиться до того, що кількісна тео-

рія справедлива абстрактно, а в застосуванні до конкретних фактів вона малопродуктивна, особливо стосовно металевого грошового обігу. Щодо паперового грошового обігу, то ця теорія грошей в абстрактній формі абсолютно незадовільна, але її правомірність криється в тому, що вона «абсолютно правильно шукає пояснення цінності грошей в умовах не грошового, а товарного ринку» [6, с. 323].

На відміну від прихильників названих течій (він, зокрема, посилається на Томаса Тука — англійського економіста (1774—1858) — прихильника товарної теорії і Ірвіна Фішера — американського економіста (1867—1947) — прихильника кількісної теорії грошей), Туган-Барановський виходить із інших позицій. Він звертає увагу на те, що процес пристосування економіки до змін грошової маси і відповідно його вплив на абсолютну й грошову ціни — процес складний, який передбачає необхідність врахування низки факторів, зокрема процесів, що відбуваються на фінансовому ринку. Кількісній і товарній теоріям грошей Туган-Барановський протиставляє свою **кон'юнктурну** теорію грошей. Називаючи її продовженням теорії Тука, він, разом з тим, чітко визначає її особливості. Якщо «для Тука, — пише автор, — цінність грошей є ні що інше, як похідне грошових цін окремих товарів; для мене ж цінність грошей є відображення загальної кон'юнктури товарного ринку.

Тук ігнорує загальні фактори, що діють по відношенню до кожного окремого товару. З моєї ж точки зору, зміни цінності грошей викликаються не змінами умов попиту і пропонування окремих товарів, а змінами загальної кон'юнктури товарного ринку, інакше кажучи, загальними умовами товарно-грошового ринку.

Тук виводив середній рівень товарних цін із цін окремих товарів, я ж пояснюю ціни окремих товарів, як явище, похідне від загального рівня товарних цін, від загальної кон'юнктури ринку» [6, с. 323].

Не відкидає вчений і кількісної теорії грошей, а лише знову наголошує, що вона не має практичного значення в умовах металевого обігу. Кон'юнктурна теорія грошей Тугана-Барановського стала теоретичною засадою важливого висновку про можливість регулювання цінності грошей державою в ринковій економіці. Звернувши увагу на відмінність між цінністю товарів і цінністю грошей, автор зазначає, що цінність товарів будується на основі свідомих розцінок окремих індивідів, чим держава керувати не може; навпаки, цінність грошей є несвідомий стихійний продукт соціальної взаємодії, що цілком допускає державне регулювання.

Дослідники наукової спадщини вченого наголошують, що його можна вважати одним із перших прихильників активного втручання держави в економічне життя через монетарну політику [5, с. 141].

М. Туган-Барановський, розробляючи кон'юнктурну теорію цінності грошей, ставив своїм завданням створити знаряддя протидії кон'юнктурним циклам. Згодом його увагу привернула проблема післявоєнної відбудови економіки країни. Він фактично формує економічну програму такої відбудови, надавши в ній значне місце програмі реформування грошової системи, антиінфляційній програмі тощо.

- **Теорія цінності**

Як уже зазначалось, першим великим дослідженням Тугана-Барановського була праця про промислові кризи, але фактично свою наукову діяльність він починає з аналізу проблем політичної економії. Уже в своїй першій науковій праці «Вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності» (1890), що була того ж року опублікована в журналі «Юридический вестник», автор робить наукові відкриття, заклавши основи «синтетичної теорії цінності».

Теорія цінності, як відомо, є центральною проблемою політичної економії. Залежно від її визначення формувались економічні напрями та школи в політичній економії. Цю думку поділяв і Туган-Барановський. На час появи його праці в політичній економії функціонували дві теорії: трудова теорія цінності та теорія граничної корисності.

Поява в останній третині XIX ст. в економічній теорії нового напряму — маржиналізму знаменувала переоцінку багатьох теоретичних положень класичної школи і, зокрема, трудової теорії. Останню піддавали критиці не лише з погляду методологічних засад, а й за неможливість застосування її положень на практиці.

Тим часом зрушення, що відбулись в суспільно-економічному житті, потребували нових підходів до їх аналізу. Хоч теорія маржиналізму й відкривала простір для вирішення цілого ряду складних економічних проблем на мікро- та макрорівнях, проте вона не забезпечувала належного виходу на практику. І не випадково виникла об'єктивна зумовленість необхідності появи нової «синтетичної теорії цінності», сутність якої полягала в поєднанні трудової теорії і теорії граничної корисності. Автором цієї нової теорії виступили Туган-Барановський в Україні і А. Маршалл в Англії. Вони в один рік — 1890 — опублікували свої праці, в яких виклали цю теорію. Не будемо вирішувати питання пріори-

тетності авторств. Слід лише наголосити, що коли у світовій економічній науці розробки Маршалла здобули високу оцінку, то в радянській літературі його назвали еклектиком, а Туган-Барановського як автора новітньої теорії вартості взагалі не згадували.

Хоч мета в обох авторів була, в цілому, однаковою — здійснити синтез трудової теорії цінності і теорії граничної корисності — самі підходи до синтезу, визначення їх вихідних принципів не були тотожними. Щоправда автори наполягали на спадковості теорій, незважаючи на їхню ніби несумісність. Туган-Брановський писав з цього приводу: «Ми прагнули показати, що теорія граничної корисності не тільки не є спростуванням поглядів Рікардо чи Маркса, але що, навпаки, ця теорія, якщо її правильно зрозуміти, несподівано підтверджує вчення про цінність цих економістів. Менгер і його школа дослідили суб'єктивні причини цінності, — Рікардо і його послідовники — об'єктивні» [7, с.193].

Автор розкриває сутність трудової теорії цінності в розумінні її Рікардо і маржиналістами. Наріжним каменем економічної системи Рікардо Туган-Барановський називає його вчення про цінність, що визначається працею. Таке визначення цінності, і зокрема мінової, автор не вважає якимось науковим відкриттям. Він пише, що воно належить до тих «елементарних висновків з повсякденного господарського досвіду, без яких саме господарство було б немислиме» [9, с. 75].

Аналізуючи трудову теорію цінності Рікардо, автор щоразу робить застереження, наголошує на винятках, яких допускається Рікардо в трактуванні теорії. «Треба мати на увазі, — пише він, — по-перше, що за Рікардо праця регулює цінність лише частини товарів, а саме, вільно відтворюваних (цінність тих товарів, кількість яких **не** може бути збільшена в бажаних розмірах, залежить, за словами Рікардо, виключно від їх відносної рідкості); по-друге, що праця є регулятором лише середніх, аж ніяк не ринкових цін, і по-третє, що навіть по відношенню до середніх цін вільно відтворюваних товарів праця є найважливішим, але аж ніяк не єдиним регулятором» [9, с. 75].

Оригінальність Рікардо, за визначенням Тугана-Барановського, полягала не в тому, що він визнав зв'язок між «трудовою вартістю і цінністю, а в тому, що він поклав трудову теорію цінності в основу вчення про розподіл». Для більшості прихильників трудової теорії цінності, вважає автор, «вона служить науковим обґрунтуванням найважливішої правової вимоги — права робітників на весь продукт виробництва» [9, с. 76]. Ту-

ган-Барановський не випадково звертається до цієї проблеми. Вона була актуальною для економічної думки Росії кінця XIX — початку XX ст. у зв'язку з посиленням соціальної напруженості в країні.

Щодо позиції Рікардо в цьому питанні, то він, на думку Тугана-Барановського, був далеким «такого етичного розуміння трудової теорії цінності», він не робив з неї категоричних умовиводів. Трудова теорія цінності була для нього не більш як методологічним припущенням, що безумовно імпонувало Тугану-Барановському, який називав Рікардо «творцем абстрактного методу в економічній науці» [9, с. 84]. Саме в користуванні цим методом, доходить висновку автор, «сила і слабкість великого економіста». У галузі абстрактної економічної теорії, інакше кажучи «в галузі встановлення абстрактних законів стихійного, нерегульованого товарного господарства, — пише вчений, — Рікардо не знає собі суперників. Все найсуттєвіше та найцінніше в цій галузі зроблено ним. Але як соціолог він — абсолютно мізерна величина» [9, с. 84]. У цілому Туган-Барановський високо оцінює Рікардо, називаючи його поряд з Мальтусом видатним представником післясмітівської політичної економії.

Саме ці теоретичні засади трудової теорії цінності Рікардо бере Туган-Барановський як складову своєї синтетичної теорії цінності. При цьому рікардівську трудову теорію цінності Туган-Барановський сприймає дещо інакше ніж марксисти. Він неодноразово наголошував, що Рікардо ніколи «не стверджує, ніби цінність створюється **лише** працею... Рікардо далекий від думки, буцімто цінність **реально** є ні що інше, як праця, вкладена робітником в предмет праці» [9, с. 76].

Високо підносячи теоретичний доробок Рікардо і, зокрема, його теорію цінності, Туган-Барановський разом з тим визначав недоліки останньої. «Основний недолік цієї теорії, — писав він, — полягає в тому, що вона визнає два різних джерела цінності: 1) витрачену на виробництво працю для всіх вільно відтворюваних продуктів і 2) попит і пропонування для предметів, не відтворюваних вільно... Тою ж двоїстістю відрізняється, з погляду теорії, і пояснення товарних цін: середні ціни товарів регулюються, відповідно до трудової теорії цінності, працею, але ринкові товарні ціни коливаються під упливом попиту і пропонування» [9, с. 184]. Саме тому, підсумовує він, трудова теорія цінності була нездатною пояснити «основне економічне явище — цінність», не могла розкрити у повному обсязі її сутність.

Другою складовою теорії цінності Тугана-Барановського є теорія граничної корисності, основи якої, за його словами, заклав німецький економіст Ґоссен. Ця теорія дала значний поштовх економічній думці, формуванню нової парадигми, котра протистояла трудовій теорії цінності. «Якщо трудова теорія цінності, — пише Туган-Барановський, — стала в руках Маркса основою соціалістичної критики капіталістичного ладу, то теорія граничної корисності повинна послужити теоретичним виправданням нетрудового доходу, взагалі існуючого господарського ладу» [10, с.17].

Він високо цінує теорію граничної корисності і пророкує їй велике майбутнє. Його пророцтва виправдались. Австрійська школа дійсно справила помітний вплив на сучасну економічну теорію і заклала основи для багатьох прикладних досліджень.

Щодо визначення цінності, то ця теорія, на відміну від теорії Рікардо, котра, за Туганом-Барановським, визнавала два джерела цінності, сформувала один принцип оцінки цінності — корисність конкретно даного предмета, а не корисність абстрактну. «Гранична корисність, — пише вчений, — а не загальна корисність запасу або ж середня корисність предметів певного роду, регулюють корисність предметів певного роду, регулюють їх цінність» [9, с. 187].

Стосовно теорії граничної корисності Туган-Барановський підкреслює необхідність «визнати, що вона вперше дала вичерпне пояснення механізму оцінки*, пояснила психічні процеси, результатом яких є економічна цінність, ціна» [10, с. 70]. Але, зауважує вчений, це не дає підстав твердити, що прихильники теорії граничної корисності дали вичерпне пояснення категорії цінності. Вони обмежились аналізом суб'єктивних факторів. Для того, щоб дослідження проблеми цінності було доведене до кінця, «необхідно, — пише Туган-Барановський, — з'ясувати, які об'єктивні фактори регулюють виробництво господарських предметів, чому одних предметів виготовляється мало, а інших багато. Можна погодитися, що цінність господарських предметів залежить від потреб в них і їх кількості. Але від чого ж залежить це останнє?»[10, с. 70].

---

* Туган-Барановський посилається на «основний психофізичний закон Вебера—Фехнера, згідно з яким існує залежність між відчуттям і подразненням. «Процеси оцінки, — пише він, — відіграють роль не лише в господарстві, але й у всьому психічному житті. В основі всіх наших вольових дій лежать оцінки тих відчуттів, які спонукають нас до дій» [10, с. 67]. (*Прим. М. І. Тугана-Барановського.*)

Прихильники теорії граничної корисності не дають на це питання відповіді, констатує вчений. Вони або взагалі обходять це питання, або дають йому незадовільне пояснення, і, як їхні опоненти, ставлять питання або-або. Туган-Барановський вважає це непорозумінням. «Теорії граничної корисності і трудова, — пише він, — безумовно протилежні, але аж ніяк не суперечливі. Рікардо і Менгер зосереджують свою увагу на різних сторонах одного і того ж процесу. Теорія Рікардо підкреслює **об'єктивні** фактори цінності, теорія Менгера — **суб'єктивні** моменти оцінки» [10, с. 71]. Саме тому лише синтез теорії трудової цінності і граничної корисності може вирішити остаточно проблему цінності господарських благ, робить висновок Туган-Барановський.

Однак синтез цих теорій він, на відміну від А. Маршалла, вирішує, як уже зазначалося, з інших методологічних позицій. А. Маршалл заперечував так званий каузальний (причинно-наслідковий) метод досліджень. Він застосовував функціональний метод, який, за його словами, дозволяє виявити складну взаємодію економічних явищ, а не аналізувати їх як такі, що «визначають одне́ о́дне послідовно» [11, т. III, с. 280]. Керуючись цим методом Маршалл підходить до визначення цінності з урахуванням різних факторів і їх взаємозалежності. «Ми могли б, — писав він, — на рівних підставах сперечатись про те, чи регулюється цінність корисністю, чи витратами виробництва, як і про те, чи розрізає аркуш паперу верхнє чи нижнє лезо ножиць» [11, т. II, с.31—32]. Отже, корисність і витрати — два леза ножиць, пише Е. Майбурд, аналізуючи теорію А. Маршалла. Корисність (потреба) формує попит, витрати формують пропонування [12, с.199].

Корисність і витрати А. Маршалл розглядає як однопорядкові, в однаковій мірі об'єктивні та рівноправні економічні категорії. Такий підхід, підкреслюють дослідники його творчості, дозволив йому перекласти ці категорії «мовою цін», сформувавши поняття «ціна попиту» та «ціна пропонування» [13, с. 174]. У взаємодії корисності і витрат формується ринкова цінність або рівноважна ціна, за Маршаллом. Проблема визначення цін займає в його теорії центральне місце. Він стверджує, що в реальній дійсності існує лише ціна, а цінність є надуманою метафізичною категорією. Встановивши дві основи рівноважної ціни — попит і витрати виробництва, Маршалл з'ясовує питання їх взаємозалежності. Він доводить, що фактори, котрі діють з боку пропонування (витрат), відіграють таку ж важливу роль, як і фактори з боку попиту (корисності), але ця роль залежить від тривалості аналізованого періоду. Можна зробити висновок, пише А. Маршалл, що «чим ко-

ротший розглядуваний період, тим більше належить враховувати в нашому аналізі вплив попиту на цінність, а чим цей період триваліший, тим більше значення набуває вплив витрат виробництва на цінність» [11, т. II, с. 33]. Саме вплив цих груп факторів він порівнює з дією двох лез ножиць. Тим самим Маршалл зумів виявити функціональні зв'язки між витратами, корисністю і ринковою цінністю та вирішити проблему, яку він уважав основною в економічних дослідженнях.

М. Туган-Барановський, на відміну від Маршалла, використовував переважно каузальний метод дослідження. Якщо Маршалл виявив функціональну залежність факторів, які впливають на цінність, то Туган-Барановський фактично визнав їх самодостатність. Він зробив спробу довести правомірність трудової теорії цінності за допомогою теорії граничної корисності. Туган-Барановський вводить в своє дослідження категорію «природної цінності» як такої, що повністю збігається з витратами праці. Такий стан мав місце в первісному суспільстві і можливий в майбутньому комуністичному суспільстві. «Ми, — писав учений, — досліджуємо об'єктивні причини природної цінності, котрі можуть чинити свою повну дію тільки в ідеальній державі» [14, с.224]. Що ж до існуючого ринкового господарства, то ця відповідність, за словами Тугана-Барановського, здійснюється далеко не повністю, бо «в сучасному суспільстві цінність підпадає впливу не тільки природних сил, але й соціальних перешкод виробництву» [14, с. 228].

Теорія цінності Тугана-Барановського, на відміну від відповідної теорії А. Маршалла, проникнута **етичним принципом**. Етична позиція вченого взагалі становить головну особливість його підходу до економічної теорії. Визнаючи розбіжності класових інтересів, він при цьому вважає можливим їхнє примирення завдяки дії етичного принципу. «Стаючи на точку зору етики, — писав учений, — ми дістаємо... можливість піднесення над протилежністю інтересів і знаходимо практичний інтерес, загальнообов'язковий для всіх людей з нормальною моральною свідомістю. Центральною ідеєю сучасної етичної свідомості є формульована Кантом ідея верховної цінності і, як висновок звідси, рівноцінності людської особи» [10, с. 47—48].

Цей кантівський принцип Туган-Барановський кладе в основу своєї теорії цінності. Якщо праця становить основу цінності, а вся праця може бути зведена «в одну загальну масу, в одне загальне поняття суспільної праці», то це означає, що ми «виходимо із керуючої етичної ідеї політичної економії — верховної ціннос-

ті і тому рівноцінності людської особи» [10, с. 81]. Разом з тим саме людина визначає суб'єктивну корисність блага. Важливим моментом у міркуваннях ученого було твердження, що суб'єктивна цінність блага залежить від його кількості, а вона, в свою чергу, для вільно відтворюваних товарів — від кількості витраченої праці. Саме тут і виявляється можливість поєднання об'єктивного і суб'єктивного [15, с. 392].

Намагаючись довести правомірність своєї ідеї, Туган-Барановський сформулював теорему, якою встановлюється кількісне співвідношення витрат праці і цінності за умов оптимального розподілу ресурсів.

Він аналізує проблему розподілу праці в різних галузях виробництва, відповідно до рівня задоволення певних людських потреб — тобто відображає граничну корисність благ і визначає умови, за яких розподіл виробництва буде відповідати господарському принципу найбільшої корисності. Проаналізувавши процес розподілу праці на конкретних прикладах, учений підсумовує: «Виходячи з теорії граничної корисності, ми дійшли висновку, що господарський принцип досягнення найбільшої користі вимагає так розподіляти виробництво, щоб граничні корисності вільно відтворюваних продуктів відносились між собою, як трудові вартості останніх. Трудові вартості продуктів відіграють вирішальну роль у встановленні господарського плану — розподілі виробництва між різними галузями. За раціонального розподілу виробництва граничні корисності продуктів повинні бути пропорційними трудовим вартостям останніх» [10, с. 73—74]. Цю тезу Тугана-Барановського, як він сам пише, довів з допомогою математичного аналізу М. Столяров у праці «Аналітичний доказ запропонованої п. М. Туганом-Барановським політико-економічної формули: граничні корисності вільно відтворюваних продуктів пропорційні їх трудовим вартостям» [10, с. 72 прим.].

Сам Туган-Барановський такий розподіл виробництва вважав лише господарським ідеалом, до якого прямує, але ніколи не зможе досягти господарство, а якщо так, «то і повний збіг трудової розцінки з розцінкою за граничною корисністю можливий лише в ідеалі» [10, с. 74]. Розуміючи це, висловлюючи сумнів щодо придатності теорії до існуючих умов ринкового господарства, вчений висловлює сподівання про можливість досягнення пропорційного економічного розвитку в майбутньому соціалістичному господарстві.

Політична економія посідала значне місце в науковій творчості вченого. Його праця «Основи політичної економії» (1909)

за життя автора витримала п'ять видань, з яких третє було удостоєне Імператорською Академією наук великої премії імені С. Ґрейґа. Високо оцінювали працю Тугана-Барановського сучасники. Зокрема відомий економіст-математик В. Дмитрієв назвав її «першим систематичним викладом політичної економії» [16, с.4].

Політичну економію Туган-Барановський трактує як науку про народне господарство. Центральними в концепції народного господарства у нього є категорії цінності і вартості, які він називає «основними логічними категоріями господарства». Категорія цінності визначає мету господарства, а вартість є засобом її досягнення. У Тугана-Барановського цінність і вартість — це два полюси, «між якими міститься господарська діяльність» [10, с.61].

Значну роль в його науковому доробку відіграє розглянута «синтетична теорія цінності». Зосередивши увагу на макроекономічних системах народного господарства, автор разом з тим не уникає й мікроекономічних проблем. Дослідив учений проблему грошей і грошового обігу, ціну, її фактори, рух цін, який він пов'язує з проблемами пропорційності суспільного виробництва, фазами економічного циклу, соціальними процесами.

Визначальною рисою, що характеризує працю Тугана-Барановського, є соціальний аспект аналізу. Він розробив соціальну теорію розподілу. Проблемі розподілу вчений приділяє значну увагу, називаючи її певною стороною «процесів капіталістичного виробництва й обміну». Він наголошує на її специфічності в політичній економії, яка полягає в тому, що йдеться лише про дохід трьох класів: капіталістів, робітників і землевласників та їхній взаємозв'язок. Цей взаємозв'язок зумовлений капіталістичним виробництвом, і розуміння законів утворення кожного з них неможливе без розуміння законів утворення двох інших.

«Народні доходи» Туган-Барановський поділяє на дві групи — доходи, основані на праці (заробітна плата), і доходи, основані на володінні майном (прибуток і земельна рента), «інакше кажучи, трудові й нетрудові доходи» [10, с. 392]. Ці групи доходів різняться між собою тим, що «трудові доходи випливають із самої суті процесу виробництва, а нетрудові доходи — соціального походження, можуть бути чи не бути в залежності від класової побудови суспільства» [10, с. 393]. Нетрудові доходи існують лише тому, що мають місце особливі соціальні умови, котрі забезпечують нетрудящим класам частку суспільного продукту поряд з трудящими класами. Наявність у суспільстві нетрудових доходів учений називає виразом «соціальної нерівності», характерної для

існуючого господарського ладу. «Визнавши, — пише він, — що нетрудові доходи є виразом соціальної нерівності, ми тим самим визнали, що класи, які одержують трудові доходи, експлуатуються нетрудящими класами» [10, с. 394].

Розробляючи теорію розподілу Туган-Барановський заявляє, що ні теорія граничної корисності, ні трудова теорія не в змозі пояснити її у повному обсязі. Свою теорію розподілу він будує, віддаючи певну данину теорії представника соціальної школи Штольцмана і Маркса. Зокрема зв'язок своєї теорії з теорією К. Маркса вчений вбачає у тому, що обидві розглядають доходи суспільних класів як результат розподілу між кількома суспільними верствами продукту, створеного працею одного класу робітників [10, с.397]. Нетрудові доходи Туган-Барановський, як і К. Маркс, визнає результатом експлуатації заможними верствами класу робітників, позбавленого засобів виробництва. Посилаючись на К. Маркса, сприймаючи певні теоретичні засади його теорії розподілу, Туган-Барановський разом з тим критикує розуміння Марксом суті експлуатації і аналіз ним проблеми розподілу як загальної проблеми цінності.

Соціальна теорія розподілу Тугана-Барановського потребує спеціального дослідження. Але загальний висновок ученого полягає в тому, що величина доходів залежить від зростання продуктивності праці, яка, в свою чергу, вагомо залежить від розмірів заробітної плати. «З погляду **соціальної теорії розподілу** висота заробітної плати в даному суспільстві зумовлюється двома факторами — **продуктивністю суспільної праці**, що визначає, наскільки великим є суспільний продукт, який підлягає розподілу між суспільними класами, і **соціальною силою робітничого класу**, від якої залежить частка суспільного продукту, що надходить у розпорядження робітника» [10, с. 412].

- **Теорія кооперації**

Питання кооперації, про що йшлося в попередніх розділах, були досить популярними в дореволюційній Росії і Україні. Особливо інтерес до кооперації посилився в перші десятиліття XX ст. Видатним теоретиком кооперації виступив і Туган-Барановський, праці якого «з питань кооперації, — як писав його учень М. Кондратьєв, — безперечно слід визнати як видатні, одні з кращих не лише у нас в Росії» [8, с. 88].

Питанням кооперації Туган-Барановський приділяв багато уваги. Він був членом керівництва «Комитета о сельских и ссудосберегательных и промышленных товариществах», з 1909 р. видавав журнал «Вестник кооперации», 1915 р. опублікував в енциклопедичному словнику «Гранат» теоретичну статтю про коо-

перацію. Ці розробки стали основою його фундаментальної праці «Соціальні основи кооперації» (1916).

У цій праці автор проаналізував і узагальнив світовий досвід кооперативного руху, дав детальний аналіз теоретичних засад кооперації, розкрив її соціально-економічну природу, навів чітку класифікацію кооперативів. Свою працю Туган-Барановський розглядав одночасно як навчальний курс і як загальну теорію кооперації.

У передмові до праці він зазначав, що за наявності численних праць з питань кооперації дуже мало з них присвячено теорії кооперації, а потреба в таких працях є нагальною, особливо для Росії, кооперативний рух якої має певні особливості. Саме цю прогалину намагається заповнити вчений і робить це досить переконливо, зробивши прорив у нову галузь знань і увійшовши до кола класиків-теоретиків кооперативного руху.

Виникнення кооперації Туган-Барановський пов'язує з упливом соціалістичних ідей, соціалістичного ідеалу. В історії суспільного розвитку він виділяє процеси двоякого роду — стихійний і свідомий, як результат свідомої волі і думки людей. Саме цей — свідомий процес і спричинився до появи кооперації. «Кооперація, — пише автор, — була раніше придумана окремими людьми як засіб перетворення існуючого соціально-економічного ладу і лише в безпосередньому зв'язку з цим творчим задумом стала могутньою соціальною силою» [17, с.46].

Хоч кооперація і є породженням соціалістичних ідей, проте, зазначає вчений, не можна змішувати кооперацію з соціалізмом. Соціалістичні общини, що виникли під безпосереднім упливом пропаганди соціалізму, були задумані як знаряддя соціальної перебудови всього людства. Кооперативи — це господарські підприємства, які звертаються «перш за все до господарського інтересу людини, і в цьому істотна схожість кооперативу зо всіма іншими господарськими організаціями капіталістичної системи. В цьому ж і його величезна сила» [17, с. 64—65].

Учений, вперше в світовій літературі, дає всебічний всеохоплюючий аналіз кооперативних підприємств, чітко простежує їх спільні риси та відмінності з капіталістичними підприємствами. Визначаючи схожість кооперації з капіталістичними підприємствами, автор наголошує на господарській стороні, на економічній діяльності, звертається до «господарського інтересу людини», тому робить висновок, що кооперація, щоб мати успіх, має вестись на тих же економічних засадах, що і капіталістичне підприємство.

Але кооператив — підприємство некапіталістичного типу. «Якщо тіло кооперативу створено капіталізмом, то душа кооперативу, — пише автор, — вдихнута соціалістичним ідеалом» [17, с.67]. Відмінності кооперації від капіталістичного підприємства автор убачає, перш за все, в тому, що вона є об'єднанням трудящих, однією з форм самозахисту. Кооперація не ставить за мету одержання великих прибутків, це добровільне об'єднання. Але головне те, що «не чистий егоїзм і не чистий альтруїзм, а солідарність інтересів — ось духовна основа кооперації. Егоїзм лежить в основі капіталізму, альтруїзм — соціалізму, кооперація поєднує егоїзм з альтруїзмом в усвідомленні солідарності спільного і приватного інтересів» [17, с. 93]. Звертає увагу вчений і на моральну сторону в діяльності кооперативів. Він пише, що «кооперація виховує нову людину, яка гармонійно поєднує в собі уміння відстоювати особисті інтереси з готовністю відмовлятися від них в ім'я інтересу спільного» [17, с. 94].

Підсумовуючи проведений аналіз, Туган-Барановський дає таке визначення кооперації: «Кооператив є таке господарське підприємство кількох осіб, що добровільно об'єдналися, яке має на меті не одержання найбільшого баришу на витрачений капітал, а збільшення, завдяки спільному веденню господарства, трудових доходів своїх членів або зменшення видатків цих членів на їхні споживчі потреби» [17, с. 94].

Автор заперечує позакласовий характер кооперації і розглядає її як одну з форм боротьби трудящих з капіталістами, але боротьби «мирними засобами». Наводить вчений і відповідну класифікацію кооперативів, виділяючи пролетарську, селянську та дрібнобуржуазну кооперацію. Значну увагу в своїй праці автор приділяє пролетарській кооперації. Її появу він пов'язує з ім'ям Р. Оуена. Вчений аналізує розвиток кооперативного руху на Заході, розкриває діяльність різних форм кооперації в Англії, Франції, подає інформацію про висвітлення діяльності виробничих асоціацій в соціалістичній літературі. Він, зокрема, зазначає, що виробничі асоціації були тою формою кооперації, яку тривалий час позитивно оцінювали керівники соціалістичного руху. Як приклад Туган-Барановський наводить виступи К. Маркса на конгресі І Інтернаціоналу, який позитивно оцінював діяльність виробничої кооперації. Але разом з тим він підкреслює, що Інтернаціонал чітко ставив питання про перебудову існуючого суспільства лише через зміну його основ, політичної влади. Що ж до кооперації, то їй відводилась другорядна роль.

Дослідив Туган-Барановський і селянську кооперацію, як на Заході, так і в Росії і Україні. Він підкреслює важливу роль кооперації для селянського господарства, яка сприяє підвищенню продуктивності праці і при цьому звертає увагу на те, що кооперація фактично не проникає в сільськогосподарське виробництво. В основі кооперації «лишається індивідуальний виробник-селянин» [17, с. 291]. Таким чином, селянська кооперація не руйнує селянського господарства і не перетворює його з індивідуального в колективне. Таке перетворення індивідуального селянського господарства в суспільне стає можливим лише у виробничих артілях. Але вони виявляються найбільш нежиттєздатною формою. «Виробничі артілі в землеробстві, — пише автор, — мають не більше поширення, ніж у промисловості, тобто практично ніякого».

Можна визнати, що кооперацію в цілому Туган-Барановський розглядав як проміжну ланку між капіталізмом і соціалізмом і як найважливішу форму організації виробництва в умовах соціалізму.

- **Етичний соціалізм**

Проблеми соціалізму посідали значне місце в теоретичному доробку Тугана-Барановського, дослідженню яких він присвятив ряд праць: «Теоретичні основи марксизму» (1906), «Сучасний соціалізм в своєму історичному розвитку» (1906), «Нариси з новітньої історії політичної економії і соціалізму» (1907), «До кращого майбутнього» (1912), «Соціальні основи кооперації» (1916), «Соціалізм як позитивне вчення» (1918) та ін.

На розумінні Туганом-Барановським соціалізму позначились ідеї Канта і К. Маркса. Соціалізм він розглядав як ідеал справедливого суспільства, як «надісторичний ідеал людства». Основу вчення про соціалізм у нього становить етична ідея, сформульована Кантом про верховну цінність людської особи. Кантівське вчення про етичний ідеал учений вважав неперевершеним досягненням суспільної думки нового часу. Але ортодоксальним послідовником Канта Туган-Барановський не був. Він не сприймав, зокрема, кантівського вчення про непізнавану «річ в собі» і прокладав свою власну стежку у філософії.

Соціалізм як етичне вчення є однією з провідних тем філософської думки Тугана-Барановського. Значний інтерес становить аналіз її формування і, відповідно, логіки дослідження автором проблеми етичного соціалізму. Кантівську ідею про абсолютну цінність людської особи Туган-Барановський поширює на всю історію людства. Кожна епоха своєрідно сприймала соціалізм, як ідеал людства і його провідні ідеї про розумне і справедливе. То-

му вчений простежує історію соціалістичних учень, розробляє класифікацію систем соціалізму і комунізму, яка вважається неперевершеною в літературі.

Високо оцінює вчений внесок соціалістів-утопістів у розвиток ідей соціалізму. Його характеристика утопічного соціалізму є не лише глибоко логічною, а й блискуче викладеною. Вона абсолютно протилежна концепції, котра панувала в науці з часу появи марксизму, що оголосив поділ соціалізму на утопічний і науковий. Учений взагалі не сприймає такого поділу. «Протиставлення науки утопії, — пише він, — безпідставне в тому відношенні, що наука й утопія аж ніяк не є суперечливими поняттями. Утопія — не дурниця або нісенітниця. Утопія — це ідеал. Всякий ідеал містить в собі щось нездійсненне, нескінченно далеке і недосяжне, мрію, деяке властиве нашій духовній природі прагнення вийти за межі можливого, піднятися над світом явищ» [9, с. 86]. Мало того, Туган-Барановський взагалі висловлює думку, що «насправді утопічний соціалізм більш науковий, аніж допускав Енгельс, а в так званому науковому соціалізмі значно більш утопії, ніж думав автор "Капіталу"» [9, с. 86].

Отже, на думку вченого, є всі підстави відмовитися від поділу соціалізму на науковий і утопічний. Називаючи між тим трьох великих мислителів: Р. Оуена, Ш. Фур'є і Сен-Сімона — утопістами, він пояснює, що робить це тому, що всім їм «притаманна одна надзвичайно характерна риса: віра у всемогутність людської думки, в силу ідеї» [9, с. 87]. Він підносить роль соціалістів-утопістів у розвитку «ідеї». Поки істина була прихована від поглядів людства, поки люди не розуміли її, вони могли нидіти в темряві і пригноблювати один одного. «Але тепер, — пише Туган-Барановський, — істина проявилась у всьому блиску — новий, блаженний суспільний порядок вже вигадано, і люди, якщо лише вони не повністю божевільні, повинні поспішити влаштувати своє життя на нових засадах» [9, с. 87].

Таким чином, соціалізм не є результатом природного розвитку, а виступає як штучна, придумана людьми форма співжиття, до речі, як і кооперація.

Проаналізувавши існуючі теорії соціалізму, проклавши місток між ними і розумінням соціалізму Платоном, учений ставить завданням дати своє вирішення питання про зміст соціалізму, його визначальні риси та шляхи побудови. Першою характерною рисою соціалізму він називає те, що в його основу покладено «певний задум, певну правову ідею». Щодо змісту, вчений виділяє два основні елементи, дві позиції, виходячи з яких можна розкри-

ти суть соціалізму як суспільного ладу — це економічна, тобто господарська, й етична. В господарському відношенні — це, в загальних рисах, суспільна власність на засоби виробництва, високий рівень продуктивності праці. Наводить вчений і більш детальну характеристику економічної сторони соціалізму, відповідно до визначених ним систем соціалістичного ладу. «Майбутнє соціалістичне суспільство, — пише він, — повинне стати дуже складною господарською системою, побудованою на різних принципах» [18, с. 382].

Найважливішим етичним принципом соціалізму в Тугана-Барановського виступає свобода, ідея рівноцінності людської особи. В розумінні цієї ідеї він неодноразово посилається на Канта. «Лише в ідеї рівноцінності людської особи, — пише Туган-Барановський, — а ця ідея знайшла свій самий систематичний вираз у філософії Канта — полягає теоретичне обґрунтування сучасного соціалістичного світогляду, оскільки останнє спирається на етичні принципи» [18, с. 274].

Розробляючи свою теорію соціалізму, Туган-Барановський проаналізував і марксистську теорію соціалізму. Він високо оцінював внесок Маркса в економічну науку. Проте вчений і в цьому разі, як з Кантом, не став ортодоксальним послідовником Маркса, а виступив з критикою ряду теоретичних засад марксистської теорії. В передмові до першого видання праці «Теоретичні основи марксизму», присвяченій, як пише сам автор, критиці марксизму, він пояснює свою позицію: «Критикуючи Маркса, я намагався надати своїй критиці не лише негативний, а й позитивний характер. Моя критика не спрямована проти Маркса як представника певних соціальних ідеалів; навпаки, висловлюючись проти даного автором «Капіталу» обґрунтування цих ідеалів, я хотів би лише сприяти їх кращому і більш надійному обґрунтуванню» [19, с. V].

У передмові до другого видання праці «Соціальні основи кооперації» на звинувачення його в поверненні до марксизму він відповідає: «Моє ставлення до Маркса лишається колишнім; ставленням аж ніяк не противника, але й не учня, а самостійного дослідника. В своєму науковому світогляді я багато взяв у Маркса, але й багато відкинув, не вважаючи себе зобов'язаним йти чужими шляхами, а відшукуючи свій власний» [17, с. 44].

Розробку теорії соціалізму Туган-Барановський розпочав з критики капіталізму, простеживши його розвиток як в країнах Західної Європи, так і в Росії. Ця критика поєднується у нього з

висновком про прогресивність капіталістичного способу виробництва, а також неминучість його заміни соціалізмом як «господарською системою значно вищої продуктивності», ніж існуюча капіталістична система.

Значний інтерес становить теорія Тугана-Барановського щодо причин краху капіталізму і неминучості заміни його соціалізмом. На той час в суспільно-економічній думці Росії пануючими щодо пояснення причин загибелі капіталізму були дві теорії.

Одна — теорія недостатності ринків для розвитку капіталізму, яку сприймали і пропагували народники. Туган-Барановський повністю розвінчав цю теорію. Зокрема в праці «Промислові кризи в сучасній Англії» він доводить, що капіталізм своїм розвитком сам створює ринок.

Друга теорія, сформульована Марксом, пов'язувала обмеженість розвитку капіталізму з законом тенденції норми прибутку до зниження. Цю проблему Туган-Барановський вирішує, спираючись на теорію економічної кон'юнктури, згідно з якою рух прибутку залежить головним чином від динаміки цін товарів і витрат на їх виробництво. Він також звертав увагу на зростання продуктивності праці, що сприяло зростанню капіталу, посиленню його могутності і разом з тим створенню можливостей покращення становища робітничого класу. Загальний висновок автора досить чіткий: «Капіталістичне господарство не містить у собі моментів, які могли б зробити його подальше існування економічно неможливим» [19, с.193]. Але ж Туган-Барановський — палкий прихильник соціалізму. Зробивши висновок про відсутність економічних перешкод для розвитку капіталізму він, однак, пише, що «це не значить, що капіталістичний спосіб виробництва може розраховувати на необмежений час існування» [19, с.193]. Соціалізм, пише він, мусить «неминуче змінити антагоністичне господарство, засноване на поневолюванні людини людиною» [19, с.194].

Ця зміна, тобто перехід від капіталізму до соціалізму, станеться в силу розвитку внутрішніх суперечностей капіталізму. Якщо у К. Маркса основна суперечність капіталізму це — суперечність між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичним привласненням, то у Тугана-Барановського вона не пов'язана з економічними чинниками. У нього внутрішня суперечність капіталізму полягає в тому, що він перетворює робітника на простий господарський засіб і разом з тим сприяє поширенню правових поглядів, які визнають людську особу найвищою «метою в собі». «Іншими словами, — пише Туган-Барановський,

— це є суперечність основного господарського принципу капіталізму з основною етичною нормою...» [19, с.194].

Сутність основної етичної норми він викладає, цитуючи визначення етичного ідеалу Канта: «Людина і взагалі будь-яка розумна істота існує як мета в собі, а не як засіб для чужої йому волі, і повинна тому, як стосовно себе самого, так і до будь-якої іншої розумної істоти, розглядатися завжди як мета» [19, с.194]. Капіталізм, пише вчений, порушує цю норму.

М. Туган-Барановський висловлює впевненість у неминучій перемозі соціалізму і розробляє основні принципи його формування й функціонування. Він критикує К. Маркса за те, що той «не приділяв жодного значення розробці планів майбутнього соціального устрою».

На початку XX ст. найбільшою популярністю в соціалістичних колах користувалась концепція «державного соціалізму». Туган-Барановський саме до неї виявляє схильність за можливості ефективного розвитку виробництва на її засадах. Разом з тим він підкреслює, що вона не відповідає соціальному ідеалу тому, що централізм породжує бюрократизм й ігнорування індивідуальних інтересів. Визнаючи це, вчений пропонує ряд заходів, спрямованих на послаблення негативних рис державного соціалізму.

М. Туган-Барановський переконаний у перемозі соціалізму. «Ми знаємо, що це буде, — пише він, — хоч і не знаємо коли саме...» [19, с.195]. Він заявляє, що «людство йде до соціалізму», але воно «не одержить нового суспільного устрою як подарунка сліпої гри економічних сил: воно повинно цей новий устрій свідомо вибудувати — завоювати. Капіталізм ніколи не помре природною смертю, йому може бути нанесений смертельний удар лише думкою і волею людини». Отже, не класова боротьба, не революція, а освіта, ідея, думка і воля стануть тою силою, що переможе капіталізм.

Оцінюючи роль і значення Тугана-Барановського в науці, слід, перш за все, підкреслити, що він — всесвітньовідомий учений, учений зі світовим ім'ям. Його теоретичний доробок є й сьогодні діючою складовою світової економічної науки. Туган-Барановський і сьогодні працює на людство. І як прикро, що в Радянському Союзі його ім'я, його теорії спотворювались і паплюжились, вживався навіть принизливий термін «туган-барановщина».

Тепер російські економісти називають його «першим російським економістом зі світовим ім'ям» [20, с.223]. Отже, першим економістом, який приніс Росії світову славу був, як він

сам заявляв, напівукраїнець, напівтатарин Туган-Барановський. Але справа не в національності. Йдеться про те, що Туган-Барановський, за його словами, «у ранній молодості та на університетській лавці... почував себе українським патріотом» [цит. за 21, с.190]. Все своє життя він не поривав зв'язків з Україною.

2.Економіст-математик Є. Є. Слуцький

Євген Євгенович Слуцький (1880—1948) — видатний економіст, статистик, математик світового виміру. Він народився в с. Нове Мологського повіту Ярославської губернії, в родині вчителя-вихователя місцевої учительської семінарії, вихідця з України. 1886 р. батько Євгена Євгеновича втратив посаду, бо відмовився покривати казнокрада-директора і після кількох років поневірянь «переїхав в рідну Україну і дістав призначення директора Житомирського міського училища» [22, с.5]. У Житомирі Є. Є. Слуцький здобув середню освіту в гімназії, котру закінчив із золотою медаллю. 1899 р. він вступив на фізико-математичний факультет Київського університету, який 22 роки до того закінчив його батько, але по природничому відділенню. Навчання Є. Є. Слуцького переривалось кілька разів. 1901 р., за участь в студентській сходці він, серед 183 студентів за наказом міністра освіти був зданий в солдати. Під тиском хвилі студентських протестів наказ було скасовано і Слуцький повернувся в університет. Проте вже на початку 1902 р. він був знову звільнений без права навчання у вищих навчальних закладах Росії за участь в демонстрації.

За матеріальної допомоги бабусі, яка мріяла бачити внука інженером, Слуцький вступив на машинобудівний факультет Політехнічного інституту в Мюнхені. Але, як не дивно, технічний напрям навчання його не задовольнив, він захопився суспільними науками і, зокрема, політичною економією. Не закінчивши інститут він після революційних подій 1905 року повертається до Києва і вступає на юридичний факультет Київського університету. Закінчив університет лише в 1911 р., одержавши золоту медаль за дипломну роботу «Теорія граничної корисності».

Після закінчення університету Слуцький займався переважно викладацькою роботою і брав участь в роботі багатьох наукових товариств. Зокрема в 1909 р., ще студентом, він був членом-кореспондентом Товариства економістів при Київському комер-

ційному інституті; 1911 р. він був уже дійсним членом цього Товариства, а в 1911—1913 рр. — його секретарем, з 1913 по 1915 р. входить до Ради Товариства [див. 23, с. 257].

Цікаво, що саме в цьому інституті, тепер в Київському національному економічному університеті, Слуцький опублікував свою першу серйозну працю «Теорія кореляції і елементи вчення про криві розподілу» [24], яка стала значним вкладом в теорію математичної статистики.

З 1913 р. він працює в комерційному інституті спочатку на посаді викладача, згодом доцента, а з 1920 по 1926 р. — професора. 1926 р. він переїхав до Москви і працював в Кон'юнктурному інституті, центральному статистичному управлінні, а згодом в Математичному інституті Московського університету.

Дослідники наукової спадщини Слуцького поділяють його життєвий шлях і відповідно наукову діяльність на три періоди: «період шукань і самовизначення; період захоплення економічними проблемами; найбільш плідний період дослідницької роботи в галузі теорії ймовірностей і теоретичної статистики. Четвертий період — перехід до проблем суто математики — лише встиг окреслитись, як був перерваний разом із життям» [23, с. 254].

Розглянемо перші два періоди, коли йдеться переважно про економічну теорію, і лише побіжно торкнемось інших проблем. Як писав Слуцький в автобіографії, «інтерес до економіки проявився у мене ще в перші студентські роки в Києві. В Мюнхені він поглибився й закріпився. Я серйозно студіював Рікардо, потім Маркса, Ільїна (Леніна) «Розвиток капіталізму в Росії» і т. ін. Вступаючи на юридичний факультет, я вже мав плани робіт із застосування математики в економіці» [22, с. 6].

Першою значною працею з економічної теорії була його дипломна робота «Теорія граничної корисності», яка не була опублікована і зберігається тепер в Інституті рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського. У цій праці «Слуцький вперше застосував методи математики до економічних питань, про які він розмірковував ще в Мюнхені» [22, с. 6].

У передмові до праці Слуцький викладає своє бачення проблеми, в якому чітко проглядає науковець-початківець. Він пише про складність як самої проблеми, так і складність її вирішення, зумовлену, з одного боку, наявністю фактично «потоку» праць з цього питання, а з другого — незавершеністю проблеми, відсутністю її загальновизнаної характеристики.

Розмірковуючи про методико-методологічні засади дослідження, автор формує свої завдання і теоретичні підходи до ви-

вчення проблеми. Своїм завданням він ставить «відтворити ціле» на основі аналізу поглядів окремих економістів [25, с. 4]. Цікавлять автора і можливості практичного застосування теорії. У своїй праці він «прагнув поєднати психологічний напрям з математичним». Необхідність застосування математичного методу він пояснює науковим характером праці. Популярний виклад проблеми може, за його словами, здійснюватись і «без використання математичних символів».

Праця побудована за планом, який відповідає поставленому завданню — відтворити всю теорію і «скромними зусиллями заповнити прогалини». Складається робота з п'яти частин. У першій частині автор розглядає класифікацію психологічних явищ. У своєму аналізі стану психологічних досліджень він посилається як на праці зарубіжних авторів, так і вітчизняних учених. Зокрема на праці Л. Петражицького (1867—1931) — одного із засновників психологічної школи права. Виступає Слуцький з критикою гедонізму. Друга частина присвячена дослідженню елементів теорії діяльності, котру він пов'язує з психологією. У третій частині автор аналізує такі категорії, як цінність і корисність, дає критичний аналіз визначення цих категорій К. Менгером, Ф. Візером, Є. Бем-Баверком. Четверта частина має назву «Теорія складної системи інтересів». Дійсно, автор виділяє різні системи інтересів і аналізує їх зв'язок з корисністю і цінністю, розглядає функцію корисності. І вже тут він простежує зв'язок між попитом, цінами і бюджетом споживача. П'ята частина праці присвячена проблемам ринку; у ній автор аналізує теорії «попиту і пропонування», «витрат виробництва» та «граничної корисності».

У праці Слуцького широко використані математичні методи дослідження. І не випадково, як пише Гнеденко, «оцінка праці викликала деякі утруднення, так як математична її частина утруднювала економістів, а економічна — математиків» [22, с. 6]. Ця праця Слуцького стала певною мірою методологічною основою його наступних економічних досліджень.

До праць з проблем економічної теорії належить невеличка, але цікава праця Слуцького «Сер Вільям Петті» (1914). Це була доповідь, виголошена Слуцьким 14 листопада 1913 р. на засіданні Товариства економістів при Київському комерційному інституті з приводу 250-річчя з дня появи першої економічної праці В. Петті, що виповнилось 1912 р. У праці вчений дає коротку біографію В. Петті, а також критичний аналіз його економічних по-

глядів і трактування їх Марксом. Цей аналіз дає можливість розкрити погляди самого Слуцького на досліджувані проблеми.

Починає Слуцький фактично з розгляду таких категорій, як ціна і цінність у В. Петті. Він пише, що з легкої руки К. Маркса встановився погляд на В. Петті як на засновника трудової теорії цінності. Для доказу цієї думки «Маркс сумлінно вибрав з праць Петті дійсно майже все найбільш суттєве, але він витлумачив його надзвичайно однобічно» [26, с. 10]. Пише Слуцький і про те, що Маркс навів скорочений виклад крилатого виразу Петті: «Праця є батько, а земля — мати багатства». Але першим, хто вжив цей вираз, зазначає Слуцький, був економіст Граунт. А первинним джерелом думки, висловленої у цьому виразі, є народне прислів'я, про що повідомляє німецький перекладач праці Граунта.

Щодо суті питання, Слуцький абсолютно правильно наголошує, що у наведеній фразі немає ніяких основ, жодного зародка трудової теорії цінності. У ній ідеться про багатство, джерелом якого Петті, поряд з працею, називає землю.

Більше відношення до трудової теорії цінності має, за словами Слуцького, визначення В. Петті «природної ціни» за допомогою грошей. Але й тут не йдеться про працю як «субстанцію цінності». Праця виступає лише фактором, що визначає мінову цінність. В. Петті цікавить питання можливості порівнянності, сумірності прямо непорівнянних благ. До вирішення цього, за словами Слуцького, «історичного завдання політичної економії, поставленого ще Аристотелем, Петті підходить різними шляхами і пробує вирішувати його на різні лади; в кожному його рішенні міститься зародок якоїсь пізнішої теорії» [26, с. 13].

Є. Слуцький глибоко і логічно аналізує дослідження цього питання В. Петті. Він звертає увагу на спробу Петті визначити цінність за допомогою грошей і праці. Але йдеться у даному випадку, як пише сам Петті, про «зовнішню», або «штучну», цінність. Щодо внутрішньої цінності, то вона, заявляє Петті, повинна вимірюватись працею і землею.

Є. Слуцький звертає увагу, що в цій концепції функція поняття праці інша і що ця концепція містить зародок фізіократичних поглядів. Здавалося б, що Слуцький не проголосив нічого нового. Але ж дослідники мало звертали уваги на те, що у Петті земля і праця поставлені разом, а їх належало розірвати. І цей розрив фактично стався. Фізіократи в основу свого вчення поклали природу, землю, а Сміт і Рікардо — працю, правда не в такому трактуванні, як це робить Маркс.

Слід зауважити, що цю думку розвиває прихильник, фундатор української школи фізичної економії М. Руденко. Як уже зазначалося, саме цей розрив він уважає основою поділу економічної теорії на політичну економію і фізичну економію.

Петті, як відомо, розв'язує поставлене завдання, визначивши мірилом цінності щоденний спожиток дорослої людини, а не працю. У цьому визначенні Слуцький вбачає логічний зародок думки А. Сміта, зокрема, визначення ним цінності працею, котра купується. Слуцький високо оцінює погляди Петті щодо диференційної земельної ренти, грошового обігу, процента й ін. Аналізуючи економічні погляди В. Петті, він намагається простежити логічний розвиток економічної думки, виявити зародок багатьох економічних ідей, проголошених Петті, що розвиваються у працях багатьох його послідовників.

Найважливішою працею Слуцького, яка принесла автору світову славу, стало його дослідження «До теорії збалансованого бюджету споживача». Це дослідження було опубліковане в італійському журналі «Jiornale degli economisti e rivista di statistica» (1915). Цікавою є не лише сама праця, а й історія її публікації та використання викладених у ній теоретичних засад зарубіжними економістами.

Перш за все виникало питання теми статті та причин її друкування саме в італійському журналі. Сам Слуцький пояснював це тим, що хотів доповнити працю В. Парето, учнем якого він себе вважав, на тему корисності і попиту, що була надрукована в цьому ж журналі (1892—1893).

Є. Слуцький у своїй праці показав зв'язок між функцією корисності, рухом цін і грошових доходів населення. Ця праця вважається основоположною серед сучасних економіко-математичних досліджень з цієї проблеми. В теоретичному плані вона є продовженням концептуальних засад, висловлених автором у дипломній роботі. Починає своє дослідження він із зауваження, що сучасна теорія цінності є, на перший погляд, як би розділом психології; це ускладнює питання про застосування математичних методів в економіці. Щоб підвести під економіку надійну базу, її слід зробити «незалежною від психологічних тверджень і філософських гіпотез» [28, с. 241]. Разом з тим визначення корисності має включати дослідження тих співвідношень, «які існують між поведінкою індивіда і його психічним буттям».

Ці попередні зауваження автор формулює як теоретичну основу свого підходу до визначення корисності. Він сприймає з деякими застереженнями визначення корисності В. Парето й кри-

тично ставиться до «гедоністичної концепції Госсена, Джевонса та ін.». Беручи за вихідний пункт трактування корисності В. Парето, Слуцький дає їй своє визначення: «Корисність якого-небудь поєднання благ є величина, котра має властивість набувати тим більше значення, чим більшого мірою це поєднання виявиться переважаючим для даного індивіда» [28, с. 243].

Під переважаючою комбінацією автор розуміє таку, до якої індивід переходить, залишаючи іншу, в тому разі, коли він має можливість вибору між двома поєднаннями. Отже корисність Слуцький визначає через категорію віддання переваг споживачем певному поєднанню благ. Якщо індивід, володіючи набором благ А, не переходить до другого поєднання, позначеного В і, навпаки, володіючи В, не переходить до А — «корисність двох поєднань повинна розглядатись як така, що має одну й ту ж величину». В даному випадку йдеться про рівну корисність благ для споживача.

Є. Слуцький у своєму дослідженні замість визначення ступеня корисності блага для індивіда здійснює порівняння рівнів корисності «поєднання благ». Функцію корисності він розглядає як емпіричну дану, бо експерименти, «за допомогою яких її можна було б побудувати, практично нездійсненні» [28, с. 243].

Практично доступними засобами, з допомогою яких може бути визначена функція корисності, є зміни у попиті, які залежать від доходу і цін. Але це визначення стане можливим, пише він, «лише після того, як теорія бюджету споживача буде розвинута повністю».

Теорія бюджету споживача побудована Слуцьким з урахуванням певних передумов: передумови безперервності як самої функції корисності, так і її похідних; припущення, що тип функції корисності не зазнає змін протягом проміжку часу, що розглядається; припущення, що зміна корисності в разі переходу від одного поєднання благ до другого не залежить від способу переходу [28, с. 244].

Є. Слуцький дає математичний вираз споживчого попиту, стабільності споживчого бюджету. Основне рівняння, яке наводить Слуцький аналізуючи стабільність споживчого бюджету, має такий вигляд:

$$p_1x_1 + p_2x_2 + ...p_nx_n = S,$$

де S — дохід будь-якого індивіда,

$p_1p_2 ... p_n$ — ціни на n благ, які він придбав,

$x_1x_2 ...x_n$ — придбані ним кількості [28, с. 243].

Для рівноваги бюджету необхідно, щоб функція корисності мала найбільшу величину за умови, відображеної в наведеному

рівнянні, тобто йдеться про такий варіант попиту кількості (x_n), за якого корисність стає максимальною.

Є. Слуцький аналізує вплив на бюджет зміни цін на блага і здійснює класифікацію благ. Він виділяє такі блага, як **відносно необхідні** — це ті, споживання яких зростає зі зростанням доходу, і **відносно не необхідні**, споживання яких зменшується. Попит на відносно необхідне благо завжди є нормальним, тобто скорочується зі зростанням ціни і збільшується з її зниженням. Що ж до попиту на відносно не необхідне благо, попит може бути як нормальним, так і анормальним, тобто збільшуватися зі зростанням ціни і зменшуватися з її зниженням [28, с. 256].

Є. Слуцький увів поняття *комплексної зміни цін*, що означає збільшення ціни зі зростанням доходів. Він визначив залежність попиту на одне благо від ціни іншого. Теоретичне дослідження Слуцького ґрунтується на складному математичному аналізі, але саме таким шляхом учений дослідив функцію корисності через категорію віддання переваг, які складають основу поведінки споживача. Тим самим він звільнив теорію попиту від жорсткої прив'язки до категорії суб'єктивної цінності, зв'язавши її з доходом і цінами.

Праця Є. Слуцького здобула високу оцінку зарубіжних економістів В. Домінедо, Р. Аллена, Дж. Хікса, Г. Шульца, які незалежно один від одного виявили її в італійському журналі у 30-ті роки.

Дж. Хікс пояснював причину довгої непоміченості науковцями праці Слуцького тим, що вона «сильно математизована, в ній мало міркувань про важливість його теорії. Все це (а також час, коли була опублікована праця) можливо і пояснює, що такий тривалий період вона не впливала на розвиток економічної думки і довелось відкрити її заново» [27, с. 112].

В Москві її було передруковано лише 1963 р. У зарубіжній науковій літературі зараз ведуться навіть дискусії з приводу того, хто перевідкрив працю Слуцького.

Перша висока оцінка праці Слуцького була висловлена Домінедо в статті з теорії попиту (1933). Він оцінив її як таку, що становить велику цінність, але важку для прочитання. Перше опубліковане визнання важливості праці Є. Слуцького в США було здійснене Г. Шульцем у статті «Взаємозв'язки між попитом, ціною і доходом» (1935). У підготовці статті брав участь і М. Фрідмен.

Ідеї Слуцького лягли в основу книжки Дж. Хікса «Вартість і капітал» (1939). У ній Хікс високо оцінює наукові розробки Є. Слуцького й наголошує, що він був першим економістом, котрий

зробив значний крок наперед порівняно з «неокласиками» і з Парето. Хоча Хікс, як він пише, дізнався про статтю Слуцького тільки тоді, коли основні ідеї його власної праці були опубліковані в журналі «Economica» (1934), це не завадило йому визнати, що «теорія, яку буде викладено в цьому і двох наступних розділах (праці «Вартість і капітал». — *Л.К.*) належать, по суті, Слуцькому» [27, с. 112].

Про величезний вплив Є. Слуцького на розвиток економічної науки і, зокрема, економетрики писав Р. Аллен. Ще 1936 р. він опублікував працю, присвячену Слуцькому, в якій дав високу оцінку його теорії поведінки споживача [29, с. 120—121]. 1950 р. Аллен у журналі «Econometrika» опублікував нову статтю, присвячену Слуцькому. Він писав, що Слуцький мав великий і сталий вплив на розвиток економетрики у двох важливих напрямах: теорії поведінки споживача й аналізі числових рядів. Ідеї Слуцького з дещо модернізованим математичним апаратом широко використані у творах зарубіжних економістів, окрім уже перелічених, Ж. Дебре, Х. Хауттакера, К. Ерроу та ін.

- **Аналіз економічних циклів**

1927 р. у журналі «Питання кон'юнктури», що видавався Московським інститутом економічної кон'юнктури, Слуцький опублікував статтю «Складання випадкових причин як джерело циклічних процесів». На підставі теорії меж стохастичних (випадкових) функцій Слуцький побудував теорію циклів, які виникають з випадкових причин. У статті наводиться аналіз ефекту, здобутого застосуванням методів теорії випадкових процесів, яка на той час лише зароджувалась. Аналізуючи послідовність взаємно незалежних однаково розподілених випадкових чисел, Слуцький дістав ряди, що становили майже точно періодичні хвилі. Слуцький висунув гіпотезу, що багато які коливальні процеси, зокрема економічні, можуть бути результатом нагромадження суто випадкових флуктацій.

У листі до дружини (березень 1926 р.) він писав: «Я майже остаточно переконаний, що мені пощастило зробити досить велике відкриття, знайти секрет походження хвилеподібних коливань із джерела, яке до цього часу, здається, навіть не підозрювалося. Відомі у фізиці хвилі породжуються силами пружності і обертальними рухами, але це не пояснює тих хвилеподібних рухів, які спостерігаються в соціальних явищах. Я одержав хвилі деяким певним способом складання випадкових коливань, що не залежать одне від одного і в яких немає нічого періодичного» [23 с.260].

Є. Слуцький визнає, що «майже всі явища господарського життя, подібно до багатьох інших процесів: соціальних, метеорологічних тощо плинуть у часі чергуванням піднесень і спадів, подібно до хвиль, що набігають одна на одну» [30, с. 99]. Як на морі хвилі не повторюють точно одна другу, так і в економічному житті «цикли ніколи не збігаються один з одним ні в тривалості, ні за висотою підйому». Але разом з тим, наголошує автор, скрізь через усю цю різноманітність індивідуальних особливостей більш чи менш чітко проступають риси певної одноманітності і «деякої приблизної правильності». Коли так, то виникає питання щодо причин хвилеподібного розвитку.

Проаналізувавши різні спроби вчених з'ясувати ці причини, Слуцький робить власні висновки. Перш за все, він ставить питання про можливість упорядкувань випадкових коливань певним структурним зв'язком між ними. Так, у фізиці й біології, продовжує автор, існує ряд законів, які базуються на випадковості. Саме вона має бути застосована у даному дослідженні: «Коротше кажучи, — пише він, — хвилеподібний характер процесів і приблизна правильність хвиль — ось два факти, для яких ми шукатимемо можливе джерело у сполученнях випадкових причин» [30, с. 100].

Є. Слуцький пише про метод дослідження, це — поєднання індукції і дедукції, а також проведення експериментів. Особливо він звертає увагу на важливість експериментів за умов, коли теорія випадкових хвиль ще не розроблена. І дійсно, Слуцький із співробітниками в інституті провів колосальну обчислювальну роботу, досліджуючи корельовані та некорельовані, або, у визначенні автора, зв'язні й незв'язні ряди і їх моделі. Результати дослідження Слуцький формулює в кількох висновках-«тезах». Перша теза полягає в тому, «що складання випадкових причин може бути джерелом циклічних, інакше кажучи, хвилеподібних процесів» [30, с. 106].

Цю тезу Слуцький вважає певною мірою виправданою, а друга теза — «приблизна правильність хвиль — становить значно більші труднощі. Ми знову, як і раніше, почнемо з індукції» [30, с.108]. Щоб довести приблизну правильність хвиль, він розробляє моделі, спираючись на дані розподілу 93 «циклів» господарського життя 12 неанглійських країн, які запозичає в У. К. Мітчелла. Провівши відповідні дослідження і зробивши висновок про підкорення випадкових хвиль певній правильності, Слуцький критично ставиться до спроби «Мітчелла заперечувати періодичність кон'юнктурних хвиль» [30, с. 109].

Поряд з тенденцією до поступовості й плавності хвилеподібного розвитку, вчений називає й третю тенденцію — до синусоїдальності (змінності), яку доводить за допомогою математичних розрахунків. Його загальний підсумок: «Таким чином, властивість зв'язаних випадкових рядів набувати виразу періодичних або майже періодичних функцій можна вважати доведеним» [30, с.120]. Праця Слуцького є видатним внеском в розробку питань стохастичності (випадковості) в економіці. Вчений довів, що випадкові величини можуть генерувати регулярні цикли за певних перехідних режимів. Він фактично запропонував новий метод, новий інструмент аналізу теорії циклів. Його розробки дають можливість моделювати складні явища у різних сферах, зокрема в економіці. Після публікації статті Слуцького в Кон'юнктурному інституті були здійснені математичні розробки дослідження і «знайдені формули помилок коефіцієнта кореляції (співвідношення, взаємного зв'язку. — *Л.К.*) для зв'язних рядів» [32, с. 64—101].

Праця Слуцького була опублікована 1937 р. в американському журналі «Econometrica». Але ще до публікації вона стала відома зарубіжним економістам і дістала високу оцінку як «еталонна праця для econometristів, які працювали з часовими рядами». Видатний російський математик А. Колмогоров назвав Слуцького «одним із творців сучасної теорії випадкових функцій» [31, с.167].

Результатом плідної діяльності Слуцького протягом 1924—1928 рр., як пише М. Четверіков, стали три значних наукових досягнення: «Розробка теорії стохастичної межі (відповідно асимптоти (кривої)); відкриття псевдоперіодичних хвиль; дослідження помилок коефіцієнтів кореляції між рядами, що складаються з корелятивно зв'язаних між собою членів» [23, с.26].

• **Праксеологія**

Є. Слуцький виступив засновником нової науки — *праксеології*. 1926 р. він опублікував німецькою й українською мовами статтю «Етюд до проблеми будування формально-праксеологічних засад економіки», де поставив питання про необхідність формування особливої науки — праксеології, котра б розробляла принципи раціональної поведінки людей за різних умов.

Своєю статтею Слуцький, як він сам писав, намагався зорієнтувати читача до ідей формальної економіки. «Під цією назвою, — писав він, — ми розуміємо наукову царину, що до економіки стосується так само, як логістика — формальна, певна річ, — до

логіки, або як формальна геометрія — до геометрії у властивому розумінні» [33, с. 165].

Аналізуючи це співвідношення, автор звертає увагу на те, що, як, наприклад, у формальній геометрії використовуються такі поняття, як «крапки», «площини» тощо не у властивому розумінні, «так і в формальній економіці говориться про «господарство», «суб'єкт господарства», «витрачання», «заощадження» та «набування» не в звичайному, а в якомусь цілком формальному розумінні» [33, с. 165].

Але подібно до того, як ці формальні поняття «підходять» до відповідних предметів логіки чи геометрії, «що означені за власною суттю» як будівельний матеріал для їхнього фундаменту, «так само і формальна економіка і собі обґрунтовує економіку, встановлюючи та розвиваючи взаємини між головними матеріальними формами, які відіграють конститутивну роль щодо матеріального змісту суті господарчих утворень» [33, с. 165].

Є. Слуцький звертає увагу на те, що людську діяльність не можна «розкласти на кількісні взаємини точних елементів якоїсь квази-механічної системи», але вона підлягає аналізу. Найважливіші з аналізів, «що зробити повинен аналітик структури праксеологічних данностей, це ті, котрі відокремлюють порожні логічні форми від конкретної суті, наповненої матерією світу та, що через неї подихає живий дух» [30, с. 165].

Автор висловлює сподівання, що його розробки стануть певним риштуванням, яке може бути пристосоване «до різних матеріально-змістовних предметностей» [33, с. 166]. У своїх дослідженнях Слуцький покладається на праці Едмунда Гусерля та Бертрана Рассела.

Проводячи дослідження, автор розкриває головні формально-праксеологічні поняття (системи, перспективи, ситуації тощо); основні праксеологічні категорії компонентів системи; основні поняття формальної логіки.

До основних праксеологічних форм автор відносить **систему**, або «**щось**», що може набувати різні стани, які будуть цілком визначені. Останні виступають як **параметри** системи. **Компонентами** відповідної системи «є все те, що належить будь-якому станові як його частина, момент, бік або властивість» [33, с.166]. **Обставини, котрі детермінують** стан системи, можна розкласти на дві частини: перша — сила «**можливих точок**... станів — вільний обсяг **системи**»; друга — носія якої названо «**диригентом системи**» (силове поле, суб'єкт господарства тощо). Оптимальну точку, підпорядковану системі, обирають диригенти. Від них за-

лежить «визначеність переходу системи з одної точки до іншої». Структурно впорядковану диригентом багатообразність автор називає **перспективою**. «Стан системи вкупі з перспективою, що вона йому одкрита, є **ситуація**».

Аналізує автор і інші формально-праксеологічні форми і робить висновок, «що природа геть усіх наших понять цілком формальна, а саме формально-онтологічна»* [33, с. 167]. Окремо зупиняється Є. Слуцький на розгляді основних понять формальної економіки. Він аналізує зміну цільової системи, що викликана диригентом. Таку зміну вчений називає **вчинком**, а відповідного диригента — суб'єктом учинку. Пригода, що її викликав суб'єкт, зветься **операцією**, а відповідний предмет — **предмет операції**. Спроможність робити будь-які операції над будь-яким предметом автор називає **владою**, відповідного суб'єкта — **суб'єктом влади**, а предмет — **предметом влади**. Основними видами владних операцій є операції утворення, зберігання та знищення влади. Йдеться також про такі операції, як розпорядження, передача влади тощо. Стосовно предметів влади, то їх сукупність вчений визначає як «**майно**». Відповідно «те, що можна в найширшому розумінні назвати **господарюванням**, це якраз і є **керування майном»**. Сукупність усіх наявних предметів господарства, що перебувають у володінні суб'єкта, Слуцький називає «**господарчою наявністю**», а суб'єкта та його майно, що перебуває в процесі господарювання, — **господарством** [33, с. 170].

Здійснивши ґрунтовний виклад основних понять формальної економіки, автор наголошує, що всі вони використані для попереднього орієнтування, що вони не збігаються точно з предметними поняттями економіки, які мають такі ж назви. Але саме в такий спосіб, проаналізувавши точно формально-праксеологічні основи економіки, зокрема складні структури, що їх констатують владні відносини, можна ґрунтовно пізнати господарчі утворення [33, с. 171].

Завершує статтю Слуцький розділами про «господарську наявність» та «випадкові наслідки операції», в яких намагається розкрити «зміст формальної праксеології, що її царина (в розумінні Husserl'я) являє собою дефінітивну багатообразність і тому придатна до того, щоб з бажаною точністю відбивати відповідні боки емпіричної дійсності... З вищенаведеного ясно, що форма-

* У цьому контексті навіть «час» треба розуміти цілком формально, як незалежну перемінну, що її значенням однозначно припорядковані геть усі становища наших предметів (*прим. Є. Слуцького*).

льна економіка це — не самостійна наука, а окрема дисципліна в межах формальної праксеології» [33, с. 175].

Поняття «праксеологія» вперше вжито в публікації французького вченого А. Аспінаса в 1899 р. Саме його польський вчений Т. Котарбінський називає почесним батьком праксеології. Але відродив її і заклав наукові основи саме Є. Слуцький. Як пише Т. Котарбінський, Є. Слуцький «кинув промені» на освітлення теорії праксеології [34, с. 73].

• **Статистика**

1911—1914 рр. Слуцький займається переважно дослідженнями в галузі статистики. 1912 р., як уже зазначалось, він видав у часописі Київського комерційного інституту й одночасно окремим виданням працю «Теорія кореляції і елементи учення про криві розподілу» і 1914 р. статтю в англійському журналі про лінії регресії. 1915—1916 рр. учений друкує низку статей у «Статистичному віснику».

Своє захоплення статистикою Слуцький пояснює тим, що, готуючись до магістерських екзаменів і вивчаючи теорію ймовірностей як теоретичну основу статистики, він познайомився з відомим фізіологом, професором О. В. Леонтовичем, який подарував йому свою книгу «Елементарний посібник до застосування методів Гаусса і Пірсона в теорії помилок у статистиці та біології» (1911).

Зацікавившись цією роботою вчений звернувся до вивчення оригінальних праць, на які посилався Леонтович, результатом чого і стала його книга «Теорія кореляції», яка дістала високу оцінку наукової громадськості і не втратила значення в наш час. Як писав Четверіков, дослідник наукової спадщини Слуцького, можна лише дивуватися тому, з якою швидкістю йому вдалося ознайомитися за першоджерелами з досить складними побудовами англійських статистиків-біологів, як глибоко він проникнув в логічні основи теорії кореляції і виділив не лише все найбільш суттєве, але й підмітив уразливі місця їх концепцій. «Видається майже дивом, що вже через рік вийшла в світ книга самого Є. Є. Слуцького про ті ж питання, притому викладена з такою ясністю, з таким розумінням і математичної, і логічної сторони справи, що навіть і сьогодні не можна назвати в російській літературі кращий посібник для ознайомлення з основами початкових побудов англійської статистико-математичної школи» [23, с. 258]. Праця була задумана як посібник до вивчення деяких найважливіших методів сучасної автору статистки. Уже у передмові він пише, що за останні десятиліття теоретична статистика домоглася колоса-

льних успіхів, відбулось «вдосконалення старих методів, відкриття і розробка нових, поява прекрасних праць з біології і суспільствознавства, котрі ілюструють ці методи і доводять їх безперечну наукову цінність». Автор також зазначає, що з'явилась когорта вчених, які розробляють і застосовують нові методи, тобто «все це, взяте разом, дозволяє говорити про настання нової ери в статистиці» [35, с. 1]. Вітаючи поширення ідей нової школи в теоретичній статистиці, вчений ставить своїм «скромним завданням сприяти цьому процесу».

Головним завданням праці автор називає теорію кореляції. Її аналізу в книзі передує виклад «теорії кривих розподілу», розгляд якої обійти він уважав неможливим. Виявляючи кореляційні зв'язки, зокрема, між двома кореляційно зв'язаними між собою явищами, Слуцький робить висновок щодо можливих причинно-наслідкових явищ і проводить паралель з дослідженням «кореляції різних соціальних явищ, що рухаються в часі» [35, с. 133].

У 1915—1916 рр. учений публікує невеличку працю «Статистика і математика» (рецензія на працю О. А. Кауфмана «Теорія і методи статистики») і полемічну замітку «про одну помилку в застосуванні формул теорії кореляції».

У рецензії на працю О. Кауфмана Слуцький висловлює критичні зауваження автору, який заперечує статус статистики як науки і зводить її до методу, або методологічного вчення.

Є. Слуцький розрізняє статистику як метод і як науку. «Статистика як метод, — пише він, — зрозуміло, не наука, а система способів, правил і схем в галузі практичної, пізнавальної роботи» [36, с. 4]. Посилаючись на О. О. Чупрова, він вказує, що той «розглядає статистику як ідеографічну науку». Сам Слуцький доходить висновку, що «статистика повинна визнаватися математичною наукою» [36, с. 9]. 1922 р., після багаторічної перерви, Слуцький повертається до питань теорії статистики. У цей час він працює в Київському комерційному інституті, де спочатку читав курси математичної статистики, але поступово залишив їх, бо вважав себе фахівцем з економіки. Як писав Слуцький в своїй автобіографії, саме в галузі економіки він «старанно працював багато років над твором, що лишився незакінченим. Бо коли руйнувалось капіталістичне господарство і стали вимальовуватися контури планового соціалістичного господарського ладу, зникла база для тих проблем, які цікавили мене як економіста-математика. Вивчення економічних процесів за соціалізму, і особливо в перехідну епоху, вимагало інших знань, інших навичок думки, інших методів, аніж ті, котрими я себе озброїв» [22, с.7].

Отже, Слуцький досить делікатно висловив своє ставлення до існуючого соціалістичного ладу. Він починає активно займатися статистикою, вникає в сутність її провідних ідей, домагається їх обґрунтування. Це перш за все стосувалося основних понять, що лежать в основі теорії ймовірностей. Слуцький публікує праці з актуальних проблем теоретичної статистики, виступає з доповідями. Цілий ряд його наукових висновків було використано в наступних працях. Зокрема концепція стохастичної межі була основою, на якій формувались наступні праці, присвячені вивченню випадкових функцій.

Після розгрому Кон'юнктурного інституту і заборони вживати математичну статистику для аналізу радянської економіки, Слуцький вживав її й свою теорію випадкових циклів у застосуванні до інших наук, як-то — геофізики, гідрології, метеорології, астрономії й біології, що зумовило перегляд способів статистичних доказів випадкових і періодичних циклічних закономірностей у цих науках в СРСР [37, с. 2919].

Останні роки свого життя Є. Слуцький займався переважно математикою. Світової слави він набув уже своїми економічними працями. Але, як писав академік А. Колмогоров у некролозі: «Об'єктивний внесок Євгена Євгеновича в людську культуру виявився переважно внеском математика: його природничо-наукові й економічні праці, котрі були завершені, цікаві перш за все з методологічного боку як визначення шляхів розширення сили і гнучкості математичних методів дослідження, а інші сторони його багатогранної особистості й інші, можливо, не менш яскраві його захоплення або відносяться лише до початку його життя, або культивувалися замкнено в домашньому і дружньому колі. Але життя його було повне пошуків роботи у найрізніших напрямах» [цит. за 22, с. 11].

3.М.П. Яснопольський — засновник першої у світі школи територіальної фінансової економетрії

Микола Петрович Яснопольський (1846—1920 ?) — видатний український економіст, статистик, народився в Києві, закінчив юридичний факультет Київського університету. Після закінчення університету викладав політичну економію у Ново-Олександрійському сільськогосподарському інституті, Ніжинському ліцеї князя Безбородька і на Вищих жіночих курсах у Києві.

З 1889 р до 1914 р. він працював професором на кафедрі фінансового права Київського університету.

Микола Петрович був членом Старої громади, активно співробітничав з членами Петербурзької громади [38, с. 3997]. Тому не випадково його перші праці присвячені переважно економічним проблемам України. Так, він опублікував статтю «Залізниці з Малоросійського краю до Балтійського моря» (1868), «Економічне майбутнє півдня Росії і сучасна його відсталість» (1871), «Про умови торгівлі Південно-Західного краю і Малоросії з північно-західними і особливо польськими ринками» (1873).

Розвиваючи цю тематику, у червні 1873 р. він на засіданні Південно-Західного відділу російського географічного товариства виступив з доповіддю «Зміни напряму хлібної торгівлі Південно-західних і малоросійських губерній під упливом залізничних колій з цих місцевостей до Північно-західних ринків». У цій доповіді, яка цього ж року була опублікована, М. Яснопольський, використовуючи значний статистичний матеріал як статистичних збірників, газетних повідомлень, так і свої власні матеріли, зібрані під час подорожі цим краєм, дає ґрунтовне дослідження про стан хлібної торгівлі і відповідні переваги її у зв'язку з будівництвом залізниць.

М. Яснопольський — прихильник вигідного збуту хліба і високих цін на хліб. Свою думку він обґрунтовує формуванням класу землевласників, зокрема дрібних селян-власників, після реформи 1861 р.

Обмеженість внутрішнього ринку, зумовлена нерозвиненістю обробної промисловості і відповідно нечисленністю неземлеробського населення, гостро ставлять питання про зовнішні ринки. Автор скрупульозно простежує всі напрями хлібних потоків від виробників до споживачів, показує їхні переваги і недоліки. Основну увагу він приділяє двом напрямам: через Чорне, Азовське моря і через Балтійське море. «Безумовно, — пише він, — балтійські порти мають більше преваг для закордонного збуту, ніж південні, головним чином завдяки своїй наближеності до важливіших західноєвропейських ринків...» [39, с. 13]. Відповідно він розкриває величезні можливості у розвитку зовнішньої торгівлі, які відкриваються з будівництвом залізниць. Це питання він не просто декларує, а підтверджує його численними розрахунками щодо обсягів відповідних хлібних потоків, тривалості й вартості їх доставки до портів та цін на хліб.

Саме на основі цих, чітко узгоджених розрахунків, Яснопольський дає рекомендації щодо спрямування експортних потоків

хліба і відповідно ролі залізничного будівництва. Він висловлює надію й сподівання щодо розвитку внутрішніх ринків, які є «більш надійними і такими, що відповідають потребам більш високого економічного розвитку» [39, с. 4].

Але, безумовно, головне дослідження М. Яснопольського становить його праця «Про географічний розподіл державних доходів і витрат у Росії» [ч. I, 1890; ч.II, 1897]. У ній автор на основі аналізу доходів і витрат територіальних бюджетів зробив важливі висновки щодо економічного розвитку відповідних регіонів. У передмові до праці автор пояснює причину зацікавленості цією проблемою. Коли Яснопольський працював у Ніжинському ліцеї князя Безбородька, де читав курс фінансового права, йому було доручено виступити з доповіддю на урочистостях 4 вересня 1873 р. «Бажаючи ознайомити присутню на урочистостях публіку з яким-небудь живим питанням із галузі фінансової спеціальності, — пише він, — я зупинився на такому, яке, на мою думку, торкалося серйозних життєвих інтересів провінційного суспільства, а саме, я намагався з'ясувати різноманітне значення, яке мала одна й та ж російська фінансова система для різних місцевостей нашої вітчизни» [40, с. 1].

Вивчення і подальша зацікавленість цією проблемою, як пише автор, пояснювались, з одного боку, публікацією відповідного статистичного матеріалу*, а з другого — не розробленістю проблеми. Дійсно, не лише в Росії, а й за кордоном не було відповідних досліджень. Яснопольський посилається на праці представників історичної школи В. Рошера, А. Вагнера, які лише побіжно торкались цього питання.

Відсутність теоретичних розробок з питань територіальної фінансової економетрії позбавляли автора, як він сам пише, можливості здійснювати зіставлення своїх розрахунків з якимись іншими, а головне, зіставлення теоретичних засад. Яснопольський виступає першопроходцем у цьому питанні. І не випадково дослідники проблем районування економіки зробили висновок, що його праця «започаткувала першу у світі школу територіальної фінансової економетрії» [41, с. 2458]. Отже, автор мусив провадити емпіричне дослідження фінансового життя країни і одночасно здійснювати його теоретичний аналіз.

Розпочинаючи працю Яснопольський зупиняється на методологічних засадах, яких повинен дотримуватись дослідник. Ідеть-

* З 1868 р. у «Приложениях к Отчетам Государственного контроля» друкувалися таблиці розподілу по місцевостях державних надходжень. (*прим. М. Я.*)

ся, зокрема, про необхідність враховувати умови місця і часу досліджуваного економічного життя, а не керуватись якимись його непорушними правилами. Ця заява автора є певною підставою віднесення його до прихильників історичної школи.

Об'єктивний і чіткий аналіз умов господарського життя, переконаний Яснопольський, може бути забезпечений лише за допомогою статистики. Разом з тим учений підкреслює необхідність не зловживати середніми величинами, які «виводяться з надзвичайно вже несхожих між собою елементів, і що в багатьох випадках висновки, котрі на них ґрунтуються, будуть дуже віддалятися від дійсності» [40, с. 7]. Розрахунки середніх величин, зроблені на підставі даних, які надзвичайно відхиляються одне від одного, «суперечать суворим вимогами статистичного методу». Слід підкреслити, що саме цим критерієм керувався автор у своєму дослідженні. Здійснюючи районування, автор змушений був користуватись середніми величинами. При цьому він ураховував щільність населення, «від якої перебуває у значній залежності вся економічна культура країни» [40, с. 8]. Яснопольський наводить дані щільності населення для тодішньої Російської імперії. Якщо середня щільність населення становила 572 особи на квадратну версту, то в окремих районах вона дорівнювала — 0,07, або навіть 0,01 особи, тобто була у 572 рази меншою від середнього рівня.

Цьому показнику відповідає рівень культури економічного розвитку, зокрема, співвідношення між сільським господарством і обробною промисловістю і їх стан у різних районах країни. Навіть землеробство — корінний промисел населення країни — характеризується різними показниками. Стан землеробської культури, який автор визначає процентом пару і перелогу в загальній масі землі, що обробляється, характеризується досить різними показниками, що не дає підстав користуватися середніми показниками. Про стан розвитку землеробства свідчить і різноманітність посівів.

Автор наводить надзвичайно цікаві і навіть вражаючі цифри з цього приводу. Якщо, наприклад, в Прибалтійських губерніях під незерновими культурами зайнято 21,3% посівів, то в Нижньоволзьких губерніях — лише 1,8% [40, с. 10]. Так само нерівномірно розміщені скотарство, лісівництво тощо.

Простежує М. Яснопольський і розміщення промислового виробництва і робить висновок про його нерівномірність. Проведений автором аналіз дав підставу дійти висновку, що особливості господарського життя різних частин держави зумовлені різними природними, історичними, етнографічними й існуючими суспі-

льними умовами не фінансового характеру. Фінансові закони можуть посилювати ці особливості, а можуть і нівелювати їх.

М. Яснопольський наголошує, що нерівномірність економічного розвитку окремих районів притаманна не лише Російській імперії, а й багатьом іншим державам і ця обставина враховується ними в економічній політиці. У вступній частині дослідження автор поставив завданням показати, яке значення «може мати географічна, так би мовити, точка зору і на фінансову систему» [40, с. 14].

До фінансової системи, за словами автора, можна застосувати ті ж міркування, що й до розглянутих ним заходів економічної політики держави. А звідси висновок ученого, що «**велике різноманіття економічних та інших умов різних частин держави викликає у них зовсім неоднакові наслідки від одного й того ж загальнодержавного заходу**» [40, с. 15]. Ця нерівномірність може бути помічена щодо фінансово привілейованих районів, але вона не завжди помічається, коли у всіх районах діють однакові фінансові закони. Цю думку автор ілюструє значним статистичним матеріалом непрямих податків щодо окремих продуктів споживання, як, наприклад, цукру, коли в окремих районах населення виступає і як його виробник, і як споживач, і несе подвійний тягар податків.

М. Яснопольський обмежує себе в якісному аналізі фінансової системи. Він ставить завданням дослідити її кількісну сторону, «а саме, — писав він, — ми маємо на меті поступово з'ясувати, скільки кожна з місцевостей нашої вітчизни доставляє доходів російській державній скарбниці, скільки має державних витрат і яке кількісне співвідношення останніх до перших» [40, с. 20].

У першій частині праці вчений досліджує географічний розподіл державних доходів у країні. Це питання він висвітлює досить логічно. Починає автор із загальної характеристики російської фінансової системи, зіставляє її з системами деяких закордонних держав, виявляє фіскальний інтерес держави до певних регіонів, зіставляє розміри доходів і кількість населення в певних районах, цінність виробленої продукції і доходів, вплив податків на доходи, їх нерівномірність як щодо регіонів оподаткування, так і різних класів.

Значний інтерес становить проведений автором аналіз еволюції російської фінансової системи і її зіставлення із зарубіжними фінансовими системами. Він пише про зміни, що відбулися в розподілі доходів в регіонах із зміною фінансової системи. Ці зміни виявились у зменшенні оподаткування більшості регіонів,

зумовленому перерозподілом податків. Зміни в розподілі доходів автор намагається зіставити з територіальним простором регіонів і їх матеріальними достатками.

Щодо територіального простору, то столична група, «хоч і доставляє трохи більше восьмої частини всієї суми доходів, що надходять усередині держави, але ця участь її в бюджеті в 36,5 разу перевищує частку загальної поверхні Імперії, що їх посідають дві столичні губернії» [40, с. 161—162]. Далі йдуть південно-західна й польська групи, де цей показник дорівнює 10, а в малоросійських губерніях — 9.

Таким зіставленням місцевих державних доходів з територією регіонів Яснопольський намагався з'ясувати, як він пише, «фінансову продуктивність» регіонів. Здійснивши відповідний порівняльний аналіз регіонів, автор робить висновок, що після столичної групи «найбільшу платіжну силу для держави становлять, понад Польщу, переважно внутрішні губернії Європейської Росії» [40, с. 162]. Особливо це стосується тих губерній, які відрізняються густонаселеністю, переважанням землеробства у поєднанні з галузями обробної промисловості, пов'язаними з сільським господарством.

Коли ж не враховувати територіальний аспект дослідження, то висновки стосовно прибутковості регіонів будуть дещо іншими. «Тоді, — пише Яснопольський, — перше місце за своїм значенням для державного казначейства займе більшою мірою родюча, переважно землеробська і частково степова смуга, котра недаремно вважається житницею не лише нашої вітчизни» [40, с. 163—164]. Сюди автор відносить такі групи губерній, як південно-західну, малоросійську, середньочорноземну й деякі інші. Вони доставляють державі близько 48 % усієї суми доходів [40, с.164].

Щодо зіставлення господарського стану регіонів і відповідно населення та його оподаткування, то воно свідчить про їх невідповідність. Найменш обтяжені податками мешканці прибалтійських, столичних і південних губерній, найбільш — південно-західних і середньочорноземних. Вище середнього рівня обтяжені мешканці українських губерній [40, с. 167].

Вивчаючи географічний розподіл доходів держави, Яснопольський, крім розглянутих факторів упливу на цей процес, досліджує також залежність розподілу доходів від рівня інтенсивності господарювання, руху населення (зокрема відходництва), наявності грошових капіталів тощо. Підсумовуючи, автор робить висновок про певні зміни у розподілі доходів, викликані еволюцією фінансового законодавства Російської імперії. Дослідження гео-

графічного розподілу державних доходів у Росії вчений здійснював за даними 1879—1881 рр. У наступні роки в країні були проведені численні й суттєві фінансові реформи, які безумовно позначились на розподілі податкового тягаря між різними класами суспільства і між областями Росії. Автор зауважує, що фінансова система Росії стала певною мірою більш рівномірною стосовно податних класів і географічного розподілу податків. Проте ці зміни були незначними, що стало підставою для вченого лишити в силі свій попередній висновок «про нерівномірність розподілу державних доходів між різними частинами Росії» [40, с. 176].

Порівнюючи російський бюджет з бюджетами багатьох Західних країн, Яснопольський наголошує на його недосконалості. Навіть бюджет 1887 р., який був розроблений з урахуванням багатьох фінансових реформ, мало був пов'язаний з податковим принципом. У ньому переважали державні збори, досить віддалені від податкового поля, як, наприклад, питний, викупні платежі тощо. Автор доходить важливого висновку про невідповідність системи оподаткування з прибутками від господарської діяльності регіонів і податних станів. Логічно, пише він, виходило, «що місцевості нашої вітчизни, де проживає більше людей заможних, повинні бути слабіше обкладені державними зборами, ніж райони Росії з протилежним характером за складом свого населення» [40, с. 179].

Дослідивши питання географічного розподілу державних доходів, Яснопольський звертається до аналізу державних витрат. У другій частині праці він ставить завданням відобразити «фінансово-фізіологічну картину Росії», тобто дослідити географічний розподіл державних витрат у співвідношенні з розподілом доходів, їх надлишком в одних частинах і нестачею для покриття витрат — в інших, з'ясувавши тим самим наслідки такого розподілу для господарського життя країни.

Розпочинає дослідження автор, як і в першій частині праці, аналізом теоретичних засад проблеми. Він дає критичний аналіз праць з цього питання зарубіжних авторів. Яснопольський посилається на праці Делаверна, Рау, Вагнера, Рошера, Гефкена, Кона, Мішлера та ін. Він солідаризується з думкою Делаверна, Вагнера, Рау та інших, які виступали прихильниками децентралізації і можливої територіальної зрівняльності державних витрат, на відміну від Кона, Мішлера та інших прихильників централістичного погляду, підкорення інтересів частин країни інтересам всієї держави.

Автор висловлює думку, що теоретична розробка питання остаточно довела визнання шкідливих народногосподарських наслідків централізації державних витрат, що існує в багатьох країнах, хоч це положення лише визначалось. Але якби теорія сповна була навіть розвинута апріорним способом, зазначає він, «то все-таки їй була б необхідна **індуктивна повірка** фактами, науково розробленими статистичними даними, що відображають ці факти не в одній лише, а в різних державах, для того, щоб перевірити, наскільки апріорні положення теорії відповідають дійсності і при цьому мають загальне, а не лише місцеве значення для тої чи іншої країни» [42, с. 68]. Недостача такої індуктивної перевірки в науці є ще більш відчутною, ніж недостача теоретичного дослідження. Керуючись цим положенням, Яснопольський присвячує свою працю науковій розробці статистичних даних, яку здійснює за 25 років (1868—1892), а в деяких випадках — за 50 років. Він аналізує територіальний розподіл державних витрат, їх розподіл за призначенням, а також розглядає їх відношення до одиниці простору (кв. верста) і до населення.

Які ж характерні риси географічного розподілу державних витрат визначає вчений? 1) Це, перш за все, нерівномірність такого розподілу; 2) сильна концентрація витрат у столицях; 3) значна концентрація їх в місцевих центрах управління; 4) значний рівень закордонних витрат; 5) порівняно більші витрати держави в прикордонних районах, ніж у внутрішніх місцевостях.

Проведений Яснопольським аналіз державних витрат вражає своєю скрупульозністю. Проте, як він пише, висновки відносно Росії були б більш переконливими, якби їх можна було зіставити з аналогічними висновками по інших країнах. Враховуючи відсутність відповідних даних, автор наводить таке зіставлення в основному лише з Францією [42, с. 88].

Порівняльний аналіз дав підставу автору зробити ряд висновків і узагальнень. Він підкреслює, що таке зіставлення виявляє безсумнівну подібність обох країн у напрямі змін, що відбуваються у розподілі витрат. А це надає більшого наукового значення загальним висновкам, здобутим дослідженням географічного розподілу витрат для двох держав. Висновки свідчать про нерівномірність територіального розподілу державних витрат як у Росії, так і у Франції, проте в Росії ця нерівномірність більш виразна [42, с. 122].

Ці висновки дають лише загальне уявлення про територіальний розподіл державних витрат. Для більш точного зіставлення витрат їх необхідно, пише автор, привести до спільного знамен-

ника — зіставити з кількістю мешканців і з територією. Особливо важливим є, безумовно, зіставлення з народонаселенням. Географічний розподіл державних витрат на одного мешканця імперії є «катастрофічно нерівномірним». Якщо порівнювати відповідні результати з Францією, то незважаючи на певну спільність рис в характері географічного розподілу інтенсивності витрат по відношенню до кількості мешканців у обох країнах, у Росії «інтенсивність видатків розподілена значно нерівномірніше» [42, с.159].

Великий інтерес становить проведене автором дослідження розподілу державних витрат за їх призначенням. У праці не лише детально проаналізовані всі види витрат, їх територіальний розподіл, а й зроблено порівняльний аналіз з відповідними витратами у західноєвропейських країнах. Перш за все Яснопольський виділяє основні види витрат: державні борги (32,4%), оборона (27,9%), «загальне державне управління (10%), які в сумі становлять приблизно 70% і набагато перевищують середні частки відповідних витрат у головних державах Західної Європи. Саме тому, — вважає автор, — ці категорії мають ще більше значення для характеристики нашої вітчизни в географічному розподілі її витрат, що нас тепер цікавить» [42, с. 422]. Помітно перевищують відповідні середні показники західноєвропейських країн витрати в Росії на «поліцію і юстицію з тюрмами». Те ж стосується і церковних витрат.

«Зворотне співвідношення держав, які порівнюються, — пише автор, — ми знаходимо у витратах майже всіх інших категорій» [42, с. 422]. Йдеться про витрати на науку, освіту, охорону здоров'я, сприяння господарству та ін.

Навівши детальний порівняльний аналіз відповідних державних витрат Росії і ряду країн Західної Європи, автор, проте, не робить жодних пропозицій економічного чи суспільно-політичного характеру. Він задовольняється констатацією становища. Щоправда, Яснопольський наголошує, що проведений ним порівняльний аналіз географічного розподілу державних витрат Росії може мати значення «не лише для сучасного часу, але й для найближчого майбутнього» [42, с. 424].

Досліджує автор і географічний розподіл перевищення державних витрат над доходами в різних регіонах імперії і робить висновок, що в головних рисах він збігається з рисами, котрі характеризують географічний розподіл витрат. «А саме дефіцити доходів, які перевищуються витратами, виявляються головним чином в тих же місцевостях, де робиться і більше витрат...» [42, с.444]. Величезні витрати припадали на столицю і за кордон. Малоросія, за роз-

рахунками Яснопольського, належала до регіонів, які постачали засоби для покриття відповідних дефіцитів [43, с.46].

Окремий розділ присвячує автор зіставленню географічного розподілу державних витрат, надлишку доходів і дефіцитів з розподілом капіталів. Він цілком правомірно зауважує важливість такого дослідження. Саме воно може дати відповідь на запитання: «Чи справляє оживляючий економічне життя вплив більш значних витрат на частку багатих і бідних частин країни і таким чином чи сприяє цей вплив державного господарства на … зрівняння відмінностей, що існують між більш і менш розвиненими економічно, між багатими і бідними місцевостями, чи воно ще більше посилює ці відмінності?» [42, с. 495].

Крім того, автора цікавить питання, чи можна встановити залежність між великими державними витратами або доходами і розподілом капіталів. На основі детального аналізу географічного розподілу капіталів Яснопольський робить висновок про його нерівномірність, про помітну концентрацію в столицях і особливо в Петербурзі [42, с. 501]. При цьому нерівномірний розподіл капіталів, як уже зазначалось, впливає на економічний розвиток регіонів.

Зіставляючи розподіл капіталів з розподілом державних витрат і доходів, автор доходить висновку про відповідність притаманних йому рис. Ця відповідність проявляється в головній ознаці географічного розподілу — «в сильному зосередженні в столичній Петербурзькій губернії як витрат, так переважування їх над доходами, а також і капіталів» [42, с. 531]. Те, що висновки про географічний розподіл трьох порівнюваних явищ збігаються, є підставою, — пише автор, — «для визначення подібності їх в **найголовнішому** і **найсуттєвішому** — в централізації» [42, с.531].

Нерівномірність розподілу як капіталів, так і державних витрат позбавляє окремі регіони країни економічних засобів для своєї господарської діяльності, що сприяють їй в регіонах, які їх одержують. Для економічного розвитку Росії державні витрати мають велике значення тому, що фінанси місцевих органів самоуправління не відіграють тут такої ролі, як в інших державах.

Провівши ґрунтовне зіставлення доходів і витрат місцевих і державних органів влади, автор робить важливий висновок про роль самоуправління в економічному розвитку, його можливостей щодо впливу на географічний розподіл державних витрат. Однак автор застережує, що «розвиток місцевих фінансів не становить єдиного корективу нерівномірності державних: таким же, як ми бачили, може служити і децентралізація частини власне

державних витрат, а значить, й **урядових** установ, що відповідають цій частині» [42, с. 580].

Роль місцевих фінансів автор не обмежує лише економічної сферою, він пише, що їх зростання «тісно пов'язане з розвитком культури» [42, с. 582]. Цю думку він підтверджує посиланням на теорію і факти з практики країн Західної Європи, в яких саме на місцеві органи самоуправління перекладаються відповідні витрати як-то: на медицину, охорону здоров'я, місцеві шляхи сполучення та ін. «Чим більше розвивається культура, — пише Яснопольський, — тим більш сильну протидію зустрічає централізаційна тенденція державних витрат в децентралізаційній — місцевих» [42, с. 584].

Ця думка знайшла підтвердження і в рецензії Яснопольського на докторську дисертацію професора М. М. Цитовича — «"Місцеві витрати Пруссії" у зв'язку з теорією місцевих витрат». Високо оцінюючи теоретичне і практичне значення дослідження Цитовича, Яснопольський висловлює ряд важливих думок. Перш за все він звертає увагу на тенденцію зростання ролі місцевого самоуправління у фінансуванні місцевих витрат в країнах Західної Європи, позитивний досвід яких має врахувати Росія [44, с.1]. Яснопольський висловлює солідарність з автором дисертації у питанні доцільного поєднання місцевих і державних витрат [44, с. 30]. Автор не заперечує ролі централізації фінансової сторони витрат, але її значення зводить до вирішення державою «загальних завдань».

Завершує працю «Про географічний розподіл державних витрат Росії» Яснопольський сподіванням на те, що змінам, які проявились «в географічному розподілі всіх публічних витрат, повинні наслідувати аналогічні перемінні і в розподілі багатства між різними частинами держави» [42, с. 584]. Разом з тим автор додає, що «цьому результату можуть сприяти і багато інших заходів із галузі економічної політики», яких він безпосередньо не торкається.

Розглядувана праця Яснопольського — своєрідне унікальне явище в економічній науці. Автор проаналізував, склав у статистичні таблиці таку масу первинного статистичного матеріалу, що це викликає подив. У «Додатки» [43] він включив 85 таблиць, більшість з яких містять як абсолютні, так і відносні показники в різних зіставленнях. Для ілюстрації географічного розподілу доходів і витрат автор склав 32 картограми. Здійснене автором дослідження безумовно є підставою високої оцінки праці Яснопольського.

Разом з тим слід відзначити, що досить ґрунтовний аналіз статистичного матеріалу в праці є лише констатацією фактів. У праці

фактично немає узагальнень, висновків. Автор досить обережно лише натякає на певні явища. Зробивши загальний підсумок щодо нерівномірності у розподілі доходів і ще більшої нерівномірності у розподілі державних витрат, автор ілюструє його величезним статистичним матеріалом, але не робить спроб виявити причини такої нерівномірності. Проте це не зменшує величезного значення наукового доробку вченого. Працю Яснопольського, як писав у рецензії на неї як докторську дисертацію Д. Піхно: «Мало назвати вченою сумлінністю або вченою старанністю. Це статистичний подвиг» [45, с. 17]. Мабуть більш правильно було б сказати — науковий подвиг, що вражає як грандіозністю задуму, так і масштабністю.

Доробок Яснопольського має величезне значення для нашого сьогодення, коли закладаються наукові основи проведення державної регіональної соціально-економічної політики.

Література

1. *Струве П. Б.* Маркс // Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. — Полутом 36.
2. *Франк С.* Теория ценности Маркса и ее значение. — СПб., 1900.
3. *Мицюк О. К.* Наукова діяльність політикоекономіста М.І. Туган-Барановського. — Львів, 1931.
4. *Туган-Барановский М.* Периодические промышленные кризисы. — М., 1997.
5. *Коропецький І. С.* Українські економісти XIX століття та західна наука. — К., 1993.
6. *Туган-Барановский М. И.* Бумажные деньги и металл // *Туган-Барановский М. И.* Экономические очерки. — М., 1998.
7. *Туган-Барановский М.* Учение о предельной полезности хозяйственных благ, как причине их ценности // Юрид. вестник. — М., 1890. — Т. VI.
8. *Кондратьев Н. Д.* Туган-Барановский. — М., 1923.
9. *Туган-Барановский М. И.* Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — СПб., 1906.
10. *Туган-Барановский М. И.* Основы политической экономии. — М., 1998.
11. *Маршалл А.* Принципы экономической науки: В 3 т. / Пер. с англ. — М., 1993.
12. *Майбурд Е. М.* Введение в историю экономической мысли. — М., 1996.
13. *Горкіна Л. П.* Від ідей неокласичного синтезу до ідеї ефективності соціалістичного планування (парадокс теорії цінності М.І. Туга-

14. *Туган-Барановский М. И.* Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности // Юрид. вестник. — 1890. — №10, т. 2.
15. История экономических учений: Учеб. пособие / Под ред. В. Автономова. — М., 2000.
16. *Дмитриев Вл.* Новый русский трактат по политической экономии // Русская мысль. — 1909. — № 11.
17. *Туган-Барановский М. И.* Социальные основы кооперации. — М., 1989.
18. *Туган-Барановский М. И.* Социализм как положительное учение // *Туган-Барановский М. И.* К лучшему будущему. — М., 1996.
19. *Туган-Барановский М. И.* Теоретические основы марксизма. — М., 1918.
20. *Сорвина Г. Н.* Экономическая мысль XX столетия: страницы истории. Лекции. — М., 2000.
21. *Коваль Л. М.* (США) Михайло Іванович Туган-Барановський: український період у його житті та науковій політичній та публіцистичній праці // Історія народного господарства та економічної думки. — К., 1994. — Вип. 26—27.
22. *Гнеденко Б.* Евгений Евгеньевич Слуцкий. (Биографический очерк) // *Е. Е. Слуцкий*. Избр. труды. — М., 1960.
23. *Четвериков Н. С.* Жизнь и научная деятельность Е. Е. Слуцкого (1880—1948) // Ученые записки по статистике. — М., 1959. — Т. V.
24. *Слуцкий Е. Е.* Теория корреляции и элементы учения о кривых распределения // Изв. Киев. коммерч. ин-та. — 1912. — Кн. XVI.
25. *Слуцкий Е. Е.* Теория предельной полезности. — К., 1910: Інститут рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського. Ф. I, №44850.
26. *Слуцкий Е. Е.* Сэр Вильям Петти. Краткий очерк его экономических воззрений с приложением нескольких важнейших отрывков из его произведений. — К., 1914.
27. *Хикс Дж. Р.* Стоимость и капитал. — М., 1993.
28. *Слуцкий Е. Е.* К теории сбалансированного бюджета потреби теля // Экономико-математические методы. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — Вып. 1.
29. *Allen R. I.* Professor Slutsky's Theorie of consumer's choise // The review of economic studies. — 1936. — №2, vol. III. — P. 120—129.
30. *Слуцкий Е. Е.* Сложение случайных причин как источник циклических процессов // *Слуцкий Е. Е.* Избр. труды. — М., 1960.
31. *Колмогоров А. Н.* Математика в ее историческом развитии. — М., 1991.
32. Труды Конъюнктурного института. — М., 1929. — Т. 2.

33. *Слуцький Є.* Етюд до проблеми будування формально-праксеологічних засад економіки // Записки соціально-економічного відділу. — К., 1926. — Т. IV. — С. 165—175.

34. *Злупко С. Є. Є.* Слуцький — український економіст-математик світової слави // Економіка України. — 1993. — №2.

35. *Слуцкий Е. Е.* Теория корреляции и элементы учения о кривых распределения. — К., 1919.

36. *Слуцкий Е. Е.* Статистика и математика (*Кауфман А. А.* «Теория и методы статистики». Руководство для учащихся). — 3-е пер. изд. — М., 1916.

37. *Голубничий В.* Слуцький Євген. Енциклопедія Українознавства. — Париж; Нью-Йорк, 1976. — Т. 8.

38. *Винар Б.* Яснопольський Микола. — Там само. — 1984. — Т. 10.

39. *Яснопольский Н. П.* Изменения направления хлебной торговли Юго-западных и малороссийских губерний под влиянием рельсовых путей из этих местностей к Северо-западным рынкам. — К., 1873.

40. *Яснопольский Н. П.* О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования. — М., 1890. — Ч. 1.

41. *Голубничий В.* Районування економіки. Енциклопедія Українознавства.— Париж; Нью-Йорк, 1973. — Т. 7.

42. *Яснопольский Н. П.* О географическом распределении государственных расходов России. Вторая часть исследования «О географическом распределении государственных доходов и расходов России». — К., 1897.

43. Приложения к исследованию проф. Н. П. Яснопольского о Географическом распределении государственных расходов России. — К., 1897.

44. *Яснопольский Н. П.* Разбор исследования профессора Н. М. Цитовича «Местные расходы Пруссии» в связи с теориею местных расходов. — К., 1899.

45. *Пихно Д.* Разбор сочинения Н. П. Яснопольского «О географическом распределении государственных доходов и расходов России», представленного в Юридическом факультете для приобретения степени доктора политической экономии и статистики. — К., 1897.

Розділ 13

Економічна думка в україні в радянський період

1.Основні напрями економічної думки в період 1917 — середина 30-х років.
2.Криза економічної науки, її формування за соціальним замовленням (30—50-ті роки).
3.Економічна думка 60—80-х років.

Економічна думка України за радянський період ще не досліджена. Праці з цього питання, написані за радянських часів, інколи містять досить цікавий матеріал, який висвітлено, проте, з тодішніх офіційних ідеологічних і методологічних позицій. Дослідники були позбавлені можливості проводити справжній науковий аналіз економічних проблем. Вони змушені були підпорядковувати його офіційному політичному курсу, пануючій ідеології.

Отже матеріал, який міститься в працях економістів радянської доби з проблем історії економічної думки України, має бути науково переосмислений.

У працях з цього питання, що з'явились в роки перебудови, їх автори або каються, або піддають нищівній критиці попередників. Очевидно, не слід робити ні того, ні іншого. Ні «каяття ні прокляття» нічого не дадуть. Потрібне глибоке наукове переосмислення минулого, його науковий аналіз.

Не можна погодитися з думкою авторів, які взагалі фактично заперечують необхідність дослідження економічної думки радянських часів як чогось «нерозумного», «хибного». Ні, йдеться про нашу історію за сімдесятирічний період, яку слід знати, як і всяку історію, аби уникнути помилок і враховувати позитивні елементи.

Досліджуючи історію української економічної думки, необхідно зважати на підлеглий напівколоніальний стан України в складі Росії, її економічне і національне гноблення й аналізувати ці процеси не на емоційному рівні, а науково. Особливо це стосується національного питання, котре негативно позначилось, зокрема, на розвитку економічної науки в Україні. Вчені-економісти, які робили спроби захищати економічні інтереси України, таврувались «буржуазними націоналістами», «сепаратистами» і викидались не лише «за борт» науки, а подеколи і з життя.

Вивчаючи історію економічної думки України в радянські часи, потрібно звернути увагу на те, що вона, як і в цілому економічна думка в СРСР, з перемогою радянської влади втратила зв'язки зі світовою економічною думкою, вона «варилася у власному соку», намагалась вирішувати власні проблеми і критикувала західну науку.

1.Основні напрями економічної думки в період 1917 — середина 30-х років

Перший період в розвитку економічної думки в Україні після жовтневого перевороту, який в літературі дістав назву «перехідного», був наповнений значними подіями та гострою політичною боротьбою. Україна здобула й втратила державність, пережила встановлення радянської влади, роки «воєнного комунізму», період переходу до НЕПу, НЕП, колективізацію, страшний голодомор 1932—1933 рр., індустріалізацію, «розгорнутий наступ соціалізму по всьому фронту», а точніше наступ по всьому фронту тоталітаризму та репресій. Це був період, коли руйнувалися, спотворювалися як закономірності суспільно-економічного розвитку, що почали формуватися на початку XX ст., так і, відповідно, теоретичні засади наукової думки, які плідно розвивали українські вчені.

Лютнева революція породила надії можливостей демократичних перетворень, сподівання державного самовизначення українського народу. Перші кроки в Україні на цьому шляху були могутнім поштовхом активізації національної ідеї. Значного розвитку, незважаючи на складність соціально-економічного стану, набула й економічна думка.

Особливо плідними в цьому періоді були 20-ті роки. Економічній думці цих років була притаманна різноплановість не лише в постановці і вирішенні питань, а перш за все у методологічному аспекті. В ці роки проявились два напрями економічної думки. Один був представлений ученими-економістами, які плідно працювали в Україні на початку XX ст., а деякі, як М. Туган-Барановський, Є. Слуцький, здобули світову славу. Ці економісти продовжували розвивати свої наукові ідеї, а свій творчий запал сподівались використати на розробку проблем, пов'язаних з перебудовою суспільного ладу на демократичних засадах. До цього напряму належали, крім згаданих М. Тугана-Барановського і Є. Слуцького, також К. Воблий, М. Яснопольський, М. Птуха, М. Соболєв, В. Косинський, Г. Кривченко та ін.

Інший напрям репрезентували прихильники марксизму, які активно втілювали в життя ленінські ідеї побудови соціалізму. Цей напрям формувався з партійних і державних діячів, професійних революціонерів. До нього належали: С. Косіор, В. Чубар, Х. Раковський, В. Затонський, Д. Мануїльський, М. Скрипник, Е. Квірінг, Г. Петровський, О. Шліхтер та багато інших.

Представники цих двох напрямів по-різному розуміли сутність тих суспільно-економічних процесів, що відбувались в країні, по-різному сподівались їх вирішувати.

Представники течії учених-економістів дореволюційної доби зробили значний внесок в розвиток економічної науки. Вже в перші післяреволюційні роки вони активно включались в наукову діяльність, розробляли та пропагували різні варіанти суспільно-економічного розвитку, які будувались на наукових засадах, охоплювали різні народногосподарські сфери і відрізнялись від програм, представлених ортодоксальними марксистами.

У своїх дослідженнях вони керувалися надбанням світової економічної думки і, відповідно, своїми науковими розробками, здійсненими на початку XX ст. Пропагуючи шляхи, напрями економічної політики вчені-економісти наголошували на необхідності врахування закономірностей суспільного розвитку. Вони розуміли безперспективність ленінського плану побудови соціалізму і, разом з тим, фактично сприймали марксистську тезу про необхідність визрівання економічних і соціальних передумов соціалізму в рамках капіталізму. Так, Туган-Барановський у своїх працях, опублікованих ще в перші роки XX ст., називав капіталізм «суворою, але необхідною школою людства, в якій людство дисциплінується й нагромаджує сили для того, щоб взяти в свої руки керівництво суспільним виробництвом і замінити пануючу тепер анархію суспільного господарства його планомірною, свідомою організацією» [2, с. 251].

М. Туган-Барановський, як і інші представники так званого *легального марксизму* (який в Україні був представлений такими особистостями, як: С. Булгаков, В. Водовозов, П. Лебедєв, Н. Васильченко, Ю. Вагнер, В. Желєзнов, Б. Кістяківський, М. Лежньов та ін. [3, с. 339—342]), критично аналізували основоположні засади марксизму, доводили помилковість цілого ряду економічних ідей К. Маркса і, зокрема, схематизм у визначенні соціалізму та шляхів переходу до нього. Їхня позиція була більш науковою, ніж позиція «ортодоксальних марксистів», їм імпонувала теза про можливість соціалістичної революції в індустріально розвинутій країні. Таке застосування принципів марксизму до російської

дійсності ставило під сумнів можливості соціалістичної революції в Росії найближчим часом. А В. Ленін, як писав М. Бердяєв: «здійснив революцію в ім'я Маркса, але не за Марксом. Комуністична революція в Росії відбувалась в ім'я тоталітарного марксизму, марксизму, як релігії пролетаріату, але в протилежність всьому, що Маркс говорив про розвиток людських суспільств» [4, с. 88].

Учені-економісти стояли на позиціях еволюційного розвитку, збереження ринкових відносин, які охоплювали б і напівнатуральне селянське господарство. Свої надії на ефективний розвиток народного господарства України вчені пов'язували з демократизацією суспільного життя, з залученням держави до вирішення економічних і соціальних проблем.

Можливості реалізації планів суспільно-економічного розвитку України, розроблюваних ученими, відкривались з заснуванням з ініціативи відомого українського історика М. Василенка у 1918 р. Української Академії наук. Її першим президентом був обраний В. Вернадський. Серед засновників та перших дійсних членів Академії бачимо видатних вчених-економістів, істориків: М. Туган-Барановського К. Воблого, Д. Багалія, що став першим її віце-президентом, В. Косинського, Б. Кістяківського. Згодом дійсними членами УАН було обрано Р. Орженцького, М. Птуху, В. Левитського, М. Яснопольського, В. Гордона, В. Безескула [5, с.75].

За ініціативою М. Тугана-Барановського та під його керівництвом у рамках УАН було створено соціально-економічний відділ. Як писав академік М. Птуха, М. Туган-Барановський розробив структуру відділу і програму його наукових досліджень. До складу відділу входили три теоретичні кафедри: соціології, статистики і теоретичної економії, а також шість прикладних кафедр: економії сільського господарства, торгівлі й промисловості, кредиту, банків і грошового обігу, науки про фінанси, соціальної політики, теорії кооперації. Було створено також кафедру історії господарства та кафедру господарської географії і народного господарства України [6, с. 4—5]. М. Птуха відзначав високі організаторські здібності і науковий досвід М. Тугана-Барановського, який створив відділ, об'єднав висококваліфікованих фахівців, розробив програму наукових досліджень, що охоплювала всі наукові напрями і визначала їх головні критерії.

Розуміючи велике значення для аналізу народногосподарського розвитку кон'юнктурних досліджень, М. Туган-Барановський ініціює створення у 1918 р. Інституту кон'юнктури, який і очо-

лює. За його ініціативою було створено Демографічний інститут, який очолив М. Птуха.

1920 р. за ініціативою Р. Орженцького було створене Товариство економістів, до складу якого входили такі видатні економісти, як Є. Слуцький, К. Воблий, М. Птуха, Ф. Задорожний, Г. Кривченко, Л. Яснопольський та ін. Товариство, яке спочатку складалось із трьох секцій — теоретичної економії, прикладної економії та обліку народного господарства, згодом поповнилось статистичною та кооперативною секціями. Члени Товариства, займаючись науковою діяльністю, разом з тим координували наукову роботу дослідників, залучали до наукового пошуку молодих фахівців.

1921 р. Раднаркомом України було затверджене Положення про Академію, яка іменувалася Всеукраїнська Академія наук (ВУАН) — вища наукова установа України [7]. Крім того, у системі вищої освіти створювалися науково-дослідні кафедри, котрі не лише забезпечували організацію наукових досліджень, координуючи свою наукову роботу з ВУАН, а головне — готували наукові кадри нової формації.

Економічна наука в Україні цього періоду, незважаючи на важкі економічні та складні політичні умови, досягла значних успіхів. Не говорячи вже про всесвітньовідомі наукові праці М. Тугана-Барановського та Є. Слуцького, в руслі світової економічної думки здійснювали наукові розробки такі економісти, як: К. Воблий, Р. Орженцький, М. Птуха, Л. Яснопольський, О. Чаянов та багато інших. Саме в ці роки успішно досліджувались питання економічної кон'юнктури, ідеї кооперативної думки, проблеми облаштування селянського господарства. З переходом до нової економічної політики пожвавились дослідження ролі ринку та ринкових цін, вивчались проблеми районування, витрат виробництва тощо.

Підбиваючи підсумки розвитку економічної науки в Україні за десять років П. І. Фомін у промові, проголошеній на об'єднаному засіданні науково-дослідних кафедр (листопад 1927 р.), зазначав, що «наука в Україні, зокрема наука про господарство, не перебувала у стані безпліддя й бездіяльності і, якщо не можна похвалитися закінченою системою певних досягнень, то принаймні є постановка питання, перші гіпотези, перші евристичні ідеї (дуже часто у нових галузях), які так енергійно стимулюють бадьорість наукової роботи» [8, с. 37].

Ця оптимістична оцінка діяльності українських економістів може служити свідченням здійснення настанов і сподівань М.

Тугана-Барановського, який у «Записці про відділ соціальних наук» визначав Українську Академію наук як національну установу, «що ставить собі метою всебічний розвій самостійної української культури. Через те вивчення самої України повинно притягати спеціальну увагу Академії» [9, с. XXXII]. І дійсно, провідні економісти України плідно працювали на ниві розробки проблем соціально-економічних перетворень в Україні на демократичних засадах. Проте зі встановленням радянської влади нормальний науковий процес почав гальмуватися, припинялись наукові дослідження. Як писав академік М. Птуха, на початку 1922 р. за розпорядженням Наркомосу штат Української Академії наук порівняно з 1918 р. було значно скорочено: тільки по соціально-економічному відділу — з 42 співробітників до 7, закрито Інститут економічної кон'юнктури [6, с. 9]. Багато вчених або емігрували за кордон, або були заарештовані.

Економічні проблеми в Україні починають розроблятись переважно офіційним напрямом економічної думки, що формується зі встановленням радянської влади. Марксистсько-ленінська когорта діячів, керуючись ленінськими настановами, ленінськими принципами побудови нового соціалістичного суспільства, підтримувала ленінські гасла, ленінську економічну програму.

Цікавою є сама постановка і дослідження питання про формування і розвиток цього напряму суспільно-економічної думки економістами в радянський період. Дослідники наголошували, що «Комуністична партія (більшовиків) України, керуючись принципами ленінської національної політики ВКП(б), спрямовувала створення радянської економічної науки в республіці» [1, с. 6].

Отже, йшлося про створення **радянської** економічної науки, що відбувалося під керівництвом Комуністичної партії, яка керувалася ленінськими настановами. Комуністична партія (знеособлено) вважалася силою, яка все знає, все уміє і правильно вирішує всі проблеми. У 20—30-ті роки партія формувала матеріальні і організаційні передумови розвитку економічної науки; «виховувала нову наукову інтелігенцію з робітників, селян і представників трудової інтелігенції»; «проводила активну ідеологічну роботу з формування марксистсько-ленінського світогляду у представників радянської науки в Україні» [1, с. 6].

Дослідники писали про продуктивну й творчу діяльність партії в справі організації і розвитку економічної науки, виховання нової інтелігенції, а насправді йшлося про наступ тоталітаризму, який поклав край розвитку економічної науки в Україні і підпо-

рядкував її спрямованість обґрунтуванню економічної політики радянської влади.

Економісти-марксисти підтримували і пропагували ленінську політику воєнного комунізму, обґрунтовували ідеї державного централізму, націоналізації, ліквідації товарно-грошових відносин тощо. Так, III з'їзд КП(б)У (березень 1919) проголосив основним завданням в галузі економічної політики «...швидке, рішуче і несхибне здійснення економічної диктатури пролетаріату (експропріація капіталістів і поміщиків, передача всіх засобів виробництва і обігу у власність Радянської держави, суворий облік, введення трудової дисципліни і т. ін.)» [14, с. 53].

Більшовики України, керуючись партійними настановами, активно впроваджували їх у життя. Ідею передачі всіх засобів виробництва «у власність всього народу» пропагували М. Скрипник, В. Чубар, Е. Квірінг та ін. Партійні і державні діячі, такі як О. Шліхтер, С. Косіор, Д. Мануїльський та ін., не лише підтримували ленінські положення про проведення «продрозверстки», а й робили спроби її теоретичного обґрунтування. Широко рекламувались програмні настанови партії в галузі аграрної політики. Необхідність переходу від дрібного селянського господарства до великого соціалістичного виробництва доводили Д. Мануїльський, Я. Яковлєв, В. Мещеряков, розробляючи і пропагуючи різні форми такого переходу: інвентарні і прокатні пункти, громадські вигони, спільну оранку тощо.

У той час як економісти дореволюційної школи великого значення надавали розвитку різних форм кооперації, економісти-марксисти сприйняли ленінську ідею про кооперацію як господарську організацію буржуазного типу та визнання її лише у вищій комуністичній формі, тому проводили цілеспрямовану політику щодо її ліквідації. Чітко проявилось різне сприйняття концепції НЕПу економістами-марксистами та вченими дореволюційної школи. Якщо перші у своїх виступах, статтях розглядали НЕП як тимчасовий відступ, то економісти-науковці виступали з критикою ленінської економічної політики, наголошували на її обмеженості, недосконалості й необхідності формування економічної політики на наукових засадах, визначених світовою економічною думкою.

Безумовним здобутком економічної думки 20-х років були економічні дискусії. Вони проводились з актуальних проблем економічної теорії і економічної політики. Економічні дискусії були свідченням того, що економічна думка ще мала право на розвиток, що офіційний курс ще не поглинув альтернативний напрям.

Економічні дискусії точилися з питань: про історичні межі політичної економії, про її предмет і метод, про економічні закони, про регулятор радянської економіки, про товарно-грошові відносини, про природу планового господарства та ін.

В економічній літературі 20-х років з'явилась «обмежувальна» версія предмета політичної економії, яка по суті виключала саму можливість існування політичної економії соціалізму.

Як відомо, Ф. Енгельс в праці «Анти-Дюрінг» дав визначення предмета політичної економії і її трактування в широкому і вузькому розумінні. «Політична економія, в самому широкому розумінні, — писав Енгельс, — є наука про закони, що керують виробництвом і обміном матеріальних життєвих благ в людському суспільстві» [10, с. 150]. Політична економія в цьому широкому розумінні «ще лише повинна бути створена». А політичну економію, яка вивчає капіталістичний спосіб виробництва, Енгельс назвав політичною економією у вузькому розумінні.

Це визначення політичної економії, її меж поділяв В. І. Ленін і високо поціновував його. Проте в перші роки після революції в країні було поширене уявлення, ніби суспільна власність, планомірна організація соціалістичної економіки означатимуть «переборення» економічних законів і гарантію прозорості виробничих відносин. На цій підставі робився висновок про непотрібність теоретичного аналізу економічних відносин як «прозорих», таких, що не затьмарені товарним фетишизмом і конкуренцією. Цю ідею, зокрема, проголошував М. Бухарін у праці «Економіка перехідного періоду», з критикою якої виступав В. І. Ленін.

Дискусії з цього питання в країні 1925 р. і 1928—1929 рр. не подолали остаточно думки про визначення предмета політичної економії як науки лише про капіталістичний спосіб виробництва. В дискусії, що відбулася 1925 р. в Комуністичній академії, доповідачем виступив І. Скворцов-Степанов, який стояв на марксистських позиціях щодо визначення меж політичної економії як науки, котра вивчає виробничі відносини усіх способів виробництва. Основними опонентами І. Скворцова-Степанова виступили М. Бухарін, Є. Преображенський, Ш. Дволайцький та ін.

Наполягаючи на тезі, що політична економія є наукою лише про капіталістичні відносини, вони і, зокрема, М. Бухарін, в цьому вбачали її історичний характер. Капіталістичні виробничі відносини М. Бухарін вважав специфічними, такими, що відрізняються від усіх інших. Саме їх аналізом, як відносин стихійних, на його думку, має займатись теоретична наука. Тож виробничі відносини, які конструюються людьми свідомо, є результатом еко-

номічної політики і не потребують самостійного теоретичного дослідження.

В Україні теж переважала думка про політичну економію як науку, що вивчає виробничі відносини капіталістичного способу виробництва. Її, зокрема, проголошував професор харківського комуністичного університету ім. Артема І. Дашковський, який, подібно до М. Бухаріна, лише капіталістичні виробничі відносини визначав як стихійні. Докапіталістичні і післякапіталістичні суспільства він розумів як організовані. Звідси й висновок про обмеженість політичної економії лише рамками капіталістичного суспільства. На цих позиціях стояв також М. Кривицький. Подібні уявлення знайшли відображення в статтях М. Соболєва, П. Фоміна, друкованих у журналі «Хозяйство Украины» 1925 р. Так, М. Соболєв писав, що лише стихійні процеси господарського життя становлять галузь політичної економії, стосовно ж вивчення мети, яку ставить людина в організованому суспільстві, «і способів її здійснення, то вони становлять галузь науки економічної політики» [11, с. 28].

Погляди на предмет політичнї економії І. Скворцова-Степанова в Україні поділяли Д. Б. Наумов, П. І. Лященко. Зокрема, чітко і послідовно цю думку розвивав завідуючий кафедрою теоретичної економії Українського інституту марксизму-ленінізму (УІМЛ) професор Д. Б. Наумов. Він не лише відстоював думку про політичну економію в широкому розумінні слова, тобто визнавав її такою, що діє у всіх суспільно-економічних формаціях, а й підкреслював об'єктивний характер економічних законів. Щоправда Наумов заперечував існування загальних економічних законів, спільних для всіх суспільно-економічних формацій.

Дискусією 1925 р. проблема історичних меж політичної економії не була вирішена, що сприяло поширенню думки про необхідність розвитку галузевих економічних наук, прикладних наук. Цю думку, зокрема, висловлював П. Фомін.

У 20-ті роки надзвичайно плідно розвивалися спеціальні прикладні галузі економічної науки — статистика, демографія, вчення про фінанси, економічна географія, вивчення природних ресурсів України, історії її народного господарства та економічної думки [12, с. 207]. Розвиток цих напрямів економічної науки здійснювався переважно економістами дореволюційної школи, такими як Р. Орженцький, Є. Слуцький, К. Воблий, М. Птуха, П. Фомін та ін.

Разом з тим в економічній літературі піднімались питання, які стояли перед країною в 20-х роках. Це, зокрема, — аграрні проблеми, теорія кооперації, госпрозрахунок промислових підприємств, відтворення, нагромадження, народногосподарське планування, організація ринку, кредит і грошовий обіг, а також методологічні й загальнотеоретичні проблеми економічної науки, про що вже частково йшлося.

У галузі аграрної теорії обговорювались питання господарювання на селі. Марксисти-аграрники виступали з вимогою негайної соціалізації землі. А на Всеукраїнській нараді сільськогосподарських робітників (1920) взагалі була висловлена думка про утворення комун як найкращого способу перебудови сільського господарства. Ця ідея почала навіть реалізуватись в деяких регіонах.

Проте це були штучні утворення, проти організації яких виступав навіть В. І. Ленін. І не випадково перший секретар ЦК КП(б)У Е. І. Квірінг на VIII конференції КП(б)У відзначав поспішність і несерйозність політики перебудови селянського господарства, що його здійснювала партія до 1924 р. «...У нових умовах наші партійні органи мають зрозуміти, що організація колективів повинна йти поступово, через поступове перетворення більш простих форм сільських об'єднань в закінчені колективи, тобто, інакше кажучи, ми повинні всіляко сприяти машинним товариствам, невеликим об'єднанням невеликих груп селян і на цій основі надалі розвивати артіль, завдання якої полягає у спільній обробці землі, і лише на основі таких артілей, котрі вже трохи спрацювались, будувати колективи» [цит. за 13, с. 215].

Уже на Пленумі ЦК КП(б)У в січні 1925 р. кращою формою соціалістичних перетворень сільського господарства для початкового періоду визнали ТОЗи, машинно-тракторні пункти, товариства [14, с. 329]. Цю думку підтримували і пропагували Д. Мануїльський, М. Скрипник, нарком землеробства України І. Клименко. Останній не лише виступав прихильником перш за все організації простих форм колективних господарств, а й наголошував на необхідності пов'язувати колективний рух з діяльністю сільськогосподарської і кредитної кооперації. Цю думку пропагував і В. Чубар, який, аналізуючи основні форми соціалістичних перетворень на селі, звертав увагу на зв'язок, спорідненість різних видів кооперації з колективізацією. Послідовним марксистом-ленінцем у проведенні аграрної політики на селі був О. Шліхтер, який намагався теоретично обґрунтувати там процес соціально-економічних перетворень. В кінці 20-х років партія чіт-

ко поставила завдання проведення масової колективізації сільського господарства.

Економісти-аграрники дореволюційної школи виступали за збереження індивідуального селянського господарства. Теоретики-аграрники на чолі з О. Чаяновим виступили з ідеєю некапіталістичної соціалістичної еволюції селянського господарства. Вони доводили ефективність одноосібного селянського господарства, його здатність забезпечити країну продуктами землеробства і тваринництва. Погляди О. Чаянова поділяли О. Челінцев, С. Маслов, М. Макаров, Г. Студенський та ін.

Аграрники-марксисти, керуючись офіційною політикою та ідеологією, повели рішучу боротьбу з економістами-аграрниками дореволюційної школи, з їх намаганнями зберегти одноосібне господарство. Видатні вчені, праці яких були відомі в усьому світі, зазнали не лише ідеологічних гонінь, а й фізичної розправи.

У 20—30-ті роки активно розроблялись і обґрунтовувались проблеми соціалістичного планування. Представники офіційного напряму в економічній думці, керуючись марксистською тезою про «планомірну, свідому організацію суспільного виробництва» в умовах соціалізму і відповідними ленінськими ідеями про природу, характер соціалістичного планування, сприйняли й активно пропагували ці ідеї.

У Росії з їх обґрунтуванням і розвитком виступили такі державні і партійні діячі, економісти, як Г.М. Кржижановський, С.Г. Струмілін, В.В. Куйбишев та ін. В Україні ці ідеї відстоювали й пропагували: В.Я. Чубар, Е.І. Квірінг, О.Г. Шліхтер, Г.І. Петровський, С.В. Косіор, В.С. Мишкіс, К.В. Сухомлін та ін. Марксистсько-ленінські принципи планування почали втілюватись в партійних і державних документах. Цими принципами передбачалась централізація управління, встановлення міцної дисципліни на виробництві, створення політвідділів. Цьому повинні були передувати процеси соціалістичного усуспільнення, чітке узгодження розвитку окремих галузей і сфер народного господарства. Наголошувалось на необхідності врахування вже наявного певного досвіду соціалістичного господарювання тощо.

Інші позиції посідали економісти дореволюційної школи. Вони критично оцінювали саму ідею регулювання економіки з єдиного центру, заперечення ринку, ринкових цін як регулятора розподілу й спроби винайти систему натурального, або трудового обміну. Усунення ринкових відносин, заміна їх державним регулюванням і контролем, пророкували вчені, стануть на заваді ефек-

тивного розвитку економіки. Такі ідеї в Україні проголошували М. Соболєв, Б. Бруцкус, М. Шапошніков та ін.

Ці економісти не заперечували планового керівництва в умовах, що склалися в країні. Але головне завдання планового керівництва вони вбачали у створенні умов для нормальної дії закону цінності, як універсального засобу розподілу праці, засобів виробництва і за капіталізму, і за будь-якого іншого ладу [15, с.192]. Вони заявляли про необхідність поєднання планових засад з ринком, їх взаємного узгодження, за провідної ролі ринку. План повинен був визначати загальний напрям економічної діяльності, служити теоретичною ідеєю. Такі думки проголошували Я. Диманштейн, В. Зейлінгер та ін.

У період підготовки та проведення грошової реформи 1922—1924 рр. активізувалось обговорення питань грошового обігу. В його обговоренні взяли активну участь П. Фомін, Л. Яснопольський, В. Желєзнов, М. Соболєв та ін. Вони, зокрема, виступили проти пропагованої економістами-марксистами обліково-розподільчої концепції грошей.

Початок індустріалізації активізував обговорення проблеми соціалістичного відтворення, формування основних економічних пропорцій, джерел нагромадження, розподілу капіталовкладень між галузями, їх ефективність. Вчені-економісти критично оцінювали офіційно розроблений варіант індустріалізації, її темпів, джерел нагромадження тощо. Посилився інтерес до проблеми збалансованого росту, розроблялась теорія росту (модель економічного росту Г. Фельдмана).

Незважаючи на всі негаразди, посилення ідеологічного тиску з боку офіційних кіл, економічна наука в країні розвивалась. У післяреволюційний період учені-економісти йшли в ногу з західними, а деякі, як М. Туган-Барановський, Є. Слуцький, значно випереджали їх у вирішенні деяких питань. Необхідність розробки багатьох практичних завдань зумовила активізацію теоретичної думки. Проте творчий розвиток науки був перерваний, посилилось ідеологічне протистояння, почалась «класова боротьба в економічній теорії». Учених-економістів шельмували, відносячи до буржуазних або дрібнобуржуазних ідеологів із відповідними висновками. Почались арешти вчених.

Проте виступи вчених-економістів із критикою економічних програм і економічної політики, що проводилася в країні, тривали. М. Волобуєв навіть виступив на сторінках журналу «Більшовик України» зі статтею «До проблеми української економіки», в якій піддав критиці колоніальну політику щодо України, яку на-

звав наслідуванням відповідної політики Російської імперії. Цей виступ М. Волобуєва був засуджений офіційними колами і дістав назву «волобуєвщини», як і відповідні ярлики — «кондратьєвщини», «чаяновщини». Видатних учених оголосили ворогами народу.

З 30-х років в економічній науці запанував офіційний марксистсько-ленінський напрям, відбувся її розрив з історичною спадщиною і розвитком світової економічної думки.

2.Криза економічної науки, її формування за соціальним замовленням (30—50-ті роки)

З початку 30-х років посилилась ідеологізація економічної науки. Настирливо пропагувалась теза про існування істинної марксистської економічної науки, марксистської політичної економії, а решта напрямів оголошувались помилковими. Це протиставлення торкалось градації як економістів в середині країни, так і зарубіжних.

Ідеологізація економічної науки призвела перш за все до оголошення теоретичних розробок економістів дореволюційної школи як «буржуазних» або «дрібнобуржуазних», а самих авторів як «ворогів народу». Стався відрив, ізоляція економічної науки від світового процесу її розвитку. Зарубіжна наука визнавалась буржуазною, вульгарною, тобто ненауковою. Насправді вульгарною ставала саме марксистська економічна наука, яка перетворювалась на описову, творці якої змушені були доводити правильність економічного курсу партії та уряду.

Цей процес особливо посилився після виступу Сталіна на XVII з'їзді ВКП(б) (1934), який у своїй доповіді «звернув особливу увагу на завдання підсилити боротьбу з націоналізмом та ухилами від ленінізму в національному питанні» [16, с. 20]. Сталін наголошував на наявності «пережитків капіталізму у свідомості людей», і особливо у національному питанні. Він говорив про наявність великодержавного російського шовінізму, але особливо гостро ставилось питання про український націоналізм і зокрема так звану групу Скрипника, діяльність якого Сталін назвав «гріхопадіння Скрипника» [17, с. 36].

Українські автори, коментуючи доповідь Сталіна, не жалкували епітетів для її вихваляння. Вони називали «бойовими завданнями» поставлені Сталіним вимоги щодо боротьби з українським націоналізмом, з ухилом, очолюваним М. Скрипником, та всіма

тими, хто «йде його шляхом». Разом з тим всіляко паплюжились навіть елементарні прояви національної ідеї. Досить ємкою характеристикою існуючого стану речей може служити наступна цитата: «КП(б)У, керована тов. Кагановичем, викрила й розтрощила націоналістичну агентуру в лавах партії — шумськізм, хвильовизм, яворщину, волобуєвщину, що в умовах завершення відбудовного і початку реконструктивного періоду підхопили націоналістичний прапор Грушевських, Винниченків, Єфремових, Коновальців, Левицьких, продовжуючи їх боротьбу проти пролетарської диктатури, за перетворення України в колоніальний додаток імперіалістичної Європи» [16, с. 25—26].

Отже, вчені України, поборники її незалежності, оголошувались «націоналістичною агентурою», їм навішувались ярлики «націонал-опортуністів», «фашистів», «українських контрреволюціонерів», «націонал-ухильників» тощо. Їх звинувачували у «всіх гріхах». Навіть голод в Україні, який марксисти-ленінці сором'язливо називали «тяжким продовольчим станом», оголошували «результатом контрреволюційної діяльності українських націоналістів» [16, с. 35]. Всім їм без винятку робили закид у спробах обґрунтування «шкідницьких націоналістичних настанов на відрив України від Радянського Союзу, перетворення її на колонію міжнародного імперіалізму» [16, с. 35].

Насправді українські вчені мріяли саме про те, щоб Україна не була колонією. Вони доводили її економічну самодостатність (Волобуєв, Чичкевич). М. Волобуєв наголошував, що «не слід забувати, що Україна є не лише «Південь СРСР», не можна, неприпустимо забувати, що вона й Україна» [18, с. 63].

1934 р. у журналі «Більшовик України» якийсь Н. Горенштейн опублікував статтю «Проти націоналізму у вивченні історії економічної думки на Україні». Він намагався довести, що українські вчені (у його визначенні — націоналісти. — *Л.К.*) свідомо перекручували та фальсифікували історію економічної думки, щоб використати «це для боротьби з пролетарською диктатурою за буржуазну реставрацію, за відрив Радянської України від СРСР, перетворення її на колонію західноєвропейського капіталізму» [19, с. 100]. Автор критикує таких дослідників, як Слабченко, Бованенко, Бачинський, Марлінський, Яворський, Гермайзе та ін. Автор іменує їх не просто націоналістами, а — шпигунами, контрреволюціонерами, фашистами. «Контрреволюційний націоналізм, — пише автор, — фальсифікує історію соціалізму, борючись проти пролетарської диктатури, проти революційної теорії Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна і, маскуючись під марксистів,

протягує думку про націоналістичних попередників соціалізму» [19, с. 108]. Цікавою є заява автора про те, що «питання про розвиток соціалізму на Україні не є академічне, воно є бойове питання нашої партійної боротьби» [19, с. 109]. Отже йшлося не про творчий характер науки, не про наукове, академічне дослідження історичних подій, закономірностей суспільного розвитку, а про їх партійну оцінку.

У країні відбувався відрив науки від дійсності, посилювалась її догматизація й бюрократизація. Вже в другій половині 30-х років відбувся спад в дослідженні теоретичних і особливо методологічних проблем. Політична економія перетворилась на служницю партії. З'явилась плеяда «вчених», які замість наукових досліджень займались пропагандою партійних рішень і вихваляннм виступів Сталіна.

Бракувало серйозних політекономічних досліджень. Навіть в Інституті економіки, який було створено 1936 р., займались переважно прикладними дослідженнями. В перші роки існування інституту був виданий лише один пропагандистський збірник «Радянська Україна за 20 років» (1937).

Умови наукової роботи в інституті, як і в країні в цілому, були надзвичайно важкі. Першого директора інституту О. Асаткіна розстріляли в зв'язку з переписом 1937 р. Його наступник В. Теплицький був заарештований 1938 р. і реабілітований лише по війні. В наступні роки в інституті розроблялись такі проблеми, як продуктивність праці в Донбасі, форми і методи стаханівського руху тощо. Було видано збірник «Социалистическое сельское хозяйство в советской Украине» (1939).

Наукове значення мали праці академіка М. Птухи в галузі статистики та К. Воблого в галузі економічної географії України.

У кінці 30-х років активізувались дослідження з проблем політичної економії соціалізму, яку починають розглядати як окремий розділ політичної економії, а не лише як додаток до політекономії капіталізму. У зв'язку з цим посилився інтерес до з'ясування сутності ряду економічних категорій і їх прояву в умовах соціалізму. Йшлося перш за все про об'єктивний характер дії економічних законів в усіх формаціях.

Дослідники наголошували на тому, що закони розвитку «радянського господарства корінним чином відрізняються від законів розвитку капіталістичного господарства» [20, с. 8]. При цьому вони досить своєрідно доводили характер дії економічних законів соціалізму. Вони керувались тезою Сталіна, який писав, що більшовицька партія є партією правлячою, тому «гасла такої пар-

тії є не прості (агітаційні) гасла, а дещо значно більше, бо вони мають силу **практичного рішення**, **силу закону**, які потрібно проводити зараз же. Наша партія не може дати практичне гасло, а потім відкласти його проведення в життя» [21, с. 245]. Отже, заперечувався об'єктивний характер дії економічних законів.

Взагалі фактично з 1929 р. Сталін почав утручатися в науковий процес і нав'язувати своє бачення економічної теорії. Він підкреслював важливість розвитку теорії і, зокрема, економічної. «Теорія, — писав він, — якщо вона є дійсно теорією, дає практикам силу орієнтування, ясність перспективи, впевненість у роботі, віру в перемогу нашої справи» [22, с. 275].

Проте така заява зовсім не свідчила про те, що Сталін дійсно розумів роль теорії. Теорія служила у нього для підтвердження практичних дій партії, виправдовування помилок. А головна думка Сталіна це — протиставлення марксистсько-ленінської політичної економії буржуазній і дрібнобуржуазній. Без непримиренної боротьби з буржуазними теоріями, на основі марксистсько-ленінської теорії, неможливо, наголошував він, домогтися повної перемоги над класовим ворогом.

Виходячи з існуючої практики, Сталін ставив конкретні завдання перед економістами. Він підкреслював необхідність розробки теорії відтворення, побудови балансу народного господарства, аналізу проблеми темпів соціалістичного будівництва, народногосподарських пропорцій, зниження собівартості продукції тощо. Безумовно це були актуальні питання народногосподарської практики. Проте їх теоретичну розробку Сталін вимагав від економістів здійснювати з марксистсько-ленінських позицій.

Економісти змушені були керуватись сталінськими настановами і вести дослідження в руслі сталінізму. З науки викорінювалась альтернативність думки, в ній запанував волюнтаризм та конформізм. Сталін не лише ставив завдання перед економістами, а й сам «розробляв» економічну теорію. У 30—50-ті роки фактично встановлюється монополія Сталіна на розробку основних економічних проблем соціалістичного будівництва.

Пожвавлення у розвиток економічної теорії внесла економічна дискусія 1951 р., проведена у зв'язку з оцінкою проекту підручника політичної економії. Підбиваючи підсумки дискусії, Сталін виступив з працею «Економічні проблеми соціалізму в СРСР», в якій проголошувались, підтверджувались як правильні наукові думки, висловлені на дискусії, так і помилкові, котрі економісти змушені були пропагувати і захищати. В своїй праці Сталін визнав об'єктивний характер дії економічних законів за соціалізму,

зробив певний крок у визначенні товарного виробництва. Але він обмежував сферу товарного виробництва лише товарами особистого споживання і виключав з неї засоби виробництва. Це означало по суті недооцінку товарного виробництва і закону вартості. Сталін наголошував на необхідності заміни товарного обігу між містом і селом системою прямого продуктообміну.

Цими «теоретичними висновками» Сталін не обмежився. Він заявив про необхідність відмовитися від економічних категорій, властивих капіталізму: «робоча сила, як товар, додаткова вартість, капітал, прибуток на капітал, середня норма прибутку і т. п.» [23, с. 17]. «Більше того, — писав він, — я думаю, що треба відкинути і деякі інші поняття, взяті з «Капіталу» Маркса, де Маркс займався аналізом капіталізму, і штучно приклеювані до наших соціалістичних відносин. Я маю на увазі між іншим такі поняття, як «необхідна» і «додаткова» праця, «необхідний» і «додатковий» продукт, «необхідний» і «додатковий» час» [23, с. 18]. Сталін заявляє, що ці економічні категорії звучать тепер «абсурдно», і тому пора покінчити з існуючою невідповідністю між поняттями і новим станом речей. Ці зауваження Сталіна не обговорювались, не дискутувались, а були прийняті як керівництво до дії. В радянській економічній літературі починається популяризація сталінських положень. Працю Сталіна називають «неперевершеним внеском у скарбницю марксизму-ленінізму». «Ця праця Й. В. Сталіна, — писав один з дослідників, — найвеличніший твір творчого марксизму, зразок справжньої єдності теорії і практики, зразок непримиренності до всяких проявів буржуазної ідеології, перекрученням і вульгаризацією марксизму. В ній поставлені і вирішені багато питань марксистсько-ленінської теорії. Особливо велике значення нової праці Й. В. Сталіна в справі подальшого розвитку марксистсько-ленінської політичної економії» [24, с. 3].

В такому дусі, можливо не з таким пафосом, писали про працю Сталіна й українські економісти (М. Герасименко, О. Нестеренко, І. Сніжко, В. Хилько та ін.).

У цей час активізація економічної думки проявилась у розробці багатьох актуальних теоретичних питань. Досліджуються проблеми госпрозрахунку (Л. Горелік, О. Агафонов, С. Чубенко, Г. Макарова), основного економічного закону соціалізму (П. Городній, Й. Вишневецький), соціалістичного відтворення. В розробці питань політичної економії активно працювали П. Кривень, О. Рибалкін, С. Савчук, Н. Климко, З. Шульга та ін.

В Інституті економіки АН УРСР над розробкою ряду проблем народного господарства плідно працювали академіки Л. Яснопольський, М. Птуха, П. Першин, досліджувались аграрні питання (А. Радченко, І. Романенко). Під керівництвом Д. Вірника була розпочата робота з розробки питань історії економічної думки України (В. Теплицький, Л. Корнійчук, Є. Шаблій, А. Богаченко, О. Кокоріна). В. Бондаренко, Т. Дерев'янкін працювали в галузі історії народного господарства України. Теоретичні дослідження в галузі політичної економії значно пожвавились у зв'язку з виданням 1954 р. підручника з політичної економії. В нього вперше був включений окремий розділ про політичну економію соціалізму. Хоч питання про предмет політичної економії продовжували обговорювати — політична економія соціалізму була визнана офіційно.

Основою виробництва соціалізму визнавалась власність на засоби виробництва, яка виступала у двох формах: державній і кооперативно-колгоспній. Державна власність трактувалась як власність всього радянського народу в особі держави. (Але фактично вона перебувала в руках правлячої партійно-державної верхівки.) Було визнано об'єктивний характер економічних законів. Їх сутність, характер дії визначались за сталінським трактуванням. Зазначалось, що припиняють свою дію економічні закони капіталізму і відповідні економічні категорії і починають діяти нові економічні закони: «Основний економічний закон соціалізму, закон планомірного (пропорційного) розвитку народного господарства, закон неухильного підвищення продуктивності праці, закон розподілу за працею та інші» [25, с. 402].

Визнавалось існування товарного виробництва і, відповідно, закону вартості, але в обмеженому вигляді. Зазначалося також, що розвиток соціалістичного способу виробництва підкоряється також дії економічних законів, які є спільними для всіх формацій, «як, наприклад, закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характеру продуктивних сил». Передбачалась обов'язковість праці і розподіл за працею. У зв'язку з тим, що в соціалістичному суспільстві робоча сила позбавлялась товарної форми, заробітна плата визначалась як «доля робітника в тій частині суспільного продукту, яка виплачується державою робітникам і службовцям у відповідності з кількістю і якістю праці кожного робітника» [25, с. 453].

Заперечувалась така категорія як абсолютна рента тому, що була відсутня її причина — монополія приватної власності на землю, що, безумовно, дуже обмежувало дослідження аграрних від-

носин. На основі відповідної догми Маркса стверджувалось, що національний дохід за соціалізму створюється лише в сфері матеріального виробництва.

З позицій догматизму вирішувалась проблема соціалістичного відтворення. У підручнику стверджувалось, що провідна роль в процесі відтворення суспільного продукту належить відтворенню засобів виробництва і перш за все знарядь праці. Відповідно вирішувалось питання пропорцій соціалістичного відтворення, співвідношення між I і II підрозділами суспільного виробництва. Було зроблено висновок про переважне зростання виробництва засобів виробництва (I підрозділу) порівняно з виробництвом предметів споживання (II підрозділу). Таке співвідношення, з посиланням на ленінську працю («До характеристики економічного романтизму») було визнано «найважливішою пропорцією соціалістичного відтворення, що забезпечує безперервне піднесення народного господарства».

Отже, видання підручника з політичної економії, з одного боку, стимулювало науковий пошук, а з другого — обмежувало його певними рамками, необхідністю дотримуватись певних догм. Проте й тоді, в умовах тоталітаризму, у загальному потоці ідеологічного одноманіття й узгодженості проривалась наукова думка. Так, деякі економісти робили спроби довести необхідність випереджаючого розвитку II підрозділу суспільного виробництва. Зокрема, цікаву думку з приводу цього висловив М. Гераси-менко, який у статті «Про соціалістичне відтворення» (1955) писав, що «співвідношення темпів розвитку виробництва I і II підрозділів не є величиною раз назавжди встановленою». Що ж до соціалізму, то «відносне і навіть абсолютне скорочення темпів зростання виробництва продукції I підрозділу не означає порушення умов розширеного відтворення, а підтверджує переваги соціалістичного відтворення перед капіталістичним відтворенням» [26, с. 61]. Цей науковий пошук автора був засуджений. Його звинуватили у пропаганді ворожих партії «настанов» В. Рикова, М. Бухаріна та інших і віднесли до «новоявлених горе-теоретиків».

Відмічаючи певні досягнення у розвитку економічної науки у 30—50-ті роки, слід, як уже писалося, пам'ятати, що на їхньому теоретичному рівні позначились тодішні методологічні настанови та ідеологічний тиск, якого не могли уникнути дослідники. Лише після XX з'їзду КПРС (1956), який поставив питання про розвінчування культу особи Сталіна, настала певна «відлига» в суспільному житті і в науці, активізувався процес підготовки ка-

дрів. Саме в цей період захищають кандидатські (а згодом докторські) дисертації О. Агафонов, Й. Вишневецький, В. Завгородній, В. Козак, В. Логвиненко, М. Погорєлов, М. Панченко, І. Ступницький, М. Черненко, А. Чухно, І. Ястремський та ін. У цей період захищають докторські дисертації з політичної економії Н. Климко, Л. Кухаренко, О. Нестеренко, А. Шевченко, З. Шульга та ін.

Нові кадри, що прийшли в науку, несли й нові думки, виявляли спроби творчого розвитку складних питань політичної економії. Але рішучого зрушення в демократизації наукової діяльності не відбулося.

3.Економічна думка 60—80-х років

У 60-х роках мало місце пожвавлення досліджень в галузі економічної теорії. Воно було зумовлене двома обставинами. По-перше, необхідність господарських перетворень в суспільстві, потреба в яких була нагальною, вимагала їх теоретичної підготовки, теоретичного осмислення. По-друге, видання підручника з політичної економії з його «марксистськими теоретичними настановами» викликало потік праць, автори яких або популяризували ці настанови, або робили спроби їх критичного сприйняття.

У кінці 50-х — на початку 60-х років у країні посилилась економічна напруженість і знижувалися темпи економічного зростання, поглиблювалися структурні диспропорції, гальмувалось впровадження досягнень НТП. Навіть за даними офіційної статистики рівень продуктивності праці у промисловості країни був майже вдвічі нижчий, ніж в економічно розвинутих країнах, а в сільському господарстві — у чотири рази. Тому гостро постало питання про підвищення ефективності суспільного виробництва. Спроби вдосконалення системи господарювання за рахунок реорганізації і перебудови органів керівництва за територіальним принципом (1957), через утворення регіональних раднаргоспів не вирішували проблеми.

У літературі починають з'являтися обережні думки про необхідність реформування економіки, застосування більш надійних важелів подолання економічної кризи.

У вересні 1962 р. у газеті «Правда» була надрукована стаття харківського професора О. Г. Либермана «План, прибуток, премія», яка поклала початок жвавим дискусіям щодо засад реформування економіки, а згодом і проведення економічної реформи. Для підвищення ефективності виробництва автор пропонував

включити такий економічний важіль, як матеріальна зацікавленість підприємств у кінцевих результатах своєї діяльності. Для цього підприємствам слід було надати більшої економічної самостійності, зменшивши кількість планових показників, що визначались центром. Окрім того, йшлося про необхідність зробити діючими такі економічні категорії, як прибуток і ціна.

У дискусіях, що точилися після опублікування статті О. Либермана, зіткнулися дві протилежні думки: ортодоксальних марксистів, захисників «чистого соціалізму», і прихильників реформування економіки. Перші заперечували як можливість, так і необхідність реформування економіки, і звинувачували автора у спробах порушити підвалини соціалізму. Прихильники реформи схвально поставились до пропозицій автора і дискутували лише з приводу визначення показників діяльності підприємств.

Програма реформ була затверджена на березневому і вересневому Пленумах ЦК КПРС (1965). Вона становила систему заходів, спрямованих на підвищення ефективності виробництва. Була прийнята нова система планування й економічного стимулювання. Критерієм оцінки господарської діяльності підприємства передбачалось встановити одержаний прибуток (рентабельність) і виконання завдань з поставок найважливіших видів продукції.

Реформа 1965 р. прискорила розвиток економіки, проте це тривало недовго і, зрештою, реформа фактично була згорнута. Це сталося тому, що передбачувані реформою заходи суперечили засадам командно-адміністративної системи господарювання, вони неминуче зумовили б необхідність політичної лібералізації.

Проте реформа сприяла пожвавленню економічної думки, появі низки праць, що виходили за рамки офіційної марксистської методології. Так, зокрема, в статті В. Корнієнка і Ю. Пахомова «Економічна реформа і методологічні проблеми політичної економії» (1966) був здійснений критичний аналіз стану економічних досліджень і наголошено на основних теоретичних проблемах, які вимагали розвитку або нового осмислення. Автори писали: «Велике значення економічної реформи полягає в тому, що об'єктивні вимоги, що нею реалізуються, по суті визначили вирішення важливих дискусійних теоретичних питань: тим самим намітили напрями удосконалення політичної економії соціалізму. При цьому визначився новий методологічний підхід до теоретичного аналізу економічних відносин» [27, с. 28].

Щодо дискусійних проблем, які, на думку авторів, можна було вважати вирішеними, то йшлося, перш за все, про товарне виробництво в умовах соціалізму і закон вартості.

Разом з тим автори наголошували на необхідності відповідного перегляду «відношення до категорій товарного виробництва». В разі визнання товарного виробництва мали визнаватись і притаманні йому економічні категорії (товар, гроші, ціна, кредит, фінанси тощо), які економістами якщо й не заперечувалися, то оголошувались їх «окремими товарно-грошовими формами».

Самі автори пішли далі такої вимоги — вони заявили про необхідність «визнання вартості робочої сили, а отже і товару «робоча сила» в умовах соціалізму» [27, с. 30].

Ця думка не знайшла підтримки у науковців. Ті, що поділяли її, не наважувалися відкрито виступити на підтримку авторів. Частина економістів виступила з критикою теоретичної позиції авторів статті. До речі, про необхідність визнання робочої сили товаром виступив югославський економіст З. Танко (газета «Борба», 1970).

Проте правовірні марксисти не могли миритися з пропагандою такої ідеї. Відомий фахівець в галузі товарних відносин за соціалізму Д. Валовой заявив, що постановку питання про визнання робочої сили товаром в умовах соціалізму В. Корнієнком і Ю. Пахомовим «не можна визнати науково обґрунтованою» [28, с.241]. Хоч автори названої статті оголосили питання товарного виробництва в умовах соціалізму вирішеним, його обговорення тривало. «Вирішення» питання фактично означало лише визнання «існування товарного виробництва особливого роду».

Це питання активно дискутувалося на сторінках книг і журналів. Досліджувались причини існування товарного виробництва за соціалізму, його особливості, категорії товарного виробництва і, зокрема, закон вартості. Українські економісти, як і радянські економісти в цілому, визначали таку особливість товарного виробництва за соціалізму, як його планомірний характер, на відміну від товарного виробництва за капіталізму, де воно розвивається стихійно.

Проблему товарно-грошових відносин в Україні активно досліджували такі економісти, як О. Агафонов, В. Корнієнко, Ю. Пахомов, І. Ястремський, В. Черняк, Д. Тимошевський та ін. У працях учених починає переважати думка про притаманність товарних відносин соціалістичному виробництву. Цю думку чітко проголосив І. Ястремський, який писав: «Не можна погодитися з тим, що товарно-грошові відносини характеризують лише зовнішні форми руху соціалістичної власності, що вони запозичені від попередньої формації. Це — внутрішня сила розвитку суспільної

власності, притаманна їй на першій стадії комуністичної формації» [29, с. 31].

Концепція товарно-грошових відносин за соціалізму розвивалась не по висхідній. На початку 60-х років вже було офіційно визнано існування товарно-грошових відносин в соціалістичній економіці. Проте деякі економісти виступили із заявою про несумісність соціалізму з товарним виробництвом і дією закону вартості. І. Малишев і В. Соболь, ототожнюючи товарне виробництво з капіталізмом, у своїх працях заперечували наявність товарного виробництва за соціалізму [30].

Їхні погляди були піддані гострій критиці з боку ряду економістів, зокрема, критично оцінив їх К. Островитянов.

В Україні з критикою недооцінки економістами товарного виробництва і закону вартості за соціалізму виступив В. Кононенко. Він не лише здійснив критичний аналіз позиції названих авторів, а й простежив причини появи такої думки. Він заявив про те, що названі економісти «не розуміють... особливостей безпосереднього суспільного характеру праці в соціалістичному виробництві» [31, с. 59]. Сам автор ці особливості пов'язує з особливостями соціалістичної і комуністичної форм власності.

У кінці 60-х і на початку 70-х років знову розгорнулась дискусія про товарне виробництво. Переважала позиція економістів, які визнавали соціалістичне виробництво товарним. У дискусіях основна увага приділялась таким питанням, як місце закону вартості в системі економічних законів соціалізму, шляхи вдосконалення ціноутворення, зміцнення госпрозрахунку, посилення матеріального стимулювання тощо.

Поряд з проблемою про характер соціалістичного виробництва активно обговорювалась проблема взаємозв'язку безпосередньо суспільного характеру соціалістичного виробництва і його товарної форми. Висловлювались фактично дві протилежні думки. Одні економісти твердили, що товарно-грошові відносини за соціалізму природно поєднуються з безпосередньо суспільним характером соціалістичного виробництва, вони підкоряються йому. Інші — протиставляли товарно-грошові і безпосередньо суспільні відносини.

Про зв'язок товарно-грошових відносин і безпосередньо суспільного характеру виробництва писав О. Агафонов. Він не лише відстоював цю концепцію, а й критикував її противників. Він писав, що «немає підстав для твердження, нібито концепція протиставлення безпосередньо суспільного виробництва і товарно-

грошових відносин з притаманним соціалізмові їх змістом відповідає поглядам класиків марксизму» [32, с. 25].

Аналогічної думки дотримувався І. Ястремський, який писав, що «соціалістичному виробництву притаманні дві найважливіші риси — планомірність і товарність... вони в нерозривному зв'язку характеризують безпосередньо суспільну працю за соціалізму» [29, с. 27].

Протилежну позицію займав В. Корнієнко, який концепцію безпосередньо суспільного характеру праці розглядав як категорію нетоварного виробництва, тому визнання товарної природи соціалістичної економіки вважав несумісним з визнанням праці за соціалізму безпосередньо суспільною. Такий погляд в радянській літературі кваліфікувався як «перебільшення ролі товарно-грошових відносин в соціалістичному плановому господарстві». А це нібито було підставою для висновків про існування в умовах соціалізму антагоністичних суперечностей між суспільною й індивідуальною працею. Тому положення про протиставлення товарно-грошових і безпосередньо суспільних відносин в умовах соціалізму визнавались не лише застарілими, а й шкідливими.

Активізувались дослідження теорії соціалістичної власності. Питання власності було одним із основних, теоретичної розробки якого потребувала практика соціалістичного будівництва. В перехідний період і перші роки радянської влади досліджувались питання про форми і методи переходу від капіталістичної і дрібної приватної власності до соціалістичної. Економісти доводили переваги соціалістичної форми власності перед капіталістичною, аналізували сутність соціалістичної власності, її дві форми — державну і кооперативно-колгоспну.

Ці питання фактично не сходили зі сторінок газет і журналів. Досліджувалась кооперативно-колгоспна форма власності, роль машинно-тракторних станцій (МТС) в її розвитку. Ця роль, до речі, перебільшувалась. МТС розглядали як осередок, що забезпечить процес зближення і злиття двох форм власності.

У 60-х роках з'являється низка праць, присвячених аналізу різних сторін проблеми власності. Так, В. К. Логвиненко розкриває взаємозв'язок різних елементів кооперативно-колгоспної власності («Колхозная собственность и вопросы ее развития при переходе к коммунизму», 1966); Й. А. Вишневецький досліджував соціалістичну власність і шляхи зближення її двох форм («Соціалістична власність в СРСР», 1966).

Більшість економістів, як і раніше, за основу брали марксистську концепцію соціалістичної власності. Її змістом вважали без-

посередньо суспільний спосіб привласнення матеріальних благ, а тим самим і безпосередньо суспільний характер поєднання робочої сили із засобами виробництва.

Аналіз проблеми соціалістичної власності і перш за все загальнонародної, з якою дослідники ототожнювали державну власність, характеризувався суто юридичним підходом. Такий підхід до аналізу відносин власності послужив для багатьох економістів підставою розглядати їх як основне і вихідне виробниче відношення соціалізму.

Уперше ця думка була висловлена у підручнику з політичної економії (1954). Її сприйняли М. Колєсов, Я. Кронрод, С. Сдобнов та ін. Разом з тим в економічній літературі висловлювались й інші погляди. Методологічна дискусія серед економістів, що точилася протягом 60—70-х років про місце власності в системі виробничих відносин, виявила два напрями у розумінні проблеми. Представники одного виділяли власність на засоби виробництва як основу, сутність, на якій будується вся система виробничих відносин. Цю позицію відстоював Ю. Пахомов, який визначав «власність на засоби виробництва як фундаментальну економічну сутність системи соціалізму» [33, с. 29]. Представники другого напряму ототожнювали власність з усією системою соціалістичних виробничих відносин.

Визначення виробничих відносин як таких, що зумовлюють сутність відносин власності, було сформульоване в «Курсе политической экономии» (1963) під редакцією М. Цаголова. Цю ідею сприйняли і розвивали М. Васюнін, О. Бойко, А. Покритан та ін. Проголошувалась думка, що власність являє собою ті чи інші закони руху системи виробничих відносин соціалізму (Б. Кваснюк, В. Ємченко) [34, с. 12]. В. Радченко прямо заявляв, що «сутність соціалістичної власності виявляється у всіх економічних законах соціалізму» [35, с. 24].

В аналізі категорії власності економісти дотримувались переважно її юридичного визначення. Відносини власності трактувались як суто майнові і такі, що встановлюються вольовим рішенням. На цій підставі ототожнювалась державна форма суспільної власності з її найбільш розвиненою формою — загальнонародною власністю. А це нібито означало зрілість соціалістичних виробничих відносин. До цього висновку підтягувались всі дослідження: доводилось зближення двох форм власності, доводився неосяжний характер усуспільнення виробництва. Тобто спрощувалась ідея багатосуб'єктності відносин власності.

Проте і в межах такого підходу до аналізу відносин власності з'являються прогресивні ідеї щодо багаторівневого характеру загальнонародного привласнення та багатосуб'єктності відносин соціалістичної державної власності. Найбільш продуктивною виявилась думка В. Корнієнка, який доводив, що в умовах соціалізму «існує непряма (опосередкована) загальнонародна власність» [36, с. 14]. А це означало, що відбувається опосередкування процесів привласнення засобів виробництва та предметів споживання соціалістичною державою як особливим органом, який безпосередньо із суспільством не збігається. В. Корнієнком і Ю. Пахомовим був зроблений висновок про наявність у соціалістичній економіці відносин відчуження, які виявляються в тому, що засоби виробництва є власністю суспільства, фактично держави, а індивід є лише власником своєї робочої сили. Звідси випливав відповідний висновок авторів про робочу силу як товар. В. Корнієнко загальнонародну власність визначав як «товарну форму власності» [36, с. 18].

Ідеї опосередкування державою процесів привласнення матеріальних благ поділяли такі економісти, як О. Ожерельєв, І. Прохоренко, в Україні С. Рибалкін, С. Олійник та ін.

За умов, коли соціалізм вважався ладом економічної рівності людей, якому не притаманне відчуження безпосередніх виробників від засобів виробництва, наукові висновки економістів на кшталт В. Корнієнка і Ю. Пахомова не узгоджувались з існуючими ідеологічними стереотипами. Їхні ідеї піддавались критиці, праці вилучались з наукового обігу, а авторів таврували як відступників.

Ідеї багатосуб'єктності відносин власності (розділеної власності, наприклад, держави і підприємства), згідно з якими держава виступає верховним власником, а підприємство — підпорядкованим, які формувались ще у 1930—1940-ві роки, знайшли подальший розвиток і в 60—70-ті роки. Їх активно розвивали і пропагували такі економісти, як М. Колєсов, В. Куликов, а в Україні О. Агафонов. Останній, зокрема, відзначав складний характер привласнення матеріальних благ, притаманний державній власності, розкрив особливості колективного привласнення у державному секторі. Він одним із перших серед радянських економістів простежив зв'язок заробітної плати з характером привласнення, наголошуючи на необхідності урахування залежності загального розміру фондів заробітної плати та матеріального заохочення від результатів виробництва на кожному підприємстві.

Характеристика суті соціалістичної власності не лишалась незмінною. Дослідники зазначали, що соціалістична власність зазнає змін, які зумовлюють «зрілість всього економічного базису соціалізму». Новим підходам і, відповідно, висновкам стосовно суспільної власності сприяло обговорення питання діалектики продуктивних сил і виробничих відносин за соціалізму. У дискусіях з цих питань взяли участь провідні економісти країни: Л.І. Абалкін, О. Агафонов, О. Гош, І.І. Лукінов, В. К. Черняк, І.Ф. Радіонова, В.Ф. Семенов, В. М. Ємченко та ін. У ході дискусій було зроблено висновок про відсутність «обов'язкової» відповідності продуктивних сил і виробничих відносин. Такий висновок відкривав шлях для більш глибокого творчого аналізу суті виробничих відносин, можливості їх зміни, а отже, й відносин власності [37, с. 248].

Економісти почали активно обговорювати питання економічних суперечностей, доводили їх іманентність соціалізму, наголошували на недосконалості відносин соціалістичної суспільної власності. У статтях М. Колесова, Ю. Пахомова та інших наголошувалось на посиленні процесів одержавлення економіки, узурпації державою функцій власника та відчуженні працівників від реального розпорядження загальнонародною власністю.

Активізація наукової думки означала вторгнення в догмати марксистської ідеології. Проте це вторгнення було обережним. Учені рідко «переходили Рубікон».

1987 р. В. Черняк опублікував статтю «Про подолання догматизму в розробці й викладанні політичної економії соціалізму», в якій гостро наголосив на нагальній необхідності подолання догматизму в теоретичних розробках політичної економії соціалізму. Він виділив цілий ряд догматичних положень, що потребували переосмислення. До таких положень були віднесені: 1) положення про те, що соціалістичні виробничі відносини відкривають необмежений простір розвитку продуктивних сил... 2) положення про те, що планомірний характер розвитку соціалістичних виробничих відносин виключає стихійність, що за соціалізму елементи випадковості і стихійності взагалі неможливі... 3) положення про відсутність опосередкувань в народногосподарській кооперації праці... 4) положення про відсутність за соціалізму опосередкувань в способі поєднання факторів виробництва... 5) положення про державну власність як завжди, у всіх випадах найбільш високу й ефективну форму власності... 6) положення про товарне виробництво як про явище, органічно не притаманне реальному

соціалізму... 7) положення про єдність інтересів за соціалізму... 8) положення про відсутність за соціалізму перетворених і ірраціональних форм виробничих відносин... 9) положення про відсутність за соціалізму антагонізмів («антагоністичних суперечностей»)... 10) положення про переважне зростання виробництва засобів виробництва як неминучого супутника технічного прогресу незалежно від умов місця і часу» [38, с. 92—99].

У статті не просто піднімались актуальні проблеми, що потребували вирішення. В ній ішлося про необхідність відмовитися від догматизму, ідеологічної зашореності і займатись дійсно науковим аналізом, творчим пошуком у наукових дослідженнях.

Стаття В. Черняка сколихнула наукові сили. Вона поклала початок жвавій дискусії, в якій взяли участь багато науковців з усіх куточків країни. Вона, безумовно, сприяла пожвавленню наукової думки, спробам відійти від стереотипів і догм. Проте радикальних змін у наукових дослідженнях знову не відбулося.

У цей період тривають дослідження проблем відтворення. Особливо гостро стояло питання про співвідношення двох складових сукупного суспільного продукту. Незважаючи на те, що в літературі вже висловлювалась і обґрунтовувалась думка про можливість більш швидкого розвитку II підрозділу суспільного виробництва порівняно з I підрозділом, економісти й далі дотримувались марксистських позицій. Закон переважного зростання виробництва засобів виробництва активно досліджувався в працях А. Пашкова, Г. Сорокіна, Л. Довганя та ін. В Україні проблеми відтворення аналізували П. Багрій, І. Лукінов, І. Ступницький, Ю. Ніколенко, О. Краснокутська, В. Лапін, О. Новосьолов та ін. Про переважне зростання виробництва засобів виробництва, як «безумовну закономірність інтенсивного типу розширеного відтворення, незалежно від його соціальної форми», писав А. Покритан («Питання соціалістичного відтворення суспільного продукту», 1965).

У другій половині 60-х років розгорнулась дискусія з питання про особливості дії закону переважного зростання виробництва засобів виробництва в умовах науково-технічної революції. Деякі економісти (Ф. Певзнер) доводили, що в умовах науково-технічної революції не виникає необхідності у швидшому кількісному (за вартістю) розвитку виробництва засобів виробництва. Навпаки, писав Ф. Певзнер, «не лише теорія, але й практика показують, що прогрес виробництва є можливим і за умов зближення темпів зростання I і II підрозділів і за умов більшого зростання II підрозділу» [39, с. 130].

Л. Довгань узагалі заперечував дію цього закону в умовах соціалізму. Він писав, що «закон переважного зростання виробництва засобів виробництва є специфічним економічним законом, характерним для капіталістичної системи господарства, і таким, що втрачає свою чинність в умовах розвиненого соціалістичного господарства» [40, с. 68—69]. Усунення з економічної науки і практики обов'язкового переважного розвитку виробництва засобів виробництва в умовах соціалізму, зазначав Л. Довгань, «не суперечать політиці індустріалізації і вимогам технічного прогресу». З критикою поглядів Л. Довганя виступив В. Бадер, який назвав «його висновки хибними» [41, с. 15]. У цілому позиція авторів, що розходилась з офіційним поглядом, була визнана не лише помилковою, а й такою, що «суперечить господарській практиці і завдає шкоду економічній науці» [42, с. 491].

Проблема соціалістичного відтворення розроблялась економістами у всіх її аспектах. Досліджувались методологічні основи теорії, сутність, особливості та переваги розширеного соціалістичного відтворення, його головні закономірності. Економісти наголошували на необхідності посилення досліджень структурного характеру відтворювального процесу в умовах НТР, зокрема між нагромадженням і споживанням, необхідним і додатковим продуктом, I і II підрозділами.

Вони заявляли, що «виявляється потреба в зближенні темпів зростання виробництва засобів виробництва і виробництва предметів споживання». Задоволення цієї потреби вони вбачали у рішеннях партії щодо переважного зростання групи «Б» порівняно з групою «А». Проте остаточний підсумок лишався фактично традиційним: «Забезпечення випереджаючого зростання I підрозділу, особливо тих його галузей, які визначають, прискорюють науково-технічний прогрес у всьому народному господарстві, вдосконалюють структуру суспільного виробництва, залишається закономірністю економічного зростання» [43, с.26]. Йшлося про те, ніби дія цього закону забезпечує прискорення темпів науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, підвищення ефективності виробництва, а також здійснення величезних накреслень в соціальній сфері.

Ця думка лишалась переважаючою і в економічній літературі кінця 80-х років. Щоправда наголошувалось на необхідності вартісного обчислення суспільного продукту. Автори посилались на В. І. Леніна (Ленінський збірник XXXVIII), який обсяг суспільного продукту та його структурних елементів обчислював за вартістю, що відбиває не масу виготовлюваних матеріальних

благ, а суспільно необхідну працю, що витрачена на їх виробництво. На цій підставі робився висновок, що «фактори, які визначають співвідношення темпів зростання підрозділів суспільного виробництва за вартістю і за фізичним обсягом продукції, різні» [44, с.26]. Це можна вважати спробою дослідників, не заперечуючи ленінського формулювання закону, послабити його висновки.

Одним із актуальних питань економічної теорії, яке активно обговорювалось в 60—70-х роках, було питання про механізм господарювання в структурі соціалістичних виробничих відносин, про господарський механізм.

В Україні це питання досліджували О. Бєляєв, О. Короїд, Т. Ковальчук, В. Корнієнко, Ю. Пахомов, А. Покритан, В. Черняк, А. Чухно, В. Ворона, І. Лукінов, О. Зайцев, Є. Панченко та багато інших.

Питання господарського механізму було надзвичайно актуальним. Йому приділялась велика увагу в матеріалах з'їздів і Пленумів ЦК КПРС. Тому не випадково багато економістів займались його дослідженням. У партійних документах, зокрема «на XXIV і XXV з'їздах КПРС була розроблена цілісна комплексна програма удосконалення господарського механізму, яка враховувала всі грані, всі сторони управління як складного соціального явища» [42, с. 453—454].

Аналізуючи напрями удосконалення управління виробництвом, О. Короїд і О. Бєляєв дали визначення господарського механізму «як системи організаційно-економічних форм» [45, с.46]. 1979 р. групою вчених була підготовлена монографія «Господарський механізм і його вдосконалення на сучасному етапі» за редакцією А. Чухна. Автори поставили завданням «дати систематичне, концептуальне уявлення про зміст механізму соціалістичного господарювання і на цій основі розглянути основні напрями його дальшого вдосконалення» [46, с. 6].

Автори визначали господарський механізм як складне соціально-економічне явище, розкрити економічний зміст, сутність якого можливо лише на основі логічно-послідовного, систематичного аналізу елементів, що його утворюють. Вихідним пунктом дослідження називали внутрішній взаємозв'язок суспільного способу виробництва і механізму господарювання [47, с. 7]. Механізм соціалістичного господарювання визначався як результат свідомого використання суспільством економічних законів. Саме це лише принципово відрізняло його, підкреслювали автори, від усіх типів механізму господарювання, що існували раніше. Хоча

господарський механізм і виступає як породження свідомої діяльності суспільства, це не означає, на думку авторів, що він не носить об'єктивного характеру.

Соціалістичний господарський механізм визначався як механізм державний, що зумовлює відповідні форми прояву сутнісного змісту механізму господарювання. До таких форм відносили: а) планування, б) організацію і оперативне управління, в) стимулювання. Автори монографії дотримувалися погляду, що господарський механізм включає як відносини базисні, так і надбудовні.

На підставі проведеного аналізу автори дали таке тлумачення соціалістичного господарського механізму: «Соціалістичний господарський механізм — це система зв'язків і відношень, а також економічних форм, що їм відповідають, яка утворює безпосередньо суспільну організацію виробництва і забезпечує планомірне використання економічних законів, функціонування і розвиток соціалістичної економіки» [48, с. 102]. Таке визначення господарського механізму не стало однозначним. Виявилось різноманіття поглядів і концепцій, які по-різному визначали перш за все саме поняття — *господарський механізм*. Так, за В. Черняком, господарський механізм — це «спосіб функціонування суспільного виробництва з властивими йому формами і методами використання економічних законів» [49, с. 187]. Саме за допомогою господарського механізму здійснюється управління економічним розвитком. Господарський механізм, за визначенням В. Черняка, включає кілька таких, що взаємодіють, структурно-функціональних підсистем: планування, регулювання, стимулювання, організація виробництва.

Важливою є думка В. Черняка про те, що господарський механізм, як можливість, багатоваріантний і що вибір варіанту, котрий найадекватніше відповідає потребам даного етапу економічного розвитку, залежить від суб'єктивного фактора. Найважливішою функцією господарського механізму він називав забезпечення найбільш ефективного використання об'єктивних економічних законів. Важливість проблеми і необхідність її теоретичного обґрунтування стали підставою для дискусій, проведених журналами «Экономические науки» та «Економіка радянської України». В Україні дискусія була започаткована статтею В. Черняка «Актуальні проблеми вдосконалення господарського механізму» в № 1 журналу «Економіка радянської України» за 1985 рік. Автор розглянув складні, часом дискусійні питання вдосконалення господарського механізму. Важливим у теоретичному плані він визначив положення про господарський механізм

як спосіб реалізації суспільної власності на засоби виробництва, як механізм погодження інтересів. В. Черняк виявив і обґрунтував методологічні питання вдосконалення господарського механізму, які пов'язував: «по-перше, з удосконаленням відносин власності, по-друге, з розв'язанням проблеми участі трудящих в управлінні підприємствами, по-третє, з активним використанням товарно-грошових відносин і розвитком господарського розрахунку» [50, с. 45].

Дискусія була досить продуктивною. Вона виявила як спільність думок, так і розбіжності у визначенні господарського механізму, його структури та складових елементів.

Підсумки дискусії підбив академік І. Лукінов, який відзначив, перш за все, велике значення дискусії, котра дала можливість глибше усвідомити суть господарського механізму і водночас виявити ряд нерозв'язаних питань в цій надзвичайно важливій проблемі.

З методологічних проблем, порушених у ході дискусії, І. Лукінов назвав такими, що заслуговують на увагу, — визначення місця, ролі і співвідношення прямих і опосередкованих зв'язків, безпосередньо суспільної праці і товарно-грошових відносин. Ішлося про історичний характер господарського механізму, який зумовлюється пануючими відносинами власності. Було поглиблено аргументацію основоположних принципів ведення господарства на основі дальшого вдосконалення систем суспільних відносин, що характеризують економічний лад соціалізму.

Разом з тим, зазначав І. Лукінов, «в ході дискусії виявилося різне тлумачення природи господарського механізму. В ряді випадків його поняття ототожнюються з самою системою виробничих відносин та економічних законів соціалізму. Має місце також інша крайність — розуміння господарського механізму як якогось поверхового явища, що по суті виводить його за межі політичної економії» [51, с. 15].

Проблеми господарського механізму дискусією не були, безумовно, вичерпані. Економіка країни, за офіційним визнанням, «набула передкризових форм». За цих умов Червневий (1987) Пленум ЦК КПРС знову розглянув питання про докорінну перебудову управління економікою. В рішеннях Пленуму було проголошено важливі думки щодо вдосконалення господарського механізму. Перш за все йшлося про «створення цілісної, ефективної та гнучкої системи управління». Ішлося про створення надійного протизатратного механізму господарювання, докорінної зміни системи планування і прийняття рішень, вдосконалення

методології та організації всього процесу виробництва і розподілу суспільного продукту та ін.

Самі по собі рішення можна вважати прогресивними. Проте ними не передбачалось реформування всієї системи господарського механізму. Хоч в матеріалах Пленуму і наголошувалось, що курс на перебудову полягає в тому, щоб перевести соціалістичне суспільство в якісно новий стан, а не обмежитись ліквідуванням наявних деформацій.

Значна увага приділялась економістами дослідженню аграрних відносин. Потребували вирішення цілий ряд проблем, пов'язаних з функціонуванням аграрного сектору, а точніше, його розвалом. Господарський механізм аграрного сектору виявив свою повну неспроможність. Економісти звертають увагу на необхідність його реформування і пропонують радикальні заходи щодо докорінної перебудови усієї системи виробничих відносин у сільському господарстві. Проте така думка не була загальновизнаною. Переважали погляди про переваги кооперативно-колгоспної форми господарювання, наголошувалось лише на необхідності збільшення бюджетного фінансування колгоспів, покращення постачання технікою тощо.

Аграрні питання в літературі тих років представлені досить широко. Однак у ній чільне місце займають конкретно-економічні розробки і матеріали популярного і пропагандистського характеру. Досить рідко зустрічаються суто теоретичні дослідження з проблем власності, системи виробничих відносин, специфіки дії та використання економічних законів у аграрному секторі [52, с. 60].

Серед економістів-аграрників панувала думка про наростання процесів соціально-економічного усуспільнення у всіх сферах народного господарства, зокрема і в аграрному секторі.

«Найхарактернішою рисою соціалістичних аграрних відносин, — писав І. Лукінов, є послідовне підвищення рівня усуспільнення... сільськогосподарського виробництва» [53, с. 11]. Економісти й далі розвивати ідею про перехід до єдиної загальнонародної власності на основі зближення та подальшого розвитку як державної, так і кооперативно-колгоспної власності. Щодо особистого підсобного господарства, то його розглядали як анахронізм, якому не буде місця в майбутньому суспільстві [54, с. 14]. Посилилась увага до проблем міжгосподарської кооперації й агропромислової інтеграції.

Але в цьому потоці офіційної думки проявлялись паростки ідей, автори яких намагались ставити питання про межі усуспіль-

нення, хоча б лише з техніко-економічної сторони (А. Шепотько, Л. Степанченко та ін.).

У дослідженнях московських авторів з'являються проблеми земельної власності, диференційної земельної ренти (Є. Карнаухова, В. Шкредов та ін.). Проблему рентних відносин в Україні досконало дослідив Б. Пасхавер, який не лише проаналізував історію виникнення й розвитку цієї категорії, а й зробив важливі висновки щодо вдосконалення механізму рентного регулювання, зокрема в галузі ціноутворення, податкової політики та грошової оцінки землі [55, с. 189—191].

Досліджувались економістами проблеми відтворення, господарського розрахунку (Ю. Коваленко), управління АПК (О. Оніщенко) та ін.

У цей період пожвавились дослідження з історії народного господарства та економічної думки України. Розпочату в 50-ті роки Д. Вірником роботу з дослідження цих проблем продовжили В. Жученко, Т. Дерев'янкін. Своєрідним осередком, навколо якого гуртувалися кадри науковців з цієї проблеми, став «Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць», заснований 1965 р. (відповідальний редактор Т. І. Дерев'янкін), «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР». В галузі історії народного господарства плідно працювали: Т. Дерев'янкін, М. Горбоватий, П. Городенський, І. Рознер, Н. Тимочко, Є. Лортікян, М. Тимошенко, Р. Толстов, Г. Ковальчак, Б. Орловський та ін. Питанням історії економічної думки України присвятили свої праці: В. Жученко, Л. Горкіна, С. Злупко, Л. Корнійчук, В. Фещенко, Є. Шаблій, Д. Шлемко, Т. Крендєльова, А. Кліміна та ін. В історії народного господарства часто переважав галузевий аспект досліджень. В історії економічної думки досліджувались переважно погляди окремих економістів і деякі аспекти економічної думки 20—30-х років.

Особливе місце в економічній науці займав напрям, який офіційно носив назву «Критика буржуазних економічних теорій». Ішлося про протиставлення марксистських економічних теорій і немарксистських економічних концепцій. У науці дотримувались марксистської тези про те, що вся буржуазна політична економія після Рікардо стала вульгарною, тобто ненауковою. Ненауковою оголошувалась і вся сучасна економічна думка Заходу. Було не лише бажаним, а й необхідним будь-які теоретичні дослідження завершувати критичним аналізом поглядів зарубіжних економістів з цього питання.

Українська економічна наука, як і вся радянська економічна наука в цілому, перебувала в ізоляції від світової економічної науки. Вона «варилася у власному соку», доводячи переваги соціалізму, «теоретично» обґрунтовуючи відповідні рішення партії і уряду та критикуючи капіталістичний суспільний лад.

І як не дивно, саме ця критична література зв'язувала, зв'язувала своєрідно, через певний критичний бар'єр, радянську економічну науку з світовою економічною думкою. Саме з праць економістів, які займались критичним аналізом зарубіжної економічної науки, радянська громадськість, позбавлена доступу до оригінальних праць зарубіжних економістів, черпала відомості про стан розвитку економічних теорій Заходу. Тим самим дослідники в цій галузі виконували фактично дві функції. Вони не лише критикували зарубіжних економістів, а й доносили відомості про зарубіжну економічну науку, про нові ідеї і теорії в її складі і тим самим сприяли активізації економічної думки радянських економістів, примушували їх переосмислювати догматичні постулати марксистської теорії. Щоправда не всі праці з критики зарубіжних економічних теорій мали дослідницький характер. Друкувалось багато праць, в яких науковий аналіз підмінявся емоціями.

Дослідженнями зарубіжної економічної думки активно займались Р. Васильєва, А. Кредісов, В. Бодров, Ю. Козак, А. Гальчинський, В. Сікора, С. Мочерний, І. Кукурудза, В. Степаненко, Н. Пільгуй, П. Леоненко та багато інших.

Підсумовуючи дослідження, слід відзначити, що вже в кінці 80-х років в економічній літературі почали формуватись нові теоретичні засади, які виходили за рамки традиційної ортодоксальної марксистської теорії. Точились дискусії про доцільність приватної власності, індивідуальної трудової діяльності, поглиблення товарно-грошових відносин тощо. Нові ідеї проголошувались у працях Ю. Пахомова, В. Черняка, В. Ворони та ін. Вони значною мірою готували ґрунт для створення нової концепції господарювання.

Література

1. *Деревянкин Т. И.* Введение // Становление и развитие советской экономической науки на Украине (1917—1937). — К., 1983.

2. *Туган-Барановский М. И.* Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. — СПб., 1906.

3. *Кругляк О.* Легальний марксизм на Україні (90-ті роки XIX ст.) // З історії економічної думки на Україні. — К., 1961.
4. *Бердяев Н. А.* Истоки и смысл русского коммунизма. — М.: Наука, 1990. МСА PRII, 1955, Париж.
5. *Лортикян Е.* Академічна економічна наука та науково-дослідні кафедри України у 20-х роках // Історія народного господарства та економічної думки України. — К., 2000. — Вип. 31—32.
6. *Птуха М. В.* П'ять років існування соціально-економічного Відділу Української Академії наук (1919—1923). — К., 1924.
7. Вісті ВУЦВК. — 1921, 27 липня.
8. *Фомин П. И.* Наука о хозяйстве на Украине за 10 лет: Итоги и перспективы // Хозяйство Украины. — 1927. — № 11—12.
9. Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. — К.: Видання УАН, 1919.
10. *Енегльс Ф.* Анти-Дюрінг // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. — 2-ге вид. — Т. 20.
11. *Соболев М. Н.* Экономическая политика, ее методы и критерии // Хозяйство Украины. — 1925.
12. *Горкіна Л. П.* Основні напрями розвитку економічної теорії в період 1917 — кінця 20-х років // Історія економічної думки України. — К., 1993.
13. *Грицай С. М.* Развитие ленинского кооперативного плана // Становление и развитие советской экономической науки на Украине. (1917—1937 годы). — К., 1983.
14. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2 т. — К.: Политиздат Украины, 1976. — Т.1: (1918—1941).
15. *Горкіна Л. П.* Нариси з історії політичної економії в Україні. — К., 1994.
16. *Сенченко Ан.* Блок націоналістичної контрреволюції і теоретичний фронт України // Більшовик України. — 1934. — № 5—6.
17. *Сталін Й. В.* Звітна доповідь XVII з'їздові партії про роботу ЦК ВКП(б) // Там само. — № 2.
18. *Волобуєв М.* До проблеми української економіки // Там само. — 1928. — № 3.
19. *Гореншейн Н.* Проти націоналізму у вивченні історії економічної думки на Україні // Там само. — 1934. — № 5—6.
20. *Лапідус І., Островитянов К.* Політична економія. — К., 1935. — Ч.1.
21. *Сталин И.* О правом уклоне в ВКП (б). Из речи на пленуме ЦК ВКП(б) в апреле 1929 г. // Вопросы ленинизма. — 11-е изд. — М., 1945.
22. *Сталин И.* К вопросам аграрной политики в СССР: (Речь на конференции аграрников-марксистов 27 декабря 1929 г.) // Там же.
23. *Сталін Й.* Економічні проблеми соціалізму в СРСР. — К., 1952.
24. *Вязьмин И.* И. В. Сталин о товарном производстве и законе стоимости при социализме. — М., 1953.
25. Политическая экономия: Учебник. — М., 1954.

26. *Герасименко М*. Про соціалістичне відтворення // Комуніст України. — 1955. — №1.

27. *Корниенко В., Пахомов Ю*. Экономическая реформа и методологические проблемы политической экономии // Экономика Советской Украины. — 1966. — №9.

28. *Валовой Д. В., Лапшина Г*. Е. Социализм и товарные отношения. — М., 1972.

29. *Ястремский И*. Товарно-денежные отношения и социалистическая система хозяйства // Экономика Советской Украины. — 1966. — №12.

30. *Малышев И. С*. Общественный учет труда и цена при социализме. — М., 1960; *Соболь В. А*. Очерки по вопросам баланса народного хозяйства. — М., 1960.

31. *Кононенко В. І*. Проти недооцінки товарного виробництва і закону вартості при соціалізмі / АН УРСР. Ін-т економіки та історії народного господарства. (На матеріалах Української РСР). — К.: Вид-во АН УРСР, 1963.

32. *Агафонов О*. Товарно-грошові відносини в системі безпосередньо суспільного виробництва // Економіка Радянської України. — 1981. — № 10.

33. *Пахомов Ю. Н*. Производственные отношения развитого социализма. — К., 1976.

34. *Емченко В. Н., Кваснюк Б. Е*. Методологический анализ отношений собственности — теоретическая основа познания экономических законов // Экономические законы и эффективность социалистического производства. — К., 1974.

35. *Радченко В. В*. К вопросу взаимообусловленности отношений общественной собственности, механизма действия и механизма использования экономических законов социализма // Экономические законы и механизм хозяйствования развитого социализма. — К., 1975.

36. *Корниенко В. П*. Основные черты общенародной социалистической собственности // Экономика Советской Украины. — 1966. — №6.

37. *Кліміна А. В*. Формування в економічній літературі 80-х років засад якісно нової концепції розвитку економіки // Історія економічної думки України. — К., 1993.

38. *Черняк В*. О преодолении догматизма в разработке и преподавании политической экономии социализма // Экономические науки. — 1987. — № 4.

39. *Певзнер Ф. С*. Методология «Капитала» К. Маркса и современный капитализм. — М., 1969.

40. *Довгань Л. И*. О темпах роста двух подразделений общественного производства. — М., 1965.

41. *Бадер В*. О действии закона преимущественного роста производства средств производства при социализме // Экономика Советской Украины. — 1967. — № 1.

42. История политической экономии социализма. — 2-е изд., перераб. и доп. — Л., 1983.
43. *Ступницький І.* Розвиток теорії соціалістичного відтворення та її значення для побудови комунізму // Економіка Радянської України. — 1981. — № 5.
44. *Бадер В.* Фактори, що визначають співвідношення темпів зростання фізичних обсягів продукції у підрозділах суспільного виробництва // Там само. — 1987. — №2.
45. *Короед А. С., Беляев А. А.* Совершенствование управления производством в условиях НТП. — К., 1975.
46. Хозяйственный механизм и его совершенствование на современном этапе. — К., 1979.
47. *Чухно А. А., Соломянюк П. Г.* Общественный способ производства и хозяйственный механизм // Хозяйственный механизм и его совершенствование на современном этапе. — К., 1979.
48. *Чухно А. А., Соломянюк П. Г.* Социалистический хозяйственный механизм как способ сознательной хозяйственной деятельности общества // Там же.
49. *Черняк В. К.* Структура экономического развития. — К., 1981.
50. *Черняк В. К.* Актуальні проблеми вдосконалення господарського механізму // Економіка Радянської України. — 1985. — №1.
51. *Лукінов І.* Дискусія про господарський механізм6 деякі підсумки і проблеми // Там само. — 1986. — № 2.
52. *Заремба П. М.* Політекономічний аспект деяких проблем аграрної теорії в радянській економічній літературі 60—70-х років // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — 1991. — Вип. 25.
53. *Лукінов І. І.* Госпрозрахунок, ціна і земельна рента. — К., 1970.
54. *Федченко П. Г.* Особенности производственных отношений в деревне. Дифференциальная рента. — Х., 1962.
55. *Пасхавер Б. И.* Рентные проблемы в СССР. — К., 1972.

ЗМІСТ

Передмова 3

Розділ 1. **Предмет і завдання курсу «Історія економічної думки України»**. 5
Література 10

Розділ 2. **Господарська діяльність та господарські уявлення населення українських земель в праісторичні часи** 11

1.Спрямованість господарського життя та формування економічних уявлень стародавнього населення України 11
2.Суспільно-економічні погляди Анахарсіса 17
3.Побут і суспільно-економічні уявлення праслов'янських, слов'янських та українських народів переддержавної доби . 20
Література 23

Розділ 3. **Економічна думка в Київській Русі**. 25

1. Економічні питання в «Літопису Руському». 26
2. Економічні ідеї в «Правді Руській». 30
3. «Слово о законі і благодаті» митрополита Іларіона Київського 34
4.«Слово» Данила Заточеника. 38
Література 42

Розділ 4. **Економічна думка епохи Відродження і Реформації (литовсько-польська доба)** 43

1. Економічні погляди діячів та ідеологів братського руху . 44
2. Станіслав Оріховський-Роксолан 51
3. Суспільно-економічні погляди Івана Вишенського 54
Література 60

Розділ 5. **Економічна думка в козацько-гетьманську добу**. 61

1.Економічні погляди та економічна політика гетьманів . . . 63
2.Економічна думка в козацьких літописах (Літопис Самовидця; Літопис Грабянки; Самійло Величко. Літопис) 75
3. Економічні питання у світській та духовній літературі . . 86

4. Економічні вимоги українського шляхетства і козацької старшини 96
5. Економічні погляди філософа-просвітника Я. П. Козельського 106
6. Суспільно-економічні погляди та економічні пропозиції С. Десницького 112
7. Економічні погляди Г. С. Сковороди 118
Література 124

Розділ 6. **Класичний напрям економічної думки** 128

1.«Домоводство» В. Н. Каразіна 128
2.«Економічна система» М. Балудянського 137
3.Т. Ф. Степанов — автор першого курсу політичної економії російською мовою 145
4.І. Вернадський — дослідник політичної економії та історії економічних учень 152
5.М. І. Зібер — видатний вчений і громадський діяч 162
6.Прихильники ідей класичної школи політичної економії: М. Вольський, Г. Цехановецький, М. Коссовський 172
Література 177

Розділ 7. **Київська психологічна школа політичної економії** 180

1. М. Х. Бунге— видатний економіст-теоретик і державний діяч 181
2. «Основи політичної економії» Д. І. Піхна 191
3. «Теорія цінності» А. Я. Антоновича 198
4. Вчення про економічне явище Р. М. Орженцького 204
5. «Теорія розцінки господарських благ» О. Д. Білімовича 211
Література 219

Розділ 8. **Економічні ідеї громадівства** 222

1. Економічні питання в журналі «Основа» і газеті «Київський телеграф» як органах громадівців 224
2. Економічні погляди громадівців на сторінках «Записок» Південно-Західного відділу російського географічного товариства 229
3. Економічні погляди М. Драгоманова 233
4. Т. Рильський як «хлопоман та економіст» 236
Література 245

Розділ 9. **Українська школа фізичної економії** 247

1.С. А. Подолинський — засновник української школи фізичної економії 247
2.В. Вернадський — завершувач справи Подолинського . . 258
3.Формування і розвиток ідей фізичної економії М. Д. Руденком. 262
Література 270

Розділ 10. **Економічні питання в працях І. Франка та його прихильників** 271

1. Видатний український економіст-статистик В. Навроцький272
2. Економічні погляди Остапа Терлецького 277
3. Суспільно-економічні погляди М. Павлика 281
4. І. Франко як економіст 286
Література 294

Розділ 11. **Економічна-кооперативна думка в Україні** 297

1.М. П. Баллін — піонер українського кооперативного руху298
2.«Артільний батько» М. Левитський 304
3.Теоретик кредитної кооперації С. Бородаєвський 313
4.«Теорія кооперації» Б. Мартоса 321
Література 327

Розділ 12. **Внесок українських економістів у розвиток світової економічної думки (кінець XIX — початок XX ст.)** 329

1.Туган Барановський — всесвітньовідомий економіст . . 330
2.Економіст-математик Є. Є. Слуцький 355
3.М. П. Яснопольський — засновник першої у світі школи територіальної фінансової економетрії 369
Література 380

Розділ 13. **Економічна думка в Україні в радянський період** 383

1.Основні напрями економічної думки в період 1917 — середина 30-х років 384
2.Криза економічної науки, її формування за соціальним замовленням (30—50-ті роки) 395
3.Економічна думка 60—80-х років 402
Література 417

Іменний покажчик 421